سالنامہ ۱۹۶۴ء

تذکروں کا تذکرہ نمبر

نگار پاکستان

AUG 1964

سالانہ چندہ: دس روپے
قیمت فی کاپی: چار روپے

مدیرِ اعلیٰ: نیاز فتحپوری

رجسٹرڈ نمبر ایس ۲۴۷۲
جون ۱۹۶۴ء

تذکروں کا تذکرہ نمبر

مئی و جون

سالنامہ ۱۹۶۴ء

نگار پاکستان

مؤلفہ و مرتبہ
فرمان فتحپوری

صبح ایشیا بک سیلرز
پائپ روڈ، کرلا بمبئی ۷۰

زر سالانہ
دس روپے

قیمت فی کاپی
چار روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ ایف یو پی — بی ۳۶۶۹ — ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی

پرنٹر پبلشر:۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت:۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

مدیر اعلیٰ۔ نیاز فتح

۴۳واں سال	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء (۶)	شمارہ ۵ و

۱۔ حرف اول — نیاز فتحپوری

۲۔ ملاحظات — فرمان فتحپوری

۳۔ اُردو شعرا کے تذکرے اور تذکرہ نگاری — ״

۱۔ فارسی تذکروں کی قدامت — ״

۲۔ فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ — ״

۳۔ فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل — ״

۴۔ فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت — ״

۵۔ اُردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ — ״

۶۔ تذکرہ نگاری کے محرکات — ״

۷۔ اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد — ״

۸۔ اردو تذکروں کی قسمیں — ״

۹۔ اردو تذکروں کی معنوی حیثیت — ״

۱۰۔ اُردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت — ״

۱۱۔ تذکروں کی سوانحی اہمیت — ״

۱۲۔ تذکروں کی تاریخی اہمیت — ״

۱۳۔ تذکرہ نگاری کیا ہے — ؟ — ״

۴۔ شعرائے اُردو کے تذکروں کا تعارف — ״

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی میر مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی) — ״

۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی) — ״

۳۔	تحفۃ الشعرا	از افضل بیگ قاقشال	مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء	(فارسی)	فرمان فتحپوری	۴۴
۴۔	ریختہ گویاں	از فتح علی حسینی گردیزی	مرقومہ ۱۱۶۶ھ مطابق ۱۷۵۳ء	(فارسی)	″	۴۶
۵۔	مخزن نکات	از قیام الدین قائم	مرقومہ ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء	(فارسی)	″	۴۸
۶۔	ریاض حسنی	از عنایت اللہ فتوت	مرقومہ ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء	(فارسی)	″	۵۱
۷۔	چمنستان شعرا	از لچھمی نرائن شفیق	مرقومہ ۱۱۷۵ھ مطابق ۱۷۶۲ء	(فارسی)	″	۵۴
۸۔	طبقات الشعرا	از قدرت اللہ شوق	مرقومہ ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۴ء	(فارسی)	″	۵۸
۹۔	بہار و خزاں	از بہار الدین حسین خاں عروج قبیل	۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء	(فارسی)	″	۳۳۸
۱۰۔	تذکرہ شعرائے اردو	از میر حسن دہلوی	مرقومہ ۱۱۸۸-۹۲ھ مطابق ۱۷۷۴-۸۰ء	(فارسی)	″	۶۳
۱۱۔	گل عجائب	از اسد علی خاں تمنا	مرقومہ ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء	(فارسی)	″	۶۸
۱۲۔	تذکرہ شورش	از سید غلام حسین شورش	مرقومہ ۱۱۹۳ھ مطابق ۱۷۷۸ء	(فارسی)	″	۷۰
۱۳۔	مسرت افزا	از ابوالحسن	مرقومہ ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء	(فارسی)	″	۳۴۰
۱۴۔	گلشن سخن	از مرزا علی مبتلا لکھنوی	مرقومہ ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء	(فارسی)	″	۳۴۱
۱۵۔	گلزار ابراہیم	از علی ابراہیم خاں خلیل	مرقومہ ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء	(فارسی)	″	۷۳
۱۶۔	تذکرہ ہندی	از غلام ہمدانی مصحفی	مرقومہ ۱۲۰۹ھ مطابق ۱۷۹۴ء	(فارسی)	″	۷۸
۱۷۔	عیار الشعرا	از [illegible] ذکا	مرقومہ ۱۲۱۳ھ مطابق ۱۷۹۹ء	(فارسی)	″	۸۱
۱۸۔	تذکرہ عشقی	از [illegible] عشقی	مرقومہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۰ء	(فارسی)	″	۹۳
۱۹۔	گلشن ہند	از [illegible]	مرقومہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء	(اردو)	″	۹۷
۲۰۔	عمدۂ منتخبہ	از اعظم الدولہ سرور	مرقومہ ۱۲۱۶-۱۹ھ مطابق ۱۸۰۱-۰۴ء	(فارسی)	″	۹۹
۲۱۔	مجموعۃ الانتخاب	از شاہ کمال	مرقومہ ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۴ء	(فارسی)	″	۱۰۹
۲۲۔	ریاض الفصحا	از غلام ہمدانی مصحفی	مرقومہ ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء	(فارسی)	″	۱۱۱
۲۳۔	مجموعۂ نغز	از قدرت اللہ قاسم	مرقومہ ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء	(فارسی)	″	۱۱۵
۲۴۔	تذکرہ بے جگر	از خیراتی لعل جگر	مرقومہ ۱۲۲۱-۵۱ھ مطابق ۱۸۰۶-۳۶ء	(فارسی)	″	۳۴۷
۲۵۔	دیوانِ جہاں	از بینی نرائن جہاں	مرقومہ ۱۲۲۲ھ مطابق ۱۸۰۷ء	(فارسی)	″	۱۲۳
۲۶۔	طبقاتِ سخن	از غلام محی الدین مبتلا میرٹھی	مرقومہ ۱۲۲۲ھ مطابق ۱۸۰۷ء	(فارسی)	″	۳۴۳
۲۷۔	تذکرۃ الشعرا	از ابن امین طوفان	مرقومہ ۱۲۴۷-۵۱ھ مطابق ۱۸۳۱-۳۵ء	(فارسی)	″	۳۴۷
۲۸۔	دستور الفصاحت	از احمد علی خاں یکتا	مرقومہ ۱۲۴۹ھ مطابق ۱۸۳۴ء	(فارسی)	″	۱۲۶
۲۹۔	گلشنِ بے خار	از مصطفیٰ خاں شیفتہ	مرقومہ ۱۲۵۰ھ مطابق ۱۸۳۴ء	(فارسی)	″	۱۲۸
۳۰۔	تاریخ ادب ہندوستانی	از گارساں دتاسی	مرقومہ ۱۲۵۶-۸۷ھ مطابق ۱۸۳۹-۷۰ء	(فرانسیسی)	″	۱۳۷
۳۱	انتخاب دواوین	از امام بخش صہبائی۔	مرقومہ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۴ء	(اردو)	″	۱۷۰

۳۲ -	مدائح الشعرا از عنایت حسین خاں مہجور مرقومہ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۴ء (فارسی)	فرمان فتحپوری	۱۷۱
۳۳ -	تذکرہ بہار بے خزاں از احمد حسن سحر مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (فارسی)	〃	۱۷۳
۳۴ -	گلدستۂ نازنیناں از کریم الدین مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)	〃	۱۷۵
۳۵ -	گلستان بے خزاں از قطب الدین باطن مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)	〃	۱۷۷
۳۶ -	خوش معرکۂ زیبا از سعادت خاں ناصر مرقومہ ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء (اردو)	〃	۱۸۹
۳۷ -	طبقات الشعرائے ہند از کریم الدین و فیلن صاحب مرقومہ ۱۲۶۳ھ مطابق ۱۸۴۷ء (اردو)		۲۰۰
۳۸ -	مخزن شعرا از نور الدین خاں فائق مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)		۲۰
۳۹ -	سراپا سخن از محسن علی محسن مرقومہ ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (اردو)		۲۱۴
۴۰ -	یادگار شعرا از اشپرنگر مرقومہ ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (انگریزی)		۲۲۳
۴۱ -	گلشن ہمیشہ بہار از نصر اللہ خاں خویشگی مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۴ء (فارسی)	〃	۲۴۳
۴۲ -	گلستان سخن از قادر بخش خاں صابر مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ء (اردو)	〃	۲۵۰
۴۳ -	سخن شعرا از عبد الغفور نساخ مرقومہ ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۴ء (اردو)	〃	۲۵۸
۴۴ -	خزینۃ العلوم از درگا پرشاد نادر مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)	〃	۲۸۷
۴۵ -	فرح بخش از شوکت علی خاں مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)	〃	۲۹۲
۴۶ -	شمیم سخن حصہ اول از عبد الحیٔ صفا بدایونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)	〃	۲۹۴
۴۷ -	شمیم سخن حصہ دوم از عبد الحیٔ صفا بدایونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)	〃	۳۰۴
۴۸ -	انتخاب یادگار از امیر مینائی مرقومہ ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۳ء (اردو)	〃	۳۰۷
۴۹ -	عروس الاذکار از نصیر الدین احمد نقش مرقومہ ۱۲۹۲ھ مطابق ۱۸۷۵ء (اردو)	〃	۳۱۳
۵۰ -	بہارستان ناز از فصیح الدین رنج مرقومہ ۱۲۹۳ھ مطابق ۱۸۷۶ء (اردو)	〃	۳۱۸
۵۱	چمن انداز از درگا پرشاد نادر مرقومہ ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء (اردو)	〃	۳۲۱
۵۲	طور کلیم از سید نور الحسن مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)	〃	
۵۳	بزم سخن از سید علی حسن خاں مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (فارسی)	〃	۳۲۴
۵۴	آب حیات از محمد حسین آزاد مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)	〃	۳۳۵
۵ -	فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں	〃	۳۴۸
۶ -	فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ	〃	۳۵۱

کُتب مینار، ۲ہ، ڈگی روڈ سول لائنز علیگڑھ

ایک اہم اعلان کرتا ہے

صرف ایک پوسٹ کارڈ کا خرچ برداشت کر کے آپ ایک روپے کی کتاب اپنے دلپسند موضوع پر مُفت حاصل کر سکتے ہیں

اُردو میں اچھے ادب کی ترویج و ترقی ایک ایسا مسئلہ ہے جس پر اُردو کے ہر بہی خواہ کو سنجیدگی سے سوچنا چاہئے اس لئے کہ آج بازار گھٹ کر صرف سستے اور گھٹیا درجے کے ناولوں تک محدود ہو گیا ہے اور اچھی ادبی کتابوں کے خریدنے والے روز بروز کم ہوتے جا رہے ہیں، پھر ایک دشواری یہ بھی ہے کہ پاکستان کی اعلیٰ کتابیں ہندوستان میں اور ہندوستان کی بیشتر مطبوعات پاکستان میں نایاب ہیں۔ کتب مینار نے بھی اس مسئلہ کو محسوس کیا اور طے کیا کہ اُردو کے ادبی حلقے کو وہ ساری سہولتیں مہیا کی جائیں جو ممکن ہو سکتی ہیں اس لئے ہم اعلان کرتے ہیں کہ آپ ہند و پاک کی کوئی بھی کتاب ہم سے طلب کر سکتے ہیں۔ کتب مینار کو آپ ہمہ وقت مستعد پائیں گے، دس روپے سے زائد کی کتابیں منگانے پر سارا ڈاک خرچ کتب مینار کے ذمہ رہے گا اور پندرہ فیصدی کمیشن بھی دیا جائے گا۔

ہم اُردو کا بہترین ادب پڑھنے والوں کی سہولت کے پیش نظر اچھی کتابوں کی فہرستیں بھی چھپوا رہے ہیں۔ یہ فہرستیں تین قسم کی ہیں، پہلی افسانہ، ناول اور ڈرامہ سے متعلق، دوسری نظم کے بارے میں، اور تیسری تنقید و تاریخ پر مشتمل، منسلکہ کارڈ اسی لئے ہیں کہ آپ ہمیں ان کے ذریعے یہ بتائیں کہ آپ کو یہ فہرست بھیجی جائے یا نہیں۔ آپ یہ ضرور لکھیں کہ آپ کو کون سے موضوع میں دلچسپی ہے، کتب مینار نے یہ بھی طے کیا ہے کہ آپ جو بھی فہرست

طلب کریں اس کے ساتھ اسی موضوع کی ایک پاکٹ بک تحفتاً آپ کی خدمت میں پیش کی جائے۔

اِن کارڈوں پر ٹکٹ لگا کر پوسٹ کیجئے ورنہ یہ بیرنگ ہو جائیں گے، دوسرا کارڈ اگر آپ کے کام نہ آئے تو اُسے اپنے کسی باذوق دوست کو دیدیجئے۔

اُمید ہے کہ آپ اُردو کے اعلیٰ ادب کی ہمیشہ قدر افزائی کریں گے اور جب خریدیں تو ایسی کتاب خریں گے جو آپ کی خوش ذوقی کی ضامن ہو، شکریہ

اِن کارڈوں کو استعمال کر کے اپنی ادبی دلچسپیوں کے بارے میں ہمیں جاننے کا موقع دیجئے اور ہر کارڈ کے بدلے ایک روپے قیمت کی ایک پاکٹ بک مفت حاصل کیجئے

ہم ہیں آپ کے مخلص

کتب مینار بک سیلرز

۲ ڈگی روڈ، سول لائنز۔ ایم۔ یو۔ علی گڑھ

(انٹرنیشنل پریس کراچی)

حرفِ اوّل

نیاز فتحپوری

نگار کی گزشتہ ۴۳ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جارہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا ان چند تمہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (الدال علی الخیر کفاعلہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر ضرور مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے

جواں کی خوشی، وہی مرا مدعا ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ "ایک شخص" میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت اتنا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور نہ اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرتا اور ان کا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۱۴۱ شعراء کا خود نوشت تذکرہ (سالنامہ ۱۹۴۰ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی ہم سے ہمیشہ کیلئے جدا ہو گئے۔ ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کسی نہ کسی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھے جا چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ڈالدی۔

اسکے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ "اشاعت سالنامہ" کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ میں نہیں پاتا۔ لیکن حسن اتفاق سے میرے عزیز و ہم وطن دوست جناب فرمان۔ ادارۂ "نگار" کی ذمہ داریاں سنبھالنے کے لئے آمادہ ہو گئے اور اسی کے ساتھ فرزند عزیز عارف نیازی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے، اور اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا اور کیسا ہے۔ سو اس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں۔ اسے پڑھئے اور خود فیصلہ کیجئے۔ اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی فنی حیثیت، اس کے ادوار و محرکات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہو گا اور ہماری درسگاہیں بھی اس سے مستفید ہوں گی

ملاحظات

ابھی "نیاز نمبر" کا خمار پوری طرح نہ اترا تھا کہ ۶۴ء کے سالنامے کا نشہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالئے۔" موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے" لیکن جب نیاز صاحب نے "اپنے پہ اہل در کتا ہوں" کر کے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہوگا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ وسائل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرصتی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سردست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت اور غیرتِ علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے، کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے

در بلا بودن بہ از بیم بلا است　　　　قعرِ دریا سلسبیل و روئے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سنانے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ --- مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرفداری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ ع موجِ دریا سلسبیل و قعرِ دریا آتش است۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کارنامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے، ہلکی چیز کی بہ نسبت وزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر حادثاتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں، ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کارے کردم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعرا" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شخص کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و نوعیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کر کے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ یرقان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تشنہ رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحٰق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ پروف پڑھنے کا کام معین الرحمٰن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیزی عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فتحپوری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہیے۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ تو ہم اردو زبان وادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ، تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جا سکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے۔

فارسی تذکروں کی قدامت

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر آخر اس کے فکر وفن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۰ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتب کئے گئے ہیں۔

فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہئے۔

"پس از اسلام نیز تا آغاز سدۂ ششم کتابے دریں زمینہ کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال در بر داشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یتیمۃ الدہر ثعالبی کہ ابوالقاسم علی پسر باخرزی متوفا بسال ۴۶۷ھ ذیلی بنام دمیۃ القصر و عصرۃ اہل العصر بر آں نوشت و بہ ترجمۂ شاعران حجاز و شام و دیار بکر و آذربائیجان و عراق و ری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دھستان و استرآباد و توس و خوارزم و خراسان و بست و سیستان و غزنہ و اختصاص دارد"[1]

ع۱ مقدمہ مجمع الفصحا از مظاہر مصفا

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عوفی، لباب الالباب مولفہ ۶۱۸ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ ۔

"شک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پرداختہ
چوں صفت ابن سلام و طبقات ابن قتیبۃ و طبقات ابن المعتز و یتیمۃ الدھر کہ ابو منصور ثعالبی
ساختہ است و دمیۃ القصر کہ تاج الرؤسا علی بن الحسن الباخرزی پرداختہ و زینۃ الزمان کہ
شمس الدین محمود اندحودی تالیف کرد، ولکن در طبقات شعرائے عجم ہیچ تالیف مشاہدہ نیا
فتادہ است و ہیچ مجموعہ در نظر نیامدہ" [۱]

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخل اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری
ہوتا ہے۔ صاحب راحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلاں کی خواہش
پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصوّر تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا
لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے تکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دست
تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جاسکتا ہے۔ وہ نورالدین محمد عوفی کا لباب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں
بعہد ناصر الدین قباچہ والیٔ آچ لکھا گیا ہے۔

اس میں شبہ نہیں کہ لباب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فار
شعرا زیر بحث آئے ہیں۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ مناقب الشعرا ۔
۲۔ مجمع النوادر ۔
۳۔ راحۃ الصدور و آیۃ السرور ۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابو طاہر خاتو
کی تالیف بتایا گیا ہے۔ ابو طاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے اواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے
اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا
چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معاییر الاشعار
العجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحۃ الصدور و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصحا میں ابو طاہر خاتونی کا
ذکر کیا ہے اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے
نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے۔ علامہ عبدالوہاب قزوینی جنھوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ

"فقط دلیلے کہ ما بدست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابو طاہر خاتونی منحصر است باین کہ
یک مرتبہ ذکر او در تذکرۂ دولت شاہ شدہ است و گماں نمی کنم کہ ایں دلیل کافی باشد بجائے یقین بہ صحت نسبت،
و عدم تعلق و قلت تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد" [۳]

۱ھ دیباچہ لباب الالباب ص۱ چاپ تہران
۲ھ مقدمہ راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۵۹۹ھ
۳ھ مقدمہ لباب الالباب چاپ تہران ۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعرا کا موضوع تذکرہ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعراء کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعرا واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعرا کا حوالہ نہ دیتا غرض کہ اس کتاب کا تذکرۃ الشعرا ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۵۵۱ھ بھی تذکرۃ الشعرا نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ دوم میں شعر و سخن کی حقیقت اور بعض شعرا کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اسے فارسی شعر و ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں۔

جہاں تک راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ابوبکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرۃ الشعرا کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۵۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب

"ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعرہائے آناں"

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعرا کے قدیم ماخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء، مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیۃ السرور تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:

> "عزت ایں کتاب لباب الالباب دراین است کہ درایں فن تقریباً یادگار وحید است۔ اگرچہ قبل ازیں چند تذکرہ ہائے دیگر در احوال مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، ولے اکثر آنہا دستخوش حوادث و پایمال مرور زماں گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی ...... دراں کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گروہے از مشاہیر شعرائے متقدمین ذکر رفتہ، ولے مقصود اصلی مولف غیر ازاں بودہ است بخلاف ایں کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامہ شعرائے مشہور ذکرے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشاں بر سبیل نمونہ یادگار در صحائف کتاب بخود گذارد[۵]"

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۶۱۷ھ اور ۶۱۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل ابواب پر مشتمل ہیں۔

---

[۵] مقدمہ لباب الالباب از براؤن چاپ تہران

اوّل	در فضیلت شعر و شاعری
دوم	در معنی شعر از طریق لغت
سوم	در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم	در معنی آنکہ اول کس شعر پارسی گفت
پنجم	در لطائف اشعار وزرائے عالی رتبت و صدور سامی منزلت
ششم	در لطایف اشعار ملوک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم	در ذکر صدور و علماء ائمہ و فضلا۔
ہشتم	در ذکر لطایف اشعار شعرائے کہ در عہد آل لیث و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم	در ذکر شعرائے آل ناصر
دہم	در ذکر لطائف شعرائے آل سلجوق
یازدہم	در ذکر لطایف شعرائے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دولت معزی و سنجری
دوازدہم	در ذکر لطایف اشعار صدور و افاضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم۔

بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً لباب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ

"جملہ تذکرہ نویسانِ متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القدما عیال اواند"[1]

چنانچہ لباب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنھوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے اُن میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ تقی الدین احدی جنھوں نے "فردوس خیال" کے نام سے ۹۹۱ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۰۲۲ھ میں "عرفات العاشقین" کے نام سے مکمل کیا اور ۱۰۳۶ھ میں "کعبہ عرفان" کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔

۲۔ سید علی بن محمود حسینی جنھوں نے ۱۰۰۰ھ میں "بزم آرا" کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔

۳۔ امین احمد رازی جنھوں نے ۱۰۰۲ھ میں "ہفت اقلیم" کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔

۴۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنھوں نے ۱۰۲۸ھ میں "میخانہ" کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔

۵۔ علی قلی خاں داغستانی جنھوں نے ۱۱۶۱ھ/۱۷۴۸ء میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور "ریاض الشعرا" نام رکھا۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے "تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ" میں اور سام مرزا نے "تحفۂ سامی مولفہ ۹۵۷ھ"

---

[1] خزانۂ عامرہ مرقومہ ۱۱۷۶ھ/۱۷۶۲ء مطبوعہ ۱۸۷۱ء

میں بھی لباب الالباب سے پورا فائدہ اُٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو لباب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ لباب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ لباب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً "خزانۂ عامرہ" کے مؤلف غلام علی آزاد بلگرامی اور شعر العجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں لباب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے لباب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا[۱]

فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل

لب الالباب کے زیر اثر ۶۱۸ھ سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۱-۵۲ء تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکروں کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں۔ یوں تو ۶۱۸ھ سے لے کر ۱۱۶۵ھ تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ھ تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جا سکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں:۔

۱- تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۲ھ
۲- مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ
۳- لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
۴- جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ
۵- تحفۂ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ
۶- مذکر الاحباب مولفہ نثاری بخاری مرقومہ ۹۷۴ھ کے قریب
۷- نفائس المآثر مولفہ علاء الدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
۸- خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
۹- بزم آرا مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۰۰ھ
۱۰- خزینۂ گنج الٰہی مولفہ الٰہی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
۱۱- بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبداللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
۱۲- خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۷ تا ۱۰۳۶ھ
۱۳- عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اوحدی اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ھ
۱۴- عالم آرا مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۲۵ھ
۱۵- میخانہ مولفہ عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۲۸-۲۹ھ
۱۶- مجمع الشعراء جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
۱۷- "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طہرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

[۱] تنقید شعر العجم از حافظ محمود شیرانی

۱۸۔ رسالہ مولفہ چندر بھان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۷۳ھ

۱۹۔ تذکرۂ نصرآبادی مولفہ طاہر نصرآبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ھ

۲۰۔ کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ

۲۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ

۲۲۔ مراۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ

۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چند اخلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ

۲۴۔ سفینۂ خوشگو مولفہ بندرابن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ

۲۵۔ سفینۂ بےخبر مولفہ عظمت اللہ بےخبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ

۲۶۔ ید بیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ

۲۷۔ تذکرۂ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ

۲۸۔ گلدستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ

۲۹۔ ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ

۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں مبتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ

۳۱۔ تذکرۂ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ

۳۲۔ مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آرزو مرقومہ ۱۱۶۴ھ

۳۳۔ تذکرۃ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنے کی گنجائش اس جگہ نہیں ہے۔ مجموعی حیثیت سے البتہ ان پر کچھ کہا جا سکتا ہے۔ جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی[1] ہم انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔

ا۔ عام تذکرے: یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً تذکرۃ الشعرا، خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار، خزینہ گنج الٰہی۔ بت خانہ، مراۃ الخیال۔ سفینۂ خوشگو، ریاض الشعرا، ید بیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے: یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النفائس، نفائس المآثر، میخانہ، کلمات الشعرا، تذکرہ نصرآبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرۃ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوینی کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں یا دوسرے تذکرے لکھے گئے۔ قزوینی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:

"لباب الالباب در ترجمۂ احوال شعرا غالباً معلوماتے مفید بدست نمی دہد خصوصاً سن وفات را کہ اہم مواضیع

ا۔ اورینٹل کالج میگزین لاہور بابت فروری ۱۹۲۷ء

تراجم رجال است در اکثر اوقات جہلا و غفلت ذکر نمی کند وہم و احد اُو استعمال استعارات سجع و تشبیہات بارد و تسجیعات متکلف ثقیل و جناسات متصنع منکرہ است کہ از درار آنہا ہیچ معنی بچنگ خوانندہ نمی آید، و نیز منتخباتے کہ از اشعار شعرا می دہد بسیار سے از اوقات اشعار متوسط بلکہ اشعارِ ردّی ایشاں است بطوریکہ از روئے این منتخبات نمی تواں بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث عنہٗ پے برد[۱]"

کم و بیش یہی حال دوسرے تذکروں کا ہے۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:-

"بر محققانِ پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتبہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر باد یا چند شاعر اشتباہ در تعین زمانِ زندگی و سن تولید و مرگ و مولد وغیر آں کم نیست، روش تذکرہ نویساں، در نوشتن ترجمۂ حال و شیوۂ بیان شاعران نیز بیشتر یک نواخت بہ نظر می رسد و باندک تامل آشکار می شود کہ بیشتر آناں گرفتار تقلید از یک دیگر بودہ اند و ہیچ شیوۂ تازہ ای بکار نبردہ است و اگر تازگی و دگرگونی در کار آناں باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضے از تذکرہ ہائے معروف این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم۔

از جہت تعین شیوۂ شاعراں در بیاں اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہیچک از تذکرہ نویساں قلمے در روشن کردن سبک بر نامہ نہ نہادہ و از جہت انتقاد نیز قدمے بر نہ داشتہ است۔

نویسندگان کتابہائے تذکرہ برائے نشاندادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقۂ او در شعر بہ کلمہ بازی و لفظ پرداختہ اند و اگرچہ برائے بعضے از آناں کہ شعر شناس بودہ اند سخن درست و استوار از نادرست و سست بازمی شناختہ اند تحلیل و تجزیۂ سبک، و تحلیل شیوۂ بیان، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری از شاعر دیگر میسر بودہ است پائے بند ہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آن نزا آسودہ وانگذاشتہ چنانکہ امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیرد ایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سر نوشت تعین سبک شاعران و اہمیت ایشاں در شعر در دست تذکرہ نویساں بستگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایشاں و آمادگی آں کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و ایہام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں معنا ترجمہ حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از لباب الالباب تا مجمع الفصحا گرفتہ و گاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ و خندہ و دیوانگی و پرداختن در دغہائے بزرگ کشیدہ است۔[۲]"

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ بالا دو اقتباسات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان ناقدین نے جہاں تذکروں کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ:-

"این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی اہمیتے بس دارد...... و در حقیقت اگر لباب الالباب

---

[۱] مقدمہ لباب الالباب از عبدالوہاب قزوینی۔

[۲] مقدمہ مجمع الفصحا از مظہر مصفا۔

بدست ما نہ رسید بود تراجم جماعتے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میاں رفتہ بود و الان ابداً اسمے و رسمے
از ایشاں باقی نماندہ بود" (مقدمہ لباب الالباب)

"در ایران تذکرہ نویسی از چندیں قرن پیش رائج شدہ و کسانے در صدد جمع شعر شاعراں و نوشتن
ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ اند و اگر بہمت بکار نمی رفت امروز از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ
بے خبر بودیم" (مقدمہ مجمع الفصحا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن
رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

برصغیر میں اردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی
اوائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ ۱۷۰۷ء میں اورنگ زیب عالمگی
انتقال کے بعد جب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازا
انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہو گیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و اد
پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی، حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی
محروم ہو گئی، ان حالات میں اردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات
اس طرح اپنے اندر جذب کر لیں۔ کہ فارسی کو اردو کے لئے ہر شعبۂ زندگی میں جگہ خالی کرنی پڑی۔ جو لوگ اب تک اردو کو کم مرتبہ
خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اسطرح کہ اردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نثر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی
انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسوی
صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں بہ استثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی گلزار ابراہیم کا ارد
ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۷۵۱ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذ
آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ — ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذک
کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا اور بعض معا
مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکر
بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے
ان کے آغاز و انجام، نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جا سکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سام
رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جا سکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۳۔ تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ
۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں "دو تذکرے (تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار) دکن سے ...ں رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا ... گردیزی سو داخلی شہادتیں یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعرا کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات ...تذکرہ میر کو اردو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جا سکتا ہے۔[۱]"

...ں قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب ...خاں شروانی، گارساں دتاسی، حافظ محمود شیرانی۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی۔ سید محمد ایم اے، حکیم شمس اللہ قادری ...نی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے آج عموماً نکات الشعرا ہی کو اردو شعرا کے دوسرے ...سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعرا کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطۂ نظر سے نکات الشعرا کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعرا، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں ...ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعرا کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں ...تے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے ...و شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعرا کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعرا کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگاری ...قیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعرا سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

...کن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا ...نوز تشنہ تحقیق ہے۔ جہاں تک نکات الشعرا کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات ...سلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ء میں لکھا گیا ہے۔ ...ی نے البتہ اپنے تذکرے کے تکملہ کا سال ۵ محرم ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے ...ں سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعرا کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن ...ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا ...ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ۔

"مخفی و محتجب نماند کہ الی الآن در ذکر و بیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کتابے تصنیف نہ گردیدہ
تا ایں زماں ہیچ انسانے از ماجرائے شوق افزائے سخنورانِ ایں فن سطرے تالیف نرسانیدہ۔ بنابریں فقیر
مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تمام و سعی تمام در ادویں ایں اعزہ فراہم آوردہ، پارہ ادبیات
از ہر کدام بر سبیل یادگار در ذیل ایں بیاض، کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم در آوردہ۔"

(دیباچہ مخزن نکات)

...طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ:۔

"در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بزبان اردوئے معلی شاہجہاں آباد۔ کتابے تا حال تصنیف

---

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۳ء

نہ شدہ کہ احوال شاعران این معنی بہ صفحہ روزگار بماند " (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ :-

"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالۂ خود، احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ"

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ :-

"اگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے "معشوق چہل سالہ" کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا، اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی [1]"

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں :-

ا- "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۶۱ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا۔ ۱۱۶۴ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آرزو کے یہاں یا ان کے پڑوس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص۴۶)"

ب- "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۶ھ کے قریب کیا ہے ...... ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۰ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص۴۸ + ۴۹)"

س- "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۷ھ/۱۷۴۴ء ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا۔ ۱۱۶۷ھ میں ..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کرلی اور مصنف نے اس کا تاریخی نام "مخزن نکات" رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں" (دستور ص۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہوجاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کردیا تھا۔ نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ "محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہوگا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا۔" میری ناچیز رائے میں سرِدست میر سے تذکرہ نگاری کی اولیت کا شرف چھیننا اُن کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے ریختہ گویاں کا آغاز ۱۱۵۶ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۵۷ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ "ریختہ گویاں" دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب

[1] دلی کالج میگزین - میر نمبر ص۲۹۵

...ں اختتام شمار کیا جاتا ہے ۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ ...مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۸ھ اور ۱۱۷۱ھ تک اضافے ہوتے رہے ...۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے " نکات الشعرا " یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابواللیث ...آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا ...گلشنِ گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں[۱]

...رہ نگاری کے محرکات

فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز و فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک کے زمانہ کو ذہن میں رکھ کر اُن کی نشان دہی کرنا چاہیں تو ...س سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں ۔

(۱) اس فن کا اولین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جس کی وجہ سے اس کا نام تا قیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے ۔ بقول میر ؎

" بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو
ایسا کچھ کر کے چلو یاں کہ بہت یاد رہو ۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عوفی ۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

" محمد عوفی روئے ، بہمہ جہاں گردانیدہ و بہمہ جہاں آوردہ است ..... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ) راہم از شیوۂ صناعت و سرمایۂ بضاعت خود خدمتے کند و تحفۂ اے آرد تا دامنِ قیامت ، دست بلا بدامن آں نرسد و تا آخر دور یادگار ے از دست تعرض شب رواں زوال مامون ماند ۔

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی " تذکرۃ الشعرا " مولفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف ...طراز ہے کہ ۔

" من بندہ در روز گار شباب و ایام و فضل و اکتساب را در جہالت و بطالت بسر بردم و دو سہ روزہ زندگانی کہ سرمایہ سعادت جاودانی است بمالا یعنی تلف کردم ۔ چوں از روئے محاسبت و مراقبت بروز نامہ حیات نظر کردم دیدم کہ کارواں عمر گرانمایہ در تیہ گمراہی پنجاہ مرحلہ قطع نمودہ بود .... با خود اندیشہ کردم کہ از دفتر دین و دانش کہ فہرست مجموعہ کمالات است حرفے نخواندہ و از جاہ و مراتب آبا و اجداد بے بہرہ ماندہ ایں چنیں عمر تلف شدہ راچہ عوض و ایں سودائے بے سود را چہ غرض ..... بعد ما کہ زخم شمشیر تشویر خوردم و ساعتے بندامت سرفرو بردم ــــــــ آخر مصلحت آں دانستم کہ پیش از انکہ پائے مرکب حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع

دست بکاسے زنم کہ غصہ سر آید

..... آخر از حسرت و پشیمانی و اندوہ و پریشانی بہ زاویہ اد باد مجاور گشتم و بگوشہ تنہائی معتکف گشتم و از بطالت ملالت بر خاطرم مستولی شد کہ ناگاہ ع

ہاتف غیب ایں ندا در داد

[۱] علیگڈھ میگزین ستمبر ۱۹۳۸ء و سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

عاطل منشیں ورقے می خراش گر نہ نویسی قلمے می تراش

چنوں کنوز معانی ظہور نمودہ دانستم کہ قلم اژدہائے آں گنج بود با قلم دوزباں یکدل شدہ گفتم اے مفتاح کنوز دانش .

بہ تو مشورت می کنم کہ بر سعی بنانِ من بدندانِ تو کدام رقم است قلم بعد اے صریر با من تقریر کرد.

کہ ہر چیز کاں گفتنی گفتہ اند

بر وہ بوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں داد آثار و اخبار دادہ اند و ابواب وقصص انبیا بر رُخ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقد او از ریاحین انوار معطر باد در تذکرۃ الاولیا ید بیضا نمودہ و مورخان دانا در تواریخ و مقامات سلاطین توانا مجلّدہا پرداختہ اند و کتاب ہا ساختہ اند و ہم چنیں در معرفت بادِ مصلحت عباد آنچہ بایستنی است فضلا دراں کار جہد نمودہ اند و یادگارے گذشتہ اند ؎

آنچہ مجہول باد در عالم ذکر تاریخ و قصہ شعراست

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔

اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲ - تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے شعری تنقید کا نقطۂ آغاز کہنا چاہیے۔ یہ نقطۂ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعری تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ سہی لیکن ادبی تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے، . . . یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد و آورد، توارد و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشیق نے یہ حکم لگایا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعرا کا کلام یاد ہونا چاہیے تاکہ وہ اپنے شعر کی بنیاد اسی منوال پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہو گا اگر وہ محض طبیعت کی اپج سے کچھ لکھ بھی لے گا تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا ٹکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پُر ہو جائے اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعر کی طرف متوجہ ہونا چاہیے۔ اب جس قدر مشق زیادہ ہو گی اسی قدر ملکۂ شاعری مستحکم ہو گا۔[۱]

یہ ایک ایسے نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی ملتی ہے۔ وہ عموماً ابن رشیق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

---

[۱] بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

…و اندازہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولدیت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہوگئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کرلی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین ماخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد بن علی کی تصنیف راحت الصدور و آیۃ السرور مولفہ ۵۹۹ھ اور محمد بن بدر جاجرمی کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۷۴۶ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق نے بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق اشعار کے انتخاب کا ایک تحریری ریکارڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ گارساں دتاسی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتاسی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دہرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔

(۲) مختلف شعرا کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب

(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔

(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب

(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب

(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب

(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کردئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہوگیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے میں ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک دو فقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط و چمن بے نظیر مجموعہ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں رہتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گروہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ ولی و ناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعرا جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

"خاکسار تخلص عرف کلو، شخصے است خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ماگوید خود را در رمی کشو بلکہ از تنگ آبی بنائے ریختہ را باب رسانیدہ چنانچہ علی الرغم ایں تذکرہ، تذکرہ نوشتہ است، بنام معشوق چہل سالہ خود۔ احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افروختہ

ست چوں کباب بومی دہد .... فخر او ہمہ بر ریختہ است طرفہ ایں کہ آں ہم نا مربوط و خود او ہم نادرست...

...... الغرض بسیار کم فرصت و بے تہ است۔"

اس اقتباس سے معاصرانہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کا لب ولہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خردہ گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اورنگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب ولہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خورجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کا گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازاری ہونے کا حکم لگایا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقاومت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلۂ شعر و سخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہئے کہ حالی نے اس دور کے "شعر و قصاید" کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:۔

> "سلاطین و عمال، امرا و رؤسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً میر صیقل گر ہے۔ محمد امان نثار معمار ہیں۔ حسین بخش بخشی پارچہ فروش ہے، مدن سنگھ شیفتہ آہنگر ہے۔ خواجہ ہینگا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے۔ شمبھو ناتھ عزیز مہاجن ہے میر لطف علی لطیف جواہرات کا دلّال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے یکرنگ ستار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفو گر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلّو حجام ہے ــــ غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قربی خاکروب ہے"[۵]

۵ے مقدمہ ۔ مجموعہ نغز ۔ از حافظ محمود شیرانی ۔

اس شاعرانہ فضا میں "آبروئے شیوۂ اہل نظر" گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار، تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک گونہ تقویت پہنچی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتدا سے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ درخاں آرزو ہی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شعری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خان آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری می گوید کہ ایں عزیز بہ ذکر عالی دودماں رافقیر مکرر بہ خانۂ خان آرزو در بزم مراختہ یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہے مقرر بود، دیدہ ام"[۱]

خان آرزو کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہوگئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:۔

"مجلس ریختہ بخانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیراکہ پیش ازیں ایں مجلس بہ خانہ اش مقرر بود"[۲]

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تمدنی زندگی کا اہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"قریب دوازدہ سال بلاناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ بخانہ خود پرداخت و بہ ہیچ مانع تو ی یل اقوا موقوف نہ ساخت۔ حتیٰ کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمود۔"[۳]

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار۔ بیاض نگاری اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہوگیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں۔ کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کردئے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور گلدستہ شعر و سخن" پیش کئے جاسکتے ہیں۔ گلدستہ شعر و سخن میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرحی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کئے ہیں۔ یہ گلدستہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہوگیا "شعر و سخن" گلدستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۸۶ھ میں مرتب کیا ہے۔ اس کے لئے انھوں نے ۱۶ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۲۸۶ھ کو آگرہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

[۱] چمنستان شعرا از لچھمی نراین شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ
[۲] نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ
[۳] مجموعہ نغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دیے کہ شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گذارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصلی نام، تخلص، ولدیت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلہ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دیے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا[۵] اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارساں دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ مشاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶- ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہونے لگی اور ریختہ کو شعر کو مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترتیب کا خیال پیدا ہوا۔ گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہوگئے جنھوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہوگیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہوگئی۔

اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد

اردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا دور ختم ہوجاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت و کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۸۰ء تک کو اردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انھیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً۔

۱- آثار الشعرائے ہنود مولفہ دیبی پرشاد بشاش لکھنوی۔
۲- جلوۂ خضر مولفہ صفیر بلگرامی۔
۳- یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔
۴- آثار الشعرا مولفہ ممتاز علی۔
۵- آب بقا مولفہ عبدالرؤف شرف۔
۶- تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبدالجبار خاں ملکاپوری
۷- گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحئی۔
۸- بہار سخن زریں مولفہ شیام پرشاد سندر لال۔

---

۵ داستان تاریخ اردو از مولانا حامد حسن قادری۔

۹۔ انتخاب زریں مولفہ سید راس مسعود ۔

۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی

۱۱۔ تذکرۂ خندۂ گل مولفہ عبدالباری آسی ۔

۱۲۔ تذکرۂ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی ۔

۱۳۔ شعرالہند مولفہ عبدالسلام ندوی ۔

۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی ۔

۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالروف عشرت ۔

۱۶۔ خمخانۂ جاوید مولفہ لالہ سری رام ۔

۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریاکوٹی ۔

۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر ۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جا سکتے ہیں ۔
لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں ۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا ۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتداء سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ۔ سو اس کا جواب بھی بادثوق دینا مشکل ہے ۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں ۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی ۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں ۔ اسپرنگر کے " یادگار شعراء " مولفہ ۱۸۵۴ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ وار دی گئی ہے ۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی ،

۱۔ گلدستۂ نشاط[1]

۲۔ چمن بے نظیر[2]

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں ۔
تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی ۔ گارساں دتاسی نے البتہ "تاریخ ادب ہندوستانی" کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے ۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۹۳۲ء کے معارف میں پیش کی بعدازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء میں

---

[1] گلدستہ نشاط مولفہ منولال، ۱۲۵۲ھ ہجری مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے ۔ اس میں ۱۵۴ صفحات ہیں ۔ آزاد لائبریری علیگڈھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں ۔

[2] چمن بے نظیر ۔ مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصے کا نام مجمع الاشعار بھی ہے ۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۱۲۶۵-۶۶ھ / ۱۸۴۸-۴۹ء میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے ۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے ۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارسان دتاسی نے چونتیس کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت تشنہ ہے۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف وطباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارسان دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈ مڈ کر دیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دئے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چونتیس ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہیئے۔ اس لئے کہ:۔

۱۔ چمن بے نظیر:۔ تذکرہ نہیں اردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے۔

۲۔ مجموعۂ مقبول بنی:۔ یہ بھی مجموعۂ اشعار ہے۔

۳۔ گلدستۂ نشاط:۔ محض اشعار کا انتخاب ہے۔

۴۔ گلدستۂ مسرت:۔ فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمن خاں شاکر کی تالیف ہے۔

۵۔ مجموعۂ واسوخت:۔ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔

۶۔ گلزار مضامین:۔ مرزا جان طپش کی نظموں کا مجموعہ ہے۔

۷۔ معیار الشعرا:۔ گلدستہ ہے جو مہینے میں دو بار آگرہ سے نکلتا تھا

۸۔ مجالس رنگین:۔ سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔

۹۔ مختصر احوال مصنفین ہندی:۔ عام مصنفین کے حالات ہیں۔

۱۰۔ روضۃ الشعر:۔ اردو شعرا سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے

۱۱۔ تذکرہ اختر:۔ واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔

۱۲۔ تذکرہ عاشق:۔ ناپید گلدستہ ہے۔

۱۳۔ تذکرہ آزردہ:۔ شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۴۔ تذکرہ امام بخش کشمیری:۔ مصحفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۵۔ تذکرہ عشق:۔ مفقود ہے۔

۱۶۔ تذکرہ جہاندار:۔ ناپید ہے۔

۱۷۔ تذکرہ خاکسار:۔ میر نے ذکر کیا ہے، ناپید ہے۔

۱۸۔ تذکرہ امام الدین مضمون۔ مفقود ہے۔

۱۹۔ تذکرۂ شوق:۔ ناپید ہے۔

۲۰۔ تذکرہ سودا:۔ مجموعۂ نغز میں ذکر ہے ناپید ہے۔

۲۱۔ تذکرہ محمد علی ترمزی:۔ گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے۔ مفقود ہے۔

۲۲۔ تذکرہ محمود:۔ عمدۂ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔

۲۳۔ تذکرۃ النسا:۔ ناپید ہے

۲۴۔ تذکرۃ الکاملین:۔ بابو رام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

۲۵۔ گلدستہ حیدری :۔ حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔

۲۶۔ صحف ابراہیم :۔ اردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

۲۷۔ سرو آزاد :۔ یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

۲۸۔ تذکرہ ذوق :۔ ناپید ہے۔

گویا، گارساں دتاسی کی فہرستِ ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف اگست ۱۹۲۲ء اور اردو اکتوبر ۱۹۵۰ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زاید ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند گارساں دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

"میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلدستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہمیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔"

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلدستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ :۔

۱۔ "گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔"

۲۔ "کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے البتہ تذکرہ لکھا تھا۔"

۳۔ "صحفِ ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔"[5]

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ "گلستان سخن" صہبائی کا نہیں قادر بخش صابر ہی کی تصنیف ہے۔ "ابوالقاسم" دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جز ہے۔ اور "مجموعہ نغز" انھیں کی تالیف ہے۔ صحفِ ابراہیم، اور گلزار ابراہیم ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے ـــــ

غرض کہ یہ حضرات گارساں دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعین نہ کر سکے۔ اور اس غلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارساں کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ نہایت مشکل ہے۔ گارساں کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ :۔

"اردو ادب و تاریخ کا یہ مشہور ماہر عرصہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔"

---

[5] معارف نومبر ۱۹۲۳ء ص ۳۹۵

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ:۔

"ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلادقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں[1]۔"

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے۔

۱۔ تذکرۂ محمد علی ترمزی

۲۔ تذکرہ شرف احمد مسرور

۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ:۔

"گلشنِ ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔"

یہ بھی خیال درست نہیں "گلشن ناز" صرف فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام "چمن انداز" ہے جو ۱۲۹۱ھ / ۱۸۷۴ء میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوۂ خضر، آثار الشعرائے ہنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس ۴۲ نہیں بلکہ کئی سو ہوگی اس لئے کہ صرف نکات الشعرا اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر "دنیائے تذکرہ" کے نام سے افسر امروہوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعرا کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملا جلا سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۷ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سُراغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ:۔

"۱۹۳۶ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امروہوی نے "تاریخ امروہہ" چار جلدوں میں لکھی جس کی

---

[1] تاریخ ادبیات اردو کے قابل استناد مصادر، مطبوعہ ہندوستانی اکتوبر ۱۹۴۰ء ص ۳۹

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد جس میں شعرائے امروہہ کا ذکر ہوگا زیر ترتیب ہے۔"

۲۔ "اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے "فروغ وطن" کے نام سے شیخ مصحفی اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں اُن کے صاحب دیوان شاگرد کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔"

۳۔ "۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات "اُردو ادب میں سندھ کا حصہ" کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔

۴۔ ۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے "اندوختہ گریباں" کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض وجوہ سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔"

۵۔ ۱۹۳۲ء میں عزیزی سید ارشاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔[۵۱]"

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کارآمد ہے اور یقین ہے کہ اب سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہوگا تو معرکہ کی چیز خیال کیا گیا ہوگا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اُردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آگئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی اُن تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنھیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہیے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے، نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ "شعرائے اردو کے تذکرے" مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اُردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اُردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس ۲۵ دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخبہ، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرہ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن "تذکرہ حیرت مولفہ ۱۱۷۴ھ کو اُردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے "مقالات الشعرا" کے نام سے ۱۱۷۴ھ میں مرتب کیا تھا۔ گارساں دتاسی اور اسپرنگر نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبداللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اُردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں "دستور الفصاحت"[۵۲] کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس ۲۵ ایسے تذکروں کا تعارف کرایا ہے

---

[۵۱] "دنیائے تذکرہ" مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

[۵۲] دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالر ایم۔ کے۔ فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے [۱]

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زاید کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء سے لے کر آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء تک اس سے کئی گنا زاید تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زاید اہم تذکروں کا تعارف کرا رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی

اُردو تذکروں کی تقسیم

فارسی تذکروں کی طرح، اُردو تذکروں میں بھی بڑی رنگا رنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اُسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ اُن میں بعض ایک دوسرے کے جواب۔ یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہیئے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتا دینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے، مؤلف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زورؔ مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجۂ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے برگزیدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہیئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزا کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے [۲]

گارساں دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس اللہ قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

ا۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف وار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

---

[۱] ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعرا کی اہمیت" ص۳۷ مطبوعہ دانش محل آمین آباد لکھنؤ۔

[۲] مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور ص۳۲

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔

اول وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔

دوم وہ تذکرے جن میں تمام قابلِ ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت، و استیعاب ہے۔

سوم وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرائے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔

چہارم وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقا دکھانا ہے

پنجم وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔

ششم وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔

ہفتم وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے[۱]

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاید خانوں میں بھی انھیں بانٹا جاسکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جاسکتے ہیں۔

۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعرا، گلشن گفتار، تحفۃ الشعرا، مخزن شعرا، عیار الشعرا، ریختہ گویاں، مخزنِ نکات، چمنستانِ شعرا، تذکرۃ الشعرا، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشنِ بے خار وغیرہ۔

۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشنِ ہند، گلدستہ نازنیناں، طبقات الشعرائے ہند، انتخاب دواوین انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اس تقسیم میں اگر چاہیں تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی بہ نسبت، ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا

۱۔ بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصود انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔

۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزارِ ابراہیم۔ طبقات الشعرائے ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت واہمیت

پچھلے صفحات میں ہم، فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے، ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں بہ حیثیت مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

---

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے رسالہ اردو ۱۹۴۳ء

ناقدین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ:۔

"احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ دخطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار دادہ"[1]

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ:۔

"علت غائی تالیف شاں خوردہ گیری، ہمسراں وستم ظریفی با معاصراں است۔ در اظہار مافی نفس الامر بایجاز پرداختہ بلکہ از جہت عدم اعتناء وقلت تتبع اکثر نازک خیالاں رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار وتحقیق احوال اعزہ اغلاط صریح بکار بردہ وخطا ہا نمایاں کردہ اند"[2]

شفیق اورنگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا ہیں کہ:۔ . . . "در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ"[3]

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ:۔

"گلشن بے خار تالیف نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر زلیفتہ، سب کو حقارت سے یاد لیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے۔"[4]

لبعدازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

"تمام تذکرے ...... بالکل نامکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔ لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات وواقعات کچھ ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی پرائیوٹ زندگی یا سال ولادت ووفات کے متعلق ایک حرف بھی بہ مشکل نظر آتا ہے ...... اور نہ اس کی تالیفات وتصنیفات کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا۔ ...."[5]

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انھیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ:۔

"اکثر جائے ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید بہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں، کیونکہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ امر ان کو چھپانا منظور ہو۔"[6]

لبعدازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

---

[1] نکات الشعرا ص ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمٰن خاں شروانی

[2] دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق۔

[3] مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳

[4] گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء

[5] دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۲ء

[6] دیباچہ طبقات الشعرائے ہند ص ۱ از کریم الدین و فیلن مطبع العلوم دہلی ۱۸۴۸ء

ذکر میں روایات کو مدنظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزینۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعراء کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ۔

"ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کون کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا"[1]

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں ہم اس جگہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

"شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا"[2]

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رایوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں:۔

۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔

۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔

۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔

۴۔ ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دئے گئے ہیں۔

۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔

۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے۔

۷۔ اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعرا کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔

۸۔ تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔

۹۔ اکثر شعراء کے اسلوب و سلیقہ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی، ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک و رقابت، معاصرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں سنے

[1] آب حیات ص۴

[2] اردو شاعری پر ایک نظر ص۱۳

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی قلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن فہمی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑ لے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب، طرز تنقید اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطہ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار، یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ اُن تذکروں کو اس خاص فضا میں لے جا کر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کر لی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے۔ شعرا کے ادوار قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستانِ سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں — نکات الشعرا، گلشنِ بے خار اور آبِ حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ علاوہ ازیں تذکروں کی جو گہر دریاں اور گنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں بٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آ جائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے[1]

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنھیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

---

[1] "معیار شعر و سخن" از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۶ء، ص ۹۷

اس وقت عربی فارسی کے کون سے تنقیدی اصول مروج تھے اور شعروادب کو اس وقت کن معیاروں پر، پرکھا جاتا تھا۔ اس کا بھی مجمل ذکر سن لیجئے۔ عربی کا مشہور ادیب اور نقاد ابوالفرج قدامہ جس کی تنقیدی رائے کو شعر و سخن کے سلسلے میں آج تک کسی نہ کسی طور پر اہم خیال کیا جاتا ہے۔ اور جس کا سکہ، سترہویں اور اٹھارویں صدی کے عربی فارسی ادب پر چل رہا تھا رقمطراز ہے کہ:۔

۱۔ "طرز بیان شعر کا اصلی جزو ہے۔ مضمون و تخیل کا بجائے خود فاحش ہونا شعر کی خوبی کو زائل نہیں کرتا۔ شاعر ایک بڑھئی ہے لکڑی کی اچھائی برائی اس کے فن پر اثر انداز نہیں ہوتی"

"بہترین مذہب غلو و مبالغہ ہے اور یہی وہ طریقہ ہے جس کی طرف سخن شناس اور با فہم شعرا کا میلان رہا اور بعض کا خیال تو مجھے یہ معلوم ہوا کہ ان کا قول یہ ہے کہ سب سے بہتر وہ شعر ہے جس میں سب سے زیادہ کذب ہو۔ .... مبالغہ کرنا حد اوسط پر اکتفا کرنے کے بہ نسبت زیادہ بہتر ہوتا ہے"[۱]

اسی طرح عربی کا دوسرا مشہور و مقبول ناقد ابن رشیق لکھتا ہے کہ:۔

"ادائے معنی کے لئے نئے نئے انداز نکالنا اور ایک ایک بات کو کئی کئی طرح ادا کرنا شاعرانہ کمال ہے گویا معانی پانی ہیں اور الفاظ کی ترکیب بہ منزلہ گلاس۔ گلاسوں میں کوئی سیمیں ہے، کوئی طلائی۔ کوئی خزف کا ہے کوئی صدف کا۔ کوئی پتھر کا کوئی کانچ کا۔ پانی یعنی معانی بہر حال وہی ایک ہیں جو مختلف ترکیبوں اور اندازوں میں کانوں کے واسطے سے نفس کے سامنے آتے ہیں اور اگرچہ تشنگی طلب کو وہی بجھاتے ہیں لیکن گلاسوں کی رنگارنگی ایک لطف مزید دے جاتی ہے .... شعر کی عبارت چار چیزوں سے اٹھتی ہے لفظ، وزن، معنی و قافیہ پس اس کی حد ہے"[۲]

ان اقتباسات سے صاف ظاہر ہے کہ قدیم عربی ناقدین اگرچہ معنی کی اہمیت کے بھی قایل تھے لیکن ان کی تنقید کے معیار و اصول عموماً الفاظ ہی سے تعلق رکھتے تھے اور کلام پر ادبی و اعلیٰ ہونے کا حکم انھیں اصول کے پیش نظر لگایا جاتا تھا لفظی تنقید کا یہ شعبہ بعد کو فن بلاغت کے نام سے منسوب ہوا اور اس میں علم معانی و بیان کے وہ سارے اجزا اور لوازم شامل ہوگئے جنھیں صنائع لفظی و معنوی، استعارات و تشبیہات، کنایہ و مجاز عروض و قواعد اور ردیف و قافیہ اور بعض دوسری لسانی و لغوی تشریحات کا نام دیا جاتا ہے۔ گویا تنقید شعر، عربوں کے نزدیک تخلیق شعر کی طرح ذوقی اور وجدانی چیز تھی اور بقول ڈاکٹر شوکت سبزواری ان کی نگاہ میں شعر کی خوبیاں یہ تھیں کہ زبان کے اعتبار سے سادہ اور رواں ہو اس کی بندش میں چستی اور متانت پائی جاتی ہو الفاظ قلیل اور معنی کثیر ہوں، تکلف اور آورد سے پاک ہو اور تشبیہات میں ندرت اور تغزل میں رقت پائی جاتی ہو[۳]........ رفتہ رفتہ ان تنقیدی معیاروں نے میکانکی صورت اختیار کر لی اور شعر میں معنی کو لفظ کا تابع بنا کر پرکھا جانے لگا۔ یہ اصول عربوں کے اثر سے فارسی ادب پر بھی اثر انداز ہوئے اور فارسی شاعری پر سب سے پہلے قلم اٹھانے والے ادیب نظامی عروضی سمرقندی نے مجمع النوادر میں اس بات کا اظہار کیا کہ مذاق شعر و سخن میں پختگی اور لطف و تاثیر پیدا کرنے کے لئے ضروری ہے کہ اوائل عمری ہی میں شاعر کی نظر سے کم از کم بیس ہزار اشعار گزر جائیں اور علم عروض پر قابو حاصل ہو جائے اس لئے کہ نظامی سمرقندی کے نزدیک:۔

"شاعری صناعتے است کہ شاعر بداں صناعت اتساق مقدمات موہومہ کند والتیام قیاسات منتج براں وجہ معنی خرد

---

[۱] کتاب العمدہ بحوالہ اردو تنقید کی تاریخ۔
[۳] نگار انتقاد نمبر صفحہ ۶۲-۶۳ جنوری ۱۹۴۶ء

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت
ہائے غضبانی و شہوانی را برانگیزد تا بدان ایہام طباع را انقباضے و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود"[۱]

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین وطواط۔ نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر کے حسن و اثر کا سبب قرار دیا[۲] کم وبیش لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے وطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا[۳]

غرض کہ جس وقت اُردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہوگا بلکہ ہمیں اُن کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اُصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہوگا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اُردو کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہوگا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود اُن میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔ نکات الشعرا و مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اُصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، لچھمی نرائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کار فرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ ناانصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم و ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابراہیم، طبقات الشعرائے ہند، گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اُردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ "ان تذکروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترھویں اور اٹھارویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسوی صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہوگا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

---

۱ ؎ مجمع النوادر چاپ تہران
۲ ؎ حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین وطواط
۳ ؎ المعجم فی المعائیر الاشعار العجم۔

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میر نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں :-

۱- ربطِ کلام
۲- خوش فکری
۳- تلاشِ لفظ تازہ
۴- صفائی گفتگو
۵- ایجاد مضامین
۶- تہ داری
۷- دردمندی
۸- طرز خاص

شامل ہیں[۱] اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اوّل شاعری کے کلام پر رائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہارم اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں[۲]"

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اُردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقہ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اُردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دور قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مروجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے[۳]"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فن مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جز رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

---

۱ "معیار شعر و سخن" از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۳۶ء صفحہ ۶۸

۲ اردو تنقید کا ارتقاء صفحہ ۹۶

۳ غزل اور متغزلین صفحہ ۴۵

ہیں کہ "یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی"[1] ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو لفظی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہوگا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہوا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر ڈور کے بغیر"[2] رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اجنبیت ہو۔ دوسرے مختلف الخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی"[3]

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرائے اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کارفرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلّم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطۂ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہوگا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت

ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات اب تک مرتب ہوئے ہیں، ولی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے اواخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ یہی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر، یقین، قائم، مصحفی، انشا، آتش، ناسخ، جرأت، ممنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدما پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ مانا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

---

[1] نگار جنوری ۱۹۶۲ء

[2] نگار نیاز نمبر حصہ اول ص ۲۱

[3] نگار نیاز نمبر ص ۲۲۵

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز ہو کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رواداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعرا، تذکرۃ الشعرا (میر حسن) گلشن بیخار گلزار ابراہیم خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخبہ شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے رو رعایت لکھا گیا ہے۔ ملاقاتی لگاؤ، رشتۂ شاگردی و استادی، گروہ بندی اور معاصرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً کھری کھری کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشا کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکروں میں انشا و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں لکھی جو ان کے مرتبۂ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور "عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعیٰ برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ۔ "تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔ تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ اِن واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے"[1]

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویری خاکے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدیہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماخذ ہے اور اسی ماخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ وقیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری تمثال کے تیرِ عشق کے گھائل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

[1] اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگاتا۔ نتیجۃً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رُخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ:۔

"میر با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت"[1]

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اسکی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے:۔

۱۔ "میر حسن کو بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مثنوی بے نظیر تصنیف کی" (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ "آفتاب رائے رسوا۔ بریک پسر کمبوہ متو نام تعشق پیدا کردہ بود" (نکات الشعرا)

۳۔ "میاں عبدالحی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سید زادہ بود بکمال حسن و وجاہت" "تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری ریختہ از اں بر شعلہ رود و بالا شد اکثر اشخاص ایں فن را وسیلہ ساختہ دخیل صحبت او می شدند...... عاشق معشوق مزاج بریک طفلے سلیمان نام تعشق داشت" (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ "جعفر علی خاں زکی...... ذہن و ذکا و طبع رسا داشت سوائی رام راجہ برد تعشق داشت" (نکات الشعرا)

۵۔ "امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے محلے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا...... خاں موصوف کی مثنوی قول غمیں انھیں کے حسن و جمال کی شرح ہے"۔ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ "خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک رنڈی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں" (گلشن ہند)

۷۔ میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کنیزے عاشق و منازعہ با پنا بیگم داشت معاملہ او مرجوع باحقیر بود" (گلشن ابراہیم)۔

۸۔ "فضایل علی خاں بے قید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک بایکے از تیان ہند تعشق پیدا کردہ بود۔" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ نزاکت تخلص ربجو نام، نارنول کی بت بازاری ستم شعاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے خار کی دوستداری سے شاعری میں نام پاگئی۔" (تذکرۃ النسا مولفہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہدیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ "تنقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور دانشگاف رائے

---

[1] بہارِ بے خزاں، از احمد حسین سحر۔

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی ستزاد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔" لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ اگر ہم انھیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکروں کو چھاننے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طبقات الشعرا میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے[۱]" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اور ادوار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزنِ نکات مولفہ ۱۱۶۸ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غیر جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں[۲]۔ قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۸ھ اور گلشنِ ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشنِ ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارساں دتاسی چونکہ مستشرق ہے اس لئے اس کا نقطہ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اُردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحثیں کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعرا میں گارساں کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں ————

گلستان سخن، انتخاب دواوین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجۃً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، اُستادی، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن گوئی، طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، "شمیم سخن" اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحدوں میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

---

[۱] دیباچہ طبقات الشعرا ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء

[۲] تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ غضنفر مطبوعہ اردو جنوری و اپریل ۱۹۵۳ء

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سُراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں۔ میر کی تنقید سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ :-

۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔

۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا۔

۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں۔

۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔

۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی۔

۶۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکستر اردو کے لئے سامان وجود بن گئی تھی [۱]"

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیا ہے؟

پچھلی سطور میں؟ اُردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہوگا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دُھرانا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخاب اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

---

[۱] میر تقی میر، حیات اور شاعری صفحہ ۵۳

نکات الشعراء

مصنف :- میر تقی میر

عہد تصنیف و طباعت

میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن کمندرام مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتا ہے۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۷۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے انھوں نے مفید مقدمے کے ساتھ سنہ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اُردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

خصوصیات

نکات الشعراء، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی کا تذکرہ "تحفۃ الشعراء" اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا "گلشن گفتار" البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف سنہ ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب و لہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب و لہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔

خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آبرو	۶	اشتیاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشرف	۱۲	بید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بیچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسمل	۱۵	بیمار

۱۶ بیدل
۱۷ بیرنگ
۱۸ بینوا
۱۹ پاکباز
۲۰ تاباں
۲۱ تجرد
۲۲ تمکین
۲۳ ثاقب
۲۴ جعفر
۲۵ جعفر زٹلی
۲۶ جگن
۲۷ حاتم
۲۸ حزیں
۲۹ حسن
۳۰ حسن (میر حسن)
۳۱ حبیب (محتشم علی)
۳۲ حشمت (محمد علی)
۳۳ خاکسار
۳۴ خسرو
۳۵ خوشنودی
۳۶ دانا
۳۷ داؤد
۳۸ درد (خواجہ میر)
۳۹ درد (اکرم اللہ خاں)
۴۰ دردمند
۴۱ راقم
۴۲ رسوا
۴۳ زکی
۴۴ سالک
۴۵ سجاد
۴۶ سراج
۴۷ سعادت
۴۸ سعدی دکنی
۴۹ سلام
۵۰ سودا
۵۱ شاغل
۵۲ شعوری
۵۳ شوق
۵۴ صبائی
۵۵ ضیار
۵۶ عاجز (عارف علی خاں)
۵۷ عارف
۵۸ عاصمی
۵۹ عبدالبصیر
۶۰ عبدالرحیم
۶۱ عزلت
۶۲ عزیز اللہ
۶۳ عشاق
۶۴ عطا
۶۵ غریب
۶۶ غواصی
۶۷ فخری
۶۸ فضلی
۶۹ فغاں
۷۰ قاسم مرزا
۷۱ قائم
۷۲ قدر
۷۳ قدرت
۷۴ کافر
۷۵ کمترین
۷۶ کلیم
۷۷ گرامی
۷۸ لطفی
۷۹ محسن
۸۰ محمود
۸۱ مخلص
۸۲ مضمون
۸۳ مظہر
۸۴ معز
۸۵ ملک
۸۶ موزوں
۸۷ میر (محمد میر)
۸۸ میر (میر تقی)
۸۹ میر گھاسی
۹۰ ناجی
۹۱ نثار
۹۲ ولی
۹۳ ہاتفی
۹۴ ہاشم
۹۵ ہدایت
۹۶ یقین
۹۷ یک دل
۹۸ یکرنگ
۹۹ یکرو
۱۰۰ یونس

گلشنِ گفتار

مصنّف خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکتاز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں تھا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزم گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد ایم۔ اے نے حیدرآباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کر دیا ہے [1]

خصوصیات یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک ایک دو دو غزلیں تمام و کمال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دیے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دیے گئے ہیں۔ اس میں ولی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔

اب تک میر کے نکات الشعراء کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعراء اور گلشن گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ یہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	فضلی
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	مظہر	۲۰	زانی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزمل	۱۱	فایق	۱۷	تاباں	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشمت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدال	۳۰	عزلت

[1] مطبوعہ خورشید پریس یوسف بازار نیا پل حیدرآباد دکن۔ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش محل لکھنؤ سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنف　افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی

عہد تصنیف و طباعت　میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ ۱۷۵۲ء نکلتا ہے آزاد نے "تحفۂ اصحاب شعر" اور عاجز نے "تحفۂ روح کلام شعرا" سے یہ تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڈھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قتیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا۔[۱]

خصوصیات　تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکروں میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعرا اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعرا میں دکن کے بعض ایسے شعرا مل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعرا اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا ہے۔ تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علما و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا، اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکروں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعرا کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی رشک و مخاصمت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آزاد	غلام علی	۶	آشنا	قاضی محمد جان	۱۱	افصح	میر محمد علی
۲	آصف	آصف جاہ نظام الملک	۷	اقدس	محمد رضی شوستری	۱۲	امین	امین الدین علی
۳	ارادت	مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار	عبد الوہاب	۱۳	بسمل	یوسف علی
۴	امید	قزلباش خاں	۹	امداد	شیخ غلام حسین	۱۴	تسلیم	محمد قلی
۵	ایجاد	مرزا علی نقی	۱۰	ایما	میر بخشی عاشق	۱۵	جرات	میر محمد ہاشم

[۱] ادارۂ ادبیات اردو حیدرآباد سے ۱۹۶۰ء میں شائع ہوا۔

۱۶	جویا	محمد فاضل سرہندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستعد	آقا صاحبا
۱۷	عامد	حامد علیخاں دولت آبادی	۳۲	عاجز	عارف الدین خاں	۴۷	مبارک	مبارک یار خاں
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ نور محمد	۴۸	موزوں	رائے مدن سنگھ
۱۹	خواجگی		۳۴	عاقل		۴۹	مظہر	میر مرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر جنگ
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخر الدین	اورنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں
۲۲	رسا	مرزا جاہ	۳۷	فدا	رضا طلب خاں	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں
۲۳	رنگین	نور الدین	۳۸	فاضل	حافظ محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	داز	نوازش خاں	۳۹	قابل	متوسل خاں	۵۴	وقار	میر عبدالحی خاں
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درگاہ قلی خاں	۵۵	وفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	اورنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	واصل	مرزا ترک
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد الود
۲۹	عزلت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خاں اورنگ آبادی			
۳۰	عزت	عبدالمنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خاں			

نیاز نمبر

جس میں تقریباً پاک و ہند کے سارے ممتاز اہل قلم اور اکابر ادب نے حصہ لیا ہے اس میں نیاز فتحپوری کی شخصیت اور فن کے ہر پہلو مثلاً ان کی افسانہ نگاری، تنقید اسلوب نگارش، انشا پردازی۔ مکتوب نگاری دینی رجحانات، صحافی زندگی، شاعری و ادبی زندگی، ان کے افکار و عقائد اور دوسرے پہلوؤں پر سیر حاصل بحث کرکے ان کے علمی و ادبی مرتبے کا تعین کیا گیا ہے۔ گویا یہ نمبر حضرت نیاز کی شخصیت اور فن کا البم مرقع ہے جو اس سلسلے میں ایک مستند دستاویز اور اردو صحافت میں گرانقدر اضافے کی حیثیت رکھتا ہے

صفحات:۔ ۲۴۰ قیمت آٹھ روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرۂ ریختہ گویاں

مصنف | سید فتح علی حسینی گردیزی - متوفی ۱۲۲۴ھ

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ / ۱۷۵۲ء میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا - اس کا ایک قدیم مخط جو کہ ۱۱۷۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا - مولوی عبدالحق صاحب ملا تھا - مولوی صاحب مرحوم نے ایک لبیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے -

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے - گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکروں خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب ک تھا - اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے - اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں ج کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے -

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت سرسری اور مختصر تبصرہ کیا ہے - اس لئے اس تذکرے سے کسی شا کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی - انھوں نے دیباچہ میں دعوے تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسر نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعوئ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا - نصف صفح زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا - پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے - اس لئے گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں -

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۳	آبرو	۵	الستاں
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

۷	احسن		۳۸	دانا	۶۹	غریب		
۸	آشنا		۳۹	ذہین	۷۰	فغاں		
۹	آوارہ		۴۰	رسوا	۷۱	فضلی		
۱۰	الہام		۴۱	زکی	۷۲	فدا		
۱۱	انجام		۴۲	سودا	۷۳	قائم		
۱۲	بہار		۴۳	سعدی	۷۴	قدرت		
۱۳	بیرنگ		۴۴	سجاد	۷۵	قدر		
۱۴	بیدار		۴۵	سلام	۷۶	قائم		
۱۵	بیتاب		۴۶	سعادت	۷۷	قادری		
۱۶	پیام		۴۷	سراج	۷۸	کلیم		
۱۷	بسمل		۴۸	ساماں	۷۹	کمترین		
۱۸	پاکباز		۴۹	شوق	۸۰	کافر		
۱۹	قزلباش		۵۰	شاغل	۸۱	گھاسی		
۲۰	بیان		۵۱	درد	۸۲	لسان		
۲۱	بیکل		۵۲	صانع	۸۳	مظہر		
۲۲	تجرد		۵۳	صنعت	۸۴	مضمون		
۲۳	تاباں		۵۴	صمصام	۸۵	مزمل		
۲۴	تمکین		۵۵	ضیا	۸۶	موزوں		
۲۵	ثاقب		۵۶	طالع	۸۷	میراں		
۲۶	جگن		۵۷	ظاہر	۸۸	میر	محمد تقی	
۲۷	جرأت		۵۸	ظہور	۸۹	میر	محمد میر	
۲۸	حزیں		۵۹	عاصی	۹۰	محسن		
۲۹	حشمت	محتشم علی	۶۰	عارف	۹۱	موزوں	رحم علی	
۳۰	حاتم		۶۱	عشاق	۹۲	ناجی		
۳۱	حشمت	محمد علی	۶۲	عزیز	۹۳	نثار		
۳۲	حسن		۶۳	عمدہ	۹۴	ولی		
۳۳	حبیب		۶۴	عزلت	۹۵	ہدایت		
۳۴	خاکسار		۶۵	عمر	۹۶	یقین		
۳۵	درد	خواجہ میر درد	۶۶	عاصی	۹۷	یکرنگ		
۳۶	داؤد		۶۷	عاشق	۹۸	یکرو		
۳۷	دردمند		۶۸	عاجز				

مخزنِ نکات

مصنف

شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور، ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سنِ شعور کے بعد بسلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعروسخن سے فطری لگاؤ تھا۔ پہلے درد اور شاہ ہدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ دلی اجڑنے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدردانی نے انھیں تین چار ماہ مہمان رکھا۔ مصحفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں والی رامپور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد ۱۲۰۸ھ میں ان کا انتقال ہوگیا[1]

قائم کا شمار اردو کے اساتذہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اب تک طبع نہ ہوسکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہوسکی، جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظرِ عام پر لایا جائے۔

عہد تصنیف وطباعت

مخزنِ نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ نکلتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے، درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۲۲×۱۸ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابلِ قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں متقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے[2]"

[1] مقدمہ مخزنِ نکات از مولوی عبدالحق۔ [2] حال ہی میں ڈاکٹر خورشید الاسلام صاحب نے قائم کا کلام مرتب کر کے شائع کرا دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل	۲۵	مرزا عبدالقادر	۴۹	شفا حکیم یار علی خاں
۱	سعدی اور امیر خسرو	۲۶	مولوی خاں فطرت	۵۰	حشمت محتشم علیخاں
۲	ملا نوری -	۲۷	خواجہ عطا	۵۱	مخلص راجہ آنند رام
۳	افضل محمد افضل	۲۸	جعفر میر جعفر	۵۲	نادر
۴	سلطان عبداللہ قطب شاہ		طبقہ دوم	۵۳	میر سجاد
۵	مرزا مرزا ابوالقاسم	۲۹	آبرو شاہ مبارک	۵۴	دانا فضل علی
۶	فضلی افضل الدین	۳۰	آرزو سراج الدین علی خاں	۵۵	امید قزلباش خاں
۷	غوثی محمد غوث	۳۱	یکرنگ مصطفیٰ خاں	۵۶	افشاں اسدیار خاں
۸	روحی -	۳۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۵۷	انجام نواب امیر خاں
۹	نوری سید شجاع الدین	۳۳	ناجی محمد شاکر	۵۸	مرزا گرامی
۱۰	شاہ قلی خاں شاہی	۳۴	مضمون شرف الدین	۵۹	کمترین
۱۱	قادر میر عبدالقادر	۳۵	احسن اللہ احسن		طبقہ سوم
۱۲	لطفی لطف علی	۳۶	پیام شرف الدین علیخاں	۶۰	فقیر میر شمس الدین
۱۳	قہر علی رافت	۳۷	سامان میر ناصر	۶۱	مظہر مرزا جان جاناں
۱۴	آزاد فقیر اللہ	۳۸	بینوا	۶۲	سودا مرزا رفیع
۱۵	فراقی	۳۹	بیتاب محمد اسمٰعیل	۶۳	درد خواجہ میر
۱۶	احمد گجراتی	۴۰	فدوی محمد محسن	۶۴	میر میر محمد تقی
۱۷	فخری	۴۱	حاتم محمد حاتم	۶۵	کلیم میر محمد حسین
۱۸	محمود	۴۲	ثاقب شہاب الدین	۶۶	درد کرم اللہ خاں
۱۹	سراج	۴۳	پاکباز میر محسن	۶۷	میر فرخ علی
۲۰	محقق	۴۴	ندیم مراد علی قلی	۶۸	ہدایت میاں ہدایت اللہ
۲۱	ہاشم	۴۵	عمدہ جعفر علی خاں	۶۹	قلندر بدھ سنگھ
۲۲	ہاتف	۴۶	بہار ٹیک چند	۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۳	طالب مرزا ابوطالب	۴۷	عاصی خواجہ برہان الدین	۷۱	سوز محمد میر
۲۴	ولی شاہ ولی اللہ	۴۸	حشمت محمد علی	۷۲	شوق میر حسن علی

۷۳	دردمند	محمد فقیہہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۷۴	یقین	انعام اللہ خاں	۸۹		لالہ کاشی ناتھ	۱۰۴		میر میران
۷۵	حزیں	میر باقر	۹۰	جولاں	میاں رمضانی	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسو
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی	۹۱		محمد عارف	۱۰۶		خواجہ اکرم
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲		بسمل	۱۰۷		سلیمان
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳		شاغل	۱۰۸	زار	مغل بیگ
۷۹	تاباں	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلاور خاں	۱۰۹	مائل	میاں محمدی
۸۰		غازی الدین خاں	۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱		مہربان خاں	۹۶		میر گھانسی	۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۲	راقم	لالہ بندرابن	۹۷	عشاق	جیون مل	۱۱۲		آشنا
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	ضیا	محمد ضیا	۱۰۰		میر ہادی	۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ	۱۱۶	وفا	لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزلت	عبدالولی	۱۱۷	بیتاب	سنتوکھ رائے
						۱۱۸	قائم	قیام الدین

اقبال نمبر

(سالنامہ ۱۹۶۲ء)

جسے پاکستان کے معجز بیان شاعر اقبالؔ کے نام نامی پر موسوم کیا گیا ہے۔ اس میں اقبالؔ کی
کی تعلیم و تربیت، اخلاق و کردار۔ شاعری کی ابتدا اور مختلف ادوار شاعری۔ اقبالؔ کا
فلسفہ و پیام، تعلیم اخلاق و تصوف، اس کے آہنگ تغزل اور اس کی حیات معاشقہ
پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

تذکرہ "ریاض حسنی"[1]

...صنف: خواجہ عنایت اللہ فتوت ۔ فتوت کے والد خواجہ عبدالرحمٰن متوفی ۱۱۹۰ھ سرکار آصفیہ سے بسلسلہ ملازمت وابستہ تھے ۔ فتوت متوفی ۱۲۲۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی ۔ شعر و سخن میں شاہ سراج ...شاگرد ہوئے ۔

...صنیف و طباعت: یہ تذکرہ بعہد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ھ تا ۱۱۷۲ھ) مکمل ہوا ۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے ۔

تاریخ بنائے ایں ریاض حسنی　　جُستیم زفیض خاص آلِ مدنی
ازمدے سرو دبدل ہاتف گفت　　گلدستۂ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے ۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا ۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل رکارڈ آفس حیدر آباد دکن میں البتہ موجود ہے ۔ نصیر الدین ہاشمی ...میں کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فتوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر ...ب کیا تھا[2]

...صوصیات: یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے ۔ تذکرے کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے ۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونۂ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ... اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے ...میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر ہمیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا تحفۃ الشعرا، ...ن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے ۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے

...رست شعراء

...شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو　سراج الدین علی خاں	۳	آبرو　شیخ مبارک	۵	انسان　اسد الدولہ
۲	اشتیاق　شاہ ولی اللہ	۴	آگاہ　محمد صلاح	۶	آزاد　محمد فاضل

[1] یہ تذکرہ "تذکرہ فتوت" کے نام سے مشہور ہے ۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام "ریاض حسینی" بھی لکھا ہے ۔
[2] ...نوائے ادب بمبئی بابت اپریل ۱۹۵۲ء

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پروانہ	شعلہ پروانہ	۶۵	درد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	دردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بسالت خاں	۶۷	دانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضایل بیگ	۳۹	بسمل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مسعود
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدرآبادی	۷۰	رجا	ضیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحئی	۷۱	راقم	بندرابن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضا بیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالنبی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشا حیدرآبادی	۷۶		مرزا خاں
۱۹	ارشد	محی الدین	۴۸	جمن	میاں جمن	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شبیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محتشم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلاور خاں	۵۷	حمید	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شرف الدین	۵۸	حیرت	اسمٰعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسمل	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نورالدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمٰن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شاغل	
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۹۴	شیدا	نوازش علی خاں	۱۲۵	فخر	صرف فہرست میں نام ہے	۱۵۶	مرزا	مرزا محمد بیگ
۹۵	صانع		۱۲۶	فاضل		۱۵۷	ملیحی	میاں لالن
۹۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض		۱۵۸	معنی	شمس الدین
۹۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	-	۱۵۹	ممنون	-
۹۸	صادق	محمد صادق	۱۲۹	قائم	محمد قاسم	۱۶۰	مراد	محمد مراد
۹۹	صمصام	صمصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	قدرت اللہ	۱۶۱	مہربان	عبدالقادر
۱۰۰	صانع	مرزا صفی	۱۳۱	قدر	قدرت اللہ	۱۶۲	مروت	-
۱۰۱	ضیار		۱۳۲	قمر	اورنگ آباد	۱۶۳	مہر	محمد پناہ
۱۰۲	ضیار	مرزا عطا	۱۳۳	قادر	سید خلیل	۱۶۴	ناجی	محمد شاکر
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	محمد حسین	۱۶۵	نثار	عبدالرسول
۱۰۴	تپش	محمد اکبر	۱۳۵	کمترین	-	۱۶۶	نثار	وزارت خاں
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	کافر	میر علی تقی	۱۶۷	ناصر	مرزا ناصر بیگ
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کیفی		۱۶۸	نیاز	مرزا قند علی
۱۰۷	عاصی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھاسی	میر گھاسی خاں	۱۶۹	نیرنگ	-
۱۰۸	عارف	-	۱۳۹	کمتر	غلام مصطفےٰ	۱۷۰	ناصر	ناصر جنگ
۱۰۹	عشاق	-	۱۴۰	کہن	-	۱۷۱	ندرت	میر نجف علی
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشی	-	۱۷۲	ولی	ولی محمد دکنی
۱۱۱	عمدہ	سیتا رام	۱۴۲	گلشن	الفت بیگ	۱۷۳	نصرتی	
۱۱۲	عزلت	شاہ عبدالوالی	۱۴۳	لسان	کلیم اللہ	۱۷۴	وقار	میر عبدالحیٰ
۱۱۳	عمر	معتبر خاں	۱۴۴	مظہر	مرزا مظہر	۱۷۵	وفا	میر ناصر
۱۱۴	عاصی	نور محمد	۱۴۵	مخلص	آنند رام	۱۷۶	وحشت	نظام الدین
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	مضمون	شرف الدین	۱۷۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں	۱۴۷	مزمل	محمد مزمل	۱۷۸	ہادی	محمد ہادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	میر میران	۱۷۹	ہاشم	-
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	خواجہ قلی	۱۸۰	ہجر	-
۱۱۹	غریب	محمد زماں	۱۵۰	میر	میر تقی	۱۸۱	یقین	
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	محوی	عثمان علی	۱۸۲	یکرنگ	
۱۲۱	فغاں	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	محمد محسن	۱۸۳	یکرو	-
۱۲۲	فضلی	شاہ فضلی	۱۵۳	موزوں	میر علی	۱۸۴	یک رنگ	-
۱۲۳	فدا	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	میمن	محمد میمن	۱۸۵	یک دل	-
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں	۱۵۵	متین	میر مہدی	..		....

چمنستانِ شعرا

مصنّف

رائے لچھمی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی وادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منسا رام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ وانشا کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔

شفیق ۱۱۵۸ھ میں پیدا ہوئے۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر وسخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف وتالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شام غریباں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

(۲) گل رعنا۔ ہندوستان وپاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔

(۳) چمنستان شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد ۱۱۷۵ھ میں اسے مکمل کر دیا۔ "چمنستان شعرا" سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود تھا۔ تصحیح وتدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے ۱۹۲۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ ریختہ گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہ کی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حسب ضرورت شعرا کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبانِ شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین وہ صنع ہے۔ شعراء کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن و تعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دئے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعراء کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۶۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۷	بے رنگ	دلدار خاں	۵۳	دولت	میر دولت علی
۲	آبرو	شیخ نجم الدین	۲۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل	۵۴	داغ	لالہ نہال کرن
۳	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۲۹	بیدار	-	۵۵	ہدایت	ہدایت اللہ
۴	امید	قزلباش خاں	۳۰	بینوا	-	۵۶	ہادی	عبدالہادی
۵	انسان	اسدیار خاں	۳۱	پیام	شرف الدین علی خاں	۵۷	ہوش	غلام انام الدین ع
۶	انجام	امیر خاں	۳۲	بسمل	-	۵۸	ہاشم	(دکنی)
۷	احمدی	-	۳۳	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	ہاتفی	
۸	آزاد	محمد فاضل	۳۴	بیان	خواجہ حسن اللہ	۶۰	ولی	ولی محمد
۹	آشنا	زین العابدین	۳۵	بیکل	میر عبدالوہاب	۶۱	وفا	-
۱۰	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۶	بے جان	لالہ جے کشن	۶۲	واقف	میاں نورالعین
۱۱	آگاہ	محمد صلاح	۳۷	پروانہ	پروانہ شاہ	۶۳	وفا	آقا امین ایچ پور
۱۲	الہام	فضائل بیگ	۳۸	بھید	میر نوازش خاں	۶۴	واحد	میاں جعفر اللہ
۱۳	احسن	احسن اللہ	۳۹	پلچھی	میاں حکیم الدین خاں	۶۵	وقار	میر عبدالحئی
۱۴	ایجاد	نقد علی خاں	۴۰	پناہ	محمد پناہ	۶۶	زکی	جعفر علی خاں
۱۵	اشرف		۴۱	بندہ	میر محمد میر	۶۷	زانی	پیر خاں
۱۶	ارشد	میر غلام علی	۴۲	بیخود	محمد حسین	۶۸	حزیں	میر محمد باقر
۱۷	اقدس	میر ابدال علی	۴۳	بیچارہ	-	۶۹	حاتم	شیخ محمد حاتم
۱۸	انور	غلام محمد خاں	۴۴	بسمل	میر یوسف خاں	۷۰	حشمت	محمد علی
۱۹	ایوب	میر ایوب	۴۵	جگن	خان زادہ شیر افگن خاں میاں	۷۱	حشمت	سید محتشم علی خ
۲۰	انجم	فتحیاب بیگ خاں	۴۶	جرات	میر شیر علی	۷۲	حسن	میر محمد حسن
۲۱	احقر	شاہ عبداللہ	۴۷	زٹلی	جعفر	۷۳	حبیب	محمد حبیب
۲۲	افسق	میر غلام حسین	۴۸	دردمند	محمد فقیہ	۷۴	حاجی	حاجی میر علی اکبر
۲۳	افتخار	میر عبدالوہاب	۴۹	دانا	مفضل علی	۷۵	حسن	-
۲۴	ایجاد	مرزا علی نقی	۵۰	درد	خواجہ میر	۷۶	طالع	میر شمس الدین
۲۵	بیدل	مرزا عبدالقادر	۵۱	درد	کرم اللہ خاں	۷۷	طپش	میرزا محمد اکبر
۲۶	بہار	لالہ ٹیک چند	۵۲	داؤد	میرزا داؤد	۷۸	یقین	انعام اللہ خاں

۷۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں	۱۰۸	مہدی	میر مرتضیٰ	۱۳۷	باز	محمد علی
۸۰	یکرو	عبدالوہاب	۱۰۹	متین	میر مہدی	۱۳۸	سودا	مرزا رفیع
۸۱	یکدل	میر عزت اللہ	۱۱۰	مراد	میر منو	۱۳۹	سجاد	میر سجاد
۸۲	یونس	حکیم	۱۱۱	مہربان	میر عبدالقادر	۱۴۰	سعدی	-
۸۳	یار	منورالدولہ احمد یار خاں	۱۱۲	محرم	محمد ماہ	۱۴۱	سلام	نجم الدین خاں
۸۴	کمترین	میاں کمترین	۱۱۳	مضطر	شیخ احمد	۱۴۲	سعادت	سعادت اللہ خاں
۸۵	کلیم	محمد حسین	۱۱۴	مقدس	محمد جان	۱۴۳	سامان	میر ناصر
۸۶	مرزا گرامی		۱۱۵	میرزا	مرزا محمد بیگ	۱۴۴	سراج	میر سراج الدین
۸۷	کافر	میر علی نقی	۱۱۶	مہر	مہر علی	۱۴۵	سامی	شاہ غلام قادری
۸۸	گھانسی	میر	۱۱۷	مبتلا	الف خاں	۱۴۶	سعید	میر محمد سعید
۸۹	کامیاب	میر اولاد محمد	۱۱۸	منصور	میر منصور	۱۴۷	عاصی	خواجہ برہان الدین
۹۰	کمال	-	۱۱۹	منیر	سید شاہ منیر	۱۴۸	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۹۱	کمتر	مرزا مغل	۱۲۰	مہتاب	لالہ موہن لال	۱۴۹	عمر	معتبر خاں
۹۲	کہن	میر بدرالدین	۱۲۱	مشہور	-	۱۵۰	عمدہ	ستیا رام
۹۳	کلاں	میر	۱۲۲	مشتاق	-	۱۵۱	عراقی	-
۹۴	لسان	میر کلیم اللہ	۱۲۳	منعم	محمد منعم	۱۵۲	عارف	محمد عارف
۹۵	لطفی	-	۱۲۴	محمود	-	۱۵۳	عارف	محمد عارف
۹۶	لالہ	لالہ سروجی رائے	۱۲۵	ملک	-	۱۵۴	عشاق	-
۹۷	بادشاہ	محمد شاہ	۱۲۶	مقصود	میر مقصود علی	۱۵۵	عاجز	-
۹۸	مظہر	مرزا جان جان	۱۲۷	ناجی	محمد شاکر	۱۵۶	عطا	محمد عطا
۹۹	مضمون	شیخ اشرف الدین	۱۲۸	نثار	میر عبدالرسول	۱۵۷	عاشق	میر محمد یحییٰ
۱۰۰	میر	میر محمد تقی	۱۲۹	ناصر	نواب نظام الدولہ بہادر۔	۱۵۸	عزلت	سید عبدالولی
۱۰۱	مخلص	رائے آنند رام	۱۳۰	نثار	مرزا محمد خاں	۱۵۹	عاجز	عارف الدین خاں
۱۰۲	محسن	میر محمد محسن	۱۳۱	نیاز	نیاز محمد خاں	۱۶۰	عاصی	شیخ نور محمد
۱۰۳	میران	میر	۱۳۲	ندرت	میر نجف علی	۱۶۱	عاشق	مرزا عاشور بیگ
۱۰۴	موزوں۔	نواب ذوالفقار الدولہ خواجہ قلی خاں	۱۳۳	نصرتی		۱۶۲	عشق	مرزا جمال اللہ
۱۰۵	موزوں	میر رحم علی	۱۳۴	ناطق	میر محمد ماہ	۱۶۳	فغاں	اشرف علی خاں
۱۰۶	موزوں	رام نرائن	۱۳۵	نجات	مرزا عتیق اللہ	۱۶۴	فضلی	شاہ فضل اللہ
۱۰۷	مزمل	محمد مزمل	۱۳۶	نادر	شیخ نورالدین	۱۶۵	فدا	-

۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادری	(سید خلیل)	۱۹۸	شوریدہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	مرزا عزت بخش	۱۹۹	شیفتہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	مرزا رضا بیگ	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	بندرابن	۲۰۱	تاباں	میر عبد الحیی
۱۷۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	-	۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۸۷	رحیم	عبد الرحیم	۲۰۳	تجرد	میر عبد اللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	نور الدین حسین خاں	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	لال چند	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	-	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	محمد رضا بیگ	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	لچھمی نرائن	۱۹۲	رونق		۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	حسن علی	۲۰۹	ضیار	محمد ضیار الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	-	۲۱۰	ضیار	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	میر سید محمد	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
						۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	ظرافت	میر شریف الدین خاں	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
۱۸۱	قاسم	(دوم)	۱۹۷	شورش	مرزا منعم	۲۱۴	غلام	سید غلام

نظیر نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں نظیر اکبر آبادی کا مسلک، اس کا فارسی و اردو کلام میں عارفانہ رنگ اس کی قدرت بیان و زبان، اس کا معیار تغزل، ادبیات اردو میں اس کا فنی اور لسانی درجہ۔ اس کے امتیازات اور محاسن شعری، اس کا شاعری میں مقام، صناع و طباع شعرار کا فرق، معاصرین کی رائیں۔ مستند ادبار کی موافقت و مخالفت میں تنقیدیں اور اس کی خصوصیات و انداز شاعری، پر سیر حاصل تبصرہ ہے۔

قیمت :- تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی نمبر ۳

طبقات الشعرا [1]

مصنّف | قدرت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

عہد تصنیف و طباعت | جیسا کہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کردی ہے یہ تذکرہ ۱۱۸۸ھ / ۱۷۷۴ء میں مکمل ہوا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۶۸ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ علیگڈھ سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقۂ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکھنی شعرا کا ذکر طبقۂ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقہ سوم "شوائے متاخرین و بعضے نومشقان دیگر" سے تعلق رکھتا طبقۂ چہارم جس میں نومشق شعرا کا تذکرہ ہے "مشتمل بر پنج مقالات است" مقالہ اول میں "بعضے تازہ گویاں" دوم میں "بعض سلاطین روزگار و ذرائے نامدار و امرائے والاتبار و بعضے منصب داران"، مقالہ سوم میں "بعضے امرائے افغانان ا دیار" اور مقالہ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدم و دوستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن شعرا کو بلحاظ عمر و عہد، انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچا ہے کہ شعرا کے مزید حالات او کلام حاصل کرنے میں آسانی ہوجاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم و بیش اس کا اندازہ ہوجاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات کہاں مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۱۸۸ھ) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی صف میں شامل ہوگئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی تھی۔ اور کون کون سے شعرا، میدان شاعری میں نووارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تعریض نہیں کی گئی لیکن زبان و بیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطۂ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاکسار عرف کلّو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی

---

[1] شوق نے تکملۃ الشعرا میں طبقات الشعرا کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعرا" کہیں، "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعرائے ہند" بھی لکھا ہے

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ ۔ "در فن ظرافت یکتا و در ادائے سخن گوہر بے بہا مقابل ریختہ کہ لفظے است مذکر، ریختی تصنیف نمودہ" تاریخ پیدائش اور وفات کی صراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے ۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تکملہ کے وقت تک حیات تھے ۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے ۔ مثنویاں ۔ رباعیات ۔ قطعات اور فردیات سبھی درج کئے گئے ہیں ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں اُمید
۳	سعدی دکھنی	۲۳	شرف الدین مضمون	۴۳	مرزا گرامی
۴	عزلت عبدالولی	۲۴	پریم ناتھ آرام	۴۴	شرف الدین علی خاں پیام
۵	ملا نوری دکھنی	۲۵	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محتشم خاں
۷	تجرد میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبرآبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عرف مکھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسمٰعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نوازش خاں
۱۴	افضل الدین فضلی	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کمترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباں عبدالحئی
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلاور خاں	۵۹	محمد فقیہ دردمند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزمل ۔	۶۰	عاصی خواجہ برہان الدین ۔

۶۱ حسن شوق
۶۲ سودا رفیع الدین
۶۳ خواجہ میر درد
۶۴ محمد حسین کلیم
۶۵ محمد قائم
۶۶ میر محمد تقی
۶۷ سوز محمد میر
۶۸ بیان
۶۹ ابوالحسن وحشت
۷۰ مرزا داؤد سودائی
۷۱ میر رمضانی
۷۲ فرحت اللہ
۷۳ محمد اکرام
۷۴ عبدالہادی
۷۵ شمس الدین فقیر
۷۶ ولی اللہ ولی سورتی
۷۷ صابر سرہندی
۷۸ شاہ شاکر صدیقی
۷۹ شیخ محمد حاجی حنیف
۸۰ مرزا گھسیٹا عشق
۸۱ شاہ نجم الدین شاداں
۸۲ میر محمدی اثر

طبقہ چہارم مقالہ اول

۸۳ فضل علی ممتاز
۸۴ مراد علی حیرت
۸۵ بدھ سنگھ قلندر
۸۶ اکرام اللہ محشر بدایونی
۸۷ امیر بدایونی
۸۸ معین الدین معین بدایونی
۸۹ فیض اللہ بیگ فدوی
۹۰ محمد نعیم
۹۱ محمد علی شہرت
۹۲ میر حیدر علی حیران
۹۳ خواجہ حسن
۹۴ جعفر علی حسرت
۹۵ شیخ بقاءاللہ
۹۶ یحییٰ امان
۹۷ بہادر علی ترساں
۹۸ حسن
۹۹ یٰسین علی خورشید
۱۰۰ علی نقی محشر لکھنوی
۱۰۱ گردھاری لال طرز
۱۰۲ احمد علی قوت
۱۰۳ تسکین
۱۰۴ غضنفر علی خاں
۱۰۵ باقر علی ممنون
۱۰۶ مشتاق
۱۰۷ مرزا علی لطف
۱۰۸ رقت
۱۰۹ میر ضیار
۱۱۰ رنگین
۱۱۱ علی محمد خاں خنداں
۱۱۲ علی محمد خاں خنداں
۱۱۳ میر حسن حسن دہلوی
۱۱۴ عنایت اللہ مشتاق
۱۱۵ سلامت علی
۱۱۶ حسن علی خاں یاس
۱۱۷ قاسم علی رقت
۱۱۸ بہاری مل
۱۱۹ نتھو سنگھ رائے بیتاب
۱۲۰ محمد پناہ خاں نثار
۱۲۱ فیض علی فیض
۱۲۲ تجلی
۱۲۳ ظہور اللہ نوا
۱۲۴ غلام حسین محزون دکھنی
۱۲۵ ضیاءالدین عبرت
۱۲۶ غلام کبریا کامل
۱۲۷ محمدی شیدا
۱۲۸ میر طالب علی
۱۲۹ جلیل شاہ سایل
۱۳۰ غلام ہمدانی مصحفی
۱۳۱ قدرت اللہ بلیغ
۱۳۲ امان اللہ معمار
۱۳۳ محمد صبیح عالم خاں نیاز
۱۳۴ میر صیف خاں
۱۳۵ حکیم محمد کبیر
۱۳۶ سجاد
۱۳۷ علی مراد بہاری پروانہ
۱۳۸ شہید بلگرامی
۱۳۹ سید حسن علی حسن
۱۴۰ غلام محی الدین اویسی

مقالہ دوم

۱۴۱ شاہ عالم
۱۴۲ شاہزادہ آفتاب
۱۴۳ جہاندار شاہ
۱۴۴ احسن بخت
۱۴۵ سلیمان شکوہ

۱۴۶ مرزا فرخندہ بخت جہان شاہ قمر
۱۴۷ نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ
۱۴۸ نواب غازی الدین خاں
۱۴۹ مرزا فتح علی
۱۵۰ نواب ممتاز
۱۵۱ قلندر علی خاں
۱۵۲ گنا بیگم نوسیری
۱۵۳ انشاء اللہ خاں
۱۵۴ سعادت یار خاں رنگین
۱۵۵ مرزا جان طپش
۱۵۶ شیر علی خاں افسوس
۱۵۷ مشتاق علی خاں
۱۵۸ سید یا بندہ مسافر
۱۵۹ محمد نور الدین قانع
۱۶۰ حکیم صدر الدین خاں وحشت

مقالہ سوم

۱۶۱ نواب محمد یار خاں امیر
۱۶۲ نواب عبداللہ خاں عاصی
۱۶۳ نواب عنایت اللہ خاں
۱۶۴ نواب محبت خاں
۱۶۵ مصطفیٰ خاں مست
۱۶۶ نواب منو خاں محو
۱۶۷ نواب نصر اللہ خاں سلطان
۱۶۸ محمد معصوم ہمدم
۱۶۹ ذوالفقار خاں
۱۷۰ محمد شرف عاصی
۱۷۱ فیض اللہ خاں امید
۱۷۲ مرتضیٰ خاں مضطر
۱۷۳ محتشم خاں افغان
۱۷۴ غلام محمد خاں غلامی
۱۷۵ احسن خاں افغان
۱۷۶ احمد خاں
۱۷۷ مولوی احمد خاں
۱۷۸ کلو خاں ہنر
۱۷۹ مہربان خاں رند
۱۸۰ عباس خاں عباس

مقالہ چہارم

۱۸۱ عزیز الدین خاں بے جان
۱۸۲ غلام جیلانی بیدم
۱۸۳ الف خاں ذوق
۱۸۴ فتح چند ممنون
۱۸۵ میر حسن مایل
۱۸۶ غلام مرتضیٰ
۱۸۷ ہمت خاں
۱۸۸ ناصر خاں
۱۸۹ سید کرم علی
۱۹۰ محمد کبیر خاں تسلیم
۱۹۱ محمد اکرم

مقالہ پنجم

۱۹۲ شیخ محمد واصل
۱۹۳ عزیز عثمانی
۱۹۴ اسعد
۱۹۵ محمد معظم عباسی
۱۹۶ حافظ عزت اللہ عباسی
۱۹۷ محمد جلیس جلیس بدایونی
۱۹۸ حافظ محمد معتصم عباسی
۱۹۹ دوست علی عشق
۲۰۰ امام بخش عطا
۲۰۱ مفتون
۲۰۲ سید غالب علی
۲۰۳ سید محمد زماں
۲۰۴ حیات اللہ
۲۰۵ عشرت
۲۰۶ گوہری کائستھ
۲۰۷ نیازی
۲۰۸ مولوی مظہر علی
۲۰۹ غلام حسن
۲۱۰ گوپال ناتھ
۲۱۱ احمد علی حسرت
۲۱۲ محمد عابد دل
۲۱۳ محمد روشن جوشش
۲۱۴ رند
۲۱۵ مرزا مینا شورش
۲۱۶ میر سلیم اللہ
۲۱۷ نذر الدین شائق
۲۱۸ سید سندی
۲۱۹ حافظ بدہا شیفتہ
۲۲۰ واحد علی عزیز
۲۲۱ اعلیٰ علی
۲۲۲ مرزا فدوی لٹ
۲۲۳ ملا منو نثار
۲۲۴ ولی اللہ
۲۲۵ شاہ ظہور اللہ
۲۲۶ محمد ماہ حسینی
۲۲۷ واقف
۲۲۸ پاکباز
۲۲۹ شرف الدین

۲۳۰	محمد نصیر	۲۴۵	خواجہ محمد سعید	۲۶۰	ذوقی رام حسرت
۲۳۱	محمد صلاح	۲۴۶	خلیفہ چند	۲۶۱	ہمت سنگھ
۲۳۲	جولاں	۲۴۷	کمال	۲۶۲	ظہور اللہ
۲۳۳	دیدار بخش دیدار	۲۴۸	میر محمد مرادی جرات	۲۶۳	مرزا اشرف علی گستاخ
۲۳۴	راجہ بلاس رائے پستر	۲۴۹	سلیم اللہ راضی	۲۶۴	برکت علی
۲۳۵	قلندر	۲۵۰	صوفی محمد اعظم	۲۶۵	منشی گنج سنگھ
۲۳۶	بشیر احمد سرہند	۲۵۱	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۶۶	محمد صدر عباسی
۲۳۷	شیخ احمد	۲۵۲	کمانی مل کھتری	۲۶۷	شاہ نورن
۲۳۸	ہر چرن داس	۲۵۳	ہمت سنگھ	۲۶۸	غلام رسول غم
۲۳۹	بھیت رام صادق	۲۵۴	مرزا جھولن بیگ	۲۶۹	غلام علی عشرت
۲۴۰	موزوں	۲۵۵	شیخ عبداللہ نگہت	۲۷۰	مرزا قاسم بیگ
۲۴۱	محمد خلیل ابن محمد جلیس	۲۵۶	مرحمت اللہ خاں والہ	۲۷۱	مرزا ملہو سرور
۲۴۲	محمد باقی خاکسار	۲۵۷	احمد الدین خاں عبرت	۲۷۲	محمد اکرام آشنا
۲۴۳	وہاب الدین موجد	۲۵۸	محمد شجاع الدین شوریدہ	۲۷۳	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق
۲۴۴	کلّو حجام	۲۵۹	راجہ بہادر سنگھ کشمیر	....	... ...

عرضِ نغمہ

ٹیگور مشرق کے ان بلند مرتبہ شاعروں میں ہے جس کے روح پرور نغموں نے مشرق و مغرب دونوں کو یکساں متاثر کیا ہے۔ علامہ نیاز فتحپوری نے اس عظیم فنکار کے مجموعہ نظم "گیت انجلی" کو "عرضِ نغمہ" کے نام سے اردو میں منتقل کیا ہے۔ یہ ترجمہ ٹیگور کی روحِ شاعری سے اس درجہ ہم آہنگ ہے کہ اس میں وہی سادگی پرکاری اور رمز خیزی و دلکشی نظر آتی ہے جو ٹیگور کی شاعری میں ملتی ہے۔ جو لوگ ٹیگور کی فنی دسترس، شاعرانہ فطانت اور حیات پرور نغمات کی سحر آفرینیوں سے لطف اندوز ہونے کے آرزومند ہیں، ان کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ اس لئے کہ ٹیگور کی شخصیت و فن سے بہرہ مند ہونے کے لئے اردو میں اس سے بہتر کوئی ترجمہ موجود نہیں ہے۔

قیمت:۔ ایک روپیہ ۲۵ پیسے۔

"ادارہ ادبِ عالیہ" نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳/

تذکرۂ شعرائے اُردو

مصنّف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۲۰۱ھ

عہد تصنیف و طباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
۱۳۴۰ھ/۱۹۲۲ء میں حبیب الرحمن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقیٔ اردو کی طرف سے شائع کیا

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر ردیف میں شاعروں کو تین خاص گروہ، متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ متقدمین میں دکنی شعراء متوسطین میں فریغ سیر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعراء اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعرا شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطعہ بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے — شب دلارام سے گزرتی ہے
عاقبت کی خبر خدا جانے — اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کار آمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لتاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ فتح علی حسینی گردیزی کی طرح انتقاماً کسی پر کیچڑ اچھالنا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی بے جا تعریف یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
متقدمین :-			۳	احمد	گجراتی	۶	احمد	گجراتی
۱	آفتاب	شاہ عالم ثانی	۴	افضل	محمد افضل	۷	امجد	-
۲	آزاد	فقیر اللہ	۵	اوجی	-	متوسطین :-		

۸	آرزو	سراج الدین خاں
۹	انسان	اسد یار خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف
۱۱	اکبر	مرزا اکبر قلی اکبر آبادی
۱۲	انکار	
۱۳	آزاد	زین العابدین
۱۴	آبرو	نجم الدین عرف شاہ مبارک
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ
۱۷	احسن	علی احسن خاں
۱۸	الف خاں	
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں
۲۰	افکار	میر جیون
۲۱	امید	قزلباش خاں
۲۲	اثر	محمد میر برادر خواجہ میر درد
۲۳	الم	میاں صاحب میر
۲۴	اجمل	محمد اجمل الہ آبادی
۲۵	امیر	محمد یار خاں
۲۶	اسد	میر اسد علی
۲۷	آزاد	میر ظفر علی
۲۸	امین	خواجہ امین الدین
۲۹	اطہر	میر غلام علی
۳۰	عاصمی۔ عاصی۔ میر عاصمی برہان الدین	
۳۱	امانی	میر امانی
۳۲	رائے پریم ناتھ (یہ نام بھی الف کی ردیف میں درج ہے)	
۳۳	آشنا ۔	
۳۴	اکرم ۔	
۳۵	احسن	مرزا احسن علی
۳۶	انشا	انشاء اللہ خاں

۳۷	آگاہ	نور خاں
۳۸	اعلیٰ علی	میر اعلیٰ علی
۳۹	افسوس	شبیر علی
۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن
۴۱	انتظار	علی نقی خاں
۴۲	انگریس	انگریس
۴۳	آشوب	۔
۴۴	اولاد	میر اولاد علی
۴۵	اشرف	محمد اشرف
۴۶	بیچارہ	۔
۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا
۴۸	بسمل	۔
۴۹	بیرنگ یا ہمرنگ	(دلاور خاں)
۵۰	بیتاب	محمد اسمٰعیل
۵۱	بینوا	۔
۵۲	بہار	ٹیک چند
۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں
۵۴	بیتاب	سنتوکھ رائے
۵۵	بیدار	میاں محمد علی
۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ الہ آبادی
۵۷	بقا	شیخ محمد بقا اللہ
۵۸	فائز	میرزا فاخر مکین
۵۹	بسمل	گدا علی
۶۰	پیام	شرف الدین علی خاں
۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا
۶۲	تجرد	میر عبداللہ
۶۳	تاناشاہ	ابوالحسن
۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین
۶۵	تاباں	میاں عبدالحئی
۶۶	تقی	سید محمد تقی عرف میر گھاسی

۶۷	ثاقب	۔
۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۶۹	ریسناتھ سنگھ (ث کی ردیف میں درج ہے)	
۷۰	جنوں اکبر آبادی	
۷۱	جعفر زٹلی	میر جعفر زٹلی
۷۲	جعفر	خان عالیشان جعفر علی خاں
۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۷۴	جرأت	میر مستقیم
۷۵	جلال	میاں رمضانی
۷۶	جنون	میر علی مہدی
۷۷	جگن	میاں جگن
۷۸	جذب	میر مظہر علی
۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۸۰	خان عالیشان	
۸۱	جرأت	قلندر بخش
۸۲	جلال	جلال الدین
۸۳	حبیب	وحسن
۸۴	حیا	۔
۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۸۷	حشمت	سید محتشم علی خاں
۸۸	حزیں	میر محمد باقر
۸۹	حشمت	محمد علی
۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۹۱	حسن	میر حسن
۹۲	حسن	خواجہ حسن
۹۳	حجام	۔
۹۴	حامد	میر حامد نصیری
۹۵	حیران	میر حیدر علی

۹٦	حسرت	جعفر علی	۱۲۵	سلام	نجم الدین	۱۵۴	عزیز اللہ	
۹۷	حسن	میر حسن)	۱۲٦	سعادت	میر سعادت علی	۱۵۵	عطا	خواجہ عطا اللہ
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو	۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد	۱۵٦	عارف اکبرآبادی	محمد عارف
۹۹	خوشنود	-	۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵۷	عزلت	سید عبد الواسع
۱۰۰	خاکی	-	۱۲۹	سوز	محمد میر	۱۵۸	عاقل	رائے سکھ رام
۱۰۱	خاکسار	محمد یار	۱۳۰	سید		۱۵۹	عزیز	رائے بھکاری داس
۱۰۲	خالہ بیگم	بدر النسا بیگم	۱۳۱	سلیم	میر سلیم	۱٦۰	عسکر علی خاں	
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام	۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں	۱٦۱	عاجز	غازی الدین خاں
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ	۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھٹیا	۱٦۲	عماد الملک	نواب غازی الدین خاں
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد	۱۳۴	شعور	دکھنی	۱٦۳	عظیم	محمد عظیم
۱۰٦	دردمند	محمد فقیہ	۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں	۱٦۴	عاشق	مہربان علی اعظم خاں
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں	۱۳٦	شاکر	محمد شاکر	۱٦۵	عسکری	مرزا عسکری
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد	۱۳۷	شفا	حکیم یار علی	۱٦٦	عشق	مرزا گھسیٹا
۱۰۹	ذاکر	-	۱۳۸	شاغل	-	۱٦۷	غوثی	محمد غوث
۱۱۰	رنگین	مرزا اماں بیگ	۱۳۹	شوق	میاں حسن علی	۱٦۸	غواصی	-
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے	۱۴۰	شاعر	میر کلو	۱٦۹	غریب	میر تقی
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی	۱۴۱	شیدا	میر فتح علی	۱۷۰	غریب	محمد اماں
۱۱۳	راقم	بندرابن	۱۴۲	شاداب	لالہ خوش وقت رائے	۱۷۱	غریب	-
۱۱۴	رنگین	لالہ ہلاس رائے	۱۴۳	شرف	میر مہدی	۱۷۲	غلامی	-
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی	۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع	۱۷۳	فخری	-
۱۱٦	رضا	مرزا علی	۱۴۵	صبائی	-	۱۷۴	فراخی	-
۱۱۷	رند	مہربان خاں	۱۴٦	صفدری	-	۱۷۵	فضلی	افضل الدین خاں
۱۱۸	زار	مغل بیگ	۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۱۷٦	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی
۱۱۹	زار	میر مظہر علی	۱۴۸	صابر		۱۷۷	فقیر	شمس الدین
۱۲۰	سراج	-	۱۴۹	صبر	میر محمد علی	۱۷۸	فدوی	محمد محسن
۱۲۱	سالک	-	۱۵۰	ضیار	-	۱۷۹	فدا	میر امام الدین
۱۲۲	سعدی	-	۱۵۱	ضاحک	میر غلام حسین	۱۸۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۲۳	سامان	میر ناصر	۱۵۲	طالب	مرزا طالب	۱۸۱	فرخ	میر فرخ علی
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان (شاگرد تاباں)	۱۵۳	ظہور	-	۱۸۲	فضائل	فضائل علی خاں بے قید

۱۸۳	فدوی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکھنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستمند	یاد علی خاں
۱۸۵	فدوی	مرزا بھچو	۲۱۴	محق	-	۲۴۳	مائل	میاں محمدی
۱۸۶	فرصت	مرزا الف بیگ	۲۱۵	مہر علی		۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	ثنا اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	رائے آنند رام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزمل	میاں شاہ مزمل	۲۴۸	محمد علی خاں	
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرف الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۲۵۰	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	مدد اللہ	۲۵۱	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	مدعا	میر عوض علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵	مرزا محمدی		۲۵۴	مدہوش	بنی خاں
۱۹۷	قرین		۲۲۶	مرزا مہدی		۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷	سید امام الدین (انکا ذکر اسی جگہ کیا گیا ہے)		۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کمترین	میاں کمترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	ندیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۰۳	کافرنیکہ	میر علی نقی	۲۳۲	معیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	مخزوں الہ آبادی	مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ	۲۳۴	منت	میر قمر الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا
۲۰۶	کھنجن	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گمان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد بقاء خاں
۲۰۸	گریاں	میر علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ	۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۰۹	لطفی	دکنی	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ
۲۱۰	مرزا	ابوالقاسم	۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمود	محمود بیگ	۲۴۰	محترم	مہربان متحرم خاں	۲۶۹	ندا	میر مرتضیٰ

۲۷	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	وارث الہ آبادی	محمد وارث	۲۸۶	یونس	-
۲۷	واجد	محمد واجد	۲۷۹	وہم	میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفےٰ قلی خاں
۲۷	وحشت	میر ابوالحسن	۲۸۰	ہاشم	-	۲۸۸	یکرو	-
۲۷	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	-	۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۷	وفا	لالہ نول رائے	۲۸۲	ہدایت	سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷	میر مبارک علی (اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)		۲۸۳	ہینگا	میر ہینگا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت	میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف	مرزا محمد	—		—

خدا نمبر

خدا کیا ہے؟ خدا کا تصور کب اور کیسے پیدا ہوا؟ مختلف مذاہب میں اس تصور نے کس طرح جنم لیا؟ اس کی ارتقائی صورتوں نے تمدنی انسانی پر کیا اثر ڈالا؟ بندے اور خدا کا تعلق کیا ہے؟ اس تعلق کی تعبیر کس کس انداز میں کی گئی ہے؟ انبیاء کرام، مصلحین اور مجددین کے ارشادات اس کے متعلق کیا ہیں؟ ان ارشادات کو اقوام عالم نے کس طرح اپنایا ہے؟ اسلام کا موقف اس باب میں کیا رہا ہے اور اس موقف کو مذاہب عالم سے کیوں برتر خیال کیا گیا ہے؟

یہ اور اس قسم کے بہت سے اہم سوالات ہیں جو خدا اور مذہب کا نام آتے ہی ہر باشعور انسان کے ذہن میں ابھرتے ہیں لیکن افسوس کہ اردو میں کوئی ایسی کتاب موجود نہیں ہے جو اہل فکر و دانش کی پیاس اس سلسلے میں بجھا سکے۔ نگار کا "خدا نمبر" اس نوع کا پہلا صحیفہ ہے۔ جس میں مذکورہ سوالات کا نہایت مدلل و مشرح جواب دیا گیا ہے۔

قیمت:- چار روپے

نگار پاکستان - ۳۷/۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی

گُلِ عجائب

مصنّف اسد علی خاں تمنّاؔ اورنگ آبادی۔ تمنا کا ذکر اگرچہ "مجموعۂ نغز" "عمدۂ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گل عجائب" میں بھی تمناؔ نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدرآباد میں بسلسلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تمناؔ صاحبِ دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۴ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت تذکرے میں دیے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۹۳۶ء میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے اُن ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے اواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحبِ دیوان شاعر تھے یا عزلتؔ کا تذکرہ "بہار و خزاں" اس سے پہلے لکھا جاچکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۴	انصاف	علی نقی خاں	۷	انور	محمد سیف
۲	آزاد	میر غلام علی	۵	افسر	باقر علی خاں	۸	افتخار	میر عبدالوہاب
۳	ایجاد	نقد علی خاں	۶	افسر	-	۹	آشفتہ	خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آنند رام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک آصف جاہ بہادر	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلیغ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیر الدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پروانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہاء الدین حسین	۴۷	تیر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزلت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نورالعین
۱۹	حشمت	محتشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمدم	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخرالدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انور الدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	ذکا	میر اولاد محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ		×	×
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں		×	×

مصحفی نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں اردو ادب کے مسلم الثبوت استاد شیخ غلام ہمدانی "مصحفی" کی تاریخ پیدائش و جائے ولادت کی تحقیق، ان کی ابتدائی تعلیم۔ انکی شاعری کے آغاز و تدریجی ارتقاء، انکی تالیف و تصانیف، انکی غزل گوئی و مثنوی نگاری۔ ان کے معاصر شعراء و ادباء ان کے اپنے دور کے مخصوص علمی و ادبی رجحانات پر محققانہ و عالمانہ بحث کی گئی ہے۔

قیمت۔ تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳

تذکرۂ شورش [1]

مصنف شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھیّا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد ہے اسکے علاوہ تذکرہ مسرت افزا، گلشن بے خار، تذکرۂ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جن کا سلسلۂ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر حزیں کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھسیٹا عشق کو بھی اُنھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعراء میں شورش کو "مغرور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرۂ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے تکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۱۹۵ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرۂ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے، اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو اُنہوں نے اس کا نام "یادگار دوستاں" رکھا، اور تاریخ تالیف میں یہ مصرع دیا ؎ "یادگار دوستانِ روزگار"

اس مصرعہ سے تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۱۹۳ھ نکلتا ہے، تذکرۂ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرۂ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" بمطبع بلبل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۹ء میں شایع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولدیت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

---

[1] اس تذکرے کا اصلی نام یادگار دوستاں ہے لیکن مشہور یہ تذکرۂ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بہادر علی
(۲)	ابوالحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجام	(۲۸)	اجمل	(۵۳)	پیام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	تجرد
(۵)	آشنا (زین العابدین)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	تمکین
(۶)	آوارہ	(۳۱)	اولیا	(۵۶)	تمنا (امراؤ علی)
(۷)	الہام	(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)	(۵۷)	تمنا (شاہجہاں پوری)
(۸)	انشاء	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تاباں
(۹)	احسن	(۳۴)	آیت (آیت اللہ)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امیر اللہ خاں	(۳۵)	الم	(۶۰)	ثروت
(۱۱)	آبرو	(۳۶)	بسمل (میر جبار علی)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)	(۶۲)	جرأت (میر بشیر علی)
(۱۳)	اُمید	(۳۸)	بہار	(۶۳)	جرأت
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بینوا	(۶۴)	جوہری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشتیاق	(۴۱)	بے چارہ	(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (احسن اللہ)	(۴۲)	بسمل	(۶۷)	جنون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بیکل	(۶۸)	جگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علی)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	امانی	(۴۵)	بیدار (منشی بساون علی)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امین	(۴۶)	بیتاب (میر مدن)	(۷۱)	جودت (لالہ ہردے رام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جنوں (غلام مرتضیٰ)
(۲۳)	اظہر	(۴۸)	بیرنگ	(۷۳)	جمال
(۲۴)	احتشام	(۴۹)	بیان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاہ بٹالوی	(۵۰)	بیقرار	(۷۵)	جرأت (میر محمد رضا)

(۷۶) جواہر

(۷۷) حسرت (میر محمد حیات)
(۷۸) حاتم
(۷۹) حشمت (محتشم علی)
(۸۰) حبیب
(۸۱) حشمت (محمد علی)
(۸۲) حیراں (میر ممنون)
(۸۳) حضور (شیخ غلام یحییٰ)
(۸۴) حیدر (حیدر بخش)
(۸۵) حسن (میر غلام حسن)
(۸۶) حیدری (غلام علی)
(۸۷) حجام
(۸۸) حسرت (جعفر علی)
(۸۹) حزیں (محمد باقر)
(۹۰) حیرت (خواجہ کلن)
(۹۱) حریف (محمد خاں)
(۹۲) حیرت (میر سیدن)
(۹۳) حیدر شاہ

(۹۴) خسرو
(۹۵) خاکسار
(۹۶) خلیل (علی ابراہیم خاں)
(۹۷) خادم (خادم حسین)

(۹۸) درد (میر درد)
(۹۹) درد (کرم علی)
(۱۰۰) داؤد
(۱۰۱) دل (محمد عابد)
(۱۰۲) دل (نواب عماد الملک)
(۱۰۳) دردمند (محمد فقیہ)
(۱۰۴) داؤد (مرزا)
(۱۰۵) درد (کرم اللہ)
(۱۰۶) دوست (شیخ محمد)
(۱۰۷) دیوانہ (کواد بخش رائے)

(۱۰۸) ذوق (آسارام)
(۱۰۹) ذوقی شاہ
(۱۱۰) ذہین (میر محمد مستعد)
(۱۱۱) ذاکر (مرزا افضل علی)
(۱۱۲) ذکی (جعفر علی خاں)

(۱۱۳) رسوا (شاہجہاں آبادی)
(۱۱۴) راقم (بندرابن)
(۱۱۵) رند (حمزہ علی)
(۱۱۶) راغب (جعفر علی خاں)
(۱۱۷) رفیع (شیخ محمد رفیع)
(۱۱۸) رضا (محمد مہدی)
(۱۱۹) راسخ (شیخ غلام علی)
(۱۲۰) راسخ (خواجہ احمد خاں)

(۱۲۱) زار (بہادر بیگ)
(۱۲۲) زار (مرزا سنگین)
(۱۲۳) زار (میر مظہر علی)

(۱۲۴) سودا (مرزا رفیع)
(۱۲۵) سعادت (سعادت علی)
(۱۲۶) سجاد (میر سجاد)
(۱۲۷) سراج (اورنگ آبادی)
(۱۲۸) سالک
(۱۲۹) سلام (نجم الدین)
(۱۳۰) سلیمان (سلیمان خاں)
(۱۳۱) سلامت (سلامت)
(۱۳۲) سوز (سید محمد میر)
(۱۳۳) سلیمان (میر مراد علی)
(۱۳۴) سائل (سید اسد اللہ)
(۱۳۵) سلیم (محمد سلیم)
(۱۳۶) سامان (میر ناصر علی)
(۱۳۷) سائل (سلیم اللہ خاں)
(۱۳۸) سلامت (میر سلامت علی)
(۱۳۹) سکندر (شیخ سکندر)

مذاہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکۃ الآرا تصنیف جس میں مذاہبِ عالم کی ابتدا، مذہب کا فلسفۂ ارتقاء، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔ قیمت ایک روپیہ ۷۵ پیسے۔

نگار پاکستان۔ ۳۲۔ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی نمبر ۳

گلزارِ ابراہیم

مصنف

علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی ۔ علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دورِ حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزار ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصتہ الکلام
۲۔ صحف ابراہیم

بھی اُن سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ/۱۷۸۴ء میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ/۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکر وہ دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی ۔ اسلئے کہ اس کا سُراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزار ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدر آباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری زورؔ دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زورؔ کا مقدمہ گلزار ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زورؔ کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزار ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات

گلزار ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزار ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زورؔ طبعاً منصف مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ چھان بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اُجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصناف سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جا سکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب - شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان - الف خاں	۵۳	بینوا
۲	آصف - آصف الدولہ	۲۸	افکار - میر جیون	۵۴	بیچھا - شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام - امیر خاں	۲۹	امیر - محمد یار خاں	۵۵	بے قید - فضائل علی خاں
۴	امید - قزلباش خاں	۳۰	اکرم - خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان - احسن اللہ خاں
۵	آرزو - سراج الدین علی خاں	۳۱	اسد - میر امانی	۵۷	پیام - شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاق - ولی اللہ سرہندی	۳۲	اولاد - اولاد علی	۵۸	بکھاری - بکھاری لال
۷	آبرو - شاہ نجم الدین	۳۳	اثر - محمد میر	۵۹	بیرنگ - دلاور خاں
۸	افضل - محمد افضل	۳۴	الم - صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل - سید عبدالوہاب
۹	احمد - گجراتی	۳۵	انور - غلام علی	۶۱	بیتاب - محمد اسمٰعیل دہلوی
۱۰	امجد	۳۶	اجمل - شاہ محمد اجمل الہ آبادی	۶۲	بیتاب - سنتوک رائے
۱۱	انصاف	۳۷	انشا - انشاء اللہ خاں	۶۳	بیتاب - محمد علیم الہ آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم - محمد اعظم لکھنوی	۶۴	پاکباز - میر صلاح الدین
۱۳	اشرف - محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی - اعلیٰ علی	۶۵	بقا - بقاء اللہ
۱۴	آزاد - زین العابدین	۴۰	امانی - میر امانی	۶۶	بیدار - میر محمدی
۱۵	آزاد - مظفر علی	۴۱	اظہر - غلام علی	۶۷	پروانہ - پروان علی
۱۶	افصح - شاہ فصیح	۴۲	امامی - امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پروانہ - جسونت سنگھ
۱۷	آگہی - برہان الدین	۴۳	اولیا - میر اولیا	۶۹	بسمل -
۱۸	انساں - اسد یار خاں دہلوی	۴۴	احمدی - شیخ احمد وارث	۷۰	بسمل - گدا علی بیگ
۱۹	احسن - احسن اللہ	۴۵	انتظار - علی نقی خاں	۷۱	بسمل - سید جبار علی
۲۰	احسن - مرزا احسن علی	۴۶	امین - خواجہ امین الدین	۷۲	تانا شاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا - میر زین العابدین	۴۷	افسوس - شیر علی	۷۳	تاباں عبدالحی
۲۲	آشنا -	۴۸	آشفتہ - مرزا رضا قلی	۷۴	تمکین - صلاح الدین
۲۳	الہام - فضائل بیگ	۴۹	آہ - میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی - سید محمد تقی
۲۴	الہام - شرف الدین	۵۰	احسان - شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آگاہ - محمد صلاح دہلوی	۵۱	بیدل مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر - شاہ جواد علی
۲۶	آگاہ - نور محمد خاں	۵۲	بہار ٹیک چند	۷۸	تمنا - خواجہ محمد علی

۷۹	ثاقب - شہاب الدین	۱۰۸	حضور - شیخ غلام یحییٰ	۱۳۷	رضا
۸۰	ثابت - شجاعت علی خاں	۱۰۹	حسن - میر محمد حسن دہلوی	۱۳۸	راقم - بندرابن
۸۱	ثابت - اصالت خاں	۱۱۰	حسن - میر محمد حسن	۱۳۹	رنگین
۸۲	جہاندار - مرزا جواں بخت	۱۱۱	حسن - خواجہ حسن دہلوی	۱۴۰	رنگیں - امان بیگ
۸۳	جرأت - یحییٰ امام قلندر بخش	۱۱۲	حسن - غلام حسن دہلوی	۱۴۱	رشید
۸۴	جوان - کاظم علی	۱۱۳	حیف - موتی لال	۱۴۲	رضی - رضی خاں
۸۵	جوشش - شیخ محمد روشن	۱۱۴	خاکسار - محمد یار خاں	۱۴۳	رستم رستم علی خاں
۸۶	جوہر - مرزا احمد علی	۱۱۵	خلیق - ظہور علی دہلوی	۱۴۴	رفعت - قدرت اللہ خاں
۸۷	جودت - ہردے رام	۱۱۶	خادم - خادم حسین خاں	۱۴۵	رند - مہربان
۸۸	جرات - میر شیر علی	۱۱۷	درد - خواجہ میر درد	۱۴۶	زکی - جعفر علی خاں
۸۹	جولان - میر رمضان علی	۱۱۸	دانا - فضل علی شاہ	۱۴۷	زار - مغل بیگ
۹۰	جگنو - میاں جگنو	۱۱۹	درد - میر کرم اللہ	۱۴۸	زار - میر مظہر علی
۹۱	جان عالم	۱۲۰	دردمند - فقیہ صاحب	۱۴۹	سودا - محمد رفیع
۹۲	جنوں دہلوی	۱۲۱	دوست - غلام محمد بہاری	۱۵۰	سوز - سید محمد
۹۳	جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ الٰہ آبادی	۱۲۲	دل - شیخ محمد عابد الٰہ آبادی	۱۵۱	سوزاں - احمد علی خاں
۹۴	حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی	۱۲۳	دیوانہ - رائے سرب سنگھ	۱۵۲	سجاد - سجاد اکبر
۹۵	حشمت - میر محتشم علی	۱۲۴	داؤد - داؤد بیگ	۱۵۳	سراج اورنگ آبادی
۹۶	حشمت - محمد علی	۱۲۵	دل - شاہ فتح محمد	۱۵۴	سلیمان
۹۷	حزیں - محمد باقر	۱۲۶	درخشاں - منکو بیگ	۱۵۵	ساماں میر ناصر جونپوری
۹۸	حیدر - غلام حیدر	۱۲۷	ذہن - میر مستعد	۱۵۶	سعادت - سعادت علی خاں
۹۹	حیدر - میر حیدر علی شاہ	۱۲۸	ذاکر - حسین دوست	۱۵۷	سید - امام الدین
۱۰۰	حبیب اللہ	۱۲۹	زند - حمزہ علی	۱۵۸	سید - یادگار علی
۱۰۱	حیرت - مراد علی مراد آبادی	۱۳۰	راغب - محمد جعفر خاں	۱۵۹	ساقی - میر حسین علی
۱۰۲	حسرت - جعفر علی	۱۳۱	رفعت - شیخ محمد رفیع	۱۶۰	سکندر - خلیفہ سکندر
۱۰۳	حیران - میر حیدر علی	۱۳۲	رسوا - مہتاب رائے	۱۶۱	سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۰۴	حیدری - غلام علی دہلوی	۱۳۳	رسا -	۱۶۲	شاہی - شاہ قلی خاں
۱۰۵	میر حامد	۱۳۴	رخشاں - محمد چاند	۱۶۳	شاکر - محمد شاکر
۱۰۶	حضور دہلوی	۱۳۵	رضا - میر محمد رضا	۱۶۴	شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۰۷	حسرت - ہیبت قلی خاں	۱۳۶	رضا - مرزا علی رضا	۱۶۵	شورش - غلام حسین

۱۶۶	شفا - حکیم یار علی
۱۶۷	شاعر - میر کلو
۱۶۸	شیدا - فتح علی
۱۶۹	شوق - حسین حسن علی
۱۷۰	شاداب - لالہ خوشوقت رائے
۱۷۱	شہرت - مرزا محمد علی
۱۷۲	شافی - امین الدین
۱۷۳	شہید - غلام حسین
۱۷۴	شرف - میر محمدی
۱۷۵	شفیع - محمد شفیع
۱۷۶	صمصام الدولہ خاں دوراں
۱۷۷	صنعت مغل خاں
۱۷۸	صفدری حیدرآبادی
۱۷۹	صادق - میر جعفر خاں
۱۸۰	صبر - میر محمد علی
۱۸۱	صانع نظام الدین
۱۸۲	ضمیر - ہدایت علی خاں
۱۸۳	ضیار - ضیار الدین
۱۸۴	ضاحک - غلام حسین
۱۸۵	طپش دہلوی
۱۸۶	طالع - شمس الدین
۱۸۷	طرز - گردہاری لال
۱۸۸	ظاہر - خواجہ محمد خاں
۱۸۹	ظہور - لالہ شیو سنگھ دہلوی
۱۹۰	عزلت - سید عبد الولی
۱۹۱	عارف - محمد عارف
۱۹۲	عشق شاہ رکن الدین
۱۹۳	عمدہ سیتارام
۱۹۴	عاصی نور محمد برہان پوری

۱۹۵	عاجز - عارف علی خاں
۱۹۶	عمر - معتبر خاں دکھنی
۱۹۷	عیش - مرزا محمد عسکری
۱۹۸	عزیز - بھکاری داس
۱۹۹	عظیم - محمد عظیم
۲۰۰	عاشق - میر محمد یحییٰ
۲۰۱	عاشق - علی اعظم خاں
۲۰۲	عاشق - منشی عجائب رائے
۲۰۳	عاشق - برہان الدین
۲۰۴	غالب - اسد اللہ خاں
۲۰۵	غریب - اشرف علی خاں
۲۰۶	فقیر - شمس الدین
۲۰۷	فارغ دہلوی
۲۰۸	فضل - شاہ فضل دکھنی
۲۰۹	فضلی - افضل الدین
۲۱۰	فغاں - اشرف علی خاں
۲۱۱	فرحت - فرحت اللہ
۲۱۲	فرخ - میر فرخ دہلوی
۲۱۳	فراق - میر مرتضیٰ خاں دکھنی
۲۱۴	فراق - ثناء اللہ خاں
۲۱۵	فدا - امام الدین
۲۱۶	فرحت - مرزا الف بیگ
۲۱۷	فدوی - محمد علی
۲۱۸	فدوی - لاہوری
۲۱۹	فخر - فخر الدین
۲۲۰	فروغ - میر علی اکبر
۲۲۱	فیض - میر فیض علی دہلوی
۲۲۲	فریاد - لالہ صاحب رائے
۲۲۳	قائم - شیخ محمد قائم

۲۲۴	قبول - عبد الغنی
۲۲۵	قدر - محمد قدر
۲۲۶	قسمت -
۲۲۷	قلندر - لالہ بدھ سنگھ
۲۲۸	قربان - میر جیون
۲۲۹	قناعت - مرزا محمد بیگ
۲۳۰	قدرت - شاہ قدرت اللہ
۲۳۱	کلیم - شیخ محمد حسین
۲۳۲	کمترین دہلوی
۲۳۳	کاکل دہلوی
۲۳۴	کافر - میر علی نقی
۲۳۵	گریاں - میر علی امجد
۲۳۶	گمان - نذر علی خاں
۲۳۷	لطفی دکھنی
۲۳۸	لسان - کلیم اللہ
۲۳۹	میر محمد تقی
۲۴۰	مظہر جان جاناں
۲۴۱	محقق دکھنی
۲۴۲	مزمل - محمد مزمل
۲۴۳	مخلص - رائے آنند رام
۲۴۴	موزوں - راجہ رام نرائن
۲۴۵	منعم
۲۴۶	میر مدد اللہ
۲۴۷	مضمون - شرف الدین
۲۴۸	مخزوں - سید محمد حسن
۲۴۹	محسن - محمد محسن اکبرآبادی
۲۵۰	مستمند دہلوی
۲۵۱	مخلص - مخلص علی شاہ
۲۵۲	مائل - محمدی دہلوی

۲۵۳	مائل	ہدایت علی
۲۵۴	مسکین	لالہ بخت
۲۵۵	منظر	خواجہ بخش الہ آبادی
۲۵۶	مرزائی	محمد علی خاں
۲۵۷	مخلص	بدیع الزماں
۲۵۸	محشر	کشمیری
۲۵۹	مفتوں	کاظم الہ آبادی
۲۶۰	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۲۶۱	محترم	خواجہ محمد محترم
۲۶۲	مضمون	سید امام الدین خاں
۲۶۳	مصحفی	غلام ہمدانی
۲۶۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۲۶۵	منشی	غلام امجد
۲۶۶	مجروح	منشی کشن چند
۲۶۷	محنت	مرزا حسین علی بیگ
۲۶۸	مروت	سنبھلی
۲۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۲۷۰	مرزا	نواب مرزا
۲۷۱	مرزا	مرزا علی رضا
۲۷۲	مجنون	شاہ مجنوں
۲۷۳	مجنوں	حمایت علی
۲۷۴	معین	شیخ معین الدین
۲۷۵	مدعا	میر غوث علی
۲۷۶	مدہوش	میر نبی خاں
۲۷۷	مصیب	شاہ غلام قطب الدین
۲۷۸	ممتاز	حافظ فضل علی
۲۷۹	مشتاق	محمد قلی خاں
۲۸۰	مشتاق	میر حسن
۲۸۱	منت	قمر الدین
۲۸۲	مغموم	رام جس
۲۸۳	ناجی	محمد شاکر ناجی
۲۸۴	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۲۸۵	نعیم	نعیم دہلوی
۲۸۶	نبی	غلام نبی بلگرامی
۲۸۷	نثار	عبدالرسول
۲۸۸	نثار	سدا سکھ دہلوی
۲۸۹	ندیم	شیخ علی قلی دہلوی
۲۹۰	نادر	دہلوی
۲۹۱	نالاں	میر احمد علی
۲۹۲	نالاں	میر وارث علی
۲۹۳	نجات	شیخ حسن رضا
۲۹۴	نالاں	محمد عسکر علی خاں
۲۹۵	نزار	خواجہ محمد اکرم
۲۹۶	ولی	شاہ ولی اللہ دکھنی
۲۹۷	ولایت	میر ولایت اللہ خاں
۲۹۸	وارث	محمد وارث الہ آبادی
۲۹۹	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۳۰۰	وفا	لالہ نول رائے
۳۰۱	وحشت	میر ابوالحسن
۳۰۲	وحشت	میر بہادر علی
۳۰۳	واقف	شاہ واقف
۳۰۴	وصل	مرزا اسحاق
۳۰۵	وہم	محمد علی
۳۰۶	والہ	میر مبارک علی
۳۰۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۳۰۸	ہادی	دہلوی
۳۰۹	ہویدا	میر محمد اعظم
۳۱۰	ہدایت	ہدایت علی
۳۱۱	ہمدم	عظیم آبادی
۳۱۲	ہینگا	میر ہینگا
۳۱۳	ہاتف	مرزا محمد
۳۱۴	یقین	انعام اللہ خاں
۳۱۵	یکرنگ	مصطفےٰ قلی خاں
۳۱۶	یونس	حکیم یونس
۳۱۷	یکرو	عبدالوہاب
۳۱۸	یار	میر احمد دہلوی
۳۱۹	یاس	حسن علی خاں
۳۲۰	ابوالحسن	خسرو دہلوی

جذبات بھاشا

مولانا نیاز فتحپوری نے ایک دلچسپ تمہید کے ساتھ ہندی شاعری کے نمونے پیش کر کے انکی تشریح ایسے تخلیقی انداز میں کی ہے کہ دل بیتاب ہوتا ہے۔ اردو میں یہ پہلی کتاب ہے جو اس موضوع پر لکھی گئی اس میں ہندی کلام کے بے مثل نمونے ہیں۔ قیمت:۔ ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی نمبر ۳

تذکرۂ ہندی

مصنّف غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۴۰ھ/۱۸۲۴ء ۔ مصحفی نے اُردو شعراء کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرۂ ہندی اور ریاض الفصحا۔ اس سے قبل ۱۱۹۹ھ/۱۷۸۴ء میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ/۹۵-۱۷۹۴ء ہے اگرچہ اس کا آغاز میر مستحسن خلیق کی فرمائش پر ۱۲۰۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہوسکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال ،، کتب خانۂ خدا بخش، کتب خانۂ ندوۃ العلما، کتب خانۂ رامپور میں موجود ہیں۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعراء کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعروں کا ذکر کیا ہے۔ بعض بڑی مفید اور دقیع باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشار
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفتہ	۱۷	آشفتہ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

۲۲	بیان		۵۱	حزیں		۸۰	سرسبز	
۲۳	بیتاب		۵۲	حیرت		۸۱	سلیمان	
۲۴	بیتاب	(شاگرد قائم)	۵۳	حاتم		۸۲	سودا	
۲۵	بے جان		۵۴	حشمت		۸۳	سبقت	
۲۶	بے باک		۵۵	حیف		۸۴	شیدا	
۲۷	بقا		۵۶	حضور		۸۵	شگفتہ	
۲۸	برق		۵۷	حکیم		۸۶	شرر	
۲۹	پروانہ	پروانہ علی شاہ	۵۸	حقیقت		۸۷	شکوہ	
۳۰	پروانہ	جسونت سنگھ)	۵۹	خاکسار		۸۸	شایق	
۳۱	بشیر		۶۰	خلق		۸۹	شہید	
۳۲	تاباں		۶۱	خلیق		۹۰	شہرت	
۳۳	تجلّی		۶۲	درد		۹۱	شوق	
۳۴	تیشا		۶۳	داغ		۹۲	صفدری	
۳۵	تصور		۶۴	ذوقی		۹۳	صفا	
۳۶	تسکین		۶۵	رضا	مرزا محمد رضا	۹۴	صادق	
۳۷	تسلی		۶۶	رقت		۹۵	ضیا	
۳۸	ثنا		۶۷	رنگین		۹۶	ضیا	
۳۹	ثاقب		۶۸	رفاقت		۹۷	طیش	
۴۰	جوشش		۶۹	رضا	میر رضا علی	۹۸	طالب	
۴۱	جوش		۷۰	رند		۹۹	عارف	
۴۲	جہاندار		۷۱	رسوا		۱۰۰	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۴۳	جرأت		۷۲	زار	میر جیون	۱۰۱	عاقل	
۴۴	جولاں		۷۳	زار	میر مظہر علی	۱۰۲	عیش	
۴۵	جولاں		۷۴	زمان		۱۰۳	عشقی	
۴۶	حسن	(میر حسن)	۷۵	سائل		۱۰۴	عظیم	
۴۷	حیران		۷۶	سوز		۱۰۵	عشق	
۴۸	حسن	خواجہ حسن	۷۷	سعادت		۱۰۶	غضنفر	
۴۹	حسرت		۷۸	سکندر		۱۰۷	غیرت	
۵۰	حجام		۷۹	سوزاں		۱۰۸	غلامی	

۱۰۹	فراق	
۱۱۰	فیض	
۱۱۱	فغاں	
۱۱۲	فدوی	محمد محسن
۱۱۳	فدوی	عظیم آبادی
۱۱۴	فدوی	لاہوری
۱۱۵	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۱۱۶	فدا	
۱۱۷	قدرت	
۱۱۸	قدرت	(مؤلف تذکرہ)
۱۱۹	قیس	
۱۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۲۱	قائم	
۱۲۲	قسمت	
۱۲۳	قبول	
۱۲۴	کمال	
۱۲۵	کبیر	
۱۲۶	کلیم	
۱۲۷	گوہری	
۱۲۸	گرم	
۱۲۹	لطیف	
۱۳۰	لطف	
۱۳۱	مجذوب	
۱۳۲	مظہر	
۱۳۳	میر	
۱۳۴	محبت	
۱۳۵	محنت	
۱۳۶	مائل	مرزا محمد یار بیگ
۱۳۷	مشتاق	عنایت اللہ
۱۳۸	مجنوں	
۱۳۹	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۴۰	منشی	
۱۴۱	مقتول	
۱۴۲	مضطرب	
۱۴۳	مرہون	
۱۴۴	ماہر	
۱۴۵	موزوں	
۱۴۶	مخزوں	
۱۴۷	محشر	(بدایونی)
۱۴۸	مست	
۱۴۹	مقصود	
۱۵۰	مائل	میاں محمدی
۱۵۱	مہلت	
۱۵۲	منت	
۱۵۳	محب	
۱۵۴	منتظر	
۱۵۵	ممنون	
۱۵۶	محترم	
۱۵۷	مصدر	
۱۵۸	مضمون	
۱۵۹	مزمل	
۱۶۰	معین	
۱۶۱	محشر	مرزا علی تقی
۱۶۲	معروف	
۱۶۳	مروت	
۱۶۴	مصحفی	
۱۶۵	نثار	میر عبدالرسول
۱۶۶	نثار	محمد امان
۱۶۷	ناجی	
۱۶۸	نظام	
۱۶۹	نعیم	
۱۷۰	ندیم	
۱۷۱	نالاں	
۱۷۲	نصیر	
۱۷۳	نجف	
۱۷۴	نوا	
۱۷۵	نادر	
۱۷۶	واقف	
۱۷۷	وحشت	
۱۷۸	ولا	
۱۷۹	وہم	
۱۸۰	ہادی	
۱۸۱	ہاشمی	
۱۸۲	ہاتف	
۱۸۳	ہدایت	
۱۸۴	ہوش	
۱۸۵	یقین	
۱۸۶	یکرو	

تذکرہ شاعرات

۱۸۷	دولہن بیگم
۱۸۸	چینا بیگم
۱۸۹	گنا بیگم
۱۹۰	زینت
۱۹۱	موتی

عیار الشعراء

مصنف

خوب چند ذکا بن بھوانی چند کایستھ متوطن اسکندر آباد ۔ ذکا کا مولد و مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے ۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر ، صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے ۔ گلشن بے خار ، عمدۂ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے ۔ خود ذکا نے بھی اپنا حال " عیار الشعرا " میں لکھا ہے ۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۸۴۶ء میں ہوا ہے ۔

عہد تصنیف و طباعت

گارساں دتاسی نے لکھا ہے " ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱-۲ء میں یا ۱۲۰۸ھ/۱۷۹۳ء سے کر ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء کے درمیان مرتب کیا " لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں ۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعرا کے دیباچہ میں اس کے نکلنے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے ۔

" تاریخ تذکرہ کہ بدیہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ بالله التوفیق ،

اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار — آ گے ہاتف کے کیا پیر خرد نے مذکور

منصفی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ بھی — آفریں کہہ کے کیا اسم سبھوں کا مشہور

چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۱۳ھ نکلتا ہے ۔

عیار الشعرا ہنوز قلمی ہے ۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڈھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے ۔ علیگڈھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں ۔ شاعروں کے نام مع تخلص جلی حروف میں سرخ روشنائی سے لکھے ہیں ۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں ۔ ابتدا میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے ۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں ۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا ہے[1]

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکروفلم ترقی اردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے ۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۹۲۲ صفحات ہیں ۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطریں ۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے ۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کافی پرانا ہے ۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد " مناجات و خاتمہ کتاب " کے عنوان سے دو صفحے ہیں جس میں مصنف نے حمد و ثنا کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے ۔

انڈیا آفس اور علیگڈھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے ۔ چنانچہ دونوں کے مقابلہ

---

[1] اس نسخہ کی تفصیلات مکرمی شفیقی صاحب نے مجھے از راہ کرم بروقت بھیجدیں جسکے لئے میں صد درجہ شکر گزار ہوں ۔ فرمان

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جا رہی ہے۔

خصوصیات تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتدار سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب و اداب اور مروجہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ .... شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ شعرا کا حال ردیف وار درج ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعۂ اشعار رکھا جسے شعرار کے مختصر حالات شامل کرکے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طور پر شروع ہوتا ہے۔

ردیف الالف

حرف الالف

آفتاب - شاہ عالم بادشاہ

"حضرت جہاں پناہ ظل اللہ۔ سایہ رحمت پروردگار آیہ عنایت کردگار کہف الغر با ملاذ الاتقیا بحر مواج جود و کرم دریائی متموج فیض اعم اورنگ نشیں چار دہنگ ہندوستان تاجدار خورشید تواں فلک اقتدار کیواں وقار خدیو آفاق شہان رمز فہم سخندان فارس میران ترکی و تازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلد اللہ ملکہ و سلطنتہ مظفر الدنیا والدین المؤید من الوہاب و المتخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگزیدہ شعور پسندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعارے چندیمناً و تبرکاً بندہ درگاہ بہ صفحہ ایں کارستان خجستہ بنیان ثبت نمودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی در رشتہ نظم کشیدہ و جواہر زواہر سخندانے بر تتمہ بیان تعبیہ فرمودہ"

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۹	اسد	میر امانی	۱۷	آشنا	میر زین العابدین
۲	آصف	آصف الدولہ	۱۰	ارمان	شاہ علی	۱۸	افسوس	میر شیر علی
۳	اسعد	اسعد علی بخت بہادر	۱۱	احمد	صمصام اللہ	۱۹	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۴	امیر	مرزا امینڈھو	۱۲	احسن	احسن اللہ خاں	۲۰	امین	خواجہ امین الدین
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۱۳	احمد	میر احمد علی	۲۱	آگاہ	نود خاں
۶	اثر	سید محمد میر	۱۴	آرام	خیر اللہ خاں	۲۲	امیر	نواب محمد یار خاں بہادر
۷	احسن	میاں احسن اللہ	۱۵	انشار	انشاء اللہ خاں	۲۳	آرام	رای پریم ناتھ دہلوی
۸	آبرو	شیخ نجم الدین عرف شاہ مبارک	۱۶	انجام	نواب امیر خاں بہادر	۲۴	اشرف	محمد اشرف

۲۵	آشفتہ	علیم الدین خاں عرف بجو خاں	۵۴	امجد	مولوی محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیر الدولہ نواز شرخاں	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	اُویسے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۸۶	امیؔ	روشن بیگ
۲۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مرادآبادی)
۳۱	انور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتنزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	لکھمن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	رامپوری
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد اخوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا جواد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیر الدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبدالجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	لچھمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیر الدین	۷۱	الم	نواب معتمد الدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش سہارنپوری	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فرید الدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد مولے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدرآبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	۷۸	اخگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدرآبادی)	۱۰۹	آرام	دیاناتھ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	انور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

۱۱۲	احمد	احمد علی	۱۴۱	بیکس	میر امام بخش	۱۷۰	تاباں	میر عبدالحیٔ
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ	۱۴۲	بیجان	شیو سنگھ	۱۷۱	تمکیں	تمکین نثار علی
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر	۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۷۲	تائب	حافظ عبداللہ
۱۱۵	بہار	ٹیک چند	۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ	۱۷۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی	۱۴۵	بہجت	مولوی عبدالمجید۔	۱۷۴	تجمل	میر اعظم
۱۱۷	بالا	رسول امام	۱۴۶	بیہوش	میر عبدالرشید	۱۷۵	تحسین	میاں قدم مصطفیٰ
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ	۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین	۱۷۶	ترقی	مرزا محمد تقی
۱۱۹	باقر	میر باقر علی	۱۴۸	بیباک	میر نجف علی	۱۷۷	تسکین	میر سعادت علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین	۱۴۹	بیکس	مرزا محمد	۱۷۸	تسکین	گنگا داس
۱۲۱	برق	بھگوان دت	۱۵۰	بیخبر	لکھنوی	۱۷۹	تسلی	ٹیکا رام
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں	۱۵۱	ببر	-	۱۸۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیسری
۱۲۳	بیدار	غلام حیدر	۱۵۲	بے جان	عزیز خاں	۱۸۱	تصور	سید حیدر حسین خاں
۱۲۴	بقا	محمد بقا اللہ خاں	۱۵۳	بسمل	حفیظ اللہ	۱۸۲	تعشق	میر سید محمد
۱۲۵	بیگم	بیگم محل شجاع الدولہ	۱۵۴	برق	خدا بخش	۱۸۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد اسمٰعیل	۱۵۵	بلیغ	قدرت اللہ	۱۸۴	تمکین	میر صلاح الدین
۱۲۷	بسمل	مرزا بھجو بیگ	۱۵۶	بینوا	مقبول شاہ	۱۸۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۱۲۸	بشیر	میر بشارت علی	۱۵۷	بیتاب	بے تاب	۱۸۶	تمنا	عباس قلی خاں
۱۲۹	بیخود	نراین داس	۱۵۸	بیتاب	سیوک رام	۱۸۷	ترساں	بہادر علی
۱۳۰	بھید	میر میران	۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ	۱۸۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ	۱۶۰	بیتاب	مرزا کلو بہادر	۱۸۹	تحیر	-
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف	۱۶۱	بیہوش	شیخ دیدار	۱۹۰	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۳۳	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۶۲	بنیاد	۔	۱۹۱	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۳۴	ببر علی	ببر علی شاہ	۱۶۳	بے نوا	۔	۱۹۲	تصور	سید رجب علی
۱۳۵	بخشے	حسین بخش	۱۶۴	بیتاب	خدا وردی خاں	۱۹۳	تجمل	
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی	۱۶۵	بے فرا	کاظم حسین	۱۹۴	تمکین	بخت مل
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں	۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں	۱۹۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی	۱۶۷	پروانہ	رائے جسونت سنگھ	۱۹۶	تنہا	عوض علی خاں
۱۳۹	بیجا	-	۱۶۸	پاکباز	میر صلاح الدین عرف میاں کھمن	۱۹۷	تنا	امداد علی خاں
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد	۱۶۹	پروانہ	علی شاہ مراد آبادی	۱۹۸	تاثیر	میر صادق علی

۱۹۹	تسلی	میر شجاعت علی	۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۰۰	تجرد	میر عبداللہ	۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۰۱	تحسین	—	۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضےٰ	۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر	۲۳۱	جنون	میر فضل علی	۲۶۰	حشمت	میر محتشم علی خاں
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۳۲	جگن	-	۲۶۱	حالی	میر محب علی
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	۲۳۳	جہانگیر		۲۶۲	حسرت	ذوقی رام
۲۰۵	ثنا	میر شمس الدین	۲۳۴	جنون	محمد جنون	۲۶۳	حیران	حافظ لقا اللہ
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ	۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	۲۳۶	جوہری		۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسنے
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	۲۳۷	جان	جان علی	۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی	۲۳۸	جمال	جمال علی	۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ	۲۳۹	چندا	مہ لقا	۲۶۸	حجام	عنایت اللہ
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم	۲۴۰	چوگاں	میر حسن علی	۲۶۹	حب	میر احمد علی
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	۲۴۱	چوگاں	بہادر علی شاہ	۲۷۰	حزیں	مرزا خجستہ بخت بہادر
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	۲۴۲	جوہری	اندر جیت	۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۱۴	جہمن	لالہ جہمن ناتھ	۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام	۲۴۴	جواں	شیخ محب اللہ	۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۱۶	جوش	میر رحم علی	۲۴۵	جہنا	تخلص	۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۱۷	جان	جالغالم خان	۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۱۸	جذب	-	۲۴۷	حشر	رسول بخش	۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	۲۴۸	حقیر	سیوسہائے	۲۷۷	حمایت	
۲۲۰	جرأت	میاں قلندر بخش	۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	۲۷۸	حسن	
۲۲۱	جعفری	-	۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۲۲	جلال	-	۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۲۳	جرات	مرزا مغل	۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ	۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	۲۵۳	حزیں	شیخ محمد علی	۲۸۲	حزیں	میر باقر
۲۲۵	جلال		۲۵۴	حزیں	میر باقر علی	۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	۲۵۵	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	۲۸۵	حبیب	

۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو	۳۱۵	داؤد		۳۴۴	رنگین	سعادت یار خاں
۲۸۷	خلق	میر حسن	۳۱۶	دیدار	علی شاہ	۳۴۵	رونق	میر غلام حیدر
۲۸۸	خیال	غلام حسین	۳۱۷	ذرّہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۳۴۶	رقت	مرزا قاسم علی
۲۸۹	خاکسار	محمد یار	۳۱۸	ذرہ	جینتی داس	۳۴۷	رجا	-
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن	۳۱۹	ذوقی		۳۴۸	رحمان	-
۲۹۱	خستہ	میاں جیون عرف عبداللہ خاں	۳۲۰	ذکی	نواب جعفر علی خاں	۳۴۹	رحیم	-
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش	۳۲۱	ذکی	میاں محمد ذکی	۳۵۰	رسوا	-
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ	۳۲۲	ذہن	جیسکھ رای	۳۵۱	رسا	مرزا بلخے
۲۹۴	خاں	محمد	۳۲۳	ذوق		۳۵۲	رضا	محمد رضا دکھنی
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتھلی	۳۲۴	ذکا	خوب چند	۳۵۳	روشن	
۲۹۶	خوشرس	حافظ غلام محمد	۳۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد	۳۵۴	رضا	
۲۹۷	خاص		۳۲۶	رافت	-	۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۲۹۸	خادم	خادم حسین	۳۲۷	رؤف		۳۵۶	زور	
۲۹۹	خود غرض		۳۲۸	راغب	مرزا اسحان قلی بیگ	۳۵۷	زار	
۳۰۰	خادم	پانی پتی	۳۲۹	راز	مرزا یعقوب بیگ	۳۵۸	زار	
۳۰۱	درد	خواجہ میر	۳۳۰	رجب	مرزا رجب علی بیگ	۳۵۹	زیاں	سید محمد زماں
۳۰۲	دانا	میر فضل علی	۳۳۱	رسوا	آفتاب رائے	۳۶۰	زماں	
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین	۳۳۲	روشن	روشن شاہ	۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۰۴	دلیر	دلیر شاہ	۳۳۳	رضی	نواب سیف الدولہ سید رضی خاں	۳۶۲	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش بہادر
۳۰۵	دل	دیبی پرشاد	۳۳۴	رضا	مرزا محمد رضا لکھنو	۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں	۳۳۵	رضا	میر رضا علی	۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں	۳۳۶	رضا	میر علی رضا	۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۰۸	دردمند	میاں محمد فقیہ	۳۳۷	رضا	میر محمد رضا	۳۶۶	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۰۹	درویش	شاہ علی	۳۳۸	رفعت	میر ابوالمعانی	۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو	۳۳۹	رفاقت	مرزا مکھن بیگ	۳۶۸	سردر	اعظم الدولہ
۳۱۱	دیوانہ	رائے سرب سکھ	۳۴۰	رفیق	مرزا اسد بیگ	۳۶۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۱۲	دارا	-	۳۴۱	رند	نواب مہربان خاں بہادر	۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۱۳	دل	غلام مصطفےٰ خاں	۳۴۲	رنگین	-	۳۷۱	سراج	
۳۱۴	دل	زور آور خاں	۳۴۳	رنگین	پورن لعل	۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ۔

۳۷۳	سخن	حکیم محمد حسین خاں	۴۰۲	شفیق	مرزا مظہر علی خاں مرزا ہرمن	۴۳۱	شریف	مرزا محمد شریف
۳۷۴	سُرور	حمایت اللہ خاں	۴۰۳	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۴۳۲	شکوہ	مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۴۰۴	شفیق	محمد شفیق	۴۳۳	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۴۰۵	شوق	حسن علی خاں	۴۳۴	شمس	میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۴۰۶	شرافت	مرزا اشرف علی	۴۳۵	شوق	نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا مغل بیگ	۴۰۷	شوق	روشن لعل	۴۳۶	شیدا	میر فتح علی
۳۷۹	سیادت	میر نجم الدین	۴۰۸	شکیبا	شیخ غلام حسین	۴۳۷	شہوت	
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۴۰۹	شیدا	خواجہ بیکا	۴۳۸	شوق	
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۴۱۰	شور	مرزا ملہو بیگ	۴۳۹	شہید	
۳۸۲	سپاہی		۴۱۱	شفا	حکیم یار علی	۴۴۰	شہرت	
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۴۱۲	شرر	مرزا جعفر	۴۴۱	شہرت	
۳۸۴	سحر	محمد خلیل خاں	۴۱۳	شایق	میر حاجی	۴۴۲	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سخنور	رائے دیوالی سنگھ	۴۱۴	شوق	محمد بخش	۴۴۳	شاہ	
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۴۱۵	شہدا	ـ	۴۴۴	صاحب	نواب ظفر یاب خاں
۳۸۷	سعدی	دکھنی	۴۱۶	شاداں	میر رجب علی	۴۴۵	صبا	مرزا راجہ سنگھ یاسہ بہادر
۳۸۸	سخن		۴۱۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۴۴۶	صادق	میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۴۱۸	شوق	غلام رسول	۴۴۷	صانع	
۳۹۰	سعید	میر غلام رسول	۴۱۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۴۴۸	صادق	میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبد السبحان	۴۲۰	شہرت	امیر بخش خاں	۴۴۹	صادق	صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۴۲۱	شورش	خلیفہ نادر حسین	۴۵۰	صادق	میر صادق علی خاں
۳۹۳	سُخن		۴۲۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۴۵۱	صادق	مرزا محمد صادق
۳۹۴	سرور	میر فیض علی	۴۲۳	شاعر	میر ناصر	۴۵۲	صاحب قرآں	
۳۹۵	سلیمان	ـ	۴۲۴	شاکر	محمد شاکر	۴۵۳	صبا	لالہ کانجی مل
۳۹۶	شجاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۴۲۵	شاکر	میر شاکر علی	۴۵۴	صفدر	میر صفدر علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۴۲۶	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۴۵۵	صفدر	میر صادق علی
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۴۲۷	شاداں	لبھاون لال	۴۵۶	صبا	ـ
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۴۲۸	شایق	میر محمد	۴۵۷	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۴۲۹	شایق	محمد ہاشم	۴۵۸	صدق	ـ
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۳۰	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	۴۵۹	صفا	ـ

۴۶۰	صفدری		۴۸۹	عیاش	خیالی رام	۵۱۸	عمس	شیخ بدرالدین
۴۶۱	صاحب		۴۹۰	عاشق	رام سکھ	۵۱۹	عظیم	
۴۶۲	ضیا	مرزا ضیا بخت بہادر	۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں	۵۲۰	علی	علی محمد خاں
۴۶۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۴۹۲	عزت	میر عبدالواسع	۵۲۱	عقیدت	
۴۶۴	ضبط	میر حسن شاہ	۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۲۲	عارف	شاہ عارف حسین
۴۶۵	ضمیر	لالہ گنگا داس	۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۵۲۳	عاجز	
۴۶۶	ضمیر	شیخ مداری	۴۹۵	عاصی	-	۵۲۴	عاشق	انتظام الدولہ مہاراجہ کل
۴۶۷	طفل	مرزا عبدالمقتدر	۴۹۶	عاصم		۵۲۵	عاجز	عارف علی خاں
۴۶۸	طپش	مرزا محمد اسمعیل عرف مرزا جان	۴۹۷	عشقی		۵۲۶	عبداللہ	
۴۶۹	طالب	عاشورہ بیگ خاں	۴۹۸	عاقل	عاقل شاہ	۵۲۷	عبدالرحیم	
۴۷۰	طالب	میر طالب علی	۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی	۵۲۸	عزیز اللہ	دکنی
۴۷۱	طالب	طالب حسین	۵۰۰	عزلت	سید عبدالولی	۵۲۹	عاجز	
۴۷۲	طالب	میاں طالب علی	۵۰۱	عسکری	مرزا محمد عسکری	۵۳۰	محمد جان سبق	
۴۷۳	ظفر	مرزا ابوظفر بہادر	۵۰۲	عشق	میر محمد علی	۵۳۱	علی خاں	
۴۷۴	ظہور	محمد شاہ	۵۰۳	عطا	محمد عطاء اللہ	۵۳۲	مرزا علی قلی	
۴۷۵	ظاہر	میر محمدی	۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین	۵۳۳	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۷۶	ظریف	ضابروی خاں	۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم	۵۳۴	غالب	نواب مکرم الدولہ بہادر
۴۷۷	عشق	شاہ گھسیٹا مغفور	۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی	۵۳۵	غافل	میر احمد علی
۴۷۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۰۷	علی	مرزا علی	۵۳۶	غریب	میر محمد نقی
۴۷۹	عارف	محمد عارف	۵۰۸	عمدہ	لالہ سیتا رام	۵۳۷	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین	۵۳۸	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۸۱	عاشق	مہدی علی خاں	۵۱۰	عیاں	سید غالب علیخاں	۵۳۹	غریب	میر عبدالولی
۴۸۲	عشق	میر عزت اللہ	۵۱۱	عیش	مرزا حسین رضائی	۵۴۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۸۳	عشقی	میاں رحمت اللہ	۵۱۲	عیاش	غلام جیلانی خاں	۵۴۱	غضنفر	غضنفر خاں
۴۸۴	عشرت	میر غلام علی	۵۱۳	عاشق	لالہ بھولا ناتھ	۵۴۲	غمگین	میر سید علی
۴۸۵	عاصمی	خواجہ برہان الدین	۵۱۴	عابد		۵۴۳	غنی	شیخ عبدالغنی
۴۸۶	عزیز	بکھاری لال	۵۱۵	عاشق	حیدرآبادی	۵۴۴	غمخوار	دہلی
۴۸۷	عاجز	زور آور سنگھ	۵۱۶	عیاش	عیاش علی بیگ	۵۴۵	غازی	دکھنی
۴۸۸	عشاق	جیون مل	۵۱۷	عشقی	مراد آبادی	۵۴۶	غیرت	

۵۴۷	غیرت		۵۷۶	فزاق	مرزا کہ بیگ	۶۰۵	قاسم	مرزا
۵۴۸	غیرت		۵۷۷	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۶۰۶	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۵۴۹	غریب	لالہ کانجھی مل	۵۷۸	فقیر	میر فقیر اللہ	۶۰۷	کلیم	میر محمد حسین شاہجہان آبادی
۵۵۰	غواصی		۵۷۹	فیاض	عبدالرزاق	۶۰۸	کلامی	غلام نبی جان
۵۵۱	فقیر	میر شمس الدین	۵۸۰	فتح	مرزا فتح علی خاں بہادر	۶۰۹	کلو	میر کلو
۵۵۲	فغاں	اشرف علی خاں	۵۸۱	فراق		۶۱۰	کافر	میر تقی
۵۵۳	فضلی	افضل خاں	۵۸۲	فیض		۶۱۱	کمتر	
۵۵۴	فرحت	میاں فرحت اللہ	۵۸۳	فطرت	مرزا معز	۶۱۲	کاظم	
۵۵۵	فدوی	مرزا فدوی	۵۸۴	فضل	میر فضل مولیٰ	۶۱۳	کبیر	حکیم کبیر علی
۵۵۶	فزلق	حکیم ثناء اللہ خاں	۵۸۵	قائم	قیام الدین علی	۶۱۴	کرامت	میر کرامت علی
۵۵۷	فراقی	کنور پریم کشور	۵۸۶	قیس	مرزا احمد بیگ عرف مدارا بیگ	۶۱۵	کرم	
۵۵۸	فیض	میر فیض علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کامل	لالہ ٹھاکر داس
۵۵۹	فگار	مرزا قطب علی بیگ	۵۸۸	قتیل		۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۵۶۰	فرحت	الہ آبادی	۵۸۹	قربان	میر قربان علی	۶۱۸	کیفی	میر ہدایت علی
۵۶۱	فدوی	میر فضل علی	۵۹۰	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۶۱۹	کم گو	
۵۶۲	فدا	صدر الصدور مولوی محمد اسمٰعیل	۵۹۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ	۶۲۰	کمال الدین	
۵۶۳	فراغ	مولوی محمد فراغ	۵۹۲	قرباں	میر محمدی	۶۲۱	گنا بیگم	صبیہ نواب علی قلی خاں
۵۶۴	فدا	شیخ عبدالصمد	۵۹۳	قدر		۶۲۲	گریاں	میر امجد علی
۵۶۵	فدوی	مرزا بھجو	۵۹۴	قاصر	مرزا ابر علی بیگ	۶۲۳	گمان	
۵۶۶	فدا	میر امام الدین	۵۹۵	قائم	شیخ قائم علی	۶۲۴	گریاں	غلام محی الدین
۵۶۷	فارغ	لالہ مکند سنگھ	۵۹۶	قاضی	عبدالفتاح	۶۲۵	گریاں	میر حسام الدین علی عرف میر بچو
۵۶۸	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۵۹۷	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۲۶	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۶۹	فدا	لچھمی رام پنڈت	۵۹۸	قرار	میر حسین علی	۶۲۷	گوہری	•
۵۷۰	فدوی	میر محمد حسین شاہ محسن	۵۹۹	قرین		۶۲۸	گھاسی	میر گھاسی
۵۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ	۶۰۰	قسمت	نواب شمس الدین	۶۲۹	گرامی	مرزا گرامی
۵۷۲	فروغ	میر ثناء اللہ حسین خاں	۶۰۱	قلندر	شاہ قلندر	۶۳۰	لطف	مرزا لطف علی
۵۷۳	فروغ	میر روشن علی خاں	۶۰۲	قبول		۶۳۱	لطیف	میر لطیف علی
۵۷۴	فرحت	میر امیر علی	۶۰۳	قلق		۶۳۲	لطیف	میر شمس الدین
۵۷۵	فرحت	عطاء اللہ خاں	۶۰۴	قلندر		۶۳۳	لطفی	–

۶۳۴	مائل	شاہ محمدی	۶۶۳	مسرت	شیخ وزیر علی	۶۹۲	ملول	شاہ شرف الدین
۶۳۵	مائل	مرزا محمد یار بیگ	۶۶۴	مسرت	-	۶۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۶۳۶	ماہر	میر فخر الدین	۶۶۵	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ عرف مرزا حاجی	۶۹۴	ممنون	میر امانت علی
۶۳۷	مبتہج	لالہ ملوک چند	۶۶۶	مسیح	مسیح اللہ خاں	۶۹۵	منت	میر قمر الدین
۶۳۸	متقی	میر متقی	۶۶۷	مسیح	مرزا باقی	۶۹۶	منتظر	نور الاسلام
۶۳۹	مجذوب	مرزا حیدر بیگ	۶۶۸	مسکین	مرزا کلو بیگ	۶۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۶۴۰	مجنوں		۶۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں	۶۹۸	مکند سنگھ	
۶۴۱	مجرم	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی	۶۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ	۶۹۹	منصف	منصف علی خاں
۶۴۲	مجبور	میاں حق رسا	۶۷۱	مسدد	میر ماشاء اللہ خاں مرحوم	۷۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۶۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۶۷۲	مصحفی	میاں غلام ہمدانی	۷۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۴۴	محبت	میر بہادر علی	۶۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۷۰۲	مظفر	میر حسن علی
۶۴۵	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۴	مضطر	شیخ حسن علی	۷۰۳	منیر	میر نظام الدین
۶۴۶	محبت	مرزا حسین بیگ	۶۷۵	مضطر	لالہ کنور سین	۷۰۴	منجھو خاں	
۶۴۷	محمود	حافظ محمود خاں	۶۷۶	مضطرب	محمد حاجی	۷۰۵	منور	میر منور علی
۶۴۸	محسن	محمد محسن	۶۷۷	مضمون	شیخ شرف الدین	۷۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۶۴۹	محزوں	غلام شاہ محزوں	۶۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں	۷۰۷	مدحت	-
۶۵۰	محشر	مرزا علی نقی	۶۷۹	منتظر	گنا بیگم	۷۰۸	منشی	میر محمد حسین
۶۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۶۸۰	مظفر	میر مظفر علی خاں	۷۰۹	منشی	لالہ مول چند
۶۵۲	مخلص	رائے آنند رام	۶۸۱	معین	غلام معین الدین خاں	۷۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۶۵۳	مخلص	نواب مخلص علیخاں	۶۸۲	معروف	نواب الٰہی بخش	۷۱۱	موزوں	
۶۵۴	مختار	غلام نبی خاں	۶۸۳	مغل	مرزا مغل علی	۷۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۶۵۵	مرید	مرید حسین خاں	۶۸۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم	۷۱۳	موزوں	لالہ چھتر سنگھ
۶۵۶	مرہون	میر علی رضا	۶۸۵	مفتوں	میاں بدرالدین	۷۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۶۵۷	مرزا	مرزا صادق علیخاں	۶۸۶	مفتوں	-	۷۱۵	مہلت	مرزا علی
۶۵۸	مرزا	مرزا محمد	۶۸۷	مملو	لالہ ایسری پرشاد	۷۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۶۵۹	مرزا	حکیم فضل اللہ	۶۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی	۷۱۷	میر	میر محمد تقی
۶۶۰	مروت	شیخ صغیر علی	۶۸۹	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ	۷۱۸	میرن	میر جہاں
۶۶۱	مزمل	شاہ مزمل	۶۹۰	مقصود	محمد مقصود	۷۱۹	میرن	میر عسکری
۶۶۲	مسافر	میر پاینده	۶۹۱	مکھو	شیخ مکھو	۷۲۰	محب	میر محمد علی

نمبر	تخلص	نام
۷۲۱	منور	-
۷۲۲	مجنوں	-
۷۲۳	ممتاز	-
۷۲۴	موزوں	-
۷۲۵	متین	-
۷۲۶	میر حسین علی	-
۷۲۷	مہمان	-
۷۲۸	مشرقی	لال سیلچندر
۷۲۹	میر علی حکیم	
۷۳۰	محشر	
۷۳۱	ماہ	میر محمد علی خاں
۷۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۷۳۳	مدہوش	
۷۳۴	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ
۷۳۵	مشہور	
۷۳۶	مشتاق	شیخ ثناء اللہ
۷۳۷	مغموم	مرزا اسحاق بیگ
۷۳۸	مست	میر تفضل علی
۷۳۹	ممتاز	-
۷۴۰	منعم	سید راحت علی
۷۴۱	منعم	شیخ محمد منعم
۷۴۲	مہر	مرزا رجب علی بیگ
۷۴۳	مسیح	
۷۴۴	محسن	میر محسن علی خاں بہادر
۷۴۵	مکارم	-
۷۴۶	موتی	لالہ موتی لال
۷۴۷	مجرم	
۷۴۸	محمود	-
۷۴۹	ملک	-
۷۵۰	موزوں	نواب خواجم قلیخاں بہادر
۷۵۱	مستان	عنایت اللہ
۷۵۲	منعم	نور الحق
۷۵۳	ملال	مرزا محمد زماں
۷۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین
۷۵۵	نسیم	راجہ کدار ناتھ
۷۵۶	نصیر	میر نصیر الدین دہلوی
۷۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم
۷۵۸	نثار	محمد امان خاں
۷۵۹	نثار	عبدالرسول
۷۶۰	نیاز	-
۷۶۱	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۷۶۲	نظیر	ولی محمد خاں
۷۶۳	نزہت	مرزا ارجمند
۷۶۴	نگراں	میر بندہ علی
۷۶۵	نظیر	-
۷۶۶	ناجی	محمد شاکر
۷۶۷	نشاط	لالہ ایسری سنگھ عرف بسنت سنگھ
۷۶۸	نامی	لالہ مٹھن لال
۷۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا
۷۷۰	ندرت	مرزا مغل
۷۷۱	نصیر	میر نصیر الدین
۷۷۲	نظیر	لالہ کنپت رائے
۷۷۳	نادر	میر محمد علی
۷۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر موسوی
۷۷۵	نالاں	مرزا عسکری
۷۷۶	نادر	گنگا سنگھ
۷۷۷	نثار	میر عبدالرسول جہاں آبادی
۷۷۸	نجابت	میر زین العابدین
۷۷۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۷۸۰	ندیم	مرزا علی
۷۸۱	ندیم	محمد قاسم
۷۸۲	نصیر	سید نصیر الدین
۷۸۳	نصرت	لالہ گوبندرائے
۷۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۷۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۷۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی
۷۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۷۸۸	نادر	شیخ غلام
۷۸۹	نثار	میاں نثار احمد نثار
۷۹۰	نوازش	مرزا خانی
۷۹۱	نرائن کشور	
۷۹۲	نحیف	لالہ لکھپت رائے
۷۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۷۹۴	نالاں	-
۷۹۵	نالاں	شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۷۹۶	نحیف	-
۷۹۷	ندا	-
۷۹۸	نصیر	-
۷۹۹	نظیر	-
۸۰۰	نوید	-
۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۸۰۲	نیاز	-
۸۰۳	نیاز	-
۸۰۴	نالاں	-
۸۰۵	ولی	محمد ولی
۸۰۶	واقف	شاہ واقف
۸۰۷	وجیہہ	نواب وجیہہ الدولہ بہا

۸۰۸	ولا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہادی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفےٰ خاں
۸۱۰	وفا	مولوی عبد العلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزا	شاہ ہمزا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یحییٰ	منشی یحییٰ جاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا احسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	واصل	میاں واصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عزیز الدین اورنگ آبادی	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	وحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	ولایت	ولایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	وہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	ولی	شیخ ولی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	وداد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلاور خاں			

ہندی شاعری نمبر

جس میں ہندی شاعری کی مکمل تاریخ اور اس کے تمام

ادوار کا بسیط تذکرہ موجود ہے۔

قیمت :۔ چار روپے

نگار پاکستان ۳۷ ۔ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی نمبر ۳

تذکرۂ عشقی

مصنف

عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین محرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور "فن قطعہ تاریخ" میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحبِ نشتر عشق مرتومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق "فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آں حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و انشاء رنگین و پسندیدہ می نویسد" خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ "تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی" میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخاب کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیئے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت

عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ اور ایک قاضی عبدالودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ "دو تذکرے" کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف "س" تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعراء کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظر عام پر نہیں آئی۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تر اکتفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعراء کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲	انجام	۳	آگاہ (محمد صلاح)

۴ آشنا (زین العابدین)
۵ الہام
۶ انشا
۷ احسن
۸ امیر اللہ خاں
۹ آبرو
۱۰ آرزو
۱۱ اُمید
۱۲ انسان
۱۳ اشتیاق
۱۴ احسن (احسن اللہ)
۱۵ امانی
۱۶ امین
۱۷ اثر
۱۸ اظہر
۱۹ احتشام
۲۰ احمد
۲۱ انتظار
۲۲ اجمل
۲۳ انصاف
۲۴ اولیا
۲۵ الم
۲۶ احسن (مرزا احسن اللہ)
۲۷ احسن (علی احسن خاں)
۲۸ افصح
۲۹ آشنا
۳۰ الہام (شیخ شرف الدین)
۳۱ آگاہ (نور خاں)
۳۲ آزاد (فقیر اللہ)
۳۳ آزاد (زین العابدین)
۳۴ آہ
۳۵ امجد
۳۶ آصف
۳۷ الف خاں
۳۸ احمدی
۳۹ افسوس
۴۰ احمدی (شیخ احمد وارث)
۴۱ اکبر
۴۲ امیر
۴۳ اسد
۴۴ آزاد (میر مظفر علی)
۴۵ آشفتہ
۴۶ آثمی
۴۷ امانی
۴۸ اکرم
۴۹ احسن (مرزا احسن علی)
۵۰ اعلیٰ
۵۱ املیٰ
۵۲ اشرف
۵۳ اعظم
۵۴ آتش
۵۵ اشکی (غلام حسین)
۵۶ بسمل (میر جبار علی)
۵۷ بہار
۵۸ بے تاب
۵۹ بے چارہ
۶۰ بیدار (منشی بباون لعل)
۶۱ بیتاب (میر مدن)
۶۲ بیدل (میرزا عبد القادر)
۶۳ بیرنگ
۶۴ بیان
۶۵ بسمل (سعید احمد)
۶۶ بسمل
۶۷ بیتاب (شاہ محمد علیم)
۶۸ بیتاب (شاہ علیم اللہ)
۶۹ بیتاب (سنتوکھ رائے)
۷۰ بیتاب (کلب علی)
۷۱ بیدار (میر محمدی)
۷۲ بقا
۷۳ بے نوا
۷۴ ثاقب
۷۵ ثروت
۷۶ ثابت
۷۷ جرات (میر تتر علی)
۷۸ جوہری
۷۹ جوشش
۸۰ جگن
۸۱ جودت (رگوبیرے و رام)
۸۲ جنون (غلام مرکفی)
۸۳ جعفر (میرزا جعفر)
۸۴ (تخلص ندارد)
۸۵ جرات (یحییٰ امان)
۸۶ جرات (میر مستقیم)
۸۷ جذب
۸۸ جہاندار
۸۹ جانِ عالم
۹۰ جولان

۹۱	جعفر علی	
۹۲	جوہر	(احمد علی)
۹۳	جنون	
۹۴	جنون	(اکبر آبادی)
۹۵	جوان	(کاظم علی)
۹۶	حسرت	(میر محمد حیات)
۹۷	حاتم	
۹۸	حشمت	(محتشم علی خاں)
۹۹	حبیب	
۱۰۰	حشمت	(محمد علی)
۱۰۱	حیراں	(میر منون)
۱۰۲	حضور	(شیخ غلام یحییٰ)
۱۰۳	حسن	(میر غلام حسن)
۱۰۴	حیدری	(غلام علی)
۱۰۵	حسرت	(جعفر علی)
۱۰۶	حزیں	(میر محمد باقر)
۱۰۷	حسن	(خواجہ حسن)
۱۰۸	حسن	(میر حسن)
۱۰۹	حسن	(میر محمد حسن)
۱۱۰	حسن	(دہلوی)
۱۱۱	حسن	(غلام حسن)
۱۱۲	حیراں	(میر حیدر علی)
۱۱۳	حامد	
۱۱۴	حضور	
۱۱۵	حیدر	(غلام حیدر)
۱۱۶	حاتم	(حاتم علی خاں)
۱۱۷	حبیب اللہ	
۱۱۸	حیف	(موتی لال)
۱۱۹	حیف	(چراغ علی)
۱۲۰	حیرت	(رحم علی)
۱۲۱	حیرت	(مراد علی)
۱۲۲	خسرو	
۱۲۳	خاکسار	
۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)
۱۲۵	خادم	(خادم حسین)
۱۲۶	خادم	(خادم علی)
۱۲۷	خلق	
۱۲۸	خلیق	
۱۲۹	خالہ بیگم	
۱۳۰	خوش دل	
۱۳۱	درد	(میر درد)
۱۳۲	درد	(کرم اللہ خاں)
۱۳۳	دل	(محمد عابد)
۱۳۴	دردمند	(محمد فقیہ)
۱۳۵	داور	(مرزا)
۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)
۱۳۷	دانا	(فضل علی)
۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)
۱۳۹	دل	(مادھو رام)
۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)
۱۴۱	درخشاں	(مرزا منگو)
۱۴۲	ذہین	(میر محمد مستور)
۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)
۱۴۴	ذکر دہلوی	
۱۴۵	ذکر	(میر حسین دوست)
۱۴۶	رسوا	(شاہجہانپوری)
۱۴۷	راقم	(بندرابن)
۱۴۸	رند	(حمزہ علی)
۱۴۹	راغب	(جعفر خاں)
۱۵۰	رضا	(محمدی)
۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۱۵۲	راسخ	(شیخ غلام علی)
۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۱۵۶	رضا	
۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۵۸	رسائیؔ	
۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۶۰	رونق	(میر غلام حیدر)
۱۶۱	رضواں	(غلام حسین)
۱۶۲	رند	(مہربان خاں)
۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۶۵	رنگیں	(لالہ بلاس رائے)
۱۶۶	رشید	
۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۶۹	رفعت	(عیسیٰ خاں)
۱۷۰	رشکی	(محمد حسن خاں)
۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۷۳	زندہ دل	
۱۷۴	زار	(مغل بیگ)
۱۷۵	زاری	(سوہن)
۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید	(میر امام الدین)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید	
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خاں)	۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم	(غلام مصطفےٰ)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں	(نواب احمد علی خاں)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ

مومن نمبر

عنقریب شائع کیا جارہا ہے

مومن اردو کا پہلا غزل گو شاعر ہے —!
جو شیخ حرم بھی ہے اور رند شاہد باز بھی۔!

اسلئے اس کی شخصیت اور کلام دونوں میں ایک خاص قسم کی جاذبیت ہے۔ یہ جاذبیت کس کس رنگ میں اور کس کس نوع سے اس کے کلام میں رونما ہوئی ہے اور اس میں اہل ذوق کے لئے لذتِ کام و دہن کا کیا کیا سامان موجود ہے اس کا صحیح اندازہ

"مومن نمبر" کے مطالعہ سے ہوگا!

اس نمبر میں مومن کی سوانح۔ حیاتِ معاشقہ۔ اس کی غزل گوئی۔ قصیدہ نگاری۔ مثنویات و رباعیات۔ اور خصوصیات کلام کی قدر و قیمت سے متعلق اتنا وافر تنقیدی و تحقیقی مواد فراہم ہوگیا ہے کہ اس نمبر کو نظر انداز کرکے مومن پر کوئی رائے۔ کوئی کتاب، کوئی مقالہ یا کوئی تذکرہ مرتب کرنا مشکل ہے۔ قیمت:۔ تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲۔ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

گلشنِ ہند

صنف مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ "مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے" لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکرسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دلی میں شاہ عالم اور لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم متخلص بہ علی و خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیے۔ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۰۸ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعراء کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکرسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔

اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدرآباد دکن سے ۱۹۰۶ء میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔

یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعراء کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۳	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں	۵	آرزو	سراج الدین علی خاں
۲	آصف	نواب آصف الدولہ وزیر زادہ	۴	امید	مرزا محمد رضا	۶	آبرو	شاہ نجم الدین علی خاں

۷	احسن	مرزا احسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۴۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فدوی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہیبت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	انشاء	میر انشاء اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطف	مرزا علی (مصنف تذکرہ
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	درد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیہ صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شیر علی	۳۶	دل	شیخ محمد عابد	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفتہ	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجذوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید میر	۶۰	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	منت	میر قمر الدین
۲۱	بسمل	سید جبار علی	۴۲	صانع	نظام الدین	۶۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲	تاناشاہ	ابوالحسن والی گولکنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	مرزا جوان بخت	۴۴	عزلت	سید عبدالولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرأت	شیخ قلندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن	۴۶	عیش	مرزا عسکری	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فقیر	میر شمس الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حزیں	میر باقر	۴۸	فغاں	اشرف علی خاں	۶۹	یکرنگ	مصطفٰی قلی خاں

مشکلات غالب

جس میں مولانا نیاز فتح پوری نے غالب کے اردو کلام کے ہر شعر کی نہایت مختصر، جامع، واضح اور آسان تشریح کردی ہے۔ غالب کے سارے پیچیدہ اشعار کی باریکیوں اور نزاکتوں کو اس خوبی و سادگی سے اُجاگر کیا ہے کہ کلام غالب کو سمجھنے اور اس سے لطف اندوز ہونے میں کوئی دشواری باقی نہیں رہتی۔

یہ کتاب غالب سے دلچسپی رکھنے والوں کے لئے عموماً اور طلباء کے لیے خصوصاً نہایت مفید اور لائق مطالعہ ہے۔ قیمت: [illegible]

نگار پاکستان ۔ ۲ ، گارڈن مارکیٹ، کراچی ۳

عُمدۂ منتخبہ

مصنف

خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمدہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ، نساخ اور دتاسی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دئے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۰ھ / ۱۸۳۴ء متعین کیا ہے۔[1]

عہد تصنیف و طباعت

عمدۂ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۰ء - ۱۸۰۱ء[2] اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا یہ تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے ہمیں اسم اعظم سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ نغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے ۱۲۱۷ استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے۔[3] نیشنل میوزیم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۹۶۱ء میں شعبۂ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپ میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۸۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے اس تذکرہ سے گارساں دتاسی۔ ابوالقاسم۔ شیفتہ اور نساخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکروں کو اپنے سامنے رکھا۔ اس لئے کہ ان کا

---

[1] ملاحظہ ہو عمدہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۳۶۱

[2] عمدہ منتخبہ " غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۲۱۵ھ نکلتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

[3] اس نسخے کے آخر میں ثناء اللہ فراق، نظام الدین خاں ممنون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شامل ہیں اور ان سے اس کے تکملہ کا سال ۱۲۱۹ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۲۲۴ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ گارساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعرا سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے
اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو پچھلے
تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتخابات میں غزلیات
منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جابجا دئے گئے ہیں۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا
ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سب سے بڑی افادیت ہے۔

اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف وار مطبوعہ عمدہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفتہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اویسی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آرزو	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفتہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	انیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	احقر
۱۳	اظہر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۳۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

۶۱	آشنا	۹۰	اوج	۱۱۹	بسمل	۱۴۸	برشتہ
۶۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	بسمل	۱۴۹	بھید
۶۳	اسد	۹۲	اظہر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پروانہ
۶۴	انور	۹۳	امی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۶۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بےکس
۶۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بیہوش	۱۵۳	بےنوا
۶۷	احمد	۹۶	امین	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۶۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۶۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۷۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیتاب	۱۵۷	تعشق
۷۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۷۲	اظہر	۱۰۱	اسغان	۱۳۰	بیتاب	۱۵۹	تحسین
۷۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۷۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیتاب	۱۶۱	تاثیر
۷۵	اخگر	۱۰۴	افغان	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تغی
۷۶	افسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تحسین
۷۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۷۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بےعلاش	۱۶۵	تحمل
۷۹	الہام	۱۰۸	بیدل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۸۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بےقرار	۱۶۷	تمکین
۸۱	آزاد	۱۱۰	بہار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۸۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تائب
۸۳	آتش	۱۱۲	بےنوا	۱۴۱	بیتاب	۱۷۰	تقی
۸۴	احمدی	۱۱۳	بےچارہ	۱۴۲	پروانہ	۱۷۱	تجرد
۸۵	اعظم	۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۸۶	آزردہ	۱۱۵	ببر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تسکین
۸۷	الفت	۱۱۶	بےتاب	۱۴۵	بلیغ	۱۷۴	تنہا
۸۸	احمد	۱۱۷	بےتاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۸۹	افسر	۱۱۸	بےخبر	۱۴۷	بیتاب	۱۷۶	تھانیسری

۱۷۷	تحسین	۲۰۶	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۴	حقیقت
۱۷۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حضور
۱۷۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزیں	۲۶۶	حسین
۱۸۰	تجرد	۲۰۹	جولاں	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۸۱	تارک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۸۲	تمنا	۲۱۱	جمن	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۸۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خودغرض
۱۸۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خشنود
۱۸۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲ ۲۷۳	خنداں خورشید
۱۸۶	تسلی	۲۱۵	جواں	۲۴۴	حفیظ	۲۷۴	خستہ
۱۸۷	تنہا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۵	خیال
۱۸۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۶	خادم
۱۸۹	ثنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفیظ	۲۷۷	خادم
۱۹۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۸	خاں
۱۹۱	ثابت	۲۲۰	جرأت	۲۴۹	حجام	۲۷۹	خیال
۱۹۲	ثاقب	۲۲۱	جہانگیر	۲۵۰	حسین	۲۸۰	خادم
۱۹۳	ثابت	۲۲۲	جواں	۲۵۱	حمایت	۲۸۱	خلق
۱۹۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۲	خاکی
۱۹۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۳	خاص
۱۹۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۴	خادم
۱۹۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۵	خان
۱۹۸	جمال	۲۲۷	جمیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۶	خوش
۱۹۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	حزین	۲۸۷	درد
۲۰۰	جولاں	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	حشمت	۲۸۸	دردمند
۲۰۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۹	دوست
۲۰۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حمزہ	۲۹۰	دارا
۲۰۳	جنوں	۲۳۲	حشمت	۲۶۱	حیدر	۲۹۱	درست
۳۰۴	جعفر	۲۳۳	حزیں	۲۶۲	حکیم	۲۹۲	داوُر
۳۰۵	جعفری	۲۳۴	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۹۳	دیدار

۲۹۴	دیوانہ	۳۲۳	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سخن
۲۹۵	درویش	۳۲۴	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۲۹۶	دل	۳۲۵	رضا	۳۵۴	رضا	۳۸۳	سعید
۲۹۷	دانا	۳۲۶	رحمت	۳۵۵	رسوا	۳۸۴	سعادت
۲۹۸	دل خوش	۳۲۷	رنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سخن
۲۹۹	دل	۳۲۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۰۰	دلیر	۳۲۹	رسوا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۰۱	دل	۳۳۰	رسا	۳۵۹	رنگین	۳۸۸	سخنور
۳۰۲	دل	۳۳۱	رضا	۳۶۰	رستم	۳۸۹	سرسبز
۳۰۳	دل	۳۳۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۰۴	دریغ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سائل
۳۰۵	دل	۳۳۴	رنگین	۳۶۳	زکا	۳۶۲	سوزاں
۳۰۶	دلسوز	۳۳۵	رحمٰن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۰۷	درد	۳۳۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزاں
۳۰۸	دردمند	۳۳۷	راجہ	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۰۹	ذوقی	۳۳۸	رقت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سپاہی
۳۱۰	ذرہ	۳۳۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۱۱	ذاکر	۳۴۰	رغبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۱۲	ذوق	۳۴۱	رسا	۳۷۰	زماں	۳۹۹	سبحان
۳۱۳	ذرہ	۳۴۲	رضا	۳۷۱	زماں	۴۰۰	سراج
۳۱۴	ذکی	۳۴۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سخن
۳۱۵	ذوقا	۳۴۴	رضا	۳۷۳	سلیمان	۴۰۲	سرور
۳۱۶	رضی	۳۴۵	رافت	۳۷۴	سلطان بخش	۴۰۳	سرشار
۳۱۷	روشن	۳۴۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۱۸	رسا	۳۴۷	رونق	۳۷۶	سوز	۴۰۵	سپاہی
۳۱۹	رند	۳۴۸	رفیق	۳۷۷	سید	۴۰۶	سلطان
۳۲۰	رند	۳۴۹	رضا	۳۷۸	سامان	۴۰۷	سلیمان
۳۲۱	رضا	۳۵۰	راقم	۳۷۹	سلیمان	۴۰۸	سفر
۳۲۲	رنج	۳۵۱	رغبت	۳۸۰	سلیمان	۴۰۹	سیادت

۴۱۰	سہراب	۴۳۹	شعوری	۴۶۸	شوق	۴۹۷	صبا
۴۱۱	سیف	۴۴۰	شاہ	۴۶۹	شرر	۴۹۸	صفدری
۴۱۲	سید	۴۴۱	شرر	۴۷۰	شائق	۴۹۹	صادق
۴۱۳	سلام	۴۴۲	شاکر	۴۷۱	شاد	۵۰۰	صفا
۴۱۴	ساقی	۴۴۳	شکوہ	۴۷۲	شیدا	۵۰	صانع
۴۱۵	سپاہی	۴۴۴	شرف	۴۷۳	شاداں	۵۰۲	صفدر
۴۱۶	سید	۴۴۵	شوکت	۴۷۴	شیفتہ	۵۰۳	صفا
۴۱۷	سرور	۴۴۶	شائق	۴۷۵	شوق	۵۰۴	صبا
۴۱۸	شگفتہ	۴۴۷	شفیق	۴۷۶	شاغل	۵۰۵	صادق
۴۱۹	شوق	۴۴۸	شوق	۴۷۷	شوکت	۵۰۶	صادق
۴۲۰	شعور	۴۴۹	شہید	۴۷۸	شگفتہ	۵۰۷	صادق
۴۲۱	شکوہ	۴۵۰	شعلہ	۴۷۹	شورش	۵۰۸	صادق
۴۲۲	شہابت	۴۵۱	شفیع	۴۸۰	شہرت	۵۰۹	صبا
۴۲۳	شگفتہ	۴۵۲	شہرت	۴۸۱	شمش	۵۱۰	صاحبقراں
۴۲۴	شیدا	۴۵۳	شوق	۴۸۲	شریف	۵۱۱	ضیا
۴۲۵	شفا	۴۵۴	شرافت	۴۸۳	شگفتہ	۵۱۲	ضیا
۴۲۶	شاد	۴۵۵	شوق	۴۸۴	شرف	۵۱۳	ضیا
۴۲۷	شاداں	۴۵۶	شکیبا	۴۸۵	شاعر	۵۱۴	ضیا
۴۲۸	شائق	۴۵۷	شیفتہ	۴۸۶	شرف	۵۱۵	ضبط
۴۲۹	شریف	۴۵۸	شہرت	۴۸۷	شائق	۵۱۶	ضمیر
۴۳۰	شاداب	۴۵۹	شرر	۴۸۸	شوق	۵۱۷	طفل
۴۳۱	شرف	۴۶۰	شوق	۴۸۹	صاحب	۵۱۸	طبیب
۴۳۲	شاد	۴۶۱	شاکر	۴۹۰	صدق	۵۱۹	طالب
۴۳۳	شاد	۴۶۲	شناق	۴۹۱	صفدری	۵۲۰	طپش
۴۳۴	شاہ	۴۶۳	شور	۴۹۲	صابر	۵۲۱	طالب
۴۳۵	شائق	۴۶۴	شرف	۴۹۳	صفدر	۵۲۲	طالب
۴۳۶	شفیع	۴۶۵	شوق	۴۹۴	صیاد	۵۲۳	طوماش
۴۳۷	شیدا	۴۶۶	شاداں	۴۹۵	صاحب	۵۲۴	طالب
۴۳۸	شوق	۴۶۷	شاد	۴۹۶	صبر	۵۲۵	طبیب

۵۲	طالب	۵۵۵	غیاں	۵۸۴	عیشی	۶۱۳	غریب
۵۲	ظفر	۵۵۶	عشرت	۵۸۵	عظیم	۶۱۴	غلامی
۵۲	ظہور	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	عاجز	۶۱۵	غافل
۵۲	ظہور	۵۵۸	عارف	۵۸۷	عشرت	۶۱۶	غازی
۵۳	ظاہر	۵۵۹	عاشق	۵۸۸	عزیز	۶۱۷	غریب
۵۳	ظریف	۵۶۰	عاقل	۵۸۹	عظمت	۶۱۸	فقیر
۵۳	عشق	۵۶۱	عاکنا	۵۹۰	عاصی	۶۱۹	فرحت
۵۳	عظیم	۵۶۲	عیش	۵۹۱	عاشق	۶۲۰	فکر
۵۳	عاشق	۵۶۳	عشقی	۵۹۲	عالی	۶۲۱	فرحت
۵۳	عمدی	۵۶۴	علی	۵۹۳	غالب	۶۲۲	فرحت
۵۳	عنایت	۵۶۵	عاشق	۵۹۴	غیرت	۶۲۳	فیاض
۵۳	عیاں	۵۶۶	عبرت	۵۹۵	غافل	۶۲۴	فروغ
۵۳	علی	۵۶۷	عظیم	۵۹۶	غریب	۶۲۵	فراسو
۵۳	عزیز	۵۶۸	عشرت	۵۹۷	غم خوار	۶۲۶	فراق
۵۴	عارف	۵۶۹	عاصی	۵۹۸	غواص	۶۲۷	فراق
۵۴	عاشق	۵۷۰	عشقی	۵۹۹	غافل	۶۲۸	فغاں
۵۴	عاجز	۵۷۱	عزیز	۶۰۰	غریب	۶۲۹	فراق
۵۴	عبداللہ	۵۷۲	عس	۶۰۱	غریب	۶۳۰	فخر
۵۴	عید	۵۷۳	عشق	۶۰۲	غلام	۶۳۱	فیض
۵۴	علی	۵۷۴	عاشق	۶۰۳	غنی	۶۳۲	فدوی
۵۴	عشق	۵۷۵	عباس	۶۰۴	غیرت	۶۳۳	فراغ
۵۴	عطا	۵۷۶	عقیدت	۶۰۵	غافل	۶۳۴	فرح
۵۴	عاجز	۵۷۷	عاجز	۶۰۶	غنی	۶۳۵	فخر
۵۴	عیاش	۵۷۸	عشقی	۶۰۷	غافل	۶۳۶	فرخی
۵۵	عابد	۵۷۹	عزیز	۶۰۸	غضنفر	۶۳۷	فدوی
۵۵	عارف	۵۸۰	عزلت	۶۰۹	غالب	۶۳۸	فگار
۵۵	علی	۵۸۱	عیاش	۶۱۰	غمگین	۶۳۹	فدا
۵۵	عاشق	۵۸۲	عشاق	۶۱۱	غیرت	۶۴۰	فارغ
۵۵	عشق	۵۸۳	عسکری	۶۱۲	غریب	۶۴۱	فدوی

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	کامی	۷۳۱	محمد دہ
۶۴۵	فراق	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصحفی
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمتر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فگار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۶۵۰	فارغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۶۵۱	فارغ	۶۸۰	قرین	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۶۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۶۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۶۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۶۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۶۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	مظہری
۶۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گرفتار	۷۴۴	مجذوب
۶۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۶۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۶۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۶۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۶۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۶۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسیح
۶۶۴	فتح	۶۹۳	کمتر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۶۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۶۶۶	فراق	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۶۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۶۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزوں
۶۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	مظہر	۷۵۶	مسکین
۶۷۰	قاسم	۶۹۹	کمترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	مظہر

۷۵۸	منصف	۷۸۷	محنت	۸۱۶	مبارز	۸۴۵	محترم
۷۵۹	ممتاز	۷۸۸	محسن	۸۱۷	میرزا	۸۴۶	مرزا
۷۶۰	مکند	۷۸۹	مختار	۸۱۸	ماہ	۸۴۷	مقبول
۷۶۱	منیر	۷۹۰	مرید	۸۱۹	مفتون	۸۴۸	مجید
۷۶۲	مہر	۷۹۱	مقتول	۸۲۰	مضطر	۸۴۹	منور
۷۶۳	میمن	۷۹۲	مرزا	۸۲۱	مسرور	۸۵۰	ممتاز
۷۶۴	مظہر	۷۹۳	مائل	۸۲۲	محقق	۸۵۱	مبین
۷۶۵	معقول	۷۹۴	متقی	۸۲۳	مشتاق	۸۵۲	مشرقی
۷۶۶	ملول	۷۹۵	مجنوں	۸۲۴	معتمدن	۸۵۳	مرحوم
۷۶۷	میرزا	۷۹۶	ممنون	۸۲۵	مجرم	۸۵۴	مشہور
۷۶۸	منیر	۷۹۷	مضمون	۸۲۶	مہجور	۸۵۵	مخلص
۷۶۹	معروف	۷۹۸	مشتاق	۸۲۷	منعم	۸۵۶	مہدی
۷۷۰	محمد	۷۹۹	مکارم	۸۲۸	مہلت	۸۵۷	مہاراج
۷۷۱	معروف	۸۰۰	محرم	۸۲۹	موج	۸۵۸	محب
۷۷۲	منشی	۸۰۱	مہر	۸۳۰	مزمل	۸۵۹	ملال
۷۷۳	مقتول	۸۰۲	محزوں	۸۳۱	ممتاز	۸۶۰	موزوں
۷۷۴	مستمند	۸۰۳	مدہوش	۸۳۲	مفتوں	۸۶۱	منشی
۷۷۵	مضطر	۸۰۴	موزوں	۸۳۳	مسیح	۸۶۲	محسن
۷۷۶	مبتلا	۸۰۵	مست	۸۳۴	منور	۸۶۳	محو
۷۷۷	محو	۸۰۶	مدحت	۸۳۵	ملال	۸۶۴	مسرت
۷۷۸	مفتوں	۸۰۷	مائل	۸۳۶	محشر	۸۶۵	مفتوں
۷۷۹	مضطرب	۸۰۸	ملال	۸۳۷	منور	۸۶۶	مجرم
۷۸۰	مضطر	۸۰۹	مضطرب	۸۳۸	مظفر	۸۶۷	معتمدن
۷۸۱	ماہر	۸۱۰	محزوں	۸۳۹	موزوں	۸۶۸	مسیح
۷۸۲	مجنوں	۸۱۱	مقصود	۸۴۰	مخلص	۸۶۹	مسکین
۷۸۳	مرہون	۸۱۲	مفتون	۸۴۱	مخلص	۸۷۰	منظر
۷۸۴	ممتاز	۸۱۳	محبت	۸۴۲	مجبور	۸۷۱	میرن
۷۸۵	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۸۴۳	محشر	۸۷۲	نظام
۷۸۶	منیر	۸۱۵		۸۴۴	منتظر	۸۷۳	نعمت

۸۷۴	نسیم	۹۰۱	نظر	۹۲۸	وجہ	۹۵۵	ہوش
۸۷۵	نثار	۹۰۲	نگراں	۹۲۹	والہ	۹۵۶	ہاشمی
۸۷۶	نصیر	۹۰۳	نجف	۹۳۰	واصف	۹۵۷	ہمزہ
۸۷۷	نیاز	۹۰۴	نشاط	۹۳۱	وحشت	۹۵۸	ہمت
۸۷۸	نامی	۹۰۵	ناسخ	۹۳۲	والہ	۹۵۹	ہاتفی
۸۷۹	ناجی	۹۰۶	نشاط	۹۳۳	والہ	۹۶۰	ہمرنگ
۸۸۰	نیاز	۹۰۷	ندا	۹۳۴	ولی	۹۶۱	ہاتف
۸۸۱	نعیم	۹۰۸	نیاز	۹۳۵	ولایت	۹۶۲	ہادی
۸۸۲	نامی	۹۰۹	نصیر	۹۳۶	داور	۹۶۳	ہمت
۸۸۳	نوازش	۹۱۰	ندیم	۹۳۷	ولی	۹۶۴	ہاشمی
۸۸۴	نحیف	۹۱۱	نظیر	۹۳۸	وہم	۹۶۵	ہنر
۸۸۵	نامی	۹۱۲	نامی	۹۳۹	وصال	۹۶۶	ہرچند
۸۸۶	نصیر	۹۱۳	نادر	۹۴۰	وحشت	۹۶۷	ہوش
۸۸۷	نالاں	۹۱۴	نیاز	۹۴۱	وحدت	۹۶۸	ہوس
۸۸۸	نادر	۹۱۵	نوا	۹۴۲	ولا	۹۶۹	یقین
۸۸۹	نالاں	۹۱۶	ندرت	۹۴۳	وفا	۹۷۰	یحییٰ
۸۹۰	نعمت	۹۱۷	نادر	۹۴۴	وزیر	۹۷۱	یوسف
۸۹۱	نشاط	۹۱۸	نیاز	۹۴۵	وزیر	۹۷۲	یادر
۸۹۲	نیاز	۹۱۹	نظیر	۹۴۶	وفا	۹۷۳	یکرنگ
۸۹۳	نالاں	۹۲۰	نجات	۹۴۷	واصل	۹۷۴	یکدل
۸۹۴	نظیر	۹۲۱	نصرت	۹۴۸	وارث	۹۷۵	یوسف
۸۹۵	نصیر	۹۲۲	نادر	۹۴۹	وسعت	۹۷۶	یاد
۸۹۶	نالاں	۹۲۳	نامی	۹۵۰	ہدایت	۹۷۷	یکرو
۸۹۷	ندیم	۹۲۴	نجم	۹۵۱	ہمرنگ	۹۷۸	یونس
۸۹۸	نکہت	۹۲۵	وجیہہ	۹۵۲	ہاشم	۹۷۹	یکرنگ
۸۹۹	نزہت	۹۲۶	ولی	۹۵۳	ہوش	...	....
۹۰۰	نالاں	۹۲۷	واقف	۹۵۴	ہریا	...	....

مجموعۂ الانتخاب

مصنف شاہ کمال - گارساں دتاسی نے تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔[1] مصحفی نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام کمال تخلص اور وطن قصبہ کڑا مانکپور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرور نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام کمال الدین حسین " وطن کڑہ مانکپور درج کیا ہے[2] تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو دربار مغلیہ میں صاحب منصب و جاگیر دار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنؤ میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے۔ جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفصل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے[3]۔

اس تذکرہ کا سال اختتام ۱۲۱۹ھ/۱۸۰۴ء ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ " در سنِ ہزار و دو صد و نوزدہ ہجری " سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

---

[1] اردو کے تذکرے از گارساں دتاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء ص ۷۳ تا ۱۰۲

[2] ہندوستانی۔ بابت اکتوبر ۱۹۳۰ء

[3] "شعرائے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۶۷ تا ۹۱

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاصا ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۰۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۴ صفحوں میں دیباچہ اور بعدازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر، بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکروں کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ۔ ہجو۔ مخمس۔ قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ وہ ہیں جو میر، قائم اور مصحفی ہی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے[۱]

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعراپر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعرا، مخزن نکات، اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شگفتہ	۳۷	غمگین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نزہت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیز	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگتن
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	ہمدم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعلن	....	....
۱۱	تمنا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب		
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر	....	....

[۱] نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں "تذکرہ ہندی" ۱۲۰۹ھ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۹۲، دوسرے میں ۱۱۸ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفصحا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف و طباعت | ریاض الفصحا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۲۱ھ نکلتا ہے۔ لیکن بقول مولوی عبد الحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ میں ہوئی ہے۔

یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے۔ جس میں ان ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے اپنا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت ان کی عمر ۸۰ سال تھی۔

تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۲۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الفی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	اخگر	۲۲	اطہر	۳۱	افصح
۵	اندوہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشد	۱۸	اطہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۳۷	بنیاد	۶۶	جرأت	۹۵	ذوق (ٹوپرشاد)	۱۲۴	سروری
۳۸	بیتاب	۶۷	جوش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سرکش
۳۹	بسمل	۶۸	جریح	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان
۴۰	بسمل	۶۹	جنون (مرزا علی تقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشید	۱۲۸	سغیر
۴۲	بے ہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر
۴۳	بہتر	۷۲	حریف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سردرد
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شعلہ
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محتشم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خاں)	۱۳۳	شمیم
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر
۴۹	برشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شرف
۵۰	ترقی	۷۹	حباب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش
۵۲	تراب	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شاداں (قطب علی)
۵۳	تسکین	۸۲	حرمان	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امر سنگھ)
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شاقی
۵۵	تمنا (بہرون داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)
۵۷	تمنا (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زلال	۱۴۴	شفق
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شاداں
۵۹	تمنا (محمد اسحٰق)	۸۸	خال	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ
۶۰	ثابت (شجاعت علی)	۸۹	دردمند	۱۱۸	زائر	۱۴۷	شوق
۶۱	ثابت (امانت خاں)	۹۰	دوست	۱۱۹	زار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب
۶۳	ثمر	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	شعور
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب
۶۵	جنون (شاہ غلام مرتضیٰ)	۹۴	ذوق (آسا رام)	۱۲۳	سید (راحمد علی)	۱۵۲	صوفی

۱۵۳ صادق (جعفر علی)
۱۵۴ صادق (صادق علی)
۱۵۵ صادق
۱۵۶ صابر
۱۵۷ صفدر
۱۵۸ صاحبقران
۱۵۹ صنعت
۱۶۰ صدر
۱۶۱ ضاحک
۱۶۲ ضمیر
۱۶۳ ضبط
۱۶۴ طپاں
۱۶۵ طالع
۱۶۶ طرب
۱۶۷ طالب (کشمیری پنڈت)
۱۶۸ طالب (الہ داد)
۱۶۹ ظاہر
۱۷۰ ظہور (شوسنگھ)
۱۷۱ ظہور (ظہور علی)
۱۷۲ ظہور (ظہور احمد)
۱۷۳ ظریف
۱۷۴ عاشق (مظفر علی)
۱۷۵ عاشق (مظفر علی)
۱۷۶ عاشق (اعظم خاں)
۱۷۷ عاشق (ہدایت علی)
۱۷۸ عاشق (سعد علی)
۱۷۹ عاشق (غیاث الدین)
۱۸۰ عاشق (آغا محمد)
۱۸۱ عشاق
۱۸۲ عاشق (مرزا ہجوی)
۱۸۳ عشق
۱۸۴ عیشی
۱۸۵ عیاش
۱۸۶ عیشی
۱۸۷ عاصی
۱۸۸ عدل
۱۸۹ عاجز
۱۹۰ عزیز
۱۹۱ عسکری
۱۹۲ عارف
۱۹۳ عاکم
۱۹۴ عسرت
۱۹۵ عاصم
۱۹۶ عظمت
۱۹۷ عشرتی
۱۹۸ مضطرب
۱۹۹ عریاں
۲۰۰ غافل
۲۰۱ غیور
۲۰۲ غنی
۲۰۳ غفلت
۲۰۴ فرحت (اکبر شاہ)
۲۰۵ فرحت (فرحت اللہ)
۲۰۶ فرحت
۲۰۷ فراق
۲۰۸ فرخ (فتح علی)
۲۰۹ فرخ
۲۱۰ فدا
۲۱۱ فرد
۲۱۲ فغاں
۲۱۳ فائق
۲۱۴ فارغ
۲۱۵ فریاد
۲۱۶ فریاد (مرزا مغل)
۲۱۷ فانی
۲۱۸ فاطر
۲۱۹ فروغی
۲۲۰ فخر
۲۲۱ فرہاد
۲۲۲ فصیح
۲۲۳ فصاحت
۲۲۴ قربان
۲۲۵ قلندر
۲۲۶ قلاش
۲۲۷ قاصر
۲۲۸ قادر .
۲۲۹ قمر
۲۳۰ قمر (قمر الدین احمد)
۲۳۱ قوت
۲۳۲ قربت
۲۳۳ کرم
۲۳۴ کرامت
۲۳۵ کوثر
۲۳۶ کافر
۲۳۷ کیوان
۲۳۸ گلشن
۲۳۹ گہر
۲۴۰ گوہر
۲۴۱ گریاں
۲۴۲ لگنت
۲۴۳ مفتوں (غلام مرتضیٰ)
۲۴۴ مہدی (مہدی علی)
۲۴۵ مہدی
۲۴۶ مائل (ہدایت علی)
۲۴۷ مائل
۲۴۸ مائل (مدد علی)
۲۴۹ مجروح
۲۵۰ مرزا (احترام الدین)
۲۵۱ مرزا (آغا مرزا)
۲۵۲ مشتاق (میر حسن)
۲۵۳ مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۲۵۴ منتظر
۲۵۵ مجنوں
۲۵۶ محسن (محمد محسن)
۲۵۷ مخلص
۲۵۸ مستمند
۲۵۹ ممتاز
۲۶۰ مقبول
۲۶۱ مذہب
۲۶۲ مغموم
۲۶۳ مہدی (شجاعت جنگ)
۲۶۴ مصحفی
۲۶۵ ماہر
۲۶۶ مفلس
۲۶۷ مختار
۲۶۸ مفتوں (صفی الدین)

۲۶۹	مظفر	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	مخمور	۲۸۴	نزہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	وامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نوازش	۳۱۵	وفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (سعادت خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزاز (محمد اکرم)	۳۰۴	واہب	۳۱۸	ہمدم
۲۷۷	مہجور	۲۹۱	بزاز (قاسم علی)	۳۰۵	وارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بنارسی)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	مضطر	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتوں (فصیح الدین)	۲۹۵	نحیف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)	...	......

انتقادیات

مولانا نیاز فتحپوری کے معرکتہ الآرا ادبی، تحقیقی اور تنقیدی مقالات کا مجموعہ جن کی نظیر نہیں ملتی۔

اُردو زبان، اُردو شاعری، غزلگوئی کی رفتار ترقی اور ہر بڑے شاعر کا مرتبہ متعین کرنے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ یہ کتاب اس اہمیت کی بنا پر پاکستان کے کالجوں اور یونیورسٹی کے اعلیٰ امتحانات میں شامل ہے۔ قیمت: چار روپے ۵۰ پیسے

ادارہ ادب عالیہ ۔ نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

مجموعۂ نغز

مصنف میر قدرت اللہ قاسم۔ انشار، مصحفی اور جرأت کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ دانشار کے معرکہ میں قاسم عظیم کے ہمنوا تھے۔ شاعری حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ سہی لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جا سکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک مثنوی مکمل کر چکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف "مجموعۂ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت مجموعۂ نغز ۱۲۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اسوقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعراد عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات ہیں:-

(۱) ولی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلّی کا قصہ۔

(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات و اشعار۔

(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام۔

(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہہ گوئی۔

(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا۔

(۶) میر و میرزا کے سلسلے میں ایک کو دریا دوسرے کو نہر بتانا۔

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔

(۸) بقا اللہ خاں بقا کے حالات۔

(۹) میر صاحب کی بد دماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ۔

(۱۰) ولی کے متعلق "شاعریست از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔

(۱۱) محمد امان نثار کے حالات۔

(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔

(۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات

(۱۴) ماشاء اللہ خاں کے پورے حالات۔

(۱۵) انشاء اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی رائیں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے اُن کی تفصیل یہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرو	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	الہام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	اسیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفتہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفتہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	الفان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آگاہ	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

۵۷	اویسی	۸۶	بیباک	۱۱۵	ثابت	۱۴۴	حالی
۵۸	اوباش	۸۷	بیتاب	۱۱۶	ثابت	۱۴۵	حب
۵۹	ایمان	۸۸	بیتاب	۱۱۷	ثاقب	۱۴۶	حجام
۶۰	ایما	۸۹	بیکس	۱۱۸	ثاقب	۱۴۷	حزین
۶۱	باقر	۹۰	بیکس	۱۱۹	ثروت	۱۴۸	حزین
۶۲	پاک باز	۹۱	بیجاں	۱۲۰	ثنار	۱۴۹	حسن
۶۳	ببر علی	۹۲	پیام	۱۲۱	جان	۱۵۰	حسن
۶۴	بخشی	۹۳	پیام	۱۲۲	جذب	۱۵۱	حسن
۶۵	برق	۹۴	تاباں	۱۲۳	جراح	۱۵۲	حسینی
۶۶	برشتہ	۹۵	تائب	۱۲۴	جرأت	۱۵۳	حسرت
۶۷	برکت	۹۶	تجلی	۱۲۵	جرأت	۱۵۴	حسرت
۶۸	پروانہ	۹۷	تجلی	۱۲۶	جعفر	۱۵۵	حشمت
۶۹	پروانہ	۹۸	تجمل	۱۲۷	جعفر	۱۵۶	حشمت
۷۰	بسمل	۹۹	تحیر	۱۲۸	جعفری	۱۵۷	حضور
۷۱	بسمل	۱۰۰	ترقی	۱۲۹	جلال	۱۵۸	حفیظ
۷۲	بشیر	۱۰۱	تسکین	۱۳۰	جنون	۱۵۹	حقیر
۷۳	بقا	۱۰۲	تسکین	۱۳۱	جنون	۱۶۰	حقیقت
۷۴	پنچھا	۱۰۳	تسلّی	۱۳۲	جنون	۱۶۱	حکیم
۷۵	بہجت	۱۰۴	تصور	۱۳۳	جندا	۱۶۲	حکیم
۷۶	بھید	۱۰۵	تعشق	۱۳۴	جولاں	۱۶۳	حمزہ
۷۷	بہادر	۱۰۶	تقی	۱۳۵	جوش	۱۶۴	حیران
۷۸	بہادر	۱۰۷	تمنا	۱۳۶	جوہری	۱۶۵	حیران
۷۹	بہار	۱۰۸	تمنا	۱۳۷	جوان	۱۶۶	حیدر
۸۰	بیدل	۱۰۹	تمکین	۱۳۸	جوان	۱۶۷	حیدر
۸۱	بیدار	۱۱۰	تمکین	۱۳۹	جہاندار	۱۶۸	حیا
۸۲	بیان	۱۱۱	تنہا	۱۴۰	جھمن لال	۱۶۹	حیرت
۸۳	بیخود	۱۱۲	تنہا	۱۴۱	جھنا	۱۷۰	حیف
۸۴	بیہوش	۱۱۳	تنہا	۱۴۲	جنیا بیگم صاحبہ	۱۷۱	خاکسار
۸۵	بیقرار	۱۱۴	ثابت	۱۴۳	حاتم	۱۷۲	خاکی

۱۷۳	خان	۲۰۲	راغب	۲۳۱	سپاہی	۲۶۰	شاکر
۱۷۴	خادم	۲۰۳	راز	۲۳۲	سپاہی	۲۶۱	شاہ
۱۷۵	خسرو	۲۰۴	راجہ	۲۳۳	سجاد	۲۶۲	شاد
۱۷۶	خستہ	۲۰۵	رجب	۲۳۴	سحر	۲۶۳	شاداں
۱۷۷	خستہ	۲۰۶	رسوا	۲۳۵	سخن	۲۶۴	شاداں
۱۸۸	خلق	۲۰۷	رضی	۲۳۶	سخنور	۲۶۵	شائق
۱۸۹	خلیق	۲۰۸	رضا	۲۳۷	سرسبز	۲۶۶	شائق
۱۸۰	خوش رس	۲۰۹	رضا	۲۳۸	سراج	۲۶۷	شائق
۱۸۱	خیال	۲۱۰	رضا	۲۳۹	سرشار	۲۶۸	شرف
۱۸۲	دانا	۲۱۱	رضا	۲۴۰	سرور	۲۶۹	شرف
۱۸۳	درد	۲۱۲	رضا	۲۴۱	سرور	۲۷۰	شرر
۱۸۴	درد	۲۱۳	رغبت	۲۴۲	سعدی	۲۷۱	شرر
۱۸۶	دردمند	۲۱۴	رفافت	۲۴۳	سعادت	۲۷۲	شرافت
۱۸۶	درویش	۲۱۵	رفیق	۲۴۴	سکندر	۲۷۳	شریف
۱۸۷	دل	۲۱۶	رقت	۲۴۵	سلیمان	۲۷۴	شریف
۱۸۸	دل	۲۱۷	رند	۲۴۶	سلطان	۲۷۵	شعور
۱۸۹	دلبر	۲۱۸	رنج	۲۴۷	سلطان	۲۷۶	شجاع
۱۹۰	دلسوز	۲۱۹	رنگین	۲۴۸	سلام	۲۷۷	شفیع
۱۹۱	دلہن بیگم	۲۲۰	رنگین	۲۴۹	سودا	۲۷۸	شفیق
۱۹۲	دیوانہ	۲۲۱	رنگین	۲۵۰	سوز	۲۷۹	شکوہ
۱۹۳	ذرہ	۲۲۲	رونق	۲۵۱	سوزاں	۲۸۰	شکیبا
۱۹۴	ذرہ	۲۲۳	زار	۲۵۲	سوزاں	۲۸۱	شگفتہ
۱۹۵	ذکا	۲۲۴	زار	۲۵۳	سید	۲۸۲	شگفتہ
۱۹۶	ذکی	۲۲۵	زار	۲۵۴	سید	۲۸۳	شگفتہ
۱۹۷	ذکی	۲۲۶	زماں	۲۵۵	سید	۲۸۴	شمس
۱۹۸	ذوقی	۲۲۷	زور	۲۵۶	سیادت	۲۸۵	شوکت
۱۹۹	راقم	۲۲۸	سامی	۲۵۷	سیف	۲۸۶	شوق
۲۰۰	راقم	۲۲۹	سائل	۲۵۸	شاعر	۲۸۷	شوق
۲۰۱	رافت	۲۳۰	سبقت	۲۵۹	شاکر	۲۸۸	شوق

۲۸	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹	شوق	۳۱۹	طیش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فروغ
۲۹	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فروغ
۲۹	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرقت
۲۹	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیاں	۳۸۱	فراقی
۲۹	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹	شیدا	۳۲۵	عاصمی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغاں
۲۹	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فگار
۳۰	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰	صاحبقراں	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غمگین	۳۹۳	قاضی
۳۰	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمخوار	۳۹۴	قاصر
۳۰	صبا	۳۳۷	عزلت	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰	صفدر	۳۳۸	عسکری	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدرت
۳۱	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدرت
۳۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدرت
۳۱	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیاء	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیاء	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلندر
۳۱	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

۴۰۵ ساقر
۴۰۶ کاظم
۴۰۷ کبیر
۴۰۸ کرامت
۴۰۹ گرم
۴۱۰ گریاں
۴۱۱ گریاں
۴۱۲ گریاں
۴۱۳ گرفتار
۴۱۴ کلیم
۴۱۵ کمال
۴۱۶ کمترین
۴۱۷ گنا بیگم
۴۱۸ کوچک
۴۱۹ کیفی
۴۲۰ لطف
۴۲۱ لطیف
۴۲۲ لطیف
۴۲۳ مائل
۴۲۴ مائل
۴۲۵ ماہر
۴۲۶ مبتہج
۴۲۷ مبتقی
۴۲۸ مجذوب
۴۲۹ مجنون
۴۳۰ مجرم
۴۳۱ مجرم
۴۳۲ مجبور
۴۳۳ محبت
۴۳۴ محبت
۴۳۵ محب
۴۳۶ محنت
۴۳۷ محمد د
۴۳۸ محسن
۴۳۹ محزوں
۴۴۰ محشر
۴۴۱ محترم
۴۴۲ مخلص
۴۴۳ مخلص
۴۴۴ مختار
۴۴۵ مرید
۴۴۶ مرہون
۴۴۷ مرزا
۴۴۸ مرزا
۴۴۹ مرزا
۴۵۰ مرزا
۴۵۱ مروت
۴۵۲ مزمل
۴۵۳ مسافر
۴۵۴ مسرت
۴۵۵ مسرت
۴۵۶ مستمند
۴۵۷ مسیح
۴۵۸ مسیح
۴۵۹ مسیح
۴۶۰ مسکین
۴۶۱ مشتاق
۴۶۲ مشتاق
۴۶۳ مصدر
۴۶۴ مصحفی
۴۶۵ مضطر
۴۶۶ مضطر
۴۶۷ مضطرب
۴۶۸ مضطرب
۴۶۹ مضمون
۴۷۰ مظہر
۴۷۱ مظفر
۴۷۲ معین
۴۷۳ معروف
۴۷۵ مغل
۴۷۶ مفتون
۴۷۷ مفتون
۴۷۸ مقبول
۴۷۹ مقتوں
۴۸۰ مقصود
۴۸۱ مکھو
۴۸۲ ملواں
۴۸۳ ممتاز
۴۸۴ ممنون
۴۸۵ ممنون
۴۸۶ منت
۴۸۷ منتظر
۴۸۸ منصف
۴۸۹ منیر
۴۹۰ منیر
۴۹۱ منیر
۴۹۲ منجھو خاں
۴۹۳ منور
۴۹۴ منشی
۴۹۵ منشی
۴۹۶ منعم
۴۹۷ منعم
۴۹۸ موزوں
۴۹۹ موزوں
۵۰۰ موزوں
۵۰۱ مہجور
۵۰۲ مہلت
۵۰۳ مہاراج
۵۰۴ میر
۵۰۵ میرن
۵۰۶ میرن
۵۰۷ ناجی
۵۰۸ نامی
۵۰۹ نامی
۵۱۰ نامی
۵۱۱ نالاں
۵۱۲ نادر
۵۱۳ نادر
۵۱۴ نثار
۵۱۵ نثار
۵۱۶ نجات
۵۱۷ ندیم
۵۱۸ ندیم
۵۱۹ ندرت
۵۲۰ نزہت
۵۲۱ نسیم

۵۲۲	نشاط	۵۵۱	ہاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نصیر	۵۵۲	ہاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصیر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہمرنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہُنر	۵۸۶	ببر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	یحییٰ	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نوا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یکرنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سبحان
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یکرنگ	۵۹۳	ملاشیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقف	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سخن
۵۳۷	وارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانیسری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	واصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجیہہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہدا
۵۴۲	وحشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	جہانگیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	وفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامدباری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	ولی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حمایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	ولایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	وہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	ہادی	۵۷۸	اقگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	ہاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

٦٣٨	عاشق	٦٥٣	فدا	٦٦٩	محشر	٦٨٤	نجف
٦٣٩	عاکف	٦٥٤	فرصت	٦٧٠	مدہوش	٦٨٥	ندا
٦٤٠	عاصی	٦٥٥	فراقی	٦٧١	مدحت	٦٨٦	نصیر
٦٤١	عباس	٦٥٧	فیضی	٦٧٢	مسرور	٦٨٧	نظیر
٦٤٢	عزت	٦٥٨	قبول	٦٧٣	مشہور	٦٨٨	نوید
٦٤٣	عمس	٦٥٩	قدر	٦٧٤	مشتاق	٦٨٩	نوا
٦٤٤	عشقی	٦٦٠	قرین	٦٧٥	معمدن	٦٩٠	نیاز
٦٤٥	عشقی	٦٦١	کم گو	٦٧٦	مفتون	٦٩١	نیاز
٦٤٦	عشاق	٦٦٢	کمتر	٦٧٧	ممتاز	٦٩٢	نیاز
٦٤٧	عظیم	٦٦٣	کمال	٦٧٨	منور	٦٩٣	ہادی
٦٤٨	عقیدہ	٦٦٤	کمال الدین	٦٧٩	منعم	٦٩٤	ہمت
٦٤٩	غازی	٦٦٥	گوہری	٦٨٠	منعم	٦٩٥	ہوش
٦٥٠	غیرت	٦٦٦	ماہ	٦٨١	نامی	٦٩٦	یکرو
٦٥١	غیرت	٦٦٧	مبتلا	٦٨٢	نالاں	...	......
٦٥٢	غیرت	٦٦٨	مجنون	٦٨٣	نالاں	...	......

تین اہم کتابیں

تدریس اردو اردو تدریس پر فرمان فتحپوری کی عالمانہ تصنیف جو زبان کی تعلیم و تدریس کے جدید ترین اصول و قواعد اور تازہ ترین قومی مسائل کو سامنے رکھ کر لکھی گئی ہے۔ قیمت: چار روپے

اردو رُباعی فرمان فتحپوری کا تحقیقی و تنقیدی کارنامہ جس میں اردو فارسی ادب کی تاریخ میں پہلی بار رُباعی کے فن و موضوع اور ارتقاء پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ قیمت: پانچ روپے

تحقیق و تنقید تحقیقی و تنقیدی مقالات کا مجموعہ جس میں فرمان فتحپوری نے زبان و ادب کے نہایت اہم اور نئے موضوعات و مسائل پر قلم اٹھایا ہے۔ قیمت: تین روپے ٥٠ پیسے

پتہ: نگار پاکستان، ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

دیوانِ جہاں

مصنف

بینی نرائن۔ بینی نرائن کے والد کا نام مہاراجہ لکشمی نرائن تھا۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے۔ بینی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیساکہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور مشترق ٹامس روبک سے ہوئی۔ روبک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کرا دیا اور بینی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعرا کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف و طباعت

تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۱۰ء بتایا ہے جو غلط ہے۔

۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات

تذکرہ اُردو میں ہے اور ٹامس روبک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روبک صاحب کی مدح ہے

اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصۂ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔

"دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعۂ اشعار کہنا چاہیئے۔ اس لئے کہ مؤلف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیساکہ خود لکھتے ہیں ؎

تلاش و سعی تب کر کے فراواں	جو ہیں اس عصر میں باہم سخندان
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر	سوا اُن کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے	بہ ترتیب دبائیں جمع کر کے
خدا کے فضل سے دے اس کو انجام	یہ دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اسپرنگر اور گارساں دتاسی نے اس سے فائدہ اُٹھایا ہے۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ "فردیات" و "مطلعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتہ کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور مشاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۲۴	تسلی	ٹیکارام	۴۷	رونق	
۲	آصف	آصف الدولہ	۲۵	ثنا		۴۸	رسوا	
۳	آبرو	مبارک شاہ	۲۶	جہاندار	جہاندار شاہ	۴۹	راسخ	طالب حسین
۴	اثر	میر محمد	۲۷	جواں	میر کاظم علی	۵۰	رند	لکھیم نرائن
۵	امیر	محمد یار خاں	۲۸	جعفر	میر جعفر	۵۱	زار	میر جیون
۶	امجد	مولوی امجد	۲۹	جرأت	یحییٰ امان قلندر بخش	۵۲	سلیمان	سلیمان شکوہ
۷	احسن	مرزا احسن علی	۳۰	حسن	غلام حسین	۵۳	سکندر	
۸	آشفتہ	رضا قلی	۳۱	حیران	میر حیدر علی	۵۴	سایہ	سلیم
۹	ایمان	-	۳۲	حسرت	جعفر علی	۵۵	سراج	اورنگ آبادی
۱۰	افسوس	شیر علی	۳۳	حزیں	ابوالخیر	۵۶	سلطان	
۱۱	انشا	انشاء اللہ	۳۴	حیف		۵۷	سودا	میرزا رفیع
۱۲	اظفری	میر ظہیر الدین	۳۵	حیدری	حیدر بخش	۵۸	سوز	محمد میر
۱۳	امید	امید علی	۳۶	حاتم		۵۹	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴	اکبر	بچھو	۳۷	خدمت	فرحت علی	۶۰	شایق	
۱۵	بیدار	میر محمد علی	۳۸	خاکسار	شاہ خاکسار	۶۱	شیدا	امانت اللہ
۱۶	بیمار	-	۳۹	خلیق	-	۶۲	شہرت	افتخار الدین خاں
۱۷	بیباک	نجف علی	۴۰	درد	خواجہ میر درد	۶۳	صفدری	
۱۸	بقا	بقاء اللہ	۴۱	دل	محمد عابد	۶۴	ضیا	ضیاء الدین
۱۹	برق		۴۲	دایم	دایم علی	۶۵	طپش	محمد اسمٰعیل
۲۰	پروانہ	جسونت سنگھ	۴۳	ذوقی		۶۶	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۲۱	تجلی	میاں حاجی میر تقی کے بھانجے	۴۴	رضا		۶۷	عظیم	
۲۲	تاباں	عبدالحئی	۴۵	روح الامین		۶۸	عاشق	برہان علی
۲۳	تنہا	محمد عیسیٰ	۴۶	رفیق	عظیم آبادی	۶۹	عاشق	میر یحییٰ

۷۰	غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل		۱۰۶	منت	قمر الدین
۷۱	غیرت	-	۸۹	گرم	مرزا حیدر علی	۱۰۷	میر	میر تقی میر
۷۲	غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	شمس الدین	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	غم	-	۹۱	محبوب	میر قریش	۱۰۹	مصحفی	غلام ہمدانی
۷۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	محبت خاں	۱۱۰	منتظر	نور الاسلام
۷۵	فیض	میر فیض علی	۹۳	مست		۱۱۱	نزار	-
۷۶	فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان		۱۱۲	نثار	عبد الرسول
۷۷	فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین	عظیم آبادی	۱۱۳	نیاز	محمد امان
۷۸	فرحت	آصف بیگ	۹۶	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
۷۹	فدا	امام الدین	۹۷	مستمند		۱۱۵	ناصر	ناصر علی
۸۰	فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
۸۱	فدوی	مرزائی عرف مرزا کچھو	۹۹	مجنوں		۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
۸۲	قسمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	محمد حسین	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
۸۳	قائم		۱۰۱	مفتوں	مرزا ابراہیم بیگ	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف مظہر علی بیگ
۸۴	قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مضطر	لالہ کنور سین	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
۸۵	قلندر	-	۱۰۳	مضطر	درگا پرشاد	۱۲۱	ہادی	میر جواد
۸۶	قاسم	ابو القاسم خاں	۱۰۴	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
۸۷	کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محشر	-	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں[لہ]

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں کلکتے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں :-

(۱) جواں کاظم علی
(۲) حیدر حیدر بخش
(۳) رواں سید جعفر علی
(۴) شہرت افتخار الدین علی خاں
(۵) عیاں مرزا ہاشم علی
(۶) قاسم ابو القاسم
(۷) ممتاز مرزا قاسم علی
(۸) ولا مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنّف

حکیم سید احد علی خاں یکتاؔ - یکتاؔ کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتاؔ نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیر الدین حیدر والیٔ اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اُردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کو ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بہ حیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہدِ تصنیف و طباعت

دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۴۹ھ/۱۸۳۴ء نکلتے ہیں۔ یہ تذکرے کے تک کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۳ھ/۱۷۹۸ء سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عر (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۴۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۴۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے

خصوصیات

دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے جس کا تعلق اُردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جزو اور تیسرے میں نحوی جزو پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعر کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزوی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذ ہے دراصل عبد الباسط کی منار الضوابط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے مشعل بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنّف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جا بجا اپنے ا بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب یوں بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنّف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ و غیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے اُن کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھو

...ے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے ...جن شاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کردی ہے کہ اسکا ذکر ...ن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دئے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز ...عرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

...ہرست شعراء

...شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل		طبقہ دوم		طبقہ سوم
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فدوی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلّی	۲۸	نوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پروانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تسکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

ایک شاعر کا انجام

جناب نیاز کے عنفوان شباب کا لکھا ہوا طویل افسانہ جس کا ایک ایک جملہ حسن و عشق کی تمام نشہ بخش کیفیت سے معمور ہے یہ افسانہ اپنے پلاٹ اور انشار کے لحاظ سے اس قدر بلند چیز ہے کہ اس کی نظیر نہیں ملتی۔

قیمت: ایک روپیہ

گلشنِ بے خار

مصنف نواب مصطفٰے خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن - اُردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت شیفتہ نے سنہ ۱۲۴۸ھ (۱۸۳۲ء) کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۸۳۴ء) کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ "ابتدائے ایں کارنامہ در ابتدائے سال ہزار و دو صد و چہل و ہشت از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دو صد و پنجاہ" شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ سنہ ۱۲۵۰ھ میں وہ اپنی عمر کے ۳۰ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں اُن سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۸۳۴ء) نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ رمضان سنہ ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر سنہ ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۰×۲۶/۸ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس (۲۸) صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جمیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدما سے لے کر معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دئیے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہئے۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، ذوق اور آزردہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت الفاطمہ صاحب جی کے معاشقہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعراء کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقع ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزردہ جیسے باکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفتہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آبرو	نجم الدین	۲۳	اثر	سید محمد میر	۴۵	الہام	شرف الدین
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۴	احسان	عبدالرحمٰن	۴۶	الم	محمد علی
۳	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۵	احسن	-	۴۷	الفت	
۴	آرام	خیراللہ	۲۶	احسن	مرزا احسن علی	۴۸	الفت	منگل سین
۵	آرام	رائے پریم ناتھ	۲۷	احسن	احسن اللہ خاں	۴۹	امیر	مرزا مینڈھو
۶	آرام	مکھن لعل	۲۸	احمد	غلام احمد	۵۰	امیر	علی محمد خاں
۷	آزردہ	صدرالدین خاں	۲۹	احمد	احمد بیگ	۵۱	امیر	امیراللہ
۸	آزاد	امیرالدین	۳۰	احقر	جواد علی	۵۲	امین	خواجہ امین الدین
۹	آزاد	فقیراللہ	۳۱	اختر	-	۵۳	امین	امین الدین خاں
۱۰	آزاد	رام سنگھ	۳۲	اختر	اکبر علی	۵۴	امین	محمد اسمٰعیل
۱۱	آشوب	امداد علی خاں	۳۳	ارمان	فرزند جعفر علی حسرت	۵۵	امین	میر محمد امین
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۳۴	اسعد	اسعد بخت	۵۶	امانی	میر امانی
۱۳	آشفتہ	رضا قلی	۳۵	اسد	میر امانی	۵۷	امانی	-
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۳۶	اسلام	شیخ الاسلام	۵۸	امجد	-
۱۵	آصف	یحییٰ خاں	۳۷	اسیر	تلبرار	۵۹	امانت	امانت رائے
۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۸	آسغاں		۶۰	امی	روشن بیگم
۱۷	آفرین	قلندر بخش	۳۹	اشرف	محمد اشرف	۶۱	انور	محمد خاں
۱۸	آفاق	فرید الدین	۴۰	اصغر	سید امجد علی	۶۲	انتظار	-
۱۹	آگاہ	میر حسن	۴۱	اظہر	غلام محی الدین	۶۳	انیس	-
۲۰	آگاہ	نور خاں	۴۲	اعظم	اعظم خاں	۶۴	انجام	امیر خاں
۲۱	اٹل	عبدالجلیل	۴۳	افسوس	شیر علی	۶۵	انشار	انشاء اللہ خاں
۲۲	اثر	حسین علی خاں	۴۴	افسر	اکبر خاں	۶۶	ادیس	محی الدین

۶۷	اوباش	امیر الزماں	۹۶	تجمل	محمد عظیم	۱۲۵	جوش	رحیم اللہ
۶۸	ایمان	میر محمد خاں	۹۷	تجمل		۱۲۶	جوان	نعیم بیگ
۶۹	بحر		۹۸	تجرد	مصطفےٰ	۱۲۷	جولاں	میر بہادر
۷۰	برشتہ	مشرف	۹۹	ترقی	تقی خاں	۱۲۸	جولاں	میر حسن علی خاں
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں	۱۰۰	تسلّی	ٹیکا رام	۱۲۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۷۲	برکت	برکت علی خاں	۱۰۱	تسکین	سعادت علی	۱۳۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۷۳	پروانہ	محمد بیگ	۱۰۲	تسکیں	میر حسین	۱۳۱	جھمن	جھمن ناتھ
۷۴	پروانہ	جسونت سنگھ	۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن	۱۳۲	جینا بیگم	
۷۵	تراز	حسین بخش	۱۰۴	تعشق	سید محمد	۱۳۳	حاتم	ظہور الدین
۷۶	بسمل	جبار علی	۱۰۵	تمکین	صلاح الدین	۱۳۴	حافظ	محمد اشرف
۷۷	بشیر	میر بشارت علی	۱۰۶	تمنا	محمد عیسیٰ	۱۳۵	حالی	محب علی
۷۸	بقا	محمد بقا	۱۰۷	ثابت	معز الدین	۱۳۶	حبیب	
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر	۱۰۸	ثابت	اجابت خاں	۱۳۷	حجام	عنایت اللہ
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں	۱۰۹	ثاقب	شمس الدین	۱۳۸	حزیں	-
۸۱	بیتاب	سیوک رام	۱۱۰	ثروت	درویش علی	۱۳۹	حسرت	جعفر علی
۸۲	بیتاب		۱۱۱	جام	کنور سین	۱۴۰	حسرت	ذوقی رام
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں	۱۱۲	جان	جان علی	۱۴۱	حسرت	ہیبت خاں
۸۴	بیباک	میر نجف علی	۱۱۳	جانی	بیگم جان	۱۴۲	حسن	غلام حسن
۸۵	بے جان	شیو سنگھ	۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں	۱۴۳	حسن	خواجہ حسن
۸۶	بے خود	نرائن داس	۱۱۵	جراح	غلام ناصر	۱۴۴	حسن	ابوالحسن
۸۷	بے خواب	-	۱۱۶	جرأت	قلندر بخش	۱۴۵	حسن	حسن علی خاں
۸۸	بیدار	میر محمدی	۱۱۷	جعفری	باقر علی	۱۴۶	حسن	مرزا حسن
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ	۱۱۸	جلال	-	۱۴۷	حسین	غلام حسین
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں	۱۱۹	جنون	نجف علی خاں	۱۴۸	حشمت	محتشم علی خاں
۹۱	تاباں	عبدالحیٔی	۱۲۰	جنون	فخر الاسلام	۱۴۹	حشمت	میر محمد علی
۹۲	تاب	مہتاب رائے	۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۵۰	حضور	بالمکند
۹۳	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۲۲	جوہر	احمد علی	۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۹۴	تجلی	محمد حسین	۱۲۳	جوشش	محمد عابد	۱۵۲	حقیقت	شاہ حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی	۱۲۴	جوشش	محمد روشن	۱۵۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ
۱۵۵	حقیر	امام الدین
۱۵۶	حیرت	مراد علی
۱۵۷	حیرت	غلام فخر الدین
۱۵۸	حیرت	اجودھیا پرشاد
۱۵۹	حیران	حیدر علی
۱۶۰	حیدر	حسام الدین
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں
۱۶۲	حیف	چراغ علی
۱۶۳	خاکسار	محمد یار
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ
۱۶۵	خادم	-
۱۶۶	خادم	-
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں
۱۶۸	خان	محمدی خاں
۱۶۹	خاں	اشرف خاں
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں
۱۷۱	خستہ	محمد عبدالزماں
۱۷۲	خبیہ	غلام قطب
۱۷۳	خوشنود	-
۱۷۴	خلق	میر احسن
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن
۱۷۶	خنداں	
۱۷۷	خودغرض	
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں
۱۷۹	داغ	میر مہدی
۱۸۰	دارا	دارا بخت
۱۸۱	دانا	فضل علی
۱۸۲	داور	-

۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں
۱۸۴	درد	خواجہ میر درد
۱۸۵	دریغ	زین العابدین
۱۸۶	درویش	شاہ علی
۱۸۷	دل	شمس الدین
۱۸۸	دل	زور آور خاں
۱۸۹	دل	آزاد خاں
۱۹۰	دل	دیبی پرشاد
۱۹۱	دلخوش	بہادر سنگھ
۱۹۲	دلبر	دلیر شاہ
۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں
۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں
۱۹۵	دولہن بیگم	
۱۹۶	دوست	
۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں
۱۹۸	دیوانہ	سرپ سنگھ
۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ
۲۰۰	ذرہ	رام ناتھ
۲۰۱	ذکا	ذکاء اللہ خاں
۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ
۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام
۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی
۲۰۶	راقم	غلام محمد
۲۰۷	راقم	بندرابن
۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۲۰۹	رافت	رؤف احمد
۲۱۰	راسخ	غلام علی
۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر

۱۱۲	رجا	-
۱۱۳	رسا	-
۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۱۷	رضا	-
۱۱۸	رضا	رضا علی
۱۱۹	رضا	حمید الدین
۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۲۱	رضا	مرزا جیوں
۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۲۵	رغبت	ابوالمعانی
۱۲۶	رغبت	-
۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۲۸	رفیق	امین اللہ
۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۳۱	رقت	مرزا قاسم علی
۱۳۲	رنگین	سعادت یار خاں
۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۳۴	رند	گنگا پرشاد
۱۳۵	رند	مہربان خاں
۱۳۶	رنج	میر محمد نصیر
۱۳۷	رونق	غلام حیدر
۱۳۸	روشن	
۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۴۰	زار	برہان الدین

۲۴۱	زار	میر مظہر علی
۲۴۲	زار	میر جیون
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں
۲۴۶	زینت	-
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ
۲۴۹	سامان	محمد ناصر
۲۵۰	سبحان	عبدالسبحان
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل
۲۵۲	سجاد	میر سجاد
۲۵۳	سخن	محمد حسین
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ
۲۵۵	سرسبز	زین العابدین
۲۵۶	سراج	سراج الدین
۲۵۷	سراج	-
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ
۲۶۰	سعادت	سعادت علی
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں
۲۶۲	سکندر	محمد علی
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش
۲۶۴	سلطان	نصراللہ خاں
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۲۶۶	سلیمان	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی
۲۶۸	سودا	محمد رفیع
۲۶۹	سوز	محمد میر
۲۷۰	سوزاں	احمد علی
۲۷۱	سہراب	سہراب بیگ
۲۷۲	سیادت	مجاہد الدین
۲۷۳	سید	غلام رسول
۲۷۴	سید	قطب علی
۲۷۵	سید	غالب علی خاں
۲۷۶	شاد	اللہ یار بیگ
۲۷۷	شاد	سکندر آبادی
۲۷۸	شاد	-
۲۷۹	شاد	احمد حسین
۲۸۰	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۱	شاداں	رجب علی
۲۸۲	شاکر	شاکر علی
۲۸۳	شاکر	محمد شاکر
۲۸۴	شاہ	سعداللہ
۲۸۵	شائق	محمد ہاشم
۲۸۶	شائق	میر حاجی
۲۸۷	شائق	پیر محمد
۲۸۸	شائق	محمد نذیر الدین
۲۸۹	شرف	مرزا شرف الدین
۲۹۰	شرف	شیخ شرف الدین
۲۹۱	شرف	میر محمدی
۲۹۲	شریف	مرزا شریف بیگ
۲۹۳	شرافت	اشرف علی
۲۹۴	شرر	مرزا جعفر
۲۹۵	شرر	مرزا صادق
۲۹۶	شرر	مرزا ابراہیم
۲۹۷	شعلہ	امرناتھ
۲۹۸	شفا	حکیم یار علی
۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۳۰۰	شفیق	مظہر علی خاں
۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۳۰۴	شکر	رادہا کشن
۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۳۰۸	شوق	الہی بخش
۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۳۱۱	شوق	دہلوی
۳۱۲	شوق	حسن خاں
۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۳۱۴	شوق	روشن لال
۳۱۵	شوق	محمد بخش
۳۱۶	شوق	غلام رسول
۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۳۱۸	شور	محمود بیگ
۳۱۹	شورش	غلام احمد
۳۲۰	شورش	غلام حسین
۳۲۱	شہرت	-
۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۳۲۳	شہامت	شہامت علیخاں
۳۲۴	شہید	-
۳۲۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۳۲۷	شیدا	خواجہ ہتیکا

۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں	۳۶۷	طالب	طالب حسین	۳۹۶	عبدالواسع	
۳۳۹	شیفتہ		۳۶۸	طالب	-	۳۹۷	عزلت	سید عبدالولی
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد	۳۶۹	طالب	میر طالب	۳۹۸	عزیز	بھکاری لال
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۳۷۰	طالب	حافظ طالب	۳۹۹	عزیز	عزیز اللہ
۳۴۲	صاحب	ظفریاب خاں	۳۷۱	طرب	جھنولال	۴۰۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۳۴۳	صاحب	-	۳۷۲	طفل	عبدالمقتدر خاں	۴۰۱	عزیز	شیو ناتھ
۳۴۴	صاحب	امۃ الفاطمہ	۳۷۳	طور	-	۴۰۲	عسکری	مرزا عسکری
۳۴۵	صاحبقراں	امام علی	۳۷۴	طوماس	(فرنگی زادہ)	۴۰۳	عشاق	-
۳۴۶	صادق	صادق علی	۳۷۵	ظاہر	میر محمدی	۴۰۴	عشقی	مراد آبادی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۳۷۶	ظفر	ابوظفر	۴۰۵	عشق	رکن الدین
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں	۳۷۷	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۰۶	عشق	عزت اللہ خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ	۳۷۸	عالی	-	۴۰۷	عشق	غلام محی الدین
۳۵۰	صالح	نظام الدین	۳۷۹	عالی جاہ		۴۰۸	عشرت	غلام علی
۳۵۱	صبا	کانجی مل	۳۸۰	عارف	محمد عارف	۴۰۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۳۵۲	صبا	-	۳۸۱	عارف	میر عارف علی	۴۱۰	عظیم	-
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر	۳۸۲	عاجز	الفت خاں	۴۱۱	عظمت	عظمت اللہ خاں
۳۵۴	صبر	غلام حسین	۳۸۳	عاجز	زور آور سنگھ	۴۱۲	علی	علی محمد خاں
۳۵۵	صدق	-	۳۸۴	عاصی	امداد حسین	۴۱۳	عنایت	عنایت علی خاں
۳۵۶	صبا	منولال	۳۸۵	عاصی	-	۴۱۴	عیش	مرزا حسین رضا
۳۵۷	صفا	-	۳۸۶	عاصمی	برہان الدین	۴۱۵	عیشی	طالب علی خاں
۳۵۸	صفدر	صفدر علی	۳۸۷	عاقل	عاقل شاہ	۴۱۶	عیاش	میر یعقوب
۳۵۹	صفدری	صادق علی	۳۸۸	عاشق	-	۴۱۷	غالب	مکرم الدولہ بہادر جنگ خاں
۳۶۰	صفت	کریم الدین	۳۸۹	عاشق	بھولا ناتھ پنڈت	۴۱۸	غالب	غالب علی خاں
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ	۳۹۰	عاشق	رام سنگھ	۴۱۹	غالب	اسد اللہ خاں
۳۶۲	ضمیر	شیخ مداری	۳۹۱	عاشق	مہدی علی خاں	۴۲۰	غافل	رائے سنگھ
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس	۳۹۲	عاشق	نبی بخش	۴۲۱	غافل	بختاور سنگھ
۳۶۴	ضیا	میر ضیاء الدین	۳۹۳	عاشق	مولوی جلال الدین	۴۲۲	غریب	-
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت	۳۹۴	عاشقی	آغا حسین	۴۲۳	غریب	نصیر الدین
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین	۳۹۵	عبرت	میر ضیاء الدین	۴۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۴۵۴	فراق	پریم کشور	۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد	۴۵۵	فرہاد	میر ببر علی	۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۲۷	غمگین	میر سید علی	۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی	۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۲۸	غنی	-	۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں	۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۲۹	غنی	عبدالغنی	۴۵۸	فغاں	اشرف علی فغاں	۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۳۰	غواص	-	۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ	۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۴۶۰	فقیر	شمس الدین	۴۸۹	گرفتار	سنگی بیگ
۴۳۲	فارغ	-	۴۶۱	فگار	میر حسین	۴۹۰	گریاں	میر محمد علی
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)	۴۶۲	فگار	قطب علی	۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۳۴	فارغ	سکندر سنگھ	۴۶۳	فیض	کرپا کشن	۴۹۲	کلّو	میر کلّو
۴۳۵	فدا	محمد علی	۴۶۴	فیض	میر فیض علی	۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۳۶	فدا	عبدالصمد	۴۶۵	قائم	محمد ضیاء الدین	۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۳۷	فدا	فدا حسین	۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی	۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۳۸	فدا	امام الدین	۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۴۹۶	گمان	-
۴۳۹	فدا	لچھمی رام	۴۶۸	قاسم	قاسم علی	۴۹۷	گنا بیگم	
۴۴۰	فدا	عاقبت محمود خاں	۴۶۹	قاصر	ببر علی بیگ	۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ	۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت	۴۹۹	کوثر	مہدی علی خاں
۴۴۲	فدوی	مکند بقال	۴۷۱	قبول	غنی بیگ	۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۴۴۳	فدوی	فضل علی	۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری	۴۷۳	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری	۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی	۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ	۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ	۴۷۵	قربان	میر مہدی	۵۰۶	لطف	مرزا علی
۴۴۷	فراسو		۴۷۶	قرباں	قربان علی	۵۰۷	مایل	میر محمدی
۴۴۸	فرخ	فرخ علی	۴۷۷	قرار	میر حسین علی	۵۰۸	مایل	محمد یار بیگ
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش	۴۷۸	قرین	-	۵۰۹	مایل	کاظم علی
۴۵۰	فرخت	امیر علی	۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ	۵۱۰	ماہر	فخر الدین
۴۵۱	فروغ	میر روشن	۴۸۰	قلندر	نظر	۵۱۱	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۴۵۲	فریاد	-	۴۸۱	قمر	قمر الدین	۵۱۲	مبتلا	-
۴۵۳	فراق	ثناء اللہ خاں	۴۸۲	قمر	قمر طالع	۵۱۳	مجذوب	غلام حیدر بیگ

۵۱۴	مجنوں	-
۵۱۵	مجنوں	-
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ
۵۱۸	مجبور	حق رسا
۵۱۹	محزوں	میر ناصر خاں
۵۲۰	محزوں	عالم شاہ
۵۲۱	محو	حسین علی خاں
۵۲۲	محو	عظیم اللہ
۵۲۳	محب	ولی اللہ
۵۲۴	محبت	میر بہادر علی
۵۲۵	محبت	نواب محبت خاں
۵۲۶	محنت	مرزا حسین علی
۵۲۷	محشر	اکرام اللہ خاں
۵۲۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۲۹	محسن	میر محسن
۵۳۰	محترم	محترم علی
۵۳۱	محمود	محمود خاں
۵۳۲	مخلص	میر باقر
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں
۵۳۴	مدحت	لکھنوی
۵۳۵	مدہوش	-
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا
۵۳۷	مرزا	-
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ
۵۳۹	مرزا	-
۵۴۰	مروت	صفیر علی
۵۴۱	مرہوں	مرزا علی رضا
۵۴۲	مزمل	مزمل شاہ
۵۴۳	مسرور	پیر بخش
۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ
۵۴۵	مسرور	شرف الدین
۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۵۴۷	مسرت	وزیر علی
۵۴۸	مستمند	یار علی خاں
۵۴۹	مسیح	براتی
۵۵۰	مشیر	قطب الدین
۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں
۵۵۲	مشتاق	تاج الدین
۵۵۳	مشتاق	محمد واصل
۵۵۴	مشہور	-
۵۵۵	مصدر	ماشار اللہ خاں
۵۵۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۵۵۷	مضمون	-
۵۵۸	مضمون	شرف الدین
۵۵۹	مضطر	کنور سین
۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد
۵۶۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں
۵۶۲	مظفر	مظفر علی خاں
۵۶۳	معقول	-
۵۶۴	معنی	محمد امین
۵۶۵	معین	معین الدین خاں
۵۶۶	معروف	الٰہی بخش
۵۶۷	مغل	مغل علی
۵۶۸	مغموم	میر مشیت علی
۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش
۵۷۰	مفلس	محب علی
۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ
۵۷۲	موج	خدا بخش
۵۷۳	مونس	سعادت علی
۵۷۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۷۵	مہر	رجب بیگ
۵۷۶	مہر	مہر چند
۵۷۷	مہلت	مرزا علی
۵۷۸	منیر	محمد تقی
۵۷۹	ناجی	محمد شاکر
۵۸۰	نالاں	محمد عسکری
۵۸۱	نالاں	-
۵۸۲	نادم	-
۵۸۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۸۴	نادر	گنگا سنگھ
۵۸۵	نادر	محمد عارف
۵۸۶	نازک	زینت
۵۸۷	ناظم	-
۵۸۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۸۹	نامی	حسام الدین
۵۹۰	نامی	-
۵۹۱	ناسخ	امام بخش
۵۹۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۹۳	نثار	نثار علی
۵۹۴	نثار	محمد ایمان
۵۹۵	نجف	نجف علی
۵۹۶	نجات	زین العابدین
۵۹۷	ندرت	مرزا مغل
۵۹۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۹۹	نزہت	ردجو
۶۰۰	نسیم	گلزار علی

۶۰۱	نسیم	کدار ناتھ	۶۱۶	وحشت	ابوالحسن	۶۳۱	ہاشمی	-
۶۰۲	نشاط	الٰہی بخش	۶۱۷	واقف	-	۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۰۳	نشاط	بسنت سنگھ	۶۱۸	والہ	-	۶۳۳	ہرچند	ہرچندر کشور
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین	۶۱۹	والہ	مرحمت خاں	۶۳۴	ہمدم	عبداللہ خاں
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبر آبادی	۶۲۰	وحشت	غلام علی خاں	۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۰۶	نظیر	گنپت رائے	۶۲۱	وحدت	جمعیت رائے	۶۳۶	ہمت	-
۶۰۷	نظیر	نیازی	۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر	۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں	۶۲۳	وزیر	وزیر علی	۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں	۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی	۶۲۵	وصال	نصر اللہ خاں	۶۴۰	یار	غلام حسین
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام	۶۲۵	والا	مظہر علی خاں	۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں	۶۲۷	ولی	-	۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل	۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی	۶۴۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۶۱۴	وجیہہ	وجیہہ الدین	۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں	۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۶۱۵	وحشت	-	۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم			

مذاہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکۃ الآرا تصنیف جس میں مذاہب عالم کی ابتدا، مذہب کا فلسفہ وارتقا۔ مذہب کی حقیقت، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔

قیمت۔ فی جلد ایک روپیہ ۷۵ پیسے

نگار پاکستان ۔ ۳۷/۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی

تاریخِ ادبِ ہندوستانی

مصنف گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ جنوری ۱۷۹۴ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کر کے پیرس گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۲۸ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو (ہندوستانی) کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحصیل میں صرف کرتے تھے۔ ۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو، ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تصنیف و طباعت تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اول اول ۱۸۳۹ء میں رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف گریٹ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۰ء اور ۱۸۷۱ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا اڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۰ء میں اور تیسری جلد ۱۸۷۱ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظر عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلن صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۴۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ "طبقات الشعرا" کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلن صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون لیلیان نذرو نے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کی نگرانی میں تنقیدی حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اسکا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے لیلیان نذرو نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعراء و مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان ندروں نے اسی حصّے کا ترجمہ کیا ہے۔

گارساں دتاسی نے اسکا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیئے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا پوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پر لکھی گئی ہے۔ بلکہ یوں کہنا چاہیئے اکثر پرانے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کر دئیے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصنافِ سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سعد سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں مستعمل تلمیحات اور شاعرانہ رموز و علائم کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونۂ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار السنۃ التصانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کسی اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل اور احباب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی کچھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراء و مصنفین

نمبر شمار	تخلّص و نام	نمبر شمار	تخلّص و نام	نمبر شمار	تخلّص و نام
۱	آباد　مہدی حسن خاں	۱۲	ابوالحسنین　محمد	۲۳	اجودھیا پرشاد　پنڈت
۲	ابجدی　اسمٰعیل	۱۳	ابوالفضل	۲۴	احسان　حافظ عبدالرحمٰن خان
۳	ابراہیم　عادل شاہ	۱۴	العباس	۲۵	احسان　میر شمس الدین
۴	ابراہیم　قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	اجائی رام	۲۶	احسان　میر غلام علی حیدرآبادی
۵	ابراہیم　نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد　مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی　حکیم
۶	ابرام خان　منشی	۱۷	آتش　اتفاق بریلوی	۲۸	احسن　شاہ احسن اللہ
۷	ابرو　شیخ نجم الدین	۱۸	آتش　خواجہ حیدر علی	۲۹	احسن　محمد
۸	ابل خان　مولوی	۱۹	آتش　مرزا اظلام حسین	۳۰	احسن　محمد مولا
۹	ابوالجلال	۲۰	اثل　میر عبدالجلال	۳۱	احسن　مرزا
۱۰	ابوالحسن　امیر الدین احمد	۲۱	اثر　میر محمد دہلوی	۳۲	احسن　مرزا احسن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن　مولوی	۲۲	اثر　نواب حسین علی خاں عرف میاں لکھنوی	۳۳	احسن　میاں احسن اللہ

۳۴	احسن اللہ	محمد
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	
۳۶	اختر	مرزا اجواد علی
۳۷	احمد	احمد خاں
۳۸	احمد	احمد علی
۳۹	احمد	شاہ غلام احمد کانپوری
۴۰	احمد	شمس الدین
۴۱	احمد	شیخ دہلوی
۴۲	احمد	شیخ حافظ غلام احمد اخوند
۴۳	احمد	شیخ مولوی حافظ الدین
۴۴	احمد	صمصام اللہ
۴۵	احمد	غلام احمد برہانپوری
۴۶	احمد	غلام محمد
۴۷	احمد	غلام محی الدین
۴۸	احمد	فخر الدین
۴۹	احمد	گجراتی
۵۰	احمد	محمد امیر
۵۱	احمد	مولوی اوحد الدین
۵۲	احمد	میر احمد علی
۵۳	احمد	احمد نصیر الدین
۵۴	احمد	نظام الدین
۵۵	احمد	بیگ الدین مرزا
۵۶	احمد حسن	پیر
۵۷	احمد خان	سید
۵۸	احمد شاہ	
۶۰	احمد شاہ بہادر سلطان دہلوی	
۶۱	احمد شریف	
۶۲	احمد صاحب	
۶۳	احمد علی	مولوی میر احمد علی

۶۴	احمد	علی حافظ خان
۶۵	احمد علی خاں مرزا	
۶۶	احمد علی	سید
۶۷	احمد علی سراواہی	
۶۸	احمد علی شیورلج پوری	
۶۹	احمد گرجانی یا جرجانی	
۷۰	احمد یار	
۷۱	احمد وہاب	
۷۲	احمدی	خواجہ احمد علی
۷۳	احمدی	شیخ احمد وارث
۷۴	احمدی	نظام الدین
۷۵	اختر	ابو منصور ناصر الدین سلطان عالم
۷۶	اختر	قاضی محمد صادق خاں
۷۷	اختر	مرزا اکبر علی
۷۸	اخگر	میاں حیدری
۷۹	اخگر	لالہ سکھ چند
۸۰	اخس	شیخ غلام بلگراس
۸۱	اخیر	شیخ یزداں بخش
۸۲	ادب	غلام محی الدین
۸۳	ادلاکو	مرزا باقر لکھنوی
۸۴	ادہم	
۸۵	ادہم	رامپوری
۸۶	آرام	خیر اللہ
۸۷	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۸	آرام	غلام علی خاں
۸۹	آرام	مکھن لال
۹۰	آرام	مولوی عبد الحفیظ
۹۱	ارتضیٰ	خاں
۹۲	ارزانی	محمد

۹۳	آرزو	سراج الدین علی خاں
۹۴	آرزو	مرزا محمد علی لکھنوی
۹۵	ارسی	مولوی محمد
۹۶	ارشاد	انوار علی بیگ
۹۷	ارمان	مرزا شاہ علی
۹۸	اماں	نواب مجاہد جنگ
۹۹	آزاد	بورا مل
۱۰۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۱۰۱	آزاد	شیخ اسد اللہ
۱۰۲	آزاد	شیخ امیر الدین بریلوی
۱۰۳	آزاد	شیخ عبد اللہ لکھنوی
۱۰۴	آزاد	محمد فاضل
۱۰۵	آزاد	غلام علی
۱۰۶	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی
۱۰۷	آزاد	میر فقیر اللہ
۱۰۸	آزاد	میر محمد امیر الدین
۱۰۹	آزاد	میر ظفر علی
۱۱۰	آزادہ	آرام
۱۱۱	آزردہ	مولوی اور مفتی صدر الدین خاں
۱۱۲	آزاد	مرزا القاحسن لکھنوی
۱۱۳	استاد	شیخ محمد بخش بریلوی
۱۱۴	اسحاق	محمد
۱۱۵	اسحاق	مرزا علی خاں لکھنوی
۱۱۶	اسد	میر اقص
۱۱۷	اسد	لالہ کوت سنگھ
۱۱۸	اسد اللہ خاں نواب	
۱۱۹	اسد علی خاں	
۱۲۰	اسرار لکھنوی	
۱۲۱	اسمد	مرزا اسمد بجت

۱۲۲	اسفان	
۱۲۳	اسفر	مولوی سید امجد علی
۱۲۴	اسفل	نصرانی
۱۲۵	اسلام	شیخ الاسلام
۱۲۶	اسماعیل	حاجی مولوی محمد
۱۲۷	اسماعیل	مرزا محمد
۱۲۸	اسماعیل خان	محمد
۱۲۹	اسی	رامپوری
۱۳۰	اسیر	BALTZAR SAMRTI
۱۳۱	اسیر	خلیفہ سید گلزار علی
۱۳۲	اسیر	منشی مظفر علی تدبیر الدولہ
۱۳۳	اسیر	میر ہدایت علی
۱۳۴	اشتر	میر محمد
۱۳۵	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ
۱۳۶	اشراف	حکیم محمد رضا لکھنوی
۱۳۷	اشراف	میر اور منشی اشرف علی دہلوی
۱۳۸	اشرف	حافظ غلام اشرف خاں
۱۳۹	اشرف	شیخ اشرف علی
۱۴۰	اشرف	حسین
۱۴۱	اشرف	اشرف علی
۱۴۲	اشرف	مولوی اشرف حسین
۱۴۳	اشرف	محمد اول اور ثانی
۱۴۴	اشرف	خاں
۱۴۵	اشرف خاں	منشی
۱۴۶	اشرف علی	
۱۴۷	اشفاق	شیخ سرفراز علی لکھنوی
۱۴۸	آشفتہ	مرزا رضا علی خاں
۱۴۹	آشفتہ	جرات الدولہ لکھنوی
۱۵۰	آشفتہ	

۱۵۱	آشفتہ	سید منور علی خان
۱۵۲	اشک	محمد خلیل علی خاں
۱۵۳	اشک	رامپوری
۱۵۴	اشک	مولوی ہادی علی لکھنوی
۱۵۵	اشک	سید علی محسن لکھنوی
۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین
۱۵۷	اشکن	میر وارث علی
۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین
۱۵۹	آشنا	منا سنگھ دہلوی
۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی
۱۶۱	آشنا	مرزا جگن
۱۶۲	آشنا	سید محمد لکھنوی
۱۶۳	آشوب	میر امداد علی خان دہلوی
۱۶۴	اصالت	سید فضل علی لکھنوی
۱۶۵	آصف	
۱۶۶	اصغر	میر یا میر اصغر علی
۱۶۷	اصغر	رائے کومت سنگھ
۱۶۸	اصغر	علی اصغر خاں
۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی
۱۷۰	اصغر	میر امجد علی
۱۷۱	اصغر حسین	سید
۱۷۲	اصغر علی	
۱۷۳	اضطراب	
۱۷۴	اصغری	محمد ظہیر الدین
۱۷۵	اظہر	شیخ صابر علی
۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی
۱۷۷	اظہر	سید علی حسین
۱۷۸	اظہر	شیخ اور مولوی کرامت علی
۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی

۱۸۰	اعجاز	نواب اصغر علی خاں لکھنوی
۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۸۲	اعزاز	میر باقر علی لکھنوی
۱۸۳	اعظم	محمد
۱۸۴	اعظم	شاہ محمد
۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۸۹	آغا	سید آغا علی لکھنوی
۱۹۰	آغا	حسن لکھنوی
۱۹۱	آغاز	
۱۹۲	آفاق	
۱۹۳	آفاق	میر حسن علی لکھنوی
۱۹۴	آفتاب	شاہ عالم ثانی
۱۹۵	آفریں	سید قلندر بخش
۱۹۶	افسر	نواب احمد یار خاں
۱۹۷	افسر	نصرت خاں
۱۹۸	افسر	غلام اشرف
۱۹۹	افسر	مرزا غفور بیگ
۲۰۰	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۲۰۱	افسوس	میر شاہ علی
۲۰۲	افسون	منشی رونق علی
۲۰۳	افصح	شاہ فصیح
۲۰۴	افصح	آغا حیدر علی
۲۰۵	افضل	منشی اسد اللہ احسن یار خاں
۲۰۶	افضل	کمال شاہ محمد الہ آبادی
۲۰۷	افضل	محمد
۲۰۸	افضل	شاہ غلام اعظم

۲۰۹	افضل	علی میر	۲۳۸	اللہ صاحب	میاں بابر	۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی	۹۳۹	الٰہی بخش	مولوی	۲۶۸	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں دہلوی
۲۱۱	افگار	میر جنوں	۲۴۰	الٰہی بخش	انصاری	۲۶۹	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں	۲۴۱	امام		۲۷۰	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	۲۴۲	امام الدین حکیم		۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	۲۴۳	امام الدین	مولوی	۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی الٰہ آبادی	۲۴۴	امام الدین	نواب	۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۱۶		نواب اکبر خاں بہادر دہلوی	۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ	۲۴۶	امام بخش	کشمیری	۲۷۵	امیر	منشی احمد لکھنوی
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	۲۴۷	امام بخش	حاجب خاں	۲۷۶	امیر	محمد
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امرناتھ	۲۴۸	امام علی		۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی	۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	۲۷۸	امیر الدین	شیخ
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	۲۵۰	امان	خواجہ بدر الدین خاں دہلوی	۲۷۹	امیر علی	سید
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	۲۵۱	امانت	سید آغا حسن موسوی دہلوی	۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	۲۵۲	امانت رائے		۲۸۱	امین	میر علی
۲۲۴	آگاہ	نور خاں	۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	۲۸۲	امین	محمد امین
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	۲۸۳	امین	میر محمد
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ	۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	۲۸۴	امین	مرزا محمد اسمٰعیل دہلوی
۲۲۷	الفت		۲۵۶	امجد	میر حسن علی خان	۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۲۸	الفت	محمد	۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	۲۸۶	امین چند	منشی
۲۲۹	الفت	شاہ الفت حسین	۲۵۸	امداد علی	سید	۲۸۷	امین خان	خواجہ
۲۳۰	الم	محمد علی	۲۵۹	امراؤ سنگھ	راؤ	۲۸۸	انتظار	علی نقی خاں دہلوی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۰	امن	دہلوی	۲۸۹	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خان
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی	۲۶۱	امن	رشن بیگ دہلوی	۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۲	امید	علی نواب خاں	۲۹۱	اندومان	منشی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش ہمدانی	۲۹۲	اندوہ	سید علی حسین خان دہلوی
۲۳۵	الہا		۲۶۴	امید	حیدرآبادی	۲۹۳	اندو	مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ مولی	۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی عادل پور کے	۲۹۴	انسان	امیر اسد الدولہ یار خاں
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ	۲۶۶	امید	سنگھ	۲۹۵	انسب	میر ابو طالب لکھنوی

۲۹۶	النسخ	سید نواب لکھنوی
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا
۲۹۸	انیس	ببر علی لکھنوی
۲۹۹	انشا	حکیم میر انشاء اللہ خان
۳۰۰	انصاف	شیخ جونپوری
۳۰۱	انصاف	عبدالرحمن خاں
۳۰۲	انند داس	
۳۰۳	انوار	
۳۰۴	انوار	آفتاب رائے
۳۰۵	انوار	غلام علی
۳۰۶	انور	سید مہدی حسن لکھنوی
۳۰۷	انور	محمد
۳۰۸	انور	ولی محمد خان
۳۰۹	انیس	امیر الدولہ اللہ بخش خان
۳۱۰	انیس	حمید الرحمان
۳۱۱	آوارہ	میر محمد کاظم
۳۱۲	آواری	ابن نشاطی
۳۱۳	اوباش	شیخ امیر الزمان بجنوری
۳۱۴	اوج	عبداللہ
۳۱۵	اوج	مرزا علی حسین لکھنوی
۳۱۶	اوج	مولوی امان الدین
۳۱۷	اوج	میر محمد جان
۳۱۸	اوصاف	
۳۱۹	اولاد	میر اولاد علی
۳۲۰	اولہ	میر
۳۲۱	اولیا	میر
۳۲۲	اویس	شیخ غلام محی الدین
۳۲۳	آہ	میر اکبر علی خلاق لکھنوی
۳۲۴	آہ	میر مہدی

۳۲۵	ابتری بھواس	
۳۲۶	ایجاد	مرزا آغا خان
۳۲۷	ایما	سید حسین علی خان
۳۲۸	ایمان	شیر محمد خان صاحب
۳۲۹	ایمان	سید محمد خان حیدرآبادی
	(ب)	
۳۳۰	باسط خاں	لالہ آنند سروپ
۳۳۱	باسط خاں	
۳۳۲	باطن	حکیم غلام قطب الدین
۳۳۳	باقر	
۳۳۴	باقر	مولوی محمد علی
۳۳۵	باقر	میر باقر علی خان
۳۳۶	باقر	نواب محمد باقر خاں لکھنوی
۳۳۷	بت	میر لقا خان
۳۳۸	بلاقی	سید
۳۳۹	بلدیو بخش	ہنس
۳۴۰	بلدیو	سہلئے
۳۴۱	بندرابن	
۳۴۲	بندگی	بہادر نواب
۳۴۳	بندہ مل	لالا
۳۴۴	بنسی دھر	پنڈت
۳۴۵	بوٹا مل	لالا
۳۴۶	بہادر	پنڈت راجہ رام
۳۴۷	بہادر	مرزا الدین
۳۴۸	بہادر	مرزا علی لکھنوی
۳۴۹	بہادر	منشی لالا رائے چند
۳۵۰	بہادر سنگھ دہلوی	
۳۵۱	بہادر	علی میر دہلوی
۳۵۲	بہادری لال	پنڈت

۳۵۳	بھانجہ	بھانجی شاہ
۳۵۴		مولوی عبدالمجید
۳۵۵	بھیروں پرشاد	
۳۵۶	بیان	
۳۵۷	بیان	احسن اللہ
۳۵۸	بیباک	میر نجف علی
۳۵۹	بیباک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۶۰	بتیاب	پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۶۱	بتیاب	سنتوک رائے
۳۶۲	بتیاب	سید کلب علی
۳۶۳	بتیاب	شاہ محمد علی الہ آبادی
۳۶۴	بتیاب	سیوک رام
۳۶۵	بتیاب	شیخ خیر الدین
۳۶۶	بتیاب	شیخ ولی اللہ
۳۶۷	بتیاب	عباس علی خاں
۳۶۸	بتیاب	محمد اسماعیل دہلوی
۳۶۹	بتیاب	مرزا کلو بہادر
۳۷۰	بتیاب	میر مدن دہلوی
۳۷۱	بتیاب	نواب احمد بخش خان
۳۷۲	بے جان	راجہ زور آور خان
۳۷۳	بے جان	شیر سنگھ
۳۷۴	بے جان	عزیز خان
۳۷۵	بیچارہ	
۳۷۶	بے خبر	لکھنوی
۳۷۷	بے خبر	محمد بیگ خیر آبادی
۳۷۸	بے خواب	
۳۷۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۳۸۰	بیخود	سید احمد میر ہادی علی
۳۸۱	بیخود	ہدایت علی دہلوی

۳۸۳	بیدار	منشی بے سمن لال	۴۱۱	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ مرادآبادی	۴۳۹	تحسین	سید یا میر محمد عطا حسین خاں
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی یا میر محمدی ...	۴۱۲	پروانہ	راجہ یا رائے جسونت سنگھ لکھنوی	۴۴۰	تحسین الدین	شیخ
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین	۴۱۳	پریاداس	دہلوی	۴۴۱	تحمل	لکھنوی
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ	۴۱۴	پریشان	میر محمد واجد	۴۴۲	تحیر	میاں غلام مصطفےٰ
۳۸۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۴۱۵	پریشان	میر محمد واجد	۴۴۳	تحیر	دہلوی
۳۸۸	بیدم	حافظ قلندر بخش	۴۱۶	پریم ناتھ	رائے	۴۴۴	تحیر	مرزا احمد بیگ لکھنوی
۳۸۹	بیربل		۴۱۷	پذیر	سید نثار علی	۴۴۵	تدبیر	مرزا سکندر قدر لکھنوی
۳۹۰	بیرنگ	دلاور علی خان	۴۱۸	پناہ علی	منشی میر	۴۴۶	تراب	نواب مرزا ابوتراب خاں بہادر لکھنوی
۳۹۱	بےزار	حسین بخش	۴۱۹	پنچھی	شاہ دہلوی	۴۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۳۹۲	بےصبر	منشی مکند	۴۲۰	پھندن لال	لالا	۴۴۸	تر	
۳۹۳	بےقرار	سید کاظم حسین دہلوی	۴۲۱	پیارے لال	منشی یا لالہ	۴۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۳۹۴	بےقید	سید فضائل علی خان	۴۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۴۵۰	ترقی	میر محمد تقی خان
۳۹۵	بیکس	سید میر امام بخش	۴۲۳	پیر		۴۵۱	ترقی	وزیر آصف الدولہ
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی		(ت)		۴۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۳۹۷	بےکل	سید عبدالوہاب	۴۲۴	تاب	تاب رائے	۴۵۳	تسخیر	شاہزادہ علی وقار
۳۹۸	بیمار		۴۲۵	تاباں	میر عبدالحق دہلوی	۴۵۴	تسکین	پنڈت گنگاداس کشمیری
۳۹۹	بےنوا		۴۲۶	تاثیر	لالہ کنہیا لال فرخ آبادی	۴۵۵	تسکین	میر حسین دہلوی
۴۰۰	بےنوا	مقبول شاہ	۴۲۷	تارک	زاہد بیگ دہلوی	۴۵۶	تسکین	میر سعادت علی
۴۰۱	بینی نرائن		۴۲۸	تانا	ابوالحسن	۴۵۷	تسلیم	محمد اکبر خان افغانی
۴۰۲	بیہوش	شیخ دیدار بخش	۴۲۹	تائب	حافظ عبداللہ	۴۵۸	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۰۳	بیہوش	منشی گردیال	۴۳۰	تپاں	مرزا بیگ خان	۴۵۹	تسلیم	منشی محمد انور حسین
۴۰۴	بیہوش	منشی میر عبدالرشید خاں	۴۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۴۶۰	تسلیم	میر شجاعت علی دہلوی
	(پ)		۴۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل	۴۶۱	تسلی	
۴۰۵	پاکباز	میاں یا میر صلاح الدین	۴۳۳	تجبر چند	لالا	۴۶۲	تصدق	تصدق حسین لکھنوی
۴۰۶	پتھر سنگھ		۴۳۴	تجرد	میر عبداللہ	۴۶۳	تصور	ذکی الدولہ میر تصور علی
۴۰۷	پربھوداس	بابو	۴۳۵	تجلی	میر حسن دہلوی	۴۶۴	تصور	سید رجب علی دہلوی
۴۰۸	پربھو	دیال	۴۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی	۴۶۵	تصور	میر اور سید احسان حسین
۴۰۹	پربھو دیال		۴۳۷	تجلی	میر محمد حسین	۴۶۶	تصویر	
۴۱۰	پرسن کمار تر	بابو	۴۳۸	تجمل	محمد عظیم بیگ لکھنوی	۴۶۷	تعالی	میر شمس الدین

۴۶۸	تعشق	راجہ تعشق حسین غلام رسول
۴۶۹	تعشق	سید مرزا لکھنوی
۴۷۰	تعشق	مولوی یا میر سید محمد
۴۷۱	تفتہ	منشی ہرگوپال سکندرآبادی
۴۷۲	تقی	محمد تقی خاں
۴۷۳	تقی	سید اور میاں محمد دہلوی
۴۷۴	تقی	حافظ
۴۷۵	تلی پال	پادری
۴۷۶	تلی رام	لالا
۴۷۷	تاک چند	
۴۷۸	تمکین	بھگت پال پنڈت
۴۷۹	تمکین	میر ثناء علی
۴۸۰	تمکین	میر سراج الدین
۴۸۱	تمکین	میاں یا میر صلاح الدین دہلوی
۴۸۲	تمکین	محمد یوسف
۴۸۳	تمکین	میر سراج الدین
۴۸۴	تمنا	میر اسد علی
۴۸۵	تمنا	محمد اسحاق
۴۸۶	تمنا	مرزا مغل خان یا خان
۴۸۷	تمنا	خواجہ محمد علی عظیم آبادی
۴۸۸	تمنا	عباس علی
۴۸۹	تمیز	منشی کالی رائے
۴۹۰	تنویر	میر کاظم حسین
۴۹۱	تنہا	محمد عیسیٰ
۴۹۲	تنہاں	سمد اللہ خان
۴۹۳	تنہا	شیخ عرض علی
۴۹۴	تنہا	منشی اور سید کفایت علی
۴۹۵	توانا	سید اکرام علی فتح پوری
۴۹۶	توقیر	لالہ نرائن داس فرخ آبادی
۴۹۷	توقیر	عبدالقادر
۴۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ
۴۹۹	تماس	جان دہلوی
۵۰۰	تھانیسری	شاہ امام بخش
	(ث)	
۵۰۱	ثابت	اسالت خاں
۵۰۲	ثابت	دکنی حیدرآبادی
۵۰۳	ثابت	شجاعت اللہ خان
۵۰۴	ثابت	مرزا تمیز الدین بہادر
۵۰۵	ثاقب	مرزا مہدی لکھنوی
۵۰۶	ثاقب	سید شمس الدین دہلوی
۵۰۷	ثاقب	میاں شہاب الدین
۵۰۸	ثاقب	میر غالب الدین
۵۰۹	ثروت	درویش علی
۵۱۰	ثروت	مرزا محمد صادق دہلوی
۵۱۱	ثروت	منشی غلام مخدوم
۵۱۲	ثمش یا ثریا	سید ابوتراب لکھنوی
۵۱۳	ثمر	مرزا علی لکھنوی
۵۱۴	ثمر	قاضی ثناء اللہ خان فرخ آبادی
۵۱۵	ثنا	میر شمس الدین عظیم آبادی
	(ج)	
۵۱۶	جام	کنور سین
۵۱۷	جامن	
۵۱۸	جان	جان عالم خان
۵۱۹	جان	جان علی شاہ
۵۲۰	جان	میر یاد علی جان صاحب
۵۲۱	جاسئی یا جاسؔ	ملک محمد
۵۲۲	جذب	سید میر عزت اللہ خان
۵۲۳	جذبی	ابو عبد اللہ محمد
۵۲۴	جرات	
۵۲۵	جرات	مرزا قلندر بخش دہلوی
۵۲۶	جرات	میر محمد حسین
۵۲۷	جرات	میر شبیر علی
۵۲۸	جرات	میر محمد رضا
۵۲۹	جراح	غلام نصیر کشمیری
۵۳۰	جری	مرزا سرفراز علی
۵۳۱	جریع	مرزا سرفراز علی
۵۳۲	جعفر	شریف یا لالا میاں
۵۳۳	جعفر یا جعفری مرزا	
۵۳۴	جعفر علی خاں دہلوی	
۵۳۵	جعفری	لکھنوی
۵۳۶	جگ نرائن	پنڈت
۵۳۷	جگل کشور	
۵۳۸	جگن	میاں
۵۳۹	جگناتھ	منشی
۵۴۰	جگنو	میاں
۵۴۱	جلا	نواب مرزا واجد علیخاں لکھنوی
۵۴۲	جلال	
۵۴۳	جلال	ضامن علی لکھنوی
۵۴۴	جلال	جلال الدین حسین لکھنوی
۵۴۵	جلال	ملا یا ملال بربلخی
۵۴۶	جلال	مرزا ابنذہ علی سید
۵۴۷	جلال الدین	
۵۴۸	جلیس	نواب مہدی علی خاں
۵۴۹	جلیس	محمد
۵۵۰	جمال	علی
۵۵۱	جمال الدین	فقیر بند
۵۵۲	جمال الدین خان	محمد

۵۵۳	جمشید	مرزا جمشید بیگ
۵۵۴	جمنا پرشاد	منشی
۵۵۵	جمیل الدین	
۵۵۶	جنّت	علی ہادی لکھنوی
۵۵۷	جنون	جیندا پرشاد لکھنوی
۵۵۸	جنون	شیخ شاہ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۵۵۹	جنون	شیخ محمد فرخ الاسلام دہلوی
۵۶۰	جنون	محمد جنون
۵۶۱	جنون	مرزا انجف علی خان
۵۶۲	جنون	مرزا افضل یا فیض علی لکھنوی
۵۶۳	جنون	میر مہدی
۵۶۴	جنون	نواب مہدی خان
۵۶۵	جوالا پرشاد	جوالا بھائی گڑھ گانوی
۵۶۶	جوالا شنکر	
۵۶۷	جوان	شیخ محب اللہ دہلوی
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی
۵۶۹	جوان	مرزا نعیم بیگ
۵۷۰	جواہر	میاں مکھو
۵۷۱	جواہر	سنگھ
۵۷۲	جواہر لال	حکیم
۵۷۳	جودب	رائے ہرداب رام
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ دنیاز احمد
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہادر
۵۷۸	جوشش	شیخ محمد روشن
۵۷۹	جولان	
۵۸۰	جولان	میر حسن یا حسن علی خاں
۵۸۱	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلوی

۵۸۲	جواہر	پنڈت دینا ناتھ لکھنوی
۵۸۳	جواہر	دیوالی سنگھ
۵۸۴	جوہر	مرزا احمد علی خان
۵۸۵	جوہر	منشی شیو رام
۵۸۶	جوہر	منشی لالا جواہر سنگھ
۵۸۷	جوہری	اندر جیت
۵۸۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۵۸۹	جویا	راجہ محمد حسین علی خان
۵۹۰	جویا	شیخ علی حسین
۵۹۱	جہاندار	مرزا جواں بخت شاہ
۵۹۲	جہانگیر	میر جہانگیر بیگ دہلوی
۵۹۳	جیبن	لالہ جیبن
۵۹۴	جے دیال سنگھ	
۵۹۵	جے گوپال	
۵۹۶	جیلانی	غلام
۵۹۷	جینا	جھنیا بیگم نواب
۵۹۸	جھبون	مولا محمد
۵۹۹	جھبون	داس لالہ
۶۰۰	(چ)	
۶۰۰	چراغ	سراج ثانی
۶۰۱	چراغ شاہ	ملتانی
۶۰۲	چرکین	شیخ باقر علی
۶۰۳	چرنجی لال	منشی
۶۰۴	چشتی	مولوی نور احمد
۶۰۵	چمپا	
۶۰۶	چمن لال	منشی
۶۰۷	چنتامن	پنڈت
۶۰۸	چندا بائی	
۶۰۹	چندر ناتھ یا چندر ناتھ بالو	

۶۱۰	چندریکا پرشاد	
۶۱۱	چوگان	بابر علی شاہ دہلوی
۶۱۲	چوگان	
۶۱۳	چھنا	
	(ح)	
۶۱۴	حاتم	سید حاتم علی خان
۶۱۵	حاتم	شیخ ظہور الدین
۶۱۶	حاتم	مرزا حاتم علی بیگ
۶۱۷	حاذق	
۶۱۸	حاضر	محمد شاہ
۶۱۹	حافظ	حیدرآبادی
۶۲۰	حافظ	محمد اشرف
۶۲۱	حافظ	شجاع الدین
۶۲۲	حافظ	خیر اللہ دہلوی
۶۲۳	حافظ	صدر الاسلام خان بہادر
۶۲۴	حاکم	شاہ صاحب لاہوری
۶۲۵	حالی	میر محبت علی خان
۶۲۶	جاوید حسین سیّد	
۶۲۷	حامد	مرزا محمد علی
۶۲۸	حب	قاضی یا میر محمد علی
۶۲۹	حبیب	مرادآبادی
۶۳۰	حبیب حسین سیّد دہلوی	
۶۳۱	حبیب اللہ	
۶۳۲	حبیب اللہ بیگ دہلوی	
۶۳۳	حجام	عنایت اللہ
۶۳۴	حریف	خواجہ مکرم خان دہلوی
۶۳۵	حزین	
۶۳۶	حزین	ابوالخیر دہلوی
۶۳۷	حزین	شیخ محمد علی

۶۳۸	حزیں	میر محمد باقر دہلوی
۶۳۹	حزیں	میر خجستہ بخت بہادر
۶۴۰	حزیں	میر بہادر علی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدولہ لکھنوی
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی
۶۴۷	حسرت	ڈنگی رام
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی
۶۴۹	حسن	سید نجیب الدین یا موید الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یا میر حسن دہلوی
۶۵۱	حسن	میر محمد دہلوی
۶۵۲	حسن	حافظ ابوالحسن
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یا مرزا حسن
۶۵۴	حسن	مولوی حسن علی خاں کشمیری
۶۵۵	حسن	جمال الدین
۶۵۶	حسن	حافظ محمد
۶۵۷	حسن	اقتدار الدولہ مہدی علی خاں بہادر لکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین
۶۵۹	حسین	سید محمد لکھنوی
۶۶۰	حسن	اکبر
۶۶۱	حسن	علی خان کرمانی
۶۶۲	حسن	علی خان محمد
۶۶۳	حسن	رضوی میر لکھنوی
۶۶۴	حسن	اقتدار الدولہ میر مہدی علی خاں بہادر
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن
۶۶۶	حسیب	
۶۶۷	حسین	منشی سید غلام حسین لکھنوی
۶۶۸	حسین	میر بہادر علی
۶۶۹	حسین	حکیم میر حسین
۶۷۰	حسین	نواب غلام حسین خاں
۶۷۱	حسین	احسن الدولہ محمد علی خاں
۶۷۲	حسین	حکیم تصدق حسین
۶۷۳	حسین	سید
۶۷۴	حسین بخش	نمان
۶۷۵	حسین علی	سید
۶۷۶	حسین علی خاں	مرزا پوری
۶۷۷	حسینی	
۶۷۸	حصین	امجد حسین علی خان بہادر
۶۷۹	حشم	ہری شنکر پرشاد
۶۸۰	حشمت	محتشم علی خان دہلوی
۶۸۱	حشمت	مرزا فخر الدین
۶۸۲	حشمت	میر محمد علی خان کشمیری
۶۸۳	حضور	شیخ غلام یحییٰ
۶۸۴	حضور	لالہ بالمکند دہلوی
۶۸۵	حضور	منشی میاں عبد البصیر
۶۸۶	حضوری	مولوی مظہر علی
۶۸۷	حفیظ	محمد
۶۸۸	حفیظ	احمد خاں
۶۸۹	حقیر	میر امام الدین دہلوی
۶۹۰	حقیر	میر نبی بخش
۶۹۱	حقیر	شیخ سہلے میرٹھی
۶۹۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خان
۶۹۳	حکیم	نہال الدین
۶۹۴	حکیم	چند منشی
۶۹۵	حکومت	رائے
۶۹۶	حکیم	میر محمد علی لکھنوی
۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۹۸	حکیم	محمد اشرف خان دہلوی
۶۹۹	حلیم	شاہزادہ مرزا محمد سعید الدین بہادر
۷۰۰	حملیت	حیدر آبادی
۷۰۱	حمزہ	شاہ
۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۷۰۳	حمید	میر
۷۰۴	حمید الدین	سید میاری
۷۰۵	حمید	باری
۷۰۶	حنا	عبد الکریم خان لکھنوی
۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۷۰۹	حیات	محمد
۷۱۰	حیات علی	سید شکوہ آبادی
۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین لکھنوی
۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جونپوری
۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خان بہادر
۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۷۲۲	حیدری	شیخ غلام علی دہلوی
۷۲۳	حیدری	منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۷۲۴	حیدری	مرزا علی حسین

۷۲۵	حیران	میر حیدر علی دہلوی
۷۲۶	حیران	حافظ لقاء اللہ
۷۲۷	حیران	لالہ جگن ناتھ
۷۲۸	حیران	میر منو
۷۲۹	حیران	مرزا علی حسین
۷۳۰	حیرت	میر مراد علی
۷۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان
۷۳۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد
۷۳۳	حیرت	خواجہ کلّن
۷۳۴	حیرت	شیخ رحم علی
۷۳۵	حیرت	میر محمد حسین
۷۳۶	حیرت	میر سیدن
۷۳۷	حیرت	جعفر علی
۷۳۸	حیف	میر چراغ علی جونپوری
۷۳۹	حیف	موتی لال
۷۴۰	حیف	شیخ محمد جامی

(خ)

۷۴۱	خادم	خادم حسین خاں
۷۴۲	خادم	نواب خادم حسین خاں بہادر
۷۴۳	خادم	خادم علی خاں
۷۴۴	خادم	سید حیدر علی
۷۴۵	خادم	فضلہ
۷۴۶	خادم علی	شیخ
۷۴۷	خاص	
۷۴۸	خاکسار	شاہ محمد یار
۷۴۹	خاکسار	غلام محی الدین خان
۷۵۰	خاکسار	میر سبحان علی
۷۵۱	خاکی	غلام حیدر بیگ
۷۵۲	خالد	بدر النساء بیگم
۷۵۳	خالق	مرزا ظہور علی
۷۵۴	خالق	کرامت اللہ خان
۷۵۵	خالق	عبد الخالق
۷۵۶	خالق	شیخ خالق بخش
۷۵۷	خان	اشرف خان دہلوی
۷۵۸	خان	محمد
۷۵۹	خاندان	
۷۶۰	خاندان	سید محمد خان
۷۶۱	خائن	
۷۶۲	خاور	محمد اکبر
۷۶۳	خدمت	فرحت علی لکھنوی
۷۶۴	خرد	نواب فخر الدین خان
۷۶۵	خرسند	
۷۶۶	خستہ	محمد عبد اللہ خان
۷۶۷	خستہ	
۷۶۸	خسرو	خواجہ ابو الحسن یا امیر خسرو دہلوی
۷۶۹	خطا	مرزا افضل بیگ لکھنوی
۷۷۰	خفی	مرزا محمد لکھنوی
۷۷۱	خلق	رائے چندر رائے
۷۷۲	خلق	میر حسن
۷۷۳	خلیق	میر مستحسن لکھنوی
۷۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۷۷۵	خلیل	شیخ محمد خلیل لکھنوی
۷۷۶	خلیل	میر دوست علی
۷۷۷	خلیل	نواب شرف الدولہ محمد علی ابراہیم خاں لکھنوی
۷۷۸	خلیل احمد	
۷۷۹	خیال	غلام حسین خان
۷۸۰	خواجہ	منشی نجف علی بنارسی
۷۸۱	خوجم	خواجہ سلطان
۷۸۲	خودغرض	
۷۸۳	خورشید علی	
۷۸۴	خورشید	خوش دفت علیخاں
۷۸۵	خوشدل	لالہ گوبند لال
۷۸۶	خوشدل	بنگا مل
۷۸۷	خوشدل	وصول دہلوی
۷۸۸	خوش رس یا خوش	حافظ غلام محمد
۷۸۹	خوف	کمال الدین محمد شبناتی
۷۹۰	خیال	سُکھ رائے دہلوی
۷۹۱	خیال	جانا ناتھ
۷۹۲	خیر	میاں خیر اللہ

(د)

۷۹۳	دائرہ	شاہزادہ مرزا دارا بخت بہادر
۷۹۴	داغ	
۷۹۵	داغ	میر مہدی
۷۹۶	دانا	شیخ فضل علی خان دہلوی
۷۹۷	دانا	روشن لال لکھنوی
۷۹۸	داور	داور خان
۷۹۹	دائم	علی
۸۰۰	داؤد	دہلوی
۸۰۱	دبیر	مرزا سلامت علی دہلوی
۸۰۲	درخشاں	سید علی خاں لکھنوی
۸۰۳	درخشاں	مرزا بنگا بیگ
۸۰۴	درد	خواجہ میر محمد یا میاں صاحب دہلوی
۸۰۵	درد	میر کرم اللہ خان دہلوی
۸۰۶	دردمند	میر کریم اللہ
۸۰۷	دردمند	محمد فقیہ صاحب
۸۰۸	دردیش	میر شاہ علی
۸۰۹	دریا	پنڈت رتن ناتھ

۸۱۰	دریغ	میرزین العابدین
۸۱۱	دل	آزاد خان
۸۱۲	دل	پنڈت دلیری یا دبی پرشاد
۸۱۳	دل	زور آور خان
۸۱۴	دل	شاہ فتح محمد
۸۱۵	دل	شیخ محمد عابد
۸۱۶	دل	غلام مصطفیٰ خاں دہلوی
۸۱۷	دل	بدھو رام فرخ آبادی
۸۱۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی
۸۱۹	دل	میر مہدی
۸۲۰	دل	نواب عماد الملک
۸۲۱	دلیر	
۸۲۲	دل خوش	کنور بہادر سنگھ
۸۲۳	دل سوز	خیراتی خان
۸۲۴	دلگیر	میاں چنگن لال
۸۲۵	دلہن	بیگم
۸۲۶	دلیر	شاہ عظیم آبادی
۸۲۷	دلیل	منشی کھاس خان
۸۲۸	ڈنگر سنگھ	
۸۲۹	دوست	
۸۳۰	دوست	دوست محمد سکندر آبادی
۸۳۱	دوست	شیخ غلام حیدر
۸۳۲	دیدار	
۸۳۳	دیدار	علی شاہ
۸۳۴	دیوان	چند منشی اور حکم
۸۳۵	دیوانہ	رائے سوب سنگھ سنگھ
۸۳۶	دیوانہ	گردبخش رائے
۸۳۷	دیوانہ	مرزا احمد علی خان
		......

(ذ)

۸۳۸	ذاکر	سید حسین دوست مرادآبادی
۸۳۹	ذکر	میر جان لکھنوی
۸۴۰	ذاکر	میرزا احمد بیگ دہلوی
۸۴۱	ذاکر	ذکر علی
۸۴۲	ذبیح	محمد اسماعیل
۸۴۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ
۸۴۴	ذکا	مرزا شیخ منشی محمد مخدوم بیگ
۸۴۵	ذکا	ذکاء اللہ خان لکھنوی
۸۴۶	ذکا	اللہ خوب چند دہلوی
۸۴۷	ذکاء اللہ	منشی محمد
۸۴۸	ذکر	دہلوی
۸۴۹	ذکر	دہلوی
۸۵۰	ذکر	میر حسین مرادآبادی
۸۵۱	ذکر	مرزا فضل علی احقانی
۸۵۲	ذکی	ذکر خان بہادر خیل جنگ نواب بہادر
۸۵۳	ذکی	میر حیدر حسن دہلوی
۸۵۴	ذکی	محمد
۸۵۵	ذکی	جعفر علی خان دہلوی
۸۵۶	ذکی	شیخ مہدی علی
۸۵۷	ذوالفقار علی	مولوی
۸۵۸	ذوق	منشی آسارام
۸۵۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی
۸۶۰	ذوقی	رام مرادآبادی
۸۶۱	ذوقی	شاہ
۸۶۲	ذہین	میر محمد مستعد

(ر)

۸۶۳	راجہ	بہادر
۸۶۴	راجہ	رام منشی
۸۶۵	راجہ	کرشن بہادر مہاراجہ
۸۶۶	راجہ	
۸۶۷	راحت	بھگونت رائے کاکوروی
۸۶۸	راحت	مرزا محمد بیگ صاحب دہلوی
۸۶۹	راثر	مرزا العیقوب علی بیگ
۸۷۰	راسخ	شیخ غلام علی خان
۸۷۱	راسخ	خواجہ احمدی خان
۸۷۲	راسخ	طالب حسین
۸۷۳	راسخ	عنایت اللہ خان
۸۷۴	راسخ	نواب ظفریاب خان
۸۷۵	راضی	فقیر احمد فاروقی
۸۷۶	راغب	جانکی پرشاد
۸۷۷	راغب	محمد جعفر خان دہلوی
۸۷۸	راغب	مرزا سلیمان علی بیگ
۸۷۹	راقم	خلیفہ غلام محمد دہلوی
۸۸۰	راقم	سندر راون گوبند دہلوی
۸۸۱	رام پرشاد	پنڈت
۸۸۲	رام پرشاد	صوبہ دار
۸۸۳	رام چند	یا رام چند بابو دہلوی
۸۸۴	رام سون داس	
۸۸۵	رام شنکر	
۸۸۶	رام کشن	پنڈت
۸۸۷	راو کشن	پنڈت
۸۸۸	راوی	مصاحب علی
۸۸۹	رانی	یارائے مرزا العیقوب بیگ
۸۹۰	ربط	
۸۹۱	رتن	بابا
۸۹۲	رجب علی	منشی
۸۹۳	رجب	مرزا علی بیگ

۸۹۴	رجب	مولانا محمد رجب علی خاں	۹۲۳	رقت	مرزا قاسم علی لکھنوی	۹۵۲	رونق	
۸۹۵	رحمان		۹۲۴	رقیب	رؤف احمد	۹۵۳	رونق	لالہ رام مہلے
۸۹۶	رحمان	علی خاں	۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی	۹۵۴	رونق	نور الدین
۸۹۷	رحمت	گنگا پرشا	۹۲۶	رقیب	میر علی	۹۵۵	رہا	غلام محمد خاں
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خان	۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی		۹۵۶	رہا	میر رضا
۸۹۹	رحمت اللہ		۹۲۸	رمز	مرزا محمد سلطان	۹۵۷	رہائی	شیخ عبداللہ
۹۰۰	رحم		۹۲۹	رمغ	حکیم محمد فصیح الدین	۹۵۸	ریاض	سید زین العابدین
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی	۹۳۰	رمغ	میر محمد نصیر	۹۵۹	ریاضت	اسلام علی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں	۹۳۱	رند	رائے کھیم نرائن	۹۶۰	ریاضت اللہ	
۹۰۳	رحم	میر محمد علی	۹۳۲	رند	شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی	۹۶۱	ریحان	ریحان الدین
۹۰۴	رحم خان		۹۳۳	رند	منشی گنگا پرشاد		(ز)	
۹۰۵	رخشاں	خیرات علی خان	۹۳۴	رند	مہربان خان	۹۶۲	زار	برہان الدین خاں
۹۰۶	رخشان	محمد چاند	۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں امیدی	۹۶۳	زاری	سوہن
۹۰۷	رخصت	میر قدرت اللہ	۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں	۹۶۴	زار	سید سلامت علی
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش	۹۳۷	رنگین		۹۶۵	زار	لالہ دھنپت رائے
۹۰۹	رسا	لالہ امبہ پرشاد	۹۳۸	رنگین	امن بیگ	۹۶۶	زار	مرزا سنگین
۹۱۰	رفعت	غلام جیلانی	۹۳۹	رنگین	پورن لال	۹۶۷	زار	مغل بیگ
۹۱۱	رفعت	محمد عباس خاں انصاری	۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں	۹۶۸	زار	ہندو لال
۹۱۲	رفعت	مرزا پیاری	۹۴۱	رنگین	میر برہاں	۹۶۹	زار	میر جیون
۹۱۳	رفعت	مہر علی	۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی	۹۷۰	زار	میر مہدی علی
۹۱۴	رفعت	میاں رؤف احمد	۹۴۳	رنگین	لالہ بلاس رائے	۹۷۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۹۱۵	رفیع	رفیع الدین خان	۹۴۴	رواں	سید جعفر علی	۹۷۲	زاہد	شاہزادہ مرزا انوار الدین
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی	۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد	۹۷۳	زٹلی یا زٹلی	میر یا مرزا جعفر
۹۱۷	رفیع الدین		۹۴۶	روحی		۹۷۴	زخمی	
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی	۹۴۷	رودر	سہائی بابو	۹۷۵	زدق	جانی سنگھ رائے
۹۱۹	رفیق	مرزا اسد بیگ دہلوی	۹۴۸	روشن بہر		۹۷۶	زرہ	چلپنے داس
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ	۹۴۹	روشن	خواجہ حسن علی	۹۷۷	زشت	شیخ غلام محی الدین
۹۲۱	رفیق	امین اللہ	۹۵۰	روشن	شاہ	۹۷۸	زلال	میر دوست علی
۹۲۲	رقت	رستم علی	۹۵۱	روشن	میر حسین علی	۹۷۹	زمان	سید محمد

۹۸۰	زندہ	یا زندہ دل ہر سہائے مصر	۱۰۰۹	سپاہی	لکھنوی	۱۰۳۸	سراج	سراج الدین علی
۹۸۱	زور	مرزا داؤد بیگ	۱۰۱۰	سپاہی	میر امام بخش	۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۹۸۲	زہرہ	امراؤ جان	۱۰۱۱	سپہر	شتاب یا شہاب خاں	۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۹۸۳	زہرہ	نصیبن	۱۰۱۲	سپہر	میر محمد	۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۹۸۴	ریحاں	دکنی	۱۰۱۳	ستار	عبد الستار	۱۰۴۲	سراج الدین	
۹۸۵	زیرکہ	لالہ لچھمن نرائن	۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی	۱۰۴۳	سردار	مرزا لکھنوی
۹۸۶	زین العابدین	منشی اور سید مدراسی	۱۰۱۵	سجاد	میر	۱۰۴۴	سرسبز	مرزا زین العابدین
۹۸۷	زینت	منشی امیر علی	۱۰۱۶	سجاد	میر علی	۱۰۴۵	سرشار	لالا تلک چند
۹۸۸	(س)		۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی	۱۰۴۶	سرعت	
۹۸۹	سابق	پیر محمد	۱۰۱۸	سبحان	عبد السبحان	۱۰۴۷	سرفراز محمد خاں دہلوی	
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین	۱۰۱۹	سبحان بخش، مولوی		۱۰۴۸	سرمد دہلوی	
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم	۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار	۱۰۴۹	سرمد	محمد
۹۹۲	سابق	میر حاجی	۱۰۲۱	سحر	اجودھیا پرشاد	۱۰۵۰	سروپ	نرائن پنڈت
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی	۱۰۲۲	سحر	شیخ امان علی	۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۹۹۴	ساقی	دکنی	۱۰۲۳	سحر	محمد خلیل خاں	۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنو
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بیگ	۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی	۱۰۵۳	سرور یا سرور۔ شیخ محمد امیر اللہ	
۹۹۶	سالک	مرزا قربان علی بیگ خاں	۱۰۲۵	سخا	شیخ سخاوت علی	۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۹۹۷	سالک	ارشاد علی	۱۰۲۶	سخن		۱۰۵۵	سرور	مرزا ابندہ نجات بہاد
۹۹۸	سالک		۱۰۲۷	سخن	رام دیال	۱۰۵۶	سرور	مرزا رجب علی بیگ
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ	۱۰۲۸	سخن	سید فخر الدین حسین	۱۰۵۷	سرور	میر فیض علی
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جونپوری	۱۰۲۹	سخن	مرزا محمد حسین خاں	۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدولہ
۱۰۰۱	سائل	حکیم عبد الحق	۱۰۳۰	سخن	میر پرورش علی	۱۰۵۹	سرور	ولایت علی
۱۰۰۲	سائل	اسد اللہ حیدرآبادی	۱۰۳۱	سخنان	محمد علی	۱۰۶۰	سرور	ولایت علی لکھنوی
۱۰۰۳	سائگ	مرزا محمد یار بیگ	۱۰۳۲	سخنور	لالہ دیو الی سنگھ	۱۰۶۱	سعادت میاں یا میر سعادت علی	
۱۰۰۴	سایہ	سلیم	۱۰۳۳	سدا	سکھ لال منشی آگروی	۱۰۶۲	سعادت خاں	
۱۰۰۵	سرد	سید کاظم حسین	۱۰۳۴	سدید الدین خاں	مولوی	۱۰۶۳	سعادت علی منشی اور سید	
۱۰۰۶	سبزواری	میر ابو القاسم	۱۰۳۵	سراج	اورنگ آبادی	۱۰۶۴	سعادت یار خاں	مولوی مفتی محمد
۱۰۰۷	سبقت	مرزا مغل	۱۰۳۶	سلطان	خواجہ سلطان	۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان	۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی	۱۰۶۶	سعید	سعید الدین خان

۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں	۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی	۱۱۱۲۵	سید	احمد خاں مراد آبادی
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد	۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ	۱۱۱۲۶	سید الدین	
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی	۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی	۱۱۱۲۷	سید علی	
۱۰۷۰	سعید الدین محمد		۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی	۱۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی	
۱۰۷۱	سفر شاہ		۱۱۰۰	سنبلی	شاہ مراد	۱۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس	
۱۰۷۲	سفیر	خواجہ بادشاہ لکھنوی	۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری	۱۱۱۳۰	سیف	مرزا سیف علی دہلوی
۱۰۷۳	سقاف	عبدالرحمن	۱۱۰۲	سوشن	سید عبدالستار	۱۱۱۳۱	سیف	مرزا محمد حسین
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی	۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۱۱۳۲	سیف	مرزا محفل
۱۰۷۵	سکھ لال		۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال	۱۱۱۳۳	سیفی	مولوی میر وارث علی
۱۰۷۶	سلام	میاں نجم الدین علی خاں	۱۱۰۵	سورج بھان پنڈت		۱۱۱۳۴	سیوا	
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ محمد سلامت اللہ	۱۱۰۶	سورج مل منشی		۱۱۱۳۵	سیوکو	
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی نخاز میدی	۱۱۰۷	سوز	سید اور میر مہدی	۱۱۱۳۶	شا	
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی	۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی	۱۱۱۳۷	شاد	اللہ یار قیامی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں	۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین	۱۱۱۳۸	شاد	راجہ درگا پرشاد
۱۰۸۱	سلطان	بیگم	۱۱۱۰	سویرے		۱۱۱۳۹	شاد	رائے دیبی پرشاد حیدرآبادی
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ طالب علیخاں عظیم آبادی	۱۱۱۱	سویدہ	میر رحمت اللہ	۱۱۱۴۰	شاد	شیخ تفضل علی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر امداد علی	۱۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی	۱۱۱۴۱	شاد	سید تفضل حسین جونپوری
۱۰۸۴	سلطان	قلی بیگ	۱۱۱۱۳	سیاح	میاں داد خاں اورنگ آبادی	۱۱۱۴۲	شاد	شیخ محمد جان لکھنوی
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خان	۱۱۱۱۴	سیادت	غلام رسول	۱۱۱۴۳	شاد	میر احمد حسین
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش شاہجہان پوری	۱۱۱۱۵	سیادت	میر مجاہد الدین یا نجم الدین لکھنوی	۱۱۱۴۴	شاد	میر محمد یار خاں بریلوی
۱۰۸۷	سلطان	نواب اللہ خان افغانی	۱۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی		۱۱۱۴۵	شاد	
۱۰۸۸	سلطان	خانی	۱۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی		۱۱۱۴۶	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کمبوہ	۱۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی		۱۱۱۴۷	شاداں	راجہ پیارے چند لال
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خان	۱۱۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں	۱۱۱۴۸	شاداں	قطب الدین علی خاں
۱۰۹۱	سلیم	شیخ	۱۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول	۱۱۱۴۹	شاداں	لالہ لبان لال
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بنارسی	۱۱۱۲۱	سید	میر یا مرزا قطب الدین علی	۱۱۱۵۰	شاداں	میر رجب علی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی	۱۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی	۱۱۱۵۱	شاعر	لالہ متھرا داس یا متھن لال
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد	۱۱۱۲۳	سید	نواب نظام الدولہ لکھنوی	۱۱۱۵۲	شاعر	بسم اللہ لکھنوی
۱۰۹۵	سلیم اللہ	محمد	۱۱۱۲۴	سید	احمد	۱۱۱۵۳	شاعر	میر کمال الدین حسین

۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی
۱۱۵۵	شاکر	
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاکر علی
۱۱۵۷	شاکر	محمد
۱۱۵۸	شام سروپ	
۱۱۵۹	شاہ احمد	سطاری
۱۱۶۰	شاہ	سعد اللہ
۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی خاں دہلوی
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خاں دہلوی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین دہلوی
۱۱۶۴	شائق	خواجہ فیض الدین حیدر یا رنج
۱۱۶۵	شائق	رائے امیر سنگھ
۱۱۶۶	شائق	لالہ فتح چند لکھنوی
۱۱۶۷	شائق	محمد ہاشم
۱۱۶۸	شائق	مولوی لطیف الدین حسن ترشی
۱۱۶۹	شائق	میاں میر محمد
۱۱۷۰	شائق	میر حاجی دہلوی
۱۱۷۱	شائق	میر قمر علی
۱۱۷۲	شایاں	کنھیا لال
۱۱۷۳	شایاں	منشی طوطا رام
۱۱۷۴	شجاعت	شیخ بہادر علی لکھنوی
۱۱۷۵	شجاعت	مولوی
۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۱۱۷۷	شراف	مرزا اور میر اشرف علی لکھنوی
۱۱۷۸	شرر	عبد الغفور خان
۱۱۷۹	شرر	مرزا ابراہیم بیگ لکھنوی
۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین
۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر
۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی

۱۱۸۳	شرر	میر غیاث الدین
۱۱۸۴	شرف	
۱۱۸۵	شرف	اشرف علی
۱۱۸۶	شرف	دکنی
۱۱۸۷	شرف	سید سجاد حسین یا آغا صاحب
۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی
۱۱۹۰	شرف	میر مہدی
۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی
۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس لکھنوی
۱۱۹۳	شرف	نواب سرفراز الدولہ مرزا ابو طالب خاں
۱۱۹۴	شرم	جناب شمس النساء بیگم صاحبہ
۱۱۹۵	شری یا اشری	سنہائن پنڈت
۱۱۹۶	شری یا سری	پرشاد منشی اور پنڈت
۱۱۹۷	شری	داس بابو
۱۱۹۸	شریر	احمد جان دہلوی
۱۱۹۹	شریف	مرزا محمد
۱۲۰۰	شریف	مرزا محمد بیگ
۱۲۰۱	شریف	مولوی
۱۲۰۲	شریف حسن	سید
۱۲۰۳	شعار	اخند رامپوری
۱۲۰۴	شعاری	
۱۲۰۵	شعاع	
۱۲۰۶	شعلہ	پنڈت امرناتھ
۱۲۰۷	شعور	عبد الرؤف
۱۲۰۸	شعور	میاں شعور احمد رامپوری
۱۲۰۹	شعوری	
۱۲۱۰	شغیل دہلوی	
۱۲۱۱	شفا	حکیم محمد حسن خاں دہلوی

۱۲۱۲	شفا	حکیم یار علی دہلوی
۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی
۱۲۱۴		نواب محمد سعید الدین خان
۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نور الدین خاں
۱۲۱۹	شکوہ	لالہ رام کرشن
۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدر آبادی
۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۲۲۲	شکی	منشی خواجہ سنگھ
۱۲۲۳	شکیبہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا بیدار بخت
۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا آصف علی لکھنوی
۱۲۲۷	شمبھو یا شمبھو داس لکھنوی	
۱۲۲۸	شمش	شیخ علی محمد بریلوی
۱۲۲۹	شمش	مولوی خان
۱۲۳۰	شمش	میر آغا محبوب علی
۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی لکھنوی سید
۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۲۳۴	شمشیر خاں منشی	
۱۲۳۵	شملہ	
۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس
۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی
۱۲۳۸	شناور	صاحب مرزا
۱۲۳۹	شنکر	سروپ
۱۲۴۰	شور	بکھریا پانی پتی

نمبر	تخلص	نام
۱۲۴۱	شہود	خواجہ عظیم خان
۱۲۴۲	شور	شیخ محمد محی الدین خان
۱۲۴۳	شور	مرزا محمود بیگ
۱۲۴۴	شورش	غلام احمد
۱۲۴۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۱۲۴۶	شورش	میر مہدی
۱۲۴۷	شورش	تفضل حسین
۱۲۴۸	شوری	
۱۲۴۹	شوق	بھوگل لال
۱۲۵۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۱۲۵۱	شوق	جوہر بیگ لکھنوی
۱۲۵۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی
۱۲۵۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی
۱۲۵۴	شوق	دہلوی
۱۲۵۵	شوق	دولت رائے
۱۲۵۶	شوق	روشن لال
۱۲۵۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی
۱۲۵۸	شوق	سہائی بخش
۱۲۵۹	شوق	شر گوپال یا کاکا جی
۱۲۶۰	شوق	فیض علی
۱۲۶۱	شوق	مرزا خداداد بیگ
۱۲۶۳	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۲۶۴	شوق	میاں اور میر حسن علی
۱۲۶۵	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش
۱۲۶۶	شوقی	محمد فصیح
۱۲۶۷	شوکت	
۱۲۶۸	شوکت	محمد منیف علی
۱۲۶۹	شوکت	مولوی سبط علی
۱۲۷۰	شوکت	میر حسین علی دہلوی
۱۲۷۱	شہاب الدین	احمد بن عمر

نمبر	تخلص	نام
۱۲۷۲	شہادت	شاہ شہادت علی
۱۲۷۳	شہرت	افتخار الدین علی خاں
۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں
۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی
۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی
۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازیپوری
۱۲۷۹	شہرت	
۱۲۸۰	شہید	غلام امام
۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازی پوری
۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش
۱۲۸۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۱۲۸۴	شیدا	امیر نواب مرزا علی
۱۲۸۵	شیدا	خواجہ بنگا
۱۲۸۶	شیدا	شاہزادہ مرزا قمر الدین
-		بابا مرزا کلو یا کلو
۱۲۸۷	شیدا	محمد افضل خاں
۱۲۸۸	شیدا	مراد آبادی
۱۲۸۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۱۲۹۰	شیدا	میر فتح علی
۱۲۹۱	شیدا	نواب محمد حسن خاں
۱۲۹۲	شیدا	نواب معین الدین خاں
۱۲۹۳	شیریں	بیگہ طوائف لکھنوی
۱۲۹۴	شیفتہ	احمد خاں
۱۲۹۵	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۱۲۹۶	شیفتہ	سید اللہ بخش
۱۲۹۷	شیفتہ	میر محمدی
۱۲۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر
۱۲۹۹	شیو یا شیوا	نراین پنڈت
۱۳۰۰	شیون	میر حسن

نمبر	تخلص	نام
۱۳۰۱	صابر	احمد مرزا لکھنوی
۱۳۰۲	صابر	شاہ
۱۳۰۳	صابر	مرزا خدا بخش
۱۳۰۴	صاحب	امت الفاطمہ بیگم
۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی
۱۳۰۶	صاحب قرآن	سید امام علی
۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۳۱۵	صافی	نانا بودھ سنگھ
۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر
۱۳۱۷	صالح محمد	-
۱۳۱۸	صالم شاہ	
۱۳۱۹	صانع	نظام الدین بلگرامی
۱۳۲۰	صبا	نانا کنجی مل
۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شنکر ناتھ
۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۱۳۲۳	صبا	-
۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۳۲۷		مرزا بخش علی خاں لکھنوی
۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی
۱۳۲۹	صدر	میر صدر الدین لکھنوی

۱۳۳۰	صعق	بشارت علی
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدرآبادی
۱۳۳۲	صفا	رائے منولال
۱۳۳۳	صفا	مرزا ننھے
۱۳۳۴	صفت	مذہب علی خاں
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی
۱۳۳۶	صفدر	سید اور میر فرزند علی فرخ آبادی
۱۳۳۷	صفدر علی	
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جبلپوری	
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی
۱۳۴۰	صفدری	حیدرآبادی
۱۳۴۱	صفدری	
۱۳۴۲	صفی	سید معین حسین
۱۳۴۳	صغیر	شیخ حیدر علی لکھنوی
۱۳۴۴	صفیر	جان خاں
۱۳۴۵	صانع	شیخ محمد
۱۳۴۶	صانع	شیخ صانع محمد عثمانی
۱۳۴۷	صمد	میاں عبدالصمد حیدرآبادی
۱۳۴۸	صمصام	نواب امیر الامرا صمصام الدولہ
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد اشرف غازی پوری
۱۳۵۲	صوفی	
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد لکھنوی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش
۱۳۵۵	صیاد	مرزا غلام حسن
۱۳۵۶	صید	دہلوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی
۱۳۵۸	ضامن	غلام

۱۳۵۹	ضبط	محمد معلف سید حسین شاہ
۱۳۶۰	ضبط	سید آغا جان
۱۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ
۱۳۶۲	ضبط	نوازش علی خاں دہلوی
۱۳۶۳	ضمی	مولوی غلام رسول
۱۳۶۴	ضعف	غلام عباس
۱۳۶۵	ضمیر	پنڈت نرائن داس دہلوی
۱۳۶۶	ضمیر	ٹھاکر داس لکھنوی
۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبرآبادی
۱۳۶۸	ضمیر	سید ہدایت علی خاں لکھنوی
۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس
۱۳۷۰	ضمیر	میر مظفر حسین لکھنوی
۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین
۱۳۷۲	ضیار	
۱۳۷۳	ضیار احمد لکھنوی	
۱۳۷۴	ضیار	سید محمد میر لکھنوی
۱۳۷۵	ضیار	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۳۷۶	ضیار	لالہ کنجی مل کانپوری
۱۳۷۷	ضیاء	ضیاء الدین
۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیاء بخت بہادر
۱۳۷۹	ضیار	میاں یا میر ضیاء الدین لکھنوی
۱۳۸۰	ضیار	منشی وارث علی
۱۳۸۱	ضیا	ولی اللہ
۱۳۸۲	ضیار الدین مولوی محمد	
۱۳۸۳	ضیائی	میر بدر الدین لکھنوی
۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین بلگرامی
۱۳۸۵	ضیغم	مولوی اکرم احمد مجددی
۱۳۸۶	ضیغم	مولوی غضنفر علی لکھنوی
۱۳۸۷	طالب	للاچی رام جلال آبادی

۱۳۸۸	طالب	میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۸۹	طالب	مرزا ابوطالب حیدرآبادی
۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۹۱	طالب	راجہ طالب علی خاں
۱۳۹۲	طالب	محمد عباس لکھنوی
۱۳۹۳	طالب	میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۹۴	طالب	عاشور بیگ خاں
۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۹۶	طالب	شاہ طالب علی
۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۹۸	طالع	نانا مہندو لال حیدرآبادی
۱۳۹۹	طاہر	مرزا بندہ حسن
۱۴۰۰	طاہر	محمد
۱۴۰۱	طبّی	
۱۴۰۲	طبیب	سید شاہ لاہوری
۱۴۰۳	طبیب	مرزا ولی محمد دہلوی
۱۴۰۴	طبیب	حکیم محمد حسن خان فرخ آبادی
۱۴۰۵	طبعی	-
۱۴۰۶	طپش	میر مدد علی دہلوی
۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۴۰۹	طرزی	میر امام علی دہلوی
۱۴۱۰	طفل	مرزا عبدالمقتدر
۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۴۱۴	طوفان	میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۴۱۵	طوفاں	میر نوازش علی
۱۴۱۶	طوبی	-

۱۴۱۷	ظاہر	میر محمد دہلوی
۱۴۱۸	ظاہر	میر لطف علی
۱۴۱۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۴۲۰	ظاہر الدین منشی	
۱۴۲۱	ظریف	نانا بینی پرشاد لکھنوی
۱۴۲۲	ظریف	خداوردی خاں ،،
۱۴۲۳	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ ظفر
۱۴۲۴	ظفر	میاں ظفر علی
۱۴۲۵	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں
۱۴۲۶	ظہور	محمد شاہ
۱۴۲۷	ظہور	منشی اور شیخ ظہور محمد بلگرامی
۱۴۲۸	ظہور	مرزا علی دہلوی
۱۴۲۹	ظہور	لالہ شیو سنگھ
۱۴۳۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ
۱۴۳۱	ظہور	بدیع الدین حیدر
۱۴۳۲	ظہور	منشی ظہور علی
۱۴۳۳	ظہور	ظہور اللہ
۱۴۳۴	ظہور الحسن	شیخ محمد
۱۴۳۵	ظہیر	ظہیر الدین
۱۴۳۶	ظہیر	نصیر الدین
۱۴۳۷	ظہیر	خاں محمد
۱۴۳۸	عابد	
۱۴۳۹	عابد	نواب محمد زین العابدین خاں
۱۴۴۰	عابد علی	ذوالفقار حیدری
۱۴۴۱	عابدی	
۱۴۴۲	عابد علی	
۱۴۴۳	عاجز	
۱۴۴۴	عاجز	الفت خاں افغانی
۱۴۴۵	عاجز	زور آور سنگھ

۱۴۴۶	عابد	عارف الدین علی خاں اکبرآبادی
۱۴۴۷	عابد	محمد
۱۴۴۸	عابد	موہن رام
۱۴۴۹	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی
۱۴۵۰	عارف	
۱۴۵۱	عارف	نواب زین العابدین
۱۴۵۲	عارف	شاہ حسین
۱۴۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۴۵۴	عارف	میر عارف علی
۱۴۵۵	عارف	محمد اکبرآبادی
۱۴۵۶	عارف	عرف میر جمال الدین
۱۴۵۷	عاشق	پنڈت بھولا ناتھ
۱۴۵۸	عاشق	شیخ نبی بخش
۱۴۵۹	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی
۱۴۶۰	عاشق	رکن الدین
۱۴۶۱	عاشق	محمد علی
۱۴۶۲	عاشق	محمد خاں
۱۴۶۳	عاشق	راجہ کلیان سنگھ
۱۴۶۴	عاشق	منشی عجائب رائے
۱۴۶۵	عاشق	میر برہان الدین
۱۴۶۶	عاشق	مرزا مہدی علی خاں
۱۴۶۷	عاشق	رام سنگھ
۱۴۶۸	عاشق	میر یحییٰ
۱۴۶۹	عاشق	محمد رضا لکھنوی
۱۴۷۰	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی
۱۴۷۱	عاشق	سعد اللہ خاں
۱۴۷۲	عاشق	سید الدولہ محمد علی خاں
۱۴۷۳	عاشق	امیر نواب مرزا والاجاہ بہادر
۱۴۷۴	عاشق	سدا سکھ

۱۴۷۵	عاشق	مشیر الدولہ محمد علی
۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
۱۴۷۸	عاشور	نواب علی خاں
۱۴۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی
۱۴۸۱	عاصم	
۱۴۸۲	عاصی	
۱۴۸۳	عاصی	نور محمد
۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
۱۴۸۵	عاصی	عبدالرحمٰن
۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
۱۴۸۷	عاصی	کرم علی
۱۴۸۸	عاصی	کلیم سید احمد
۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
۱۴۹۰	عاقل	رائے سنگھ
۱۴۹۱	عاکف	
۱۴۹۲	عالم علی	
۱۴۹۳	عالی مرزا	
۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ لکھنوی
۱۴۹۵	عالی	شاہ ابو المعانی
۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
۱۴۹۷	عباس	نواب اقتدار الدولہ مرزا ع
۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
۱۴۹۹	عباس	میر
۱۵۰۰	عباس	
۱۵۰۱	عباس	
۱۵۰۲	عباس	
۱۵۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

۱۵۰۴	عبد	میاں عبداللہ شاہ
۱۵۰۵	عبدالسلام لکھنوی	
۱۵۰۶	عبداللہ	
۱۵۰۷	عبدالبقا	
۱۵۰۸	عبدالجبار	
۱۵۰۹	عبدالحق	مولوی سید
۱۵۱۰	عبدالحق	قاضی محمد
۱۵۱۱	عبدالحق شاہ	
۱۵۱۲	عبدالحلیم	منشی
۱۵۱۳	عبدالرحمٰن	مولوی
۱۵۱۴	عبدالرزاق	قادری شاہ
۱۵۱۵	عبدالرحیم	
۱۵۱۶	عبدالرحیم	مولوی
۱۵۱۷	عبدالسلام	مولوی لکھنوی
۱۵۱۸	عبدالغفور	سید
۱۵۱۹	عبدالقادر	مولانا دہلوی
۱۵۲۰	عبدالقادر	
۱۵۲۱	عبدالکریم	
۱۵۲۲	عبداللہ	
۱۵۲۳	عبداللہ	
۱۵۲۴	عبداللہ	شیخ
۱۵۲۵	عبداللہ	سید
۱۵۲۶	عبداللہ	محمد
۱۵۲۷	عبداللہ	
۱۵۲۸	عبداللہ بن السلام	
۱۵۲۹	عبداللطیف خاں	مولوی
۱۵۳۰	عبدالمجید	حکیم مولوی
۱۵۳۱	عبدالسمیع	
۱۵۳۲	عبدالواحد	

۱۵۳۳	عبدالواسع	ہانسوی
۱۵۳۴	عبدالوہاب خاں	عبدالصمد
۱۵۳۵	عبرت	میرضیاءالدین دہلوی
۱۵۳۶	عبرت	محمد خواجہ بادشاہ
۱۵۳۷	عبرت	نواب حسین خاں لکھنوی
۱۵۳۸	عبیداللہ	مولوی شیخ محمد
۱۵۳۹	عجائب رائے	منشی
۱۵۴۰	عدم	واحد علیخاں لکھنوی
۱۵۴۱	عرش	میر حسن عسکری ؍؍
۱۵۴۲	عرفان علی	منشی
۱۵۴۳	عرفان	میر عباس دہلوی
۱۵۴۴	عروج	منشی احمد حسن خاں
۱۵۴۵	عزت	غلام حیدر
۱۵۴۶	عزت	محمد سلیمان
۱۵۴۷	عزت	شیخ عبداسع لکھنوی
۱۵۴۸	عزلت	فقیر ادر میر سید عبدالولی
۱۵۴۹	عزیز	بھکاری لال
۱۵۵۰	عزیز	شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۱	عزیز	شیوناتھ دہلوی
۱۵۵۲	عزیز	شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۳	عزیز	منشی محمد علی دہلوی لکھنوی
۱۵۵۴	عزیز	خواجہ یوسف علی خاں بہادر
۱۵۵۵	عزیز	مولوی عزیز اللہ
۱۵۵۶	عزیز	مہاراجہ عزیز سنگھ
۱۵۵۷	عزیز	مولوی عبدالعزیز
۱۵۵۸	عزیز	میر عنایت حسین
۱۵۵۹	عزیزالدین خاں	
۱۵۶۰	عسکری	شیخ بدالدین
۱۵۶۱	عسکر علی خاں	

۱۵۶۲	عسکری	حسن غالب علی
۱۵۶۳	عسکری	نور محمد عسکری بیگ
۱۵۶۴	عشاق	جیون مل
۱۵۶۵	عشاق	شیخ احمد غش بہاری
۱۵۶۶	عشرت	میر غلام علی
۱۵۶۷	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۱۵۶۸	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۶۹	عشرت	پنڈت بھولا ناتھ
۱۵۷۰	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۷۱	عشق	میر زین الدین دہلوی
۱۵۷۲	عشق	میر محمد علی سید حیدر آبادی
۱۵۷۳	عشق	شیخ غلام محی الدین قریشی
۱۵۷۴	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۷۵	عشق	آغا رضی لکھنوی
۱۵۷۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ
۱۵۷۷	عشقی	عبدالواحد بلگرامی
۱۵۷۸	عشقی	مراد آبادی
۱۵۷۹	عشقی	دکھنی
۱۵۸۰	عشقی	میاں رحمت اللہ
۱۵۸۱	عشقی	شیخ ادر میاں الٰہی بخش
۱۵۸۲	عطا	محمد عطاءاللہ
۱۵۸۳	عطا	منشی عطا حسین
۱۵۸۴	عطارد	شہاب ثاقب
۱۵۸۵	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۶	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۷	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۱۵۸۸	عظیم	
۱۵۸۹	عظیم	مرزا محمد
۱۵۹۰	عظیم	منشی احمد

۱۵۹۱	عظیم	میر
۱۵۹۲	عظیم	محمد عظیم بیگ
۱۵۹۳	عظیم بخش	
۱۵۹۴	عقیدت	
۱۵۹۵	علم	محمد علی
۱۵۹۶	علوی خاں	
۱۵۹۷	علی	نواب علی
۱۵۹۸	علی	منشی سید بہادر
۱۵۹۹	علی	حسن دکنی
۱۶۰۰	علی	سید حافظ
۱۶۰۱	علی	میر حسن لکھنوی
۱۶۰۲	علی	مرزا لکھنوی
۱۶۰۳	علی	مرزا قلی
۱۶۰۴	علی	مرزا محمد علی خاں
۱۶۰۵	علی	حکیم محمد
۱۶۰۶	علی	محمد خاں اعظم الدولہ
۱۶۰۷	علی حسین	سید
۱۶۰۸	علی بخش	مولوی
۱۶۰۹	علی جان	
۱۶۱۰	علی جاہ	
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین	
۱۶۱۲	علی خاں	دہلوی
۱۶۱۳	علی محمد	
۱۶۱۴	علیم	علیم اللہ شاہ
۱۶۱۵	عماد	غازی الدین
۱۶۱۶	عماد الدین	
۱۶۱۷	عمدۃ	آمنہ
۱۶۱۸	عمدہ	میر جعفر علی
۱۶۱۹	عمدہ	لالہ سیتا رام

۱۶۲۰	عمر	معتبر خاں
۱۶۲۱	عوال	محمد
۱۶۲۲	عنایت علی خاں	
۱۶۲۳	عنایت	شیخ نظام الدین
۱۶۲۴	عنایت حسین	
۱۶۲۵	عنایت اللہ	
۱۶۲۶	عنایت الرحمن خاں	
۱۶۲۷	عنایت حسین	
۱۶۲۸	عیاش	غلام جیلانی خاں
۱۶۲۹	عیاش	خیالی رام
۱۶۳۰	عیاش	میر یعقوب لکھنوی
۱۶۳۱	عیاش	نواب شہریار مرزا
۱۶۳۲	عیاش	مرزا عباس علی
۱۶۳۳	عیاں	مرزا ہاشم علی
۱۶۳۴	عیاں	-
۱۶۳۵	عیش	محمد عسکری
۱۶۳۶	عیش	حسن رضوی
۱۶۳۷	عیش	امیر خاں
۱۶۳۸	عیش	میر علی حسین
۱۶۳۹	عیش	نواب محمد مرزا
۱۶۴۰	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی
۱۶۴۱	عیش	مولوی فدا علی
۱۶۴۲	عیش	طلب علی خاں
۱۶۴۳	عیش	شیخ محی الدین
۱۶۴۴	غازی	نواب غازی الدین
۱۶۴۵	غافل	رائے بختاور سنگھ
۱۶۴۶	غافل	مرزا مغل لکھنوی
۱۶۴۷	غافل	میر احمد علی
۱۶۴۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں

۱۶۴۹	غافل	لالہ منور خاں
۱۶۵۰	غافل	لالہ سندر لال
۱۶۵۱	غالب	نواب اسد اللہ
۱۶۵۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۶۵۳	غالب	
۱۶۵۴	غالب	نواب مرزا امین علی
۱۶۵۵	غالب	مکرم الدولہ
۱۶۵۶	غالب	لالہ موہن لال
۱۶۵۷	غالب	انوار علی
۱۶۵۸	غالب	علی خاں
۱۶۵۹	غریب	مراد آبادی
۱۶۶۰	غنی	مرزا عباس
۱۶۶۱	غواص	
۱۶۶۲	غواصی یا غواص - مولانا	
۱۶۶۳	غوث	-
۱۶۶۴	غوثی	محمد غوث
۱۶۶۵	غیاث	سید محمد
۱۶۶۶	غیرت	-
۱۶۶۷	غیرت	لکھنوی
۱۶۶۸	غیرت	کلب علی
۱۶۶۹	فارغ	-
۱۶۷۰	فارغ	-
۱۶۷۱	فارغ شاہ	
۱۶۷۲	فارغ	میر احمد خاں
۱۶۷۳	فاروقی	فقیر احمد
۱۶۷۴	فاضل خاں	
۱۶۷۵	فاضل شاہ دہلوی	
۱۶۷۶	فاضل محمد - حیدر آبادی	
۱۶۷۷	فائز	صدر الدین محمد

۱۶۷۸	فائز	-
۱۶۷۹	فائز	مسیح
۱۶۸۰	فتح	فتح علی
۱۶۸۱	فتح	مرزا فتح علی خاں
۱۶۸۲	فتح	میر فتح علی
۱۶۸۳	فتح اللہ	امیر شیرازی
۱۶۸۴	فتح الملک	مرزا محمد سلطان شاہ
۱۶۸۵	فتوت	مرزا غلام حیدر
۱۶۸۶	فخر	
۱۶۸۷	فخر	مرزا فخر الدین حسین خاں
۱۶۸۸	فخر	میاں فخر الدین یا میر فخر علی
۱۶۸۹	فخر	میر فخر الدین
۱۶۹۰	فخر الدین	منشی
۱۶۹۱	فخری	-
۱۶۹۲	فدا	پنڈت دیارام
۱۶۹۳	فدا	پنڈت کشن رام
۱۶۹۴	فدا	سید ادر میر امام الدین
۱۶۹۵	فدا	سید محمد علی فدا شاہ
۱۶۹۶	فدا	شیخ فدا حسین
۱۶۹۷	فدا	علی منشی
۱۶۹۸	فدا	غلام علی خاں
۱۶۹۹	فدا	فدا حسین
۱۷۰۰	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۱۷۰۱	فدا	مرزا فدا علی بیگ
۱۷۰۲	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۱۷۰۳	فدا	میر عبد الصمد
۱۷۰۴	فدوی	سید احد میر فضل علی
۱۷۰۵	فدوی	فیض اللہ بیگ
۱۷۰۶	فدوی	محمد علی

۱۷۰۷	فدوی	محمد حسن
۱۷۰۸	فدوی	مرزا اچھی
۱۷۰۹	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۱۷۱۰	فدوی	لاہوری
۱۷۱۱	فراغ	مولوی میر محمد
۱۷۱۲	فراغ	میر مہدی حسن
۱۷۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۱۷۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۱۷۱۵	فراق	مرزا کیقباد بیگ
۱۷۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں
۱۷۱۷	فراقی	-
۱۷۱۸	فراقی	کنور پریم کشور
۱۷۱۹	فرح	فرح بخش
۱۷۲۰	فرحت	پنڈت کدار ناتھ کنی
۱۷۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۱۷۲۲	فرحت	عظیم آبادی
۱۷۲۳	فرحت	منشی سخنکر دیال
۱۷۲۴	فرحت	میر امیر علی
۱۷۲۵	فرحت	فرحت علی سید
۱۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی
۱۷۲۷	فرخ	کرامت اللہ خاں
۱۷۲۸	فرخندہ	علی
۱۷۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں
۱۷۳۰	فرزند	احمد
۱۷۳۱	فرزند علی سید	
۱۷۳۲	فرسو یا فرانسو	
۱۷۳۳	فرحت	مرزا الف بیگ الہ آبادی
۱۷۳۴	فرقت	پنڈت دیبا پرشاد
۱۷۳۵	فرقت	عطاء اللہ خاں

۱۷۳۶	فرقتی	-
۱۷۳۷	فروغ	شاہزادہ مرزا محمد عمر سلط
۱۷۳۸	فروغ	عنایت علی خاں
۱۷۳۹	فروغ	میر ثناء الدین حسین خا
۱۷۴۰	فروغ	میر روشن علی خاں
۱۷۴۱	فروغ	میر علی اکبر
۱۷۴۲	فروغ	خواجہ غلام مصطفےٰ
۱۷۴۳	فرہاد	میر ببر علی
۱۷۴۴	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۷۴۵	فریاد	مرزا مغل بیگ
۱۷۴۶	فرید بخش	
۱۷۴۷	فرید الدین ۔ محمد	
۱۷۴۸	فسوں	مرزا ماجھی
۱۷۴۹	فصاد	
۱۷۵۰	فصیح	مرزا منور علی
۱۷۵۱	فضا	گوبند پرشاد
۱۷۵۲	فضا	مرزا محمد حضو لکھنوی
۱۷۵۳	فضائل	علی خاں
۱۷۵۴	فضل	عظیم منشی محمد
۱۷۵۵	فضل	میر فضل مجھولے خ
۱۷۵۶	فضل علی	
۱۷۵۷	فضلی	شاہ افضل الدین خاں
۱۷۵۸	فضلی	فضل علی
۱۷۵۹	فطرت	مرزا محمد
۱۷۶۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۷۶۱	فغاں	میر شمس الدین
۱۷۶۲	فقیر	محمد شمس الدین
۱۷۶۳	فقفقیر	میر بخش خاں
۱۷۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر

۱۷۶	فقیر	محمد حسین	۱۷۹۴	قادر	میر عبدالقادر	۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
۱۷۶	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد	۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
۱۷۶	فقیر	مولوی میروا	۱۷۹۶	قادر	بخش	۱۸۲۵	قرار	بندہ علی خاں
۱۷۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۱۷۹۷	قادر	حسن	۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
۱۷۶	فکر	میر احمد علی	۱۷۹۸	قادر	یار	۱۸۲۷	قربان	میر جیون
۱۷۷	فگار	پنڈت دیا شنکر	۱۷۹۹	قاسم	سید عبدالقاسم خاں	۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
۱۷۷	فگار	میر قطب علی بیگ	۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدر یا قدرت اللہ	۱۸۲۹	قربان	میر محمد
۱۷۷	فگار	میر حسین	۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۸۳۰	قربان علی	
۱۷۷	فلک	میر بہادر علی	۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں	۱۸۳۱	قرین	
۱۷۷	فنا	شیخ بابر	۱۸۰۳	قاسم	سکنی	۱۸۳۲	قرین	شیخ الٰہی بخش
۱۷۷	فوق	میر حسن	۱۸۰۴	قاسم علی		۱۸۳۳	قسم	محمد جعفر علی خاں
۱۷۷	فہیم	پنڈت سندر لعل	۱۸۰۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ	۱۸۳۴	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۷۷	فیاض	عبدالرزاق بیگ	۱۸۰۶	قاضی	عبدالفتح	۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
۱۷۷	فیاض	میر ولی	۱۸۰۷	قانع		۱۸۳۶	قطب	شاہ عبداللہ
۱۷۷	فیاض الحق		۱۸۰۸	قایل		۱۸۳۷	قطب الدین مولوی	
۱۷۸	فیروز شاہ		۱۸۰۹	قائل	سید علی	۱۸۳۸	قلق	-
۱۷۸	فیض	ظفر یاب الدولہ	۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی	۱۸۳۹	قلق	میاں عبدالولی شاہ
۱۷۸	فیض	کرپا کرشن	۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی	۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
۱۷۸	فیض	کریم بخش	۱۸۱۲	قبول	جمعدار مقبول مرزا مہدی علی بیگ	۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
۱۷۸	فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۸۱۳	قبول	عبدالغنی بیگ	۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
۱۷۸	فیض	مولوی میر شمس الدین	۱۸۱۴	قبول	محمد	۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
۱۷۸	فیض الحسن		۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین	۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
۱۷۸	فیض الکریم مولوی		۱۸۱۶	قدر	محمد	۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
۱۷۸	فیض الدولہ محمد		۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں	۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۷۸۹	فیضی	-	۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
۱۷۹۰	قابل	مرزا علی بخت	۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
۱۷۹۱	قادر	مولوی عبدالقادر الہ آبادی	۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۹	قمر	قمرالدین احمد
۱۷۹۲	قادر	مرزا سنزار علی	۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا	۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۷۹۳	قادر	میر قادر علی	۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا	۱۸۵۱	قمر	حکیم قمرالدین علی خاں

۱۸۵۲	قمر	منشی قمر الدین گلاب خاں
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خاں بہادر
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمر الدین خاں
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی
۱۸۵۷	قمر علی	
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ
۱۸۵۹	قناعت	مرزا نظام نصیر الدین
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی
۱۸۶۱	قیس	نواب بادی علیخاں
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خاں
۱۸۶۶	کاسی داس میر۔ بابو	
۱۸۶۷	کاشی دیال	
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خاں
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ والا
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی
۱۸۷۴	کافی	-
۱۸۷۵	کاکل شاہ	
۱۸۷۶	کالی پرشاد	
۱۸۷۷	کالی چرن بابو	
۱۸۷۸	کالی کرشنا۔ راجہ	
۱۸۷۹	کامل	پنڈت ٹھاکر داس
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ

۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین
۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ
۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی
۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید
۱۸۸۵	کامل	-
۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری
۱۸۸۷	کدارناتھ	پنڈت
۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی
۱۸۸۹	کرامت علی	
۱۸۹۰	کرم	شیخ غلام ضامن
۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کرما مرشد آبادی
۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں
۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم
۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد
۱۸۹۵	کریم الٰہی	
۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین
۱۸۹۷	کریم الدین*	مولوی محمد
۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد
۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید
۱۹۰۰	کریم خاں	
۱۹۰۱	کریم داد خاں	
۱۹۰۲	گشن راؤ	
۱۹۰۳	گشن نرائن	
۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں
۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال
۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا	
۱۹۰۷	کلو	جعفر میر
۱۹۰۸	کلیان رائے منشی	
۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ

۱۹۱۰	کلیم	شیخ اور میر محمد حسین
۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۹۱۲	کمال	قاضی محمد
۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۹۱۴	کمتر	شاہ
۱۹۱۵	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۹۱۶	کمتر	مولوی کفایت علی
۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۹۱۸	کن سنگھ	
۱۹۱۹	کندن لال	
۱۹۲۰	کنور بہادر	
۱۹۲۱	کنھیا لال۔ پنڈت اور منشی لال	
۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علیخاں
۱۹۲۳	کوچک	مرزا وحید یا وحید محمد
۱۹۲۴	کوکت	رائے مکندرائے
۱۹۲۵	کھان سنگھ	
۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	
۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۹۲۸	کیفی	میر ہدایت علی
۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی۔ بلگرامی
۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۹۳۱	گداز	-
۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خاں حسینی
۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
۱۹۳۷	گرم	محمد مظہر خاں
۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

۱۹۴	گریاں	میر علی امجد
۱۹۴	گریاں	میر محمد علی
۱۹۴	گریاں	میر حسام الدین علی
۱۹۴	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر
۱۹۴	گریاں	نظام محی الدین خاں
۱۹۴	گریاں	سید محمد حسین لکھنوی
۱۹۴	گستاخ	مرزا علی بیگ
۱۹۴	گلشن	امیر سنگھ
۱۹۴	گلشن	شاہ یا میاں گلشن صاحب
۱۹۴	گمان	علی خاں
۱۹۴	گنا	یا کنا بیگم
۱۹۵	گنڈن لال	
۱۹۵	گنڈا	مل
۱۹۵	گنگا پرشاد	
۱۹۵	گنگا دھر	
۱۹۵	گنیش یا گنیشی لال	
۱۹۵۵	گویا موئی	مولوی شیخ احمد علی
۱۹۵	گویا موئی	مولانا عبد العلی محمد
۱۹۵۷	گوری	شنکر منشی
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت
۱۹۵۹	گوری	دس
۱۹۶	گوہر	خورشید علی خاں بہادر
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرخ آبادی
۱۹۶۴	گھاسی	میر
۱۹۶۵	گھٹالا	محمد اعظم
۱۹۶۶	گیسو دراز	عبد اللہ حسین
۱۹۶۷	لالہ	

۱۹۶۸	لائق	میر لائق علی
۱۹۶۹	لچھمن پرشاد	
۱۹۷۰	لچھمن سنگھ کنور	
۱۹۷۱	لسان	میر کلیم اللہ
۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی
۱۹۷۳	لطف	مرزا علی دہلوی
۱۹۷۴	لطف	الحق
۱۹۷۵	لطف اللہ	مرزا
۱۹۷۶	لطفی	
۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی
۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین
۱۹۷۹	لعلن	
۱۹۸۰	لکنت	محمد بشیر خاں
۱۹۸۱	ماہ	
۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں
۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین
۱۹۸۵	ماہر	یوسف حسین
۱۹۸۶	مائل	سید کاظم علی
۱۹۸۷	مائل	شاہ میاں اور میر مہدی
۱۹۸۸	مائل	لالہ للتا پرشاد
۱۹۸۹	مائل	مرزا آغا بیگ
۱۹۹۰	مائل	منشی چھنی لال
۱۹۹۱	مائل	میر مہدی
۱۹۹۲	مائل	میر ہدایت علی
۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں
۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی
۱۹۹۵	مبتلا	مراد علی خاں
۱۹۹۶	مبتلا	مرزا کاظم

۱۹۹۷	مبتلا	میر امین
۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۹۹	متین	-
۲۰۰۰	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۲۰۰۱	مجبور	مولوی عصمت علی
۲۰۰۲	مجبور	میاں حق رسا
۲۰۰۳	مجبور	نواب اقبال الدولہ
۲۰۰۴	مجذوب	میر اور میر نظام حیدر بیگ دہلوی
۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۹	مجروح	غلام سرور
۲۰۱۰	مجروح	منشی کرشن چند
۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۲۰۱۴	مجیب	شاہ
۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علیخاں
۲۰۱۸	مجید	منشی کانکا پرشاد
۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۲۰۲۰	مُحِبّت	شیخ ولی اللہ محبت
۲۰۲۱	محبت	علی
۲۰۲۲	محبت	نواب محبت اللہ خاں
۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

۲۰۲۶	محتشم	سید محتشم لکھنوی
۲۰۲۷	محرر	خواجہ نبی بخش
۲۰۲۸	محرر	ہادی حسن
۲۰۲۹	محردق	
۲۰۳۰	محزون	خلیفہ حافظ اللہ
۲۰۳۱	محزون	سید اور میر نصیر خاں
۲۰۳۲	محزون	عالم شاہ پیرزادہ
۲۰۳۳	محزون	مولوی سید محمد حسین
۲۰۳۴	محزون	محمد تقی خاں
۲۰۳۵	محسن	خواجہ
۲۰۳۶	محسن	سید محسن علی
۲۰۳۷	محسن	محمد حیدرآبادی
۲۰۳۸	محسن	میر حسن خاں
۲۰۳۹	محسن	میر محمد
۲۰۴۰	محسنی	حکیم محمد بخش
۲۰۴۱	محشر	اکرام اللہ خاں
۲۰۴۲	محشر	مرزا علی نقی بیگ
۲۰۴۳	محفوظ	سید محفوظ علی خاں
۲۰۴۴	محقی	
۲۰۴۵	محکم	
۲۰۴۶	محمد	سید
۲۰۴۷	محمد	عظیم
۲۰۴۸	محمد	ابراہیم
۲۰۴۹	محمد	اسماعیل
۲۰۵۰	محمد	اکبر
۲۰۵۱	محمد	بخش
۲۰۵۲	محمد	بن خواجہ
۲۰۵۳	محمد	تقی
۲۰۵۴	محمد	جان منشی
۲۰۵۵	محمد	حسین
۲۰۵۶	محمد	حسین مولوی
۲۰۵۷	محمد	حسین خاں
۲۰۵۸	محمد	خاں سید دہلوی
۲۰۵۹	محمد	خاں فقیر
۲۰۶۰	محمد	خاں نواب
۲۰۶۱	محمد	سید
۲۰۶۲	محمد	شاہ
۲۰۶۳	محمد	شفیع
۲۰۶۴	محمد	صادق حکیم اور سید
۲۰۶۵	محمد	عباس
۲۰۶۶	محمد	عبداللہ خاں
۲۰۶۷	محمد	علی
۲۰۶۸	محمد	علی منشی
۲۰۶۹	محمد	عیسیٰ خواجہ
۲۰۷۰	محمد	مرزا
۲۰۷۱	محمد	مہدی واعظ
۲۰۷۲	محمد	میر - سید
۲۰۷۳	محمد	یحییٰ
۲۰۷۴	محمد	ہادی
۲۰۷۵	محمود	سید حافظ محمود خاں
۲۰۷۶	محمود	زار دکنی
۲۰۷۷	محمدی	بیگم
۲۰۷۸	محسن	حکیم محمد محسن خاں
۲۰۷۹	محنت	مرزا حسین علی بیگ
۲۰۸۰	محو	رحیم علی خاں
۲۰۸۱	محو	شیخ عظیم اللہ
۲۰۸۲	محو	شیخ فیض الدین
۲۰۸۳	محو	فیض حسین علی خاں
۲۰۸۴	محی الدین	محمد عبدالرحمٰن
۲۰۸۵	مختار	حافظ غلام نبی خاں
۲۰۸۶	مخدوم	-
۲۰۸۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۲۰۸۸	مخلص	رائے انندرام
۲۰۸۹	مخلص	عمل خاں
۲۰۹۰	مخلص	مرزا محمد حسین
۲۰۹۱	مخلص	میر مہدی حسن
۲۰۹۲	مخمور	محمد جعفر
۲۰۹۳	مخمور	مولوی وحید علی
۲۰۹۴	مدحت	لکھنوی
۲۰۹۵	مدعا	میر فیض علی
۲۰۹۶	مدھوما	مدھورام
۲۰۹۷	مدہوش	میر نبی جان
۲۰۹۸	منصب	مرزا محمد حسین
۲۰۹۹	مراد	شاہ
۲۱۰۰	مراد	مرزا مراد بخش
۲۱۰۱	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ
۲۱۰۲	مرحوم	حکیم میر علی
۲۱۰۳	مرداں	علی خاں
۲۱۰۴	مرزا	ابوالقاسم
۲۱۰۵	مرزا	اغا
۲۱۰۶	مرزا	جہانگیر بیگ
۲۱۰۷	مرزا	میر فضل اللہ
۲۱۰۸	مرزا	صادق علی خاں
۲۱۰۹	مرزا	محمد
۲۱۱۰	مرزا	محمد بیگ
۲۱۱۱	مرزا	نواب علی رضا
۲۱۱۲	مرزا	ہدایت اللہ

نمبر	تخلص	نام
۲۱۱۳	مرزا خاں	
۲۱۱۴	مرزئی	محمد علی خاں
۲۱۱۵	مردت	پنڈت ہنس کرن
۲۱۱۶	مردت	صغیر علی
۲۱۱۷	مردت	میر محمد علی
۲۱۱۸	مرہون	مرزا علی رضا
۲۱۱۹	مرنج	جانکی پرشاد
۲۱۲۰	مرید	-
۲۱۲۱	مرید	حسین خاں
۲۱۲۲	مزمل	شاہ محمد
۲۱۲۳	مسافر	عبداللہ خاں
۲۱۲۴	مسافر	میر پابند
۲۱۲۵	مسافر	میر قمرالدین
۲۱۲۶	مست	
۲۱۲۷	مست	مست علی
۲۱۲۸	مست	اشرف علی
۲۱۲۹	مست	علی رضا
۲۱۳۰	مست	میر فضل علی
۲۱۳۱	مست	لالہ رتن لال
۲۱۳۲	مستان شاہ	
۲۱۳۳	مستمد	یار علی
۲۱۳۴	مسرت	حکیم حاجی امیر احمد
۲۱۳۵	مسرت	شنکر
۲۱۳۶	مسرت	شیخ وزیر علی
۲۱۳۷	مسرور	سید محمد علی
۲۱۳۸	مسرور	شرف الدین
۲۱۳۹	مسرور	پیر بخش
۲۱۴۰	مسرور	محمد بخش اللہ
۲۱۴۱	مسرور	اصغر علی
۲۱۴۲	مسرور	نواب غلام حسین
۲۱۴۳	مسرور	گردھاری لال
۲۱۴۴	مسعود	ابوالخیر
۲۱۴۵	مسکن	عبدالوحید حا
۲۱۴۶	مسکین	لالہ بخت مل
۲۱۴۷	مسکین	مرزا کلو بیگ
۲۱۴۸	مسکین	میر عبداللہ
۲۱۴۹	مسلم	فرزند علی
۲۱۵۰	مسلمان	لالہ بختاور سنگھ
۲۱۵۱	مسمار	سید کرم علی
۲۱۵۲	مسیح	محمد علی لکھنوی
۲۱۵۳	مسیح	مسیح اللہ بیگ
۲۱۵۴	مسیح	مرزا براتی
۲۱۵۵	مسیح	میر ہاشم علی
۲۱۵۶	مسیح	محمد مسیح خاں
۲۱۵۷	مسیح	الدین خاں
۲۱۵۸	مسیح	اللہ خاں
۲۱۵۹	مسیحا	حکیم محمد علی
۲۱۶۰	مشاق	محمد عبیدالرحمٰن
۲۱۶۱	مشاق	جل رام
۲۱۶۲	مشتاق	تاج الدین
۲۱۶۳	مشتاق	حسین بخش
۲۱۶۴	مشتاق	حسین مشتاق
۲۱۶۵	مشتاق	ثناءاللہ
۲۱۶۶	مشتاق	عبداللہ خاں
۲۱۶۷	مشتاق	غلام علی
۲۱۶۸	مشتاق	قربان علی بیگ
۲۱۶۹	مشتاق	محمد علی خاں
۲۱۷۰	مشتاق	محمد واصل
۲۱۷۱	مشتاق	مرزا ابراہیم
۲۱۷۲	مشتاق	میر حسن دہلوی
۲۱۷۳	مشتاق	سالار بخش
۲۱۷۴	مشتاق	عنایت علی
۲۱۷۵	مشتری	کامران بخش
۲۱۷۶	مشرقی	لالہ سیال چند
۲۱۷۷	مشفق	محمد جان
۲۱۷۸	مشفق	احمد بیگ
۲۱۷۹	مشک	محمد حسن خاں
۲۱۸۰	مشکل	امین الدین
۲۱۸۱	مشہور	بریلوی
۲۱۸۲	مشہور	محمد حسن
۲۱۸۳	مشیر	قطب الدین
۲۱۸۴	مشیر	عنایت حسن
۲۱۸۵	مشیر	گوہر علی
۲۱۸۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۲۱۸۷	مصدر	ثناءاللہ
۲۱۸۸	مصطفیٰ	خاں
۲۱۸۹	مصیبت	غلام قطب الدین
۲۱۹۰	مضطر	ذوالفقار علی
۲۱۹۱	مضطر	میر حسن علی لکھنوی
۲۱۹۲	مضطر	لالہ کنور سین
۲۱۹۳	مضطر	اسداللہ خاں
۲۱۹۴	مضطر	مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۹۵	مضطر	مرزا سنگین
۲۱۹۶	مضطر	مرزا مظفر خاں
۲۱۹۷	مضطر	ہزاری لال
۲۱۹۸	مضطر	علی اکبر بیگ
۲۱۹۹	مضطر	لالہ درگا پرشاد

۲۲۰۰ مضطرب میاں محمد حاجی
۲۲۰۱ مضمون امام الدین
۲۲۰۲ مضمون میاں شرف الدین
۲۲۰۳ مضیح اللہ خاں
۲۲۰۴ مظفر حسین منشی
۲۲۰۵ مظفر مظفر علی خاں
۲۲۰۶ مظفر منشی حسین خاں
۲۲۰۷ مظفر میر مکھو خاں
۲۲۰۸ مظفر الدین
۲۲۰۹ مظلوم شاہ
۲۲۱۰ مظہر رام پوری
۲۲۱۱ مظہر مرزا جان جاناں
۲۲۱۲ مظہر منجھو خاں
۲۲۱۳ مظہر محمد اسحٰق
۲۲۱۴ مظہر میر حسن علی
۲۲۱۵ مظہری محبوب علی
۲۲۱۶ معجز منشی مرزا محمد رضا
۲۲۱۷ معروف احسن اللہ
۲۲۱۸ معروف الٰہی بخش
۲۲۱۹ معروف نواب خاں بہادر
۲۲۲۰ معشوق علی
۲۲۲۱ معظم محمد معظم مراد آبادی
۲۲۲۲ معقول
۲۲۲۳ معنی محمد امین
۲۲۲۴ معین معین الدین
۲۲۲۵ معین شیخ معین الدین
۲۲۲۶ مغل مرزا
۲۲۲۷ مغل مرزا مغل علی خاں
۲۲۲۸ مغموم مرزا اسحاق
۲۲۲۹ مغموم میر مشیت علی
۲۲۳۰ مغموم لالہ رام
۲۲۳۱ مفتی محمد امین
۲۲۳۲ مفتوں پنڈت ہوسی رام
۲۲۳۳ مفتوں ہادی علی
۲۲۳۴ مفتوں شیخ عبدالرحیم
۲۲۳۵ مفتوں کاظم علی
۲۲۳۶ مفتوں ماسٹر گستیی
۲۲۳۷ مفتوں ابراہیم بیگ
۲۲۳۸ مفتوں کریم بخش
۲۲۳۹ مفتوں بدر الدین
۲۲۴۰ مفتوں علی بخش
۲۲۴۱ مفتی میر مفتی
۲۲۴۲ مفلس محب علی
۲۲۴۳ مقبل میر اکبر علی
۲۲۴۴ مقبل محمد ابراہیم
۲۲۴۵ مقبول مقبول احمد
۲۲۴۶ مقبول ابراہیم بیگ
۲۲۴۷ مقدور محمد ابراہیم
۲۲۴۸ مقرب علی سید
۲۲۴۹ مقصود محمد مقصود
۲۲۵۰ مقیم محمد مقیم خاں
۲۲۵۱ مکارم مرزا دہلوی
۲۲۵۲ مکند رام پنڈت
۲۲۵۳ مکند لال
۲۲۵۴ مکھن لال
۲۱۵۵ مکّو شیخ زادہ
۲۲۵۶ مگن لال الہ آبادی
۲۲۵۷ ملال
۲۲۵۸ ملال محمد رضا خاں
۲۲۵۹ ملال مرزا محمد زماں
۲۲۶۰ ملوک
۲۲۶۱ ملول ایشری پرشاد
۲۲۶۲ ملول شرف الدین
۲۲۶۳ ممتاز فتح علی
۲۲۶۴ ممتاز مرزا قاسم
۲۲۶۵ ممتاز حافظ نور محمد
۲۲۶۶ ممتاز احسن اللہ
۲۲۶۷ ممتاز الدین
۲۲۶۸ ممتاز علی
۲۲۶۹ مملوک علی
۲۲۷۰ ممنون امانت علی
۲۲۷۱ ممنون نظام الدین
۲۲۷۲ من پھول پنڈت
۲۲۷۳ منتظر اسد اللہ
۲۲۷۴ منتظر امام الدین
۲۲۷۵ منتظر خواجہ بخش اللہ
۲۲۷۶ منتظر خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۷۷ منتظر نور الاسلام
۲۲۷۸ منشی احمد میتا بیگ
۲۲۷۹ منشی صاحب بلگرامی
۲۲۸۰ منشی شیخ غلام علی
۲۲۸۱ منشی عجائب رائے
۲۲۸۲ منشی غلام احمد قادری
۲۲۸۳ منشی مول چند
۲۲۸۴ منشی میر محمد حسین
۲۲۸۵ منصب غلام قطب الدین
۲۲۸۶ منصب علی خاں

۲۲۸۷	منصور علی	سبزواری	۲۳۱۶	موزوں	خواجہ مل خاں	۲۳۴۵	میر محمد تقی	
۲۲۸۸	منتظر	خواجہ بخش اللہ	۲۳۱۷	موزوں	میر نواب لکھنوی	۲۳۴۶	میران	سبزواری
۲۲۸۹	منظور احمد		۲۳۱۸	موسوی	میر معز الدین	۲۳۴۷	میراں	میر جان
۲۲۹۰	منظور	بابو خاں	۲۳۱۹	مومن	حکیم مومن خاں	۲۳۴۸	میراں	میر عسکری
۲۲۹۱	منظور	غلام محمد علی	۲۳۲۰	مونس	سعادت علی	۲۳۴۹	میراں	شیخ ولی محمد
۲۲۹۲	منعم	راغب علی	۲۳۲۱	مونس	میر نواب	۲۳۵۰	مہدی علی خاں	
۲۲۹۳	منعم	قاضی نور الحسن	۲۳۲۲	مہاراج	راجہ ہنس رائے	۲۳۵۱	میوا رام	
۲۲۹۴	منعم	محمد خاں	۲۳۲۳	مہجور	شیخ محمد بخش	۲۳۵۲	ناتواں	جان محمد
۲۲۹۵	منعم	مولوی اسد اللہ	۲۳۲۴	مہجور	نواب اقبال الدولہ	۲۳۵۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲۹۶	منعم	موہن لال	۲۳۲۵	مہدی	امیر	۲۳۵۴	نادر	کلب حسین خاں
۲۲۹۷	منعم		۲۳۲۶	مہدی حسین خاں		۲۳۵۵	نادر	شیخ امام الدین
۲۲۹۸	منور	میر منور علی	۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر		۲۳۵۶	نادر	شیخ غلام رسول
۲۲۹۹	منوہر	منشی اسد اللہ	۲۳۲۸	مہدی	نواب جلال الدولہ	۲۳۵۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۲۳۰۰	منیر	خواجہ آفتاب خاں	۲۳۲۹	مہر	بیدار بخت	۲۳۵۸	نادر	مرزا مصطفٰے علی حیدر
۲۳۰۱	منیر	سید میر اسمٰعیل	۲۳۳۰	مہر	راحت بیگ	۲۳۵۹	نادر	سید نجم الدین
۲۳۰۲	منیر	منیر الدین	۲۳۳۱	مہر	لالہ مہر چند	۲۳۶۰	نادر	محمد عارف علی
۲۳۰۳	منیر	نظام الدین	۲۳۳۲	مہر	محمد عبد اللہ	۲۳۶۱	نادر	دہلوی
۲۳۰۴	منیر	وجیہہ الدین	۲۳۳۳	مہر	مرزا حاتم علی بیگ	۲۳۶۲	نارش	الٰہی بخش
۲۳۰۵	موتی		۲۳۳۴	مہر	مرزا محمد رضا	۲۳۶۳	نازک	زینت جان
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت		۲۳۳۵	مہر	امین الدولہ	۲۳۶۴	نازنین	مرزا علی بیگ
۲۳۰۷	موج	خدا بخش	۲۳۳۶	مہر	نواب منصور خاں	۲۳۶۵	ناسخ	امام بخش
۲۳۰۸	موج	کاظم حسین	۲۳۳۷	مہلت	مرزا علی	۲۳۶۶	ناصر	امیر خاں
۲۳۰۹	موجی	موجی رام	۲۳۳۸	مہمان	-	۲۳۶۷	ناصر	سعادت خاں
۲۳۱۰	موزوں	رائے چتر سنگھ	۲۳۳۹	میر	اولاد علی	۲۳۶۸	ناصر	سید میر محمد
۲۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند	۲۳۴۰	میر	محمد میر علی	۲۳۶۹	ناصر	یوسف مرزا
۲۳۱۲	موزوں	مرزا قادر بخش	۲۳۴۱	میر	محمد	۲۳۷۰	ناصر	محمد ابو الفضل
۲۳۱۳	موزوں	رام نرائن	۲۳۴۲	میر	آغا	۲۳۷۱	ناصر	میر ناصر علی
۲۳۱۴	موزوں	رحم علی	۲۳۴۳	میر	اللہ	۲۳۷۲	ناصر میاں	
۲۳۱۵	موزوں	فرزند علی	۲۳۴۴	میر	علی	۲۳۷۳	ناصر	میر ناصر علی فتحپوری

۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ
۲۳۸۱	ناظم	پنڈت شیو پرشاد
۲۳۸۲	ناظم	میر ناظم علی
۲۳۸۳	نالاں	-
۲۳۸۴	نالاں	عبدالقادر
۲۳۸۵	نالاں	مرزا محمد جان
۲۳۸۶	نالاں	مرزا محمد عسکری خاں
۲۳۸۷	نالاں	٥ سید احمد علی
۲۳۸۸	نالاں	میر اور میاں وارث علی
۲۳۸۹	نامی	-
۲۳۹۰	نامی	متھن لال
۲۳۹۱	نامی	سید اور میر آقا حسن
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین
۲۳۹۴	نامی	محمد شاکر
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد پناہ خاں
۲۳۹۹	نثار	سداسکھ
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد

۲۴۰۳	نثار	محمد امان
۲۴۰۴	نثار	
۲۴۰۵	نثار	علی بیگ مرزا
۲۴۰۶	نجابت	سید کلب علی مرزا
۲۴۰۷	نجات	شیخ حسن رضا
۲۴۰۸	نجات	میر زین العابدین
۲۴۰۹	نجد	مرزا محمد عباس
۲۴۱۰	نجف	شاہ محمد علی
۲۴۱۱	نجف	علی خواجہ نجف علی
۲۴۱۲	نجف	میر نجف علی
۲۴۱۳	نجف	علی خاں
۲۴۱۴	نجم	قاضی نجم الدین
۲۴۱۵	نجم	مولوی نجم الدین اثر
۲۴۱۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں
۲۴۱۷	نجیب	میر بہادر علی
۲۴۱۸	نحیف	لالہ لکھپت رائے
۲۴۱۹	نحیف	سید برکت علی
۲۴۲۰	ندا	دکنی
۲۴۲۱	ندرت	محمد یحییٰ علی خاں
۲۴۲۲	ندرت	مرزا مغل
۲۴۲۳	ندیم	شیخ علی قلی
۲۴۲۴	ندیم	محمد قاسم دھلوی
۲۴۲۵	ندیم	مولوی رجب اللہ
۲۴۲۶	ندیم	میر محمد شفیع
۲۴۲۷	نزار	خواجہ محمد اکرم
۲۴۲۸	نذار	سید قاسم علی
۲۴۲۹	نذارت	رام جو
۲۴۳۰	نزھت	میاں مرزا ارجمند
۲۴۳۱	نزہت	میر امام الدین

۲۴۳۲	نذیر	احمد منشی محمد
۲۴۳۳	نساخ	مولوی عبدالغفور نساخ خاں
۲۴۳۴	نسان	حسن علی خاں
۲۴۳۵	نسبت	مرزا احمد علی
۲۴۳۶	نسیم	برج ناتھ
۲۴۳۷	نسیم	پنڈت یا سنگھ یا دیا شنکر
۲۴۳۸	نسیم	گلزار علی
۲۴۳۹	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ
۲۴۴۰	نسیم	نواب محمد حسین علی سلطان
۲۴۴۱	نشاط	رائے نلحہ پرشاد
۲۴۴۲	نشاط	لالہ لیشری سنگھ
۲۴۴۳	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۲۴۴۴	نشہ	میر امداد حسین
۲۴۴۵	نصرت	لالہ گوندرائے
۲۴۴۶	نصرت علی	
۲۴۴۷	نصرتی	
۲۴۴۸	نصیر	سید نصیر الدین غوثی
۲۴۴۹	نصیر	شاہ محمد نصیر الدین
۲۴۵۰	نصیر	محمد لکھنوی
۲۴۵۱	نصیر	اللہ خاں
۲۴۵۲	نصیر	الدین مولوی
۲۴۵۳	نصیر الدین	
۲۴۵۴	نظام	شیخ محمد نظام الدین
۲۴۵۵	نظام	نواب غازی الدین خاں
۲۴۵۶	نظام الدین	
۲۴۵۷	نظام	الدین منشی
۲۴۵۸	نظامی	سید نظام الدین احمد
۲۴۵۹	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۴۶۰	نظر	

۲۴۶۱	نظر	بنارسی	۲۴۹۰	نواب	سید نصیر الدین	۲۵۱۹	نیم چند	
۲۴۶۲	نظر	کعیت رائے	۲۴۹۱	نوازش	حسین خاں	۲۵۲۰	واحد	منشی واحد علی خاں
۲۴۶۳	نظر	مرزا علی	۲۴۹۲	نوازش	علی خاں	۲۵۲۱	واحد	درویش
۲۴۶۴	نظر	نواب نظام الدین	۲۴۹۳	نور	حکیم میرزا دد حسین	۲۵۲۲	واحد	محمد
۲۴۶۵	نظم	سید نظام الدین	۲۴۹۴	نور	منشی صمصام حیدر	۲۵۲۳	وارث	شیخ محمد
۲۴۶۶	نظیر	بنارسی	۲۴۹۵	نور	میر وزیر لکھنوی	۲۵۲۴	وارث	شاہ وارث الدین
۲۴۶۷	نظیر	سید محمد علی	۲۴۹۶	نور اللہ	از مرزا	۲۵۲۵	وارفتہ	نواب شید علی خاں
۲۴۶۸	نظیر	شیخ اور میر ولی محمد	۲۴۹۷	نور الدین	مولوی محمد	۲۵۲۶	واسطی	منشی سید فضل رسول خاں
۲۴۶۹	نظیر	لالہ کنپت رائے	۲۴۹۸	نور خاں		۲۵۲۷	واصف	مرزا حسن بخش خاں
۲۴۷۰	نعامی	شیخ نعمت اللہ	۲۴۹۹	نور علی		۲۵۲۸	واصف	مولوی احمد حسین
۲۴۷۱	نعمت	حکیم عبد الحق	۲۵۰۰	نور کریم		۲۵۲۹	واصل	غلام محی الدین محمد
۲۴۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں	۲۵۰۱	نور محمد		۲۵۳۰	واصل	میاں واصل خاں
۲۴۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ	۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین	۲۵۳۱	واصل	محمد بدایونی
۲۴۷۴	نعیم	نعیم الدین خاں	۲۵۰۳	نوری	مولا	۲۵۳۲	واقف	شاہ دہلوی
۲۴۷۵	نقد	مہر علی خاں	۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ	۲۵۳۳	واقف	شیخ محمد
۲۴۷۶	نقی	سید علی	۲۵۰۵	نوشیرواں جی		۲۵۳۴	والا	
۲۴۷۷	نقی	محمد	۲۵۰۶	نول کشور		۲۵۳۵	والہ	میر مبارک علی
۲۴۷۸	نقی	نقی علی خاں	۲۵۰۷	نوید	مرزا محمد حفیظ	۲۵۳۶	وجاہت	مرزا محمد وجاہت علی
۲۴۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر	۲۵۰۸	نہال چند		۲۵۳۷	وجدی	شیخ وجد الدین
۲۴۸۰	نگراں	میر بندہ علی	۲۵۰۹	نہاں	مرزا امام بخش	۲۵۳۸	وحید	نواب وحید الدین خاں
۲۴۸۱	نکہت	حافظ غلام احمد	۲۵۱۰	نیاز	شاہ نیاز علی	۲۵۳۹	وحید الزماں	شیخ
۲۴۸۲	نکہت	میاں نذر یا نیاز علی بیگ	۲۵۱۱	نیاز	مولوی شاہ یا میاں نیاز احمد	۲۵۴۰	وحدت	جمعیت رائے
۲۴۸۳	نگین	۔	۲۵۱۲	نیاز	میر فضل علی	۲۵۴۱	وحشت	میر بہادر علی
۲۴۸۴	نما	۔	۲۵۱۳	نیاز	میر محمد	۲۵۴۲	واحشت	میر ابو الحسن
۲۴۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں	۲۵۱۴	نیاز	احمد خاں نواب	۲۵۴۳	وحشت	غلام علی خاں
۲۴۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد آسمان قدر بہادر	۲۵۱۵	نیاز	حسین مولوی	۲۵۴۴	وحشت	مرزا باقر علی خاں
۲۴۸۷	نمود	میر مہدی	۲۵۱۶	نیر	حسن الدین	۲۵۴۵	وحشت	مخدوم بخش کانپوری
۲۴۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں	۲۵۱۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۵۴۶	وحشی	۔
۲۴۸۹	نواز	علی نواز علی	۲۵۱۸	نیک	میر جعفر علی	۲۵۴۷	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں

۲۵۴۸	وحید	مولوی عبدالرؤف
۲۵۴۹	وحید	منشی سرفراز علی خاں
۲۵۵۰	وحید علی	
۲۵۵۱	وحیدی	دکنی
۲۵۵۲	ودار	مرزا دور
۲۵۵۳	ودار	سلیمان علی خاں
۲۵۵۴	وزیر	شیخ وزیر علی
۲۵۵۵	وزیر	خواجہ وزیر
۲۵۵۶	وزیر علی	میر اور منشی
۲۵۵۷	وزیر خاں محمد	
۲۵۵۸	وزیری	نواب وزیر علی خاں
۲۵۵۹	وسعت	مستقیم خاں
۲۵۶۰	وصال	حکیم نصر اللہ خان
۲۵۶۱	وصف	میر محمد علی
۲۵۶۲	وصل	میر احمد علی
۲۵۶۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۵۶۴	وفا	مولوی عبدالولی
۲۵۶۵	وفا	حیدر علی
۲۵۶۶	وفا	راجہ نول رائے
۲۵۶۷	ولایت علی	غازی پوری
۲۵۶۸	ولایت	نواب ولایت علیخاں
۲۵۶۹	ولایت	میر ولایت اللہ خاں
۲۵۷۰	ولی	حکیم شیخ ولی محمد
۲۵۷۱	ولی	علی محمد خاں
۲۵۷۲	ولی	محمد اکبر
۲۵۷۳	ولی اللہ سید	
۲۵۷۴	ولی	سید محمد مولیٰ
۲۵۷۵	ولی	منشی محمد
۲۵۷۶	ولی	مرزا محمد دہلوی

۲۵۷۷	ولی	مرحمت خاں
۲۵۷۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ
۲۵۷۹	ولی اللہ شاہ دہلوی	
۲۵۸۰	وہاب	
۲۵۸۱	وہمی	منشی امید بابو شیو پرشاد سنگھ
۲۵۸۲	وہم	میر محمد علی
۲۵۸۳	ہاتف	مرزا محمد
۲۵۸۴	ہاتف یا ہاتفی	
۲۵۸۵	ہادی	دہلوی
۲۵۸۶	ہادی	میر محمد جواد سید
۲۵۸۷	ہادی	دکنی
۲۵۸۸	ہادی	حسین خاں سید
۲۵۸۹	ہاشم	حکیم باقر علی
۲۵۹۰	ہاشم	دکنی
۲۵۹۱	ہاشم	حاجی محمد
۲۵۹۲	ہاشم	خواجہ محمد
۲۵۹۳	ہانسوی	عبدالواسع
۲۵۹۴	ہاشمی	میر
۲۵۹۵	ہجر	مولوی غلام امام خاں
۲۵۹۶	ہجر	مرزا اصغر حسین
۲۵۹۷	ہدایت علی مولوی	
۲۵۹۸	ہدایت علی	
۲۵۹۹	ہدایت	میر ہدایت اللہ
۲۶۰۰	ہدایت	میرن یا شیر ہدایت اللہ
۲۶۰۱	ہزیر	حسین سید
۲۶۰۲	ہرچند	گھوس
۲۶۰۳	ہرچند	کشور دہلوی
۲۶۰۴	ہرچند رائے	
۲۶۰۵	ہرداس سنگھ	

۲۶۰۶	ہردیو سنگھ	
۲۶۰۷	ہرہنس لال	منشی
۲۶۰۸	ہرسکھ رائے	منشی
۲۶۰۹	ہردی	مولا درویش
۲۶۱۰	ہلال	مرزا محمد
۲۶۱۱	ہلال	امیر علی خاں
۲۶۱۲	ہما	مولوی نور حسین
۲۶۱۳	ہمت	علی خاں
۲۶۱۴	ہمت	احمد
۲۶۱۵	ہمدم	عبداللہ یا عباد اللہ خاں
۲۶۱۶	ہمدم	میر محفوظ علی
۲۶۱۷	ہمدم	رائے گلاب چند
۲۶۱۸	ہمرنگ	میر عزیز الدین سید
۲۶۱۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۲۶۲۰	ہندو	گوکل چند
۲۶۲۱	ہنر	میاں
۲۶۲۲	ہنر	محمد داور حیدر آبادی
۲۶۲۳	ہنر	
۲۶۲۴	ہنر	وارث علی خاں
۲۶۲۵	ہنومان داس بابو	
۲۶۲۶	ہوس	نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۶۲۷	ہوس	غلام مصطفےٰ
۲۶۲۸	ہوش	میر شمس الدین
۲۶۲۹	ہوش	نواب مرزا تقی خاں
۲۶۳۰	ہوشرار	
۲۶۳۱	ہوشیار	منشی کیول رام
۲۶۳۲	ہویدا	میر محمد اعظم
۲۶۳۳	ہینگا یا ہنگا خاں	
۲۶۳۴	یار	میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۴۶	یحییٰ	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف	
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں	۲۶۴۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف	مولوی شیخ
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۴۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف	میر یوسف علی خاں
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۴۹	یقین	میاں انعام اللہ	۲۶۶۰	یوسف	-
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدر آبادی	۲۶۵۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسف	نواب امجد علی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۵۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسف	علی خاں
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۵۲	یکدل	دلاور خاں	۲۶۶۳	یوسف خاں لکھنوی	
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۵۳	یک رنگ	مصطفےٰ قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف شاہ	
۲۶۴۳	یاور	شیخ امداد علی	۲۶۵۴	یک رنگ	لالہ بخش داس	۲۶۶۵	یوسف علی خاں رامپور	
۲۶۴۴	یاور	مرزا یاور بخت بہادر	۲۶۵۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف علی خاں دہلوی	
۲۶۴۵	یحییٰ	منشی یحییٰ خاں	۲۶۵۶	یکرو	میاں عبدالوہاب	۲۶۶۷	یونس	..

تاریخ کے گمشدہ اوراق

حضرت نیاز کے چوبیس افسانوں کا مجموعہ تاریخ و انشائے لطیف کے امتزاج کا بلند ترین معیار قائم کرتے ہیں۔ ان افسانوں کے مطالعے سے واضح ہوگا کہ تاریخ کے بھولے ہوئے اوراق میں کتنی دلکش حقیقتیں پوشیدہ ہیں جنھیں حضرت نیاز کی انشاء نے اور زیادہ دلکش بنا دیا ہے۔

قیمت:- ۲ روپے

ادارہ ادب عالیہ۔ نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ

کراچی نمبر ۳

انتخابِ دواوین

مصنف امام بخش صہبائی - دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے - فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انھوں نے کی تھی - علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدایق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا -

عہد تصنیف و طباعت دہلی کالج کے پرنسپل بوترس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۴۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا - جو گارساں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۴۲ء میں شائع ہوگیا - اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے

خصوصیات اردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ ممتاز شعرا کا معتد بہ کلا[م] جمع کر دیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے - دلی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے - اور اس انتخاب میں تمام اصناف سخن کو ملحوظ رکھ[ا] دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کو[ئی] شاعر خصوصیت رکھتا ہے - کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے - ہر صفحہ میں ۲۰ اشعار ہیں - شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا - معاصر شعرا مثـ[ـلاً] غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے - اُن پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں - اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا -

انتخاب کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے - دیباچہ اُردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصناف سخن [پر] اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے - اصناف سخن پر خصوصاً بحث کی ہے - ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعر[ا] اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں - غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی -

بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے "انتخاب دواوین" سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلدستہ نازنیناں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے اس [میں] شعرا کے حالات اکثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن افسوس کہ انھوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا -

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	ولی - شمس ولی اللہ گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاہ نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد خواجہ میر درد	۵	جرات	۸	ممنون	۱۱	ذوق
۳	سودا رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

مدائح الشعراء

مصنف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم۔

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر، انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمراں تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے بتایا ہے کہ ۱۲۶۴ھ/۱۸۴۸ء تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے[۱]۔
اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔"

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۷ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے مخمس، مسدس، مربع یا مثلث کرکے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰	امداد	امداد علی	۱۹	جمیل	مرزا مغل
۲	امیر	نواب امین الدولہ مرزا جنید علی	۱۱	اخفش	جواد علی	۲۰	حسن	میر غلام حسن
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۲	افسر	نواب کلب علی خاں بہادر خلف نواب سعادت علی خاں	۲۱	خسرو	مرزا کیخسرو جلال احمد خاں بہادر
۴	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۳	انور	نور خاں	۲۲	درد	خواجہ میر
۵	اصغر	سید اصغر علی خاں	۱۴	الہ	محمد حسن خاں	۲۳	ذاکر	مولوی ذاکر علی
۶	اجمل	شاہ محمد اجمل	۱۵	افضل	شاہ غلام اعظم	۲۴	رسم	شیخ امام بخش خاں
۷	اعلی	شاہ اعلی	۱۶	بیباک	حکیم نجف علی خاں	۲۵	راسخ	شیخ امام بخش
۸	-	محمد سمیع	۱۷	بسمل	مرزا عنایت علی	۲۶	سلامت	سلامت علی
۹	اخلاص	گوبند پرشاد	۱۸	بیخود	محمد مہدی	۲۷	سرور	مولوی طفیل احمد

۱؎ دستور الفصاحت۔ مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	....	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفتہ	مرزا محمد شیفتہ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(اسمش بدریافت نرسید)	۴۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزوں	
۳۳[ف۱]	.....		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدولہ نصیر الدین علیخاں بہادر
۳۷	شور	میر کلو	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	ناصر	نصیر الدولہ سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عرف میر نواب	۶۶	نمود	مرزا اسکندر شکوہ
۳۹	طپش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں شاہجہاں آبادی	۶۷	ناسخ	...
۴۰	...	لالہ شیو سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	مرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدولہ سید ظفر اللہ خاں بہادر	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں[ف۲]

ف۱ اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

ف۲ مدائح الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں مکرمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (فرمان)

شبستان کا قطرۂ گوہریں

مولانا نیاز فتحپوری کے بہترین افسانوں کا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت خیالات اور پاکیزگی کے بہترین شاہکار پیش کئے گئے ہیں۔ ہر افسانہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ قیمت:۔ ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

بہارِ بے خزاں

مصنف تخلص سحرؔ، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نمونۂ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً ؎

جلوۂ مہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں — شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں

اس تذکرہ کے علاوہ سحرؔ نے "طورِ معنی" کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں انھوں نے متعدد فارسی تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہد تصنیف و تالیف یہ تذکرہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفرؔ اور لکھنؤ میں امجد علی شاہ حکمراں تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوعہ ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے یہ نسخہ "مولوی عبد الحیٔ مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبد العلی ندوی نے عاریتہً کتب خانے کو دیدیا ہے — فہرست کتب میں اس کا نمبر ۳۲۴ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ "طورِ معنی" بھی مجلد ہے۔

بہارِ بے خزاں کے مخطوطے میں ۸ × ۶ سائز کے تقریباً ۴۹ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴، اور آخر کے ۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔

مخطوطے کے ایک حاشیہ پر کفایت علی۔ کافی کا یہ تاریخی قطعہ درج ہے۔

جب ہوا یہ تذکرہ تالیف نیک گلستاں — یادگارِ شاعرانِ کشورِ ہندوستاں
فکر کافی سے ہوئی تاریخ اُس کی آشکار — یہ عجب گلزار زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء نکلتا ہے۔

خصوصیات برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسب دستور زمانہ، فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نمونۂ کلام درج ہے — اس میں خواجہ میر دردؔ سے لیکر ذوقؔ، مومنؔ، ناسخؔ اور غالبؔ کے عہد تک کے صرف ۵۰ شاعروں کا ذکر ہے — اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔ تذکرہ نگار چونکہ اردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں، یہ تذکرہ بڑا اہم ہوجاتا ہے۔ میرؔ کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

"کہ بشہیر خویش با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود در سیردہ تعشق طبع و میلِ خاطر داشتہ۔ آخر عشق او خاصۂ مشک پیدا کردہ ...."

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے "میر تقی میر حیات اور شاعری" میں بسلسلۂ معاشقہ اسی سے استفادہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۹	رغبت	میر......	۵۷	قاسم	قاسم علی خاں
۲	اسد	مرزا نوشہ اسد اللہ خاں	۳۰	رقت	مرزا قاسم علی	۵۸	کلیم	شیخ کلیم اللہ
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۳۱	رنگین	سعادت یار خاں ؟	۵۹	کرم	شیخ غلام ضامن
۴	آزردہ	مولوی صدر الدین خاں	۳۲	روشن	روشن شاہ	۶۰	گویا	فقیر محمد
۵	احسان	حافظ عبد الرحمن خاں	۳۳	سرور	اعظم الدولہ	۶۱		گنا بیگم
۶	احسن	مرزا احسن علی	۳۴	سعادت	سعادت علی	۶۲	لطف	مرزا علی
۷	امکان	×	۳۵	سعید	سعید الدین خاں	۶۳	قہر	نواب امین الدولہ
۸	امین	امین الدین	۳۶	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۶۴	محزوں	میر ناصر خاں
۹	بقا	محمد بقاء اللہ	۳۷	سودا	مرزا رفیع	۶۵	محبت	نواب
۱۰	انوار	انوار حسین	۳۸	سحر	احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	مسرور	×
۱۱	بیدار	میر محمد	۳۹	شہیدی	کرامت علی	۶۷	مفتوں	منشی اصغر علی
۱۲	برق	مرزا محمد رضا	۴۰	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۶۸	مست	مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تسکین	میر حسن	۴۱	شرر	×	۶۹	ملتمس	مہدی
۱۴	تمنا	×	۴۲	صاحب	ام الفاطمہ ؟	۷۰	ممنون	سید .... الدین
۱۵	ثابت	مرزا فخر الدین ؟	۴۳	ظفر	مرزا ابوظفر بادشاہ	۷۱	منتظر	نور الاسلام ؟
۱۶	جرأت	×	۴۴	طور	×	۷۲	منت	میر قمر الدین
۱۷	جانی	×	۴۵	عاشق	آغا حسین علی خاں	۷۳	مقصود	نامعلوم
۱۸	جینا	جینا بیگم	۴۶	عشق	حکیم عرب اللہ خاں ؟	۷۴	مشتاق	عبد اللہ خاں
۱۹	جوان	×	۴۷	عشق	شیخ غلام محمد	۷۵	مومن	مومن خاں
۲۰	حسن	میر......	۴۸	عیشی	طالب علی خاں	۷۶	مصحفی	غلام ...... ہمدانی
۲۱	حشر	رسول بخش	۴۹	غریب	×	۷۷	معروف	الٰہی بخش خاں
۲۲	حسین	×	۵۰	غافل	×	۷۸	میر	محمد تقی
۲۳	خلیل	شاہجہاں آبادی شاگرد آتش	۵۱	فضل	فضل مولانا خاں	۷۹	ناسخ	شیخ امام بخش
۲۴	خادم	خادم حسین	۵۲	فصیح	مرزا جعفر علی	۸۰	نیاز	مولوی نیاز احمد
۲۵	خالق	عبد الخالق	۵۳	فغاں	اشرف خاں	۸۱	وحشت	غلام علی خاں
۲۶	درد	خواجہ میر درد	۵۴	فرح	فرح علی	۸۲	وزیر	خواجہ وزیر
۲۷	ذوق	محمد ابراہیم	۵۵	قائم	قیام الدین	۸۳	ہوش	غلام مرتضیٰ
۲۸	ذکی	مہدی علی	۵۶	قدرت	قدرت اللہ	۸۴	یاس	خیر الدین
						۸۵	مذاق	×

گلدستۂ نازنیناں

مصنف

منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنھوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۱۸۴۸-۴۷ء میں گارسیان دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت

کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۰ھ مطابق دسمبر ۱۸۴۴ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہوگیا اور نام اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا" لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور زین العابدین عارف کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاہ عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے ولیعہد اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات

"گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوٰے کیا ہے کہ انھوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعر و اصناف سخن کا تذکرہ کر کے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چھ صفحوں میں انھوں نے تاریخ شعر پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انھوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کر دئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستۂ نازنیناں" کو انھوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انھوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کر سکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس ۳۸ کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد		۱۴	تسکین		۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر		۱۵	شیفتہ		۲۸	جینا بیگم
۳	سودا		۱۶	ممنون	نظام الدین	۲۹	چانی
۴	مومن		۱۷	قاسم	میر قدرت اللہ	۳۰	زینت
۵	ذوق		۱۸	عشق	عزت اللہ	۳۱	صاحب جی
۶	جرات		۱۹	ہدایت	ہدایت خاں	۳۲	نزاکت
۷	انشاء		۲۰	نصیر	شاہ نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف	الٰہی بخش	۲۱	ولی		۳۴	جان
۹	اسد	اسد اللہ خاں	۲۲	نظیر	اکبر آبادی	۳۵	ماہ
۱۰	عابد	نواب زین العابدین	۲۳	احسان	حافظ عبدالرحمن	۳۶	چر کین
۱۱	آتش		۲۴	حاتم	ظہور الدین	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ		۲۵	نکہت	نیاز علی بیگ	..	.. ...
۱۳	مصحفی		۲۶	اثیم	محمد علی	..	...

نقاب اُٹھ جانے کے بعد

مولانا نیاز فتحپوری کے تین افسانوں کا مجموعہ جس میں بتایا گیا ہے کہ ہمارے ملک کے ہادیان طریقت اور علمائے کرام کی زندگی کیا ہے اور ان کا وجود ہماری معاشرت واجتماعی حیات کے لئے کس درجہ سم قاتل ثابت ہوتا رہا ہے۔ زبان، پلاٹ اور انشاء کے لحاظ سے جو مرتبہ ان افسانوں کا ہے وہ دیکھنے سے تعلق رکھتا ہے۔ قیمت:- ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

گُلستانِ بے خزاں[1]

مصنّف

حکیم میر قطب الدین باطنؔ، مرید مولوی غلام نصیر الدین عرف کالے میاں شاہجہاں آبادی۔ باطن کے والد کا نام حکیم محمد ظاہر تھا اور وہ محلہ تاج گنج آگرہ میں رہتے تھے۔[2] باطن نے عربی فارسی کی تعلیم نظیر اکبر آبادی سے حاصل کی تھی اور شعر و سخن میں بھی انھیں سے مشورہ کرتے تھے۔

باطن نے تذکرے میں اپنے حالات بھی درج کئے ہیں اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ انھیں اشعار جمع کرنے کا شوق لڑکپن سے تھا۔ چار دواوین، ایک مثنوی اور "اعجاز رقم" (خمسہ بر مثنوی میر حسن) کے علاوہ گلستان بے خزاں ان سے یادگار ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

باطن نے تقریباً ۳۵ - ۳۶ سال کی عمر میں یہ تذکرہ بہ زبان اردو لکھا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں قطعات تاریخ تالیف درج ہیں۔ ان سے ۱۱۶۵ھ نکلتے ہیں۔ لیکن باطن نے ایک تاریخ اس طور پر بھی درج کی ہے۔

خامہ نے جب دیا جواب سوال — رو بہ رو رکھ کے گلشنِ بے خار
منصفانِ زمانہ کہنے لگے — ہے گلستان بے خزاں میں بہار
بلبلِ فکر پھر تو اے باطن — چہچہایا یہ کھول کر منقار
نام تاریخی اس شگوفے کا — "نغمۂ عندلیب" کہہ اے یار

"نغمۂ عندلیب" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے۔ غالباً یہ سال آغاز ہے حقیقتہً یہ تذکرہ ۱۲۶۵ھ میں مکمل ہوا اور ماہ جمادی الاول ۱۲۹۱ھ مطابق جون ۱۸۷۵ء میں پہلی بار مطبع نول کشور سے شائع ہوا ہے۔ شروع میں ۳ صفحے کا دیباچہ ہے۔ اصل تذکرہ ۲۸۸ صفحوں پر ختم ہو جاتا ہے لیکن آخری چند صفحات میں تقریظ و قطعاتِ تاریخ ہیں اور اس طرح اس کے صفحات ۲۹۶ تک پہنچ جاتے ہیں۔

خصوصیات

تذکرہ اردو میں ہے اور شیفتہ کے گلشن بے خار کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ دیباچہ میں باطن نے لکھا ہے کہ "گلشن بے خار تالیف نواب مصطفےٰ خاں متخلص بہ شیفتہ جا اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ حضرت ہیں نوابی پر نہ فریفتہ۔ سب کو حقارت سے یاد کیا۔ اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے ...... اور عبارت تذکرہ کی وہ مثل کہ آدھا تیتر آدھا بٹیر، تذکرہ اردو عبارت فارسی یہ ان کی اور ان کے استاد کی عقل کا پھیر ہے ...... پس جن صاحبوں کو گمان احقر کی غلطی پر ہو گلشن بے خار کو ملاحظہ فرمائیں راست و دروغ واضح ہو جائے گا۔ ایسی ایسی بے انصافیاں جب نظر آئیں تو عاصی حکیم قطب الدین متخلص بہ باطن نے

---

[1] اس کا تاریخی نام نغمۂ عندلیب ہے۔ جس سے ۱۲۶۱ھ نکلتے ہیں۔ آخری صفحات میں باطن نے لکھا ہے کہ ۔۔ سال آغاز اس رقیع کا یہ ہے گلستان بے خزاں بھی دو مصرعے مورخ سے بھی ۱۲۶۱ھ بنتے تھا۔ لیکن تکمیل کی تاریخ دو ربیع الاول ۱۲۶۵ھ ہے جیسا کہ باطن نے دیباچے میں لکھا ہے۔

ایک تذکرہ بہ جواب گلشن بے خار بہ عبارت اردو زبان جمع کیا جس کا نام رکھا ،، گلستانِ بے خزاں "

شیفتہ سے باطن کی مخاصمت کا اصل سبب یہ تھا کہ شیفتہ نے گلشن بے خار میں باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے متعلق لکھ دیا تھا کہ ،، اُن کے اشعار بازاری لوگوں کی زبان پر جاری ہیں ۔ ان اشعار کی بنا پر نظیر شاعروں میں شمار ہونے کے لائق نہیں ۔ "

باطن نے اپنے تذکرے میں اس کا انتقام لیا اور شیفتہ کے احباب ، استاد اور ممدوحین کو جی کھول کر گالیاں دیں ، شیفتہ نے مومن اور آزردہ کی بڑی تعریفیں کی تھیں ۔ دونوں کے کلام میں باطن نے معائب نکالے اور آزردہ کے اشعار پر اصلاحیں دیں ۔ اس انتقامی جذبے کا یہ اثر ہوا کہ ،، گلستان بے خزاں " کی تحریر میں توازن و اعتدال باقی نہ رہا ۔ تذکرہ مخالفین کی ہجو اور موافقین کی مدح کا مجموعہ بن گیا ۔ اپنے استاد نظیر اکبر آبادی کی تعریف میں انھوں نے بڑی مبالغہ آمیزی سے کام لیا اور ان کا ذکر بیس صفحات میں کیا ۔ لیکن اس سے بڑا فائدہ یہ ہوا ہے کہ ،، نظیر اکبر آبادی " رفتہ رفتہ منظر عام پر آ گئے اور آج ان کا نام میر و غالب کے ساتھ لیا جاتا ہے ۔ فکر کی بلندی نہ سہی لیکن سماجی زندگی اور مقامی آب و رنگ کی عکاسی کے لحاظ سے واقعی اردو کا کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا ۔ شیفتہ نے نظیر کے ساتھ واقعی زیادتی کی تھی اور یہ شیفتہ ہی کی تنقیدی رائے کا اثر تھا کہ نظیر بہت دنوں تک گم نام رہے ۔ باطن نے انھیں اچھالا اور اس طرح کہ عام و خاص دونوں ان کی طرف متوجہ ہوئے اور آج نظیر کو جو قبول عام حاصل ہو رہا ہے وہ تفصیل کا محتاج نہیں رہا ہمارے نزدیک باطن کے تذکرے کا بڑا حاصل یہ ہے کہ اس کی بدولت ایک وقت زدہ شاعر کو ادبی تاریخ میں مناسب جگہ مل گئی ۔

یوں باطن کے تذکرے کا انداز صناعانہ ہے انھوں نے عموماً عبارت آرائی اور بے جا تعریف و تنقیص میں زور قلم صرف کیا ہے ۔ حالات البتہ قدرے تفصیلی ہیں اور معاصرین کے متعلق بعض اہم معلومات فراہم کرتے ہیں لیکن سب سے طویل ذکر نظیر اکبر آبادی کا ہے ———— انتخاب کلام میں البتہ بڑے اختصار سے کام لیا گیا ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احمد احمد بیگ	۷	آزاد امیر الدین	۱۳	ایمان شیر محمد خاں
۲	احمد غلام احمد	۸	آزاد فقیر اللہ	۱۴	اوباش شیخ میر زماں
۳	آبرو نجم الدین	۹	آزاد فقیر اللہ	۱۵	آشفتہ مرزا رضا علی
۴	افصح حیدر علی خاں	۱۰	آزاد لالہ رام سنگھ	۱۶	اویسی محی الدین
۵	اصغر و امجد امجد علی	۱۱	آشوب امداد علی	۱۷	آشفتہ میر منور علی
۶	آرام پریم ناتھ	۱۲	آشفتہ عظیم الدین	۱۸	انشا انشاء اللہ خاں

۱۹	آصف	آصف الدولہ
۲۰	انجام	امیر خاں
۲۱	آفتاب	شاہ عالم
۲۲	آفرین	قلندر بخش
۲۳	انتظار	
۲۴	انیس	امیر الدولہ
۲۵	آفاق	فریدالدین
۲۶	انور	ولی محمد خاں
۲۷	آگاہ	حسن علی
۲۸	امانت	امانت رائے
۲۹	آگاہ	
۳۰	امی	روشن بیگ
۳۱	اٹل	عبد الجلیل
۳۲	امجد	امجد
۳۳	اثر	علی حسین علی
۳۴	احسان	.
۳۵	امانی	میر امانی
۳۶	احسان	عبد الرحمٰن
۳۷	امین	محمد اسمٰعیل
۳۸	امین	امین الدین
۳۹	احسن	مرزا احسن
۴۰	امین	محمد امین
۴۱	احسن	احسن اللہ خاں
۴۲	امیر	
۴۳	احقر	جواد علی
۴۴	امیر	امیر الدولہ ظفر جنگ بہادر
۴۵	اختر	اکبر علی
۴۶	الفت	منگل سین
۴۷	ارمان	
۴۸	اسم	محمد علی
۴۹	اسعد	اسعد بخت
۵۰	الہام	شرف الدین
۵۱	اکبر	اکبر خاں
۵۲	اسد	میر امانی
۵۳	اسیر	-
۵۴	اسلام	شیخ الاسلام
۵۵	اشفاق	
۵۶	اشرف	محمد اشرف
۵۷	اطہر	محی الدین
۵۸	اعظم	اعظم خاں
۵۹	افسوس	میر شیر علی
۶۰	اختر	-
۶۱	آزاد	اسد اللہ
۶۲	ارشاد	انور علی
۶۳	استاد	محمد بخش
۶۴	اسیر	اعظم علی
۶۵	آرام	مکھن لال
۶۶	آزردہ	صدر الدین
۶۷	احسن	
۶۸	افسر	غلام اشرف
۶۹	الفت	
۷۰	امیر	علی محمد خاں
۷۱	امین	امین الدین
۷۲	امانی	
۷۳	احقر	
۷۴	افسوس	
۷۵	انصاف	عبد الرحمٰن
۷۶	اسیر	گلزار علی
۷۷	آتش	حیدر علی
۷۸	آباد	-
۷۹	اشکی	غلام محی الدین
۸۰	اعظم	میر اعظم علی
۸۱	اثیم	محمد علی
۸۲	احمد	غلام محی الدین
۸۳	ادب	محی الدین
۸۴	بخشی	حسین بخش
۸۵	بیدا	میر محمدی
۸۶	بقا	محمد بقا
۸۷	برکت	برکت اللہ
۸۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۸۹	برشتہ	مشرف
۹۰	برکت	برکت علی
۹۱	بیجواب	
۹۲	بیخود	نرائن داس
۹۳	بیجان	شنبھو ناتھ
۹۴	بیزار	حسین بخش
۹۵	بے باک	نجف علی
۹۶	بسمل	جبار علی
۹۷	بیتاب	عباس علی خاں
۹۸	بشیر	بشارت علی خاں
۹۹	بیتاب	
۱۰۰	بیتاب	سیوک رام
۱۰۱	بیتاب	خداوردی خاں
۱۰۲	بہادر	بینی بہادر
۱۰۳	بیتاب	
۱۰۴	بشیر	محمد علی
۱۰۵	باطن	قطب الدین

۱۰۶	بہار		۱۳۵	تسکین	میر حسین	۱۶۴	جوہر	احمد علی
۱۰۷	بہجت		۱۳۶	تسکین	سعادت علی	۱۶۵	جراح	غلام ناصر
۱۰۸	پیام	شرف الدین علیخاں	۱۳۷	تجلی	میر غلام علی	۱۶۶	جوشش	محمد عارف
۱۰۹	پروانہ	جسونت رائے	۱۳۸	تنہا	کفایت علی	۱۶۷	جینا	جینا بیگم
۱۱۰	پروانہ	محمد بیگ	۱۳۹	تپش	مدد علی	۱۶۸	جولاں	الف شاہ
۱۱۱	بسیط	آنند سروپ	۱۴۰	تمکین	محمد یوسف	۱۶۹	چرکیں	-
۱۱۲	بیدل	غلام حسین	۱۴۱	ثنا	ثناء اللہ	۱۷۰	جان	جان صاحب
۱۱۳	بحر	-	۱۴۲	ثروت	سید درویش	۱۷۱	جوش	نیاز احمد
۱۱۴	برق	نجم الدین	۱۴۳	ثابت	معزالدین	۱۷۲	جان	جان صاحبہ
۱۱۵	پذیر	نثار علی	۱۴۴	ثنا	شمس الدین	۱۷۳	حقیر	نبی بخش
۱۱۶	تصویر		۱۴۵	ثاقب		۱۷۴	حسرت	ذوقی رام
۱۱۷	تراب	تراب علی	۱۴۶	ثابت	اجابت علی	۱۷۵	حسن	میر غلام حسن
۱۱۸	تمکین	نثار علی	۱۴۷	جرات	قلندر بخش	۱۷۶	حسرت	-
۱۱۹	تسلی	ٹیکارام	۱۴۸	جنون	مرزا نجف علی	۱۷۷	حسرت	جعفر علی
۱۲۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۴۹	جعفر	باقر علی	۱۷۸	حجام	عنایت اللہ
۱۲۱	تاباں	عبدالحیٔ	۱۵۰	جام	کنور سین	۱۷۹	حسین	نواب غلام حسین
۱۲۲	تمنا	محمد اسحٰق	۱۵۱	جانی	بیگم جان	۱۸۰	حیف	چراغ علی
۱۲۳	ترقی	مرزا تقی خاں	۱۵۲	چھمن	چھمن ناتھ	۱۸۱	حاتم	ظہورالدین
۱۲۴	تاب	مہتاب رائے	۱۵۳	جان	جان علی	۱۸۲	حشمت	محتشم علی
۱۲۵	تحیر	غلام مصطفےٰ	۱۵۴	جہاندار	جہاندار شاہ	۱۸۳	حیدر	حیدر علی
۱۲۶	تمکین	صلاح الدین	۱۵۵	جہانگیر	مرزا جہانگیر	۱۸۴	حافظ	محمد اشرف
۱۲۷	تجمل		۱۵۶	جلال		۱۸۵	حیدر	حسام الدین
۱۲۸	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۵۷	جولاں	میر حسن علی خاں	۱۸۶	حشمت	میر محمد علی
۱۲۹	تپش	-	۱۵۸	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۸۷	حالی	محب علی
۱۳۰	تعشق	-	۱۵۹	جنون	فخرالاسلام	۱۸۸	حبیب	
۱۳۱	تجمل	محمد عظیم	۱۶۰	جوشش	محمد روشن	۱۸۹	حضور	بالمکند
۱۳۲	تجلی	محمد حسین	۱۶۱	جوان	نعیم بیگ	۱۹۰	حیراں	حیدر علی
۱۳۳	تصور	حیدر حسن	۱۶۲	جوش	رحیم اللہ	۱۹۱	حیرت	اجودھیا پرشاد
۱۳۴	تجلی	شاہ تجلی	۱۶۳	جذب	میر بھکاری	۱۹۲	حزیں	

۱۹۳	حفیظ	محمد حفیظ	۲۲۲	خاں	محمدی خاں	۲۵۱	ذکا	لالہ خوب چند
۱۹۴	حکیم	محمد اشرف	۲۲۳	خاکسار	میر محمد یار	۲۵۲	ذوق	ذوقی شاہ
۱۹۵	حقیقت	میر شاہ حسین	۲۲۴	خادم		۲۵۳	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۹۶	حیرت	فخر الدین	۲۲۵	خستہ	عبداللہ خاں	۲۵۴	ذوقا	ذوقا
۱۹۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۲۲۶	خلق	جادو نرائن	۲۵۵	ذکار	ذکار اللہ خاں
۱۹۸	حیرت	میر مراد علی	۲۲۷	خوشنود		۲۵۶	ذوقی	ذوقی
۱۹۹	حقیر	امام الدین	۲۲۸	درد	خواجہ محمد	۲۵۷	راسخ	ظفریاب خاں
۲۰۰	حسن	خواجہ حسن	۲۲۹	دردیش	میر شاہ علی	۲۵۸	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۲۰۱	حسن	ابوالحسن	۲۳۰	داغ	میر محمدی	۲۵۹	بہادر	
۲۰۲	حسن	مرزا احسن	۲۳۱	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۶۰	رقت	
۲۰۳	حسین	غلام حسین	۲۳۲	دانا	میر فضل علی	۲۶۱	رسا	
۲۰۴	حسن	حسن علی خاں	۲۳۳	دریغ	زین العابدین	۲۶۲	رضا	
۲۰۵	حکیم	نہال الدین	۲۳۴	دارا	دارا بخت	۲۶۳	رستم	سید رستم علی خاں
۲۰۶	حیا	رحیم الدین	۲۳۵	داؤد		۲۶۴	رسوا	لالہ آفتاب رائے
۲۰۷	حزیں	بہادر علی	۲۳۶	دلخوش	لالہ بہادر سنگھ	۲۶۵	رسا	علیم اللہ
۲۰۸	حشمت	فخر الدین	۲۳۷	دردمند	کریم الدین خاں	۲۶۶	رسم	غلام محمد
۲۰۹	خالق	عبدالخالق	۲۳۸	دل	آزاد خاں	۲۶۷	رضا	سید محمدی
۲۱۰	خالق	خالق بخش	۲۳۹	دل	شمس الدین	۲۶۸	رضا	میر رضا علی
۲۱۱	خلیل	ابراہیم علی	۲۴۰	دلسوز	خیراتی خاں	۲۶۹	رضا	میر محمد رضا
۲۱۲	خنداں		۲۴۱	دولہن بیگم	بہو بیگم	۲۷۰	رضا	مرزا جیون
۲۱۳	خیال	غلام حسن	۲۴۲	دل	نذر آور خاں	۲۷۱	رضی	سید اللہ ولہ یقینی خاں
۲۱۴	خاکی	حیدر بیگ	۲۴۳	دل		۲۷۲	راقم	لالہ بندرابن
۲۱۵	خادم		۲۴۴	دلگیر	میر حمایت اللہ	۲۷۳	رضی	مرزا رضی خاں
۲۱۶	خلق	میر احسن	۲۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۲۷۴	راغب	مرزا سبحان علی بیگ
۲۱۷	خلیق	میر مستحسن	۲۴۶	دوست		۲۷۵	رغبت	
۲۱۸	خادم	خادم علی	۲۴۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۲۷۶	رافت	رؤفشہ
۲۱۹	خان	اشرف خاں	۲۴۸	داغ	میاں ہدایت علی	۲۷۷	رفیق	امین اللہ
۲۲۰	خستہ	غلام قطب	۲۴۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۷۸	راسخ	غلام علی
۲۲۱	خرد	فخر الدین	۲۵۰	ذرہ	لال رام ناتھ	۲۷۹	رفافت	مرزا نگین

۲۸۰	رغبت	سید عبدالمعانی	۳۰۸	سامی	مرزا محمد جاہ بیگ	۳۳۷	سرعت	
۲۸۱	روشن	روشن شاہ	۳۰۹	سبحان	عبدالسبحان	۳۳۸	سعید	سعیدالدین خاں
۲۸۲	رفیع	رفیع الدین	۳۱۰	سبقت	مرزا مغل	۳۳۹	سلطان	سلطان خاں
۲۸۳	رنگین	لالہ پورن لعل	۳۱۱	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۳۴۰	شاد	
۲۸۴	رفعت	مرزا قاسم علی بیگ	۳۱۲	سرسبز	مرزا زین العابدین	۳۴۱	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۵	رونق	میر غلام حیدر خاں	۳۱۳	سجاد	میر سجاد	۳۴۲	شاد	اللہ یار بیگ
۲۸۶	رند	مہربان خاں	۳۱۴	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ	۳۴۳	شاد	
۲۸۷	رضا	حمیدالدین	۳۱۵	سراج	سراج الدین علی	۳۴۴	شاد	احمد حسین
۲۸۸	رند	لالہ گنگا پرشاد	۳۱۶	سردر	اعظم الدولہ میر محمد خاں	۳۴۵	شاداں	رجب علی
۲۸۹	رنج	میر محمد نصیر	۳۱۷	سراج		۳۴۶	شاکر	شاکر علی
۲۹۰	راز	حیدرآبادی	۳۱۸	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۳۴۷	شاہ	سعداللہ
۲۹۱	رنگین	سعادت یار خاں	۳۱۹	سلطان	مرزا ایزد بخش	۳۴۸	شاکر	محمد شاکر
۲۹۲	رضا	شیخ محسن رضا	۳۲۰	سعید	سعیدالدین خاں	۳۴۹	شائق	محمد ہاشم
۲۹۳	رمز	محمد سلطان	۳۲۱	سکندر	محمد علی	۳۵۰	شائق	میر حاجی
			۳۲۲	سعادت	سعادت علی	۳۵۱	شائق	نذیرالدین
۲۹۴	رفعت	مرزا پیارے صاحب عالم	۳۲۳	سلطان	نصراللہ خاں	۳۵۲	شرف	شرف الدین
۲۹۵	رسا	مرزا کریم الدین صاحب عالم	۳۲۴	سلیمان		۳۵۳	شرف	میر مہدی
۲۹۶	رضا	میاں غلام محی الدین حیدرآبادی	۳۲۵	سلام	نجم الدین	۳۵۴	شرف	شمس الدین
۲۹۷	ربط	رائے بالا پرشاد	۳۲۶	سرعت		۳۵۵	شریف	شریف بیگ
۲۹۸	رہا	غلام محمد خاں	۳۲۷	سلیمان	سلیمان شکوہ	۳۵۶	شریر	مرزا صادق
۲۹۹	زکی	شیخ مہدی علی	۳۲۸	سودا	محمد رفیع	۳۵۷	شرافت	شرافت علی
۳۰۰	زار	میر مظہر علی	۳۲۹	سوز	محمد میر	۳۵۸	شرر	جعفر علی
۳۰۱	زینت		۳۳۰	سہراب	سہراب بیگ	۳۵۹	شرر	ابراہیم بیگ
۳۰۲	زار	میر برہان الدین	۳۳۱	سید	غلام رسول	۳۶۰	شعلہ	لالہ امر ناتھ
۳۰۳	زار	میر جیون علی	۳۳۲	سوزاں	احمد علی خاں	۳۶۱	شفیع	محمد شفیع
۳۰۴	زماں	سید محمد زماں	۳۳۳	سید	قطب علی	۳۶۲	شفا	حکیم یار علی
۳۰۵	زکی	جعفر علی خاں	۳۳۴	سیادت	مجاہدالدین	۳۶۳	شفیق	مظہر علی
۳۰۶	زخم	بسم اللہ خاں	۳۳۵	سید	غالب علی خاں	۳۶۴	شکوہ	شکوہ علی
۳۰۷	ساماں	میر محمد ناصر	۳۳۶	سحر	محمد یعقوب علی خاں	۳۶۵	شکوہ	محمد رضا

۳۶۶	شکر	رادھا کرشن	۳۹۵	شیدا	خواجہ ہینگا	۴۲۴	صفا	منولعل
۳۶۷	شکیبا	غلام حسین	۳۹۶	شیفتہ	عبدالصمد	۴۲۵	صفا	
۳۶۸	شگفتہ	بیدار بخت	۳۹۷	شیفتہ	محمد مصطفےٰ خاں	۴۲۶	صفت	کریم اللہ خاں
۳۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۳۹۸	شیفتہ	احمد خاں	۴۲۷	صافی	بدھ سین
۳۷۰	شگفتہ	مرزا یوسف علی	۳۹۹	شاد	تفضل حسین	۴۲۸	صابر	مرزا صابر
۳۷۱	شوق	الٰہی بخش	۴۰۰	شہرت	مرزا حاجی	۴۲۹	صفا	مرزا ننھے
۳۷۲	شوق	محمد بخش	۴۰۱	شرر	غیاث الدین	۴۳۰	صفیر	جان خاں
۳۷۳	شوق	جوہر بیگ	۴۰۲	شور	جارج بنس	۴۳۱	صدق	محمد صدیق
۳۷۴	شوق	قدرت اللہ	۴۰۳	شمس	ولی اللہ	۴۴۲	صمد	عبدالصمد
۳۷۵	شوق		۴۰۴	شاد	رام پرشاد	۴۴۳	صبا	وزیر علی
۳۷۶	شوق	حسن خاں	۴۰۵	شکر	محمد مرزا	۴۴۴	ضیا	ضیاءالدین
۳۷۷	شوق	روشن علی	۴۰۶	شاد	دیبی پرشاد	۴۴۵	ضبط	میر حسن شاہ
۳۷۸	شوق	غلام رسول	۴۰۷	شاکر	ظوباب خاں	۴۴۶	ضیا	میر ضیاءالدین
۳۷۹	شور	محمد بیگ	۴۰۸	صاحب	ظریاب خاں	۴۴۷	ضمیر	شیخ مداری
۳۸۰	شوق	حنیف علی	۴۰۹	صاحب	امۃ الفاطمہ	۴۴۸	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۸۱	شوق	لالہ بھوکے لال	۴۱۰	صاحب		۴۴۹	ضمیر	لالہ گنگا داس
۳۸۲	شور	غلام احمد	۴۱۱	صاحب	امام علی	۴۵۰	ضعیم	غضنفر علی
۳۸۳	شہرت	امیر بخش	۴۱۲	صادق	صادق علی خاں	۴۵۱	طفل	مرزا مقتدر
۳۸۴	شورش	غلام حسین	۴۱۳	صادق	صادق علی خاں	۴۵۲	طالب	طالب حسین
۳۸۵	شہامت	شہامت علی	۴۱۴	صابر	صابر شاہ	۴۵۳	طرہ	طرہ باز خاں
۳۸۶	شہرت		۴۱۵	صادق	جعفر علی	۴۵۴	طرب	لالہ جھنو لعل
۳۸۷	شہید		۴۱۶	صانع	نظام الدین	۴۵۵	طالب	
۳۸۸	شیدا		۴۱۷	صبا	-	۴۵۶	طالب	حافظ طالب
۳۸۹	شیفتہ		۴۱۸	صبا	کانجی مل	۴۵۷	طالب	طالب علی
۳۹۰	شرر		۴۱۹	صبا	شنکر ناتھ	۴۵۸	طور	
۳۹۱	شفق		۴۲۰	صفدری	میر صادق علی	۴۵۹	طوماس	
۳۹۲	شعوری		۴۲۱	صبر	غلام حسین	۴۶۰	طالب	شیر محمد خاں
۳۹۳	شہیدی	کرامت علی	۴۲۲	صفدر	صفدر علی	۴۶۱	طالع	لالہ بند ولعل
۳۹۴	شیدا	معین الدین	۴۲۳	صدق	-	۴۶۲	ظفر	بہادر شاہ ظفر

۴۶۳	ظاہر	حکیم میر محمدی	۴۹۲	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۵۲۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۴۶۴	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۹۳	عشقی	-	۵۲۲	غازی	
۴۶۵	عاجز	لالہ زور آور سنگھ	۴۹۴	عشق	شاہ رکن الدین محمد	۵۲۳	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۶۶	عالی	-	۴۹۵	عشرت	میر غلام علی	۵۲۴	غلام	راجہ گوپال
۴۶۷	عارف	محمد عارف	۴۹۶	عظیم	مرزا اعظیم بیگ	۵۲۵	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۶۸	عالیجاہ		۴۹۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۵۲۶	غافل	لالہ بخت آور
۴۶۹	عارف	میر عارف علی	۴۹۸	عنایت	عنایت علی	۵۲۷	غربت	
۴۷۰	عاصی	امداد حسین	۴۹۹	علی	مرزا علی قلی	۵۲۸	غمگین	میر سید علی
۴۷۱	عاجز	الفت خاں	۵۰۰	عیش	مرزا حسین رضا خاں	۵۲۹	غنی	
۴۷۲	عاصی		۵۰۱	علی	محمد علی خاں	۵۳۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۷۳	عاقل	عاقل شاہ	۵۰۲	عیاش	لالہ خیالی رام	۵۳۱	غنی	شیخ عبد الغنی
۴۷۴	عاصی		۵۰۳	عیاش	میر یعقوب	۵۳۲	غواص	..
۴۷۵	عاشق	مہدی علی خاں	۵۰۴	عیشی	طالب علی	۵۳۳	غریق	-
۴۷۶	عاشق		۵۰۵	عجز	لالہ سندر لعل	۵۳۴	غمگین	عبد اللہ
۴۷۷	عاشق	لالہ رام سنگھ	۵۰۶	عاجز	میر فیض علی	۵۳۵	غیر	میر حسین تسکین
۴۷۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۵۰۷	عاصی	نواب غلام حسین خاں	۵۳۶	فدا	سید محمد علی
۴۷۹	عاشق	نبی بخش	۵۰۸	عاصی	منشی صدر الدین	۵۳۷	فدا	فدا شاہ
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عیار	دلدار علی	۵۳۸	فارغ	میر احمد خاں
۴۸۱	عاشق	مرزا آغا حسین علی خاں	۵۱۰	عظیم		۵۳۹	فائز	
۴۸۲	عبد	عبد الواسع	۵۱۱	عارف	نواب زین العابدین	۵۴۰	فارغ	-
۴۸۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۵۱۲	عزیز	یوسف علی خاں	۵۴۱	فارغ	لالہ بالمکند
۴۸۴	عزلت	سید عبد الولی	۵۱۳	عیش	حکیم آغا جان	۵۴۲	فارغ	فارغ شاہ
۴۸۵	عزیز	عزیز اللہ	۵۱۴	عصر	میاں احمد علی	۵۴۳	فدا	میر عبد الصمد
۴۸۶	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۱۵	عظیم	محمد غوث	۵۴۴	فدا	مرزا عظیم بیگ
۴۸۷	عزیز	لالہ بھکاری لعل	۵۱۶	عنایت	میر قمر الدین حیدر آبادی	۵۴۵	فدا	فدا حسین
۴۸۸	عزیز	لالہ مہاراج سنگھ	۵۱۷	عاجز	لالہ پیارے لعل	۵۴۶	فدا	عاقبت محمود خاں
۴۸۹	عسکری	مرزا عسکری	۵۱۸	غالب	مکرم الدولہ	۵۴۷	فدا	امام الدین
۴۹۰	عشق	شیخ غلام محی الدین	۵۱۹	غالب	غالب علی خاں	۵۴۸	فدوی	لالہ لچھمی رام
۴۹۱	عشاق	-	۵۲۰	غالب	اسد اللہ خاں	۵۴۹	فدوی	-

۵۵۰	فدوی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین حیدرآبادی	۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فدوی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین -	۶۰۹	کرم	غلام ضامن
۵۵۲	فدوی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم	حیدر علی
۵۵۳	فراسو	فراسو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریاں	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا ابر علی	۶۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیم	محمد حسین
۵۵۹	فریاد	-	۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم ثناء اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان	-
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا	گنا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر ببر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک	مرزا وجیہہ الدین
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قرار	جان محمد	۶۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا	فقیر محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قریں	-	۶۲۴	کمتر	کمتر شاہ
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۶۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	فگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب	مکند رائے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	فگار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	میڈن کرپاکشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۶۲۹	لطف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ	لالہ آنندی پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لہر	بیدار بخش
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھلے	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فدا	پنڈت دیا ندیاں	۶۰۴	قعمد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	ٹھاکر داس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسول	مشہور مرزا منجھلے	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	مبتلا	کاظم علی

۶۳۷	مبتلا	-
۶۳۸	مجذوب	غلام حیدر بیگ
۶۳۹	مجنوں	-
۶۴۰	مجنوں	-
۶۴۱	مجرم	فتح علی
۶۴۲	مجرم	رحمت اللہ
۶۴۳	مجبور	حق رساں
۶۴۴	محزوں	میر ناصر خاں
۶۴۵	محزوں	عالم شاہ
۶۴۶	محو	حسین علی خاں
۶۴۷	محو	عظیم اللہ
۶۴۸	محب	شیخ ولی اللہ
۶۴۹	محبت	بہادر علی
۶۵۰	محبت	نواب محبت خاں
۶۵۱	محنت	مرزا حسین علی
۶۵۲	محشر	اکرام اللہ
۶۵۳	محشر	مرزا علی نقی
۶۵۴	محسن	میر محسن
۶۵۵	محترم	محترم علی خاں
۶۵۶	محمود	محمود خاں
۶۵۷	مخلص	میر باقر
۶۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۶۵۹	مدحت	-
۶۶۰	مدہوش	-
۶۶۱	مرزا	آغا مرزا
۶۶۲	مرزا	مرزا ننھا
۶۶۳	مرزا	ہدایت اللہ
۶۶۴	مرزا	-
۶۶۵	مروت	صفیر علی

۶۶۶	مرہون	مرزا علی
۶۶۷	مزمل	مزمل شاد
۶۶۸	مسرور	شیخ پیر بخش
۶۶۹	مسرور	مرزا سنگی
۶۷۰	مسرور	شرف الدین
۶۷۱	مسکین	سید عبدالواحد
۶۷۲	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۷۳	مستمند	یار علی خاں
۶۷۴	مسیح	میاں براتی
۶۷۵	مشیر	قطب الدین
۶۷۶	مشتاق	عبداللہ خاں
۶۷۷	مشتاق	تاج الدین
۶۷۸	مشتاق	محمد واصل
۶۷۹	مشہور	
۶۸۰	مصدر	ماشاء اللہ
۶۸۱	مصحفی	غلام ہمدانی
۶۸۲	مضمون	
۶۸۳	مضطر	کنور سین
۶۸۴	مضطر	مرزا سنگی
۶۸۵	مضطر	درگا پرشاد
۶۸۶	مضطر	محمد حاجی
۶۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں
۶۸۸	مظفر	مظفر علی
۶۸۹	معقول	
۶۹۰	مغنی	محمد امین
۶۹۱	معین	معین الدین
۶۹۲	معروف	الٰہی بخش
۶۹۳	مومن	مومن خاں
۶۹۴	میر	محمد تقی

۶۹۵	مغل	مغل علی
۶۹۶	مغموم	مشیت علی
۶۹۷	مفتون	کریم بخش
۶۹۸	مفلس	محب علی
۶۹۹	مقبول	
۷۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۷۰۱	مقصود	-
۷۰۲	ملال	-
۷۰۳	ملول	شرف الدین
۷۰۴	مملو	-
۷۰۵	ممتاز	-
۷۰۶	ممنون	امانت علی
۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۷۰۸	منیر	وجیہہ الدین
۷۰۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۷۱۱	منشی	مول چند
۷۱۲	منتظر	نور الاسلام
۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۷۱۴	منعم	نور الحق
۷۱۵	منصف	منصف علی
۷۱۶	منت	قمر الدین
۷۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۷۱۸	موزوں	چھتر سنگھ
۷۱۹	موج	خدا بخش
۷۲۰	مونس	سعادت علی
۷۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۷۲۲	مہر	مہر چند
۷۲۳	مہلت	مرزا علی

۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی	۷۵۳	نادر	محمد عارف	۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۲۵	مسیح	مسیح اللہ	۷۵۴	نازک	زینت بیگم	۷۸۳	ناصر	-
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں	۷۵۵	ناظم	-	۷۸۴	نسیم	-
۷۲۷	مفتوں	-	۷۵۶	نامی	رجب بیگ	۷۸۵	نحیف	سید برکت علی
۷۲۸	ماہ	عنایت علی	۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں	۷۸۶	نسیم	-
۷۲۹	منیر	منیر الدین	۷۵۸	نامی		۷۸۷	نظیر	سید ولی محمد
۷۳۰	منیر	اسمٰعیل حسین	۷۵۹	ناسخ	امام بخش	۷۸۸	ندا	
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ	۷۶۰	نثار	عبدالرسول	۷۸۹	نکہت	نیاز علی
۷۳۲	مشکل	امین الدین	۷۶۱	نثار	نثار علی	۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۳۳	مدح	-	۷۶۲	نثار	محمد اماں	۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۳۴	معزز	-	۷۶۳	نجف	میر نجف علی	۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۳۵	مسیح	محمد مسیح خاں	۷۶۴	نجات	-	۷۹۳	واقف	-
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ	۷۶۵	ندرت	مغل بیگ	۷۹۴	والہ	-
۷۳۷	منیر	-	۷۶۶	ندیم	مرزا علی	۷۹۵	والہ	مرحمت علی خاں
۷۳۸	موزوں	قادر بخش	۷۶۷	نزہت	مرزا ارجمند	۷۹۶	واصف	حسن بخش خاں
۷۳۹	مسرور	غلام حسین	۷۶۸	نزاکت	رنجو	۷۹۷	واصل	محمد واصل
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں	۷۶۹	نسیم	گلزار علی	۷۹۸	وجیہ	وجیہہ الدین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی	۷۷۰	نسیم	کدار ناتھ	۷۹۹	وحشت	-
۷۴۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۷۷۱	نشاط	الٰہی بخش	۸۰۰	وحشت	میر ابوالحسن
۷۴۳	محسن	-	۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ	۸۰۱	وحشت	غلام علی خاں
۷۴۴	مست	رتن لعل	۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین	۸۰۲	وحدت	لالہ جمعیت رائے
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل	۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے	۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۷۴۶	محسن	محمد محسن	۷۷۵	نظیر	-	۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر	۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں	۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۷۴۸	نالاں	محمد عسکری	۷۷۷	نغمی	نعمت اللہ	۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۷۴۹	نالاں	-	۷۷۸	نکہت	نذر علی بیگ	۸۰۷	والہ	منظہر علی خاں
۷۵۰	نادم	-	۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں	۸۰۸	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جنگ	۷۸۰	نوازش	نوازش حسین	۸۰۹	ولی	حاجی ولی
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد	۷۸۱	نیاز	محمد میر	۸۱۰	وحید	وحید الدین

۸۱۱	وفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیرالدین
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی		۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں بنّو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

مذاکرات نیاز

یعنی نیاز کی ڈائری — جوادب وتنقید عالیہ کا عجیب وغریب مجموعہ ہے۔ ایک بار اس کو شروع کر دینا گویا اخیر تک پڑھ لینا ہے

یہ جدید ایڈیشن ہے جس میں صحت و نفاست کاغذ و طباعت کا خاص اہتمام کیا گیا ہے

قیمت :- دو روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خوش معرکۂ زیبا

مصنّف — سعادت خاں ناصر

عہد تصنیف و طباعت — سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے سنہ ۱۲۶۰ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکملہ کا سال سنہ ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔

خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخی شامل ہیں ان میں میر شائق۔ میر علی اوسط رشک۔ میر مظفر علی اسیر اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

ع تالیف کلام شعرائے ہند

سے رشک نے۔

ع چیدہ، ۵ کلام شاعران ہند است

سے اور خود مصنف نے۔

ع یادگار سخنوراں جہاں

سے اس کی تاریخ تصنیف سنہ ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے ؎

اے رشک پسند آئی اس نسخے کی زیبائی
تاریخ یہی پائی "خوش معرکۂ زیبا"

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی سنہ ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

بانکی پور پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی سنہ ۱۲۶۲ھ مطابق سنہ ۱۸۴۲ء کا لکھا ہوا ہے۔ اسکی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

خصوصیات — "خوش معرکۂ زیبا" سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں:۔

۱۔ "گلشن ہند" مرقومہ سنہ ۱۲۱۵ھ۔ از علی لطف

۲۔ "انتخاب دواوین" مرقومہ سنہ ۱۲۶۰ھ۔ از صہبائی

۳۔ "گلدستہ نازنیناں" مرقومہ سنہ ۱۲۶۱ھ۔ از کریم الدین

"گلشن ہند" میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ "انتخاب دواوین" جیسا کہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شمولیت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصّہ چونکہ لفظاً و معناً، انتخاب دواوین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہجاتا ہے جو اصلاً اُردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعراء کا ذکر بلحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیسا کہ دیباچہ میں خود مصنّف نے بیان کیا ہے۔

"ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصحفی کا دستیاب ہوا۔ تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دو رنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس اُستاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استادی اور شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کا مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنّف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرۂ ہندی (مصحفی)۔ ریاض الفصحا (مصحفی)۔ عمدہ منتخبہ (سرورؔ) اور گلشن بے خار (شیفتہ) ضرور ان کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے:-

"میر حسن ولد میر غلام حسین ضاحک ہمت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگرد رشد مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بپاس خاطر معشوقہ، مثنوی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اسمیں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر وضیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے میر حسن صاحب مع مثنوی اور کسی تقریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا افسانہ رفتہ سے آزردگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دو شالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزارہا دوشالے آن واحد میں بخش دئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیان واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اُچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیفہ ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشاشت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی فخر اُن کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی ص ۲۲)

فہرست شعراء:-

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵	رفعت	مولوی غلام جیلانی	۲۹	نادر	گنگا پرشاد
۲	شوق	مرزا عبداللہ	۱۶	صنعت	شیخ کریم الدین	۳۰	اختر	مرزا جواد علی
۳	شہید		۱۷	طالب	شبراتی	۳۱	خلق	میر حسین
۴	ہاشمی	میر ہاشم علی	۱۸	غفلت	احمد خاں	۳۲	حجام	عنایت اللہ
۵	شائق	میر محمد	۱۹	کرم	کریم اللہ خاں	۳۳	رضا	محمد رضا
۶	فدا	لچھمی رام	۲۰	ماہر	غلام محمد خاں	۳۴	سایل	مرزا یار بیگ
۷	ممتاز	میر امانت علی	۲۱	حیرت	میر مراد علی	۳۵	اسد	مرزا مانی
۸	معین	محمد معین	۲۲	شہیدی	کرامت علی خاں	۳۶	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۹	قائم	شیخ قیام الدین	۲۳	لطف	لطف علی بیگ	۳۷	ماہر	میر فخر الدین
۱۰	کلیم	محمد حسین	۲۴	عشرت	میر غلام علی	۳۸	ذاکر	سید میر جان
۱۱	بے تاب		۲۵	آزاد	امیر الدین	۳۹	احسن	مرزا احسن علی
۱۲	کبیر	حکیم کبیر علی	۲۶	شوکت	حنیف علی	۴۰	مذنب	مرزا محمد حسن
۱۳	پروانہ	پروانہ علی شاہ	۲۷	زکی	مہدی علی	۴۱	ضیا	سید محمد
۱۴	شوق	مولوی قدرت اللہ	۲۸	میر حسن	......	۴۲	ناصر	سید آقا میر

۴۳	تائب	میرن	۷۲	آبرو	شاہ مبارک	۱۰۱	عسکری	مرزا
۴۴	جریح	شیخ میر علی	۷۳	فدوی	میر محمد حسن	۱۰۲	درد	خواجہ میر درد
۴۵	کاشف	شیخ [illegible] علی	۷۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین	۱۰۳	اثر	میر محمد
۴۶	طپش		۷۵	ناجی	محمد شاکر	۱۰۴	رنج	میر محمد نظیر
۴۷	معصوم	کلو خاں	۷۶	سکندر	محمد علی	۱۰۵	الم	صاحب میر
۴۸	فاطر	میر بخش خاں	۷۷	احسان	حافظ عبدالرحمٰن	۱۰۶	طپش	مرزا جان
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں	۷۸	میر	محمد تقی	۱۰۷	ہدایت	ہدایت خاں
۵۰	شوق	میرزا امیر علی خاں میر	۷۹	فیض	میر	۱۰۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۱	حسن	نواب مہدی حسن خاں	۸۰	تجلی	میاں حاجی	۱۰۹	حضور	لالہ بال مکند
۵۲	حاتم	ظہورالدین شاہ	۸۱	ضیاء	میر ضیاءالدین	۱۱۰	فراق	ثناءاللہ خاں
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۸۲	مجنوں		۱۱۱	وصال	نصراللہ
۵۴	اکبر	شیخ بھچو	۸۳	مشتاق	عبداللہ خاں	۱۱۲	بیدار	میر محمدی
۵۵	رنگین	سعادت یار خاں	۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۱۱۳	شیدا	
۵۶	خان		۸۵	شکیبا	شیخ غلام حسین	۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں	۸۶	جان	میر جان علی	۱۱۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ
۵۸	بقا	شیخ بقاءاللہ	۸۷	برشتہ	آغا	۱۱۶	قربان	میر محمدی
۵۹	نوا	ظہوراللہ	۸۸	مرزا	آغا مرزا	۱۱۷	حکیم	محمد پناہ علی خا
۶۰	نثار	شیخ محمد امان	۸۹	فقیر	میر شمس الدین	۱۱۸	عشق	میر غربت اللہ خا
۶۱	مظہر	جان جاناں	۹۰	موزوں	میر فرزند علی	۱۱۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں	۹۱	منت	میر قمرالدین	۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۳	یک رنگ	مصطفےٰ خاں	۹۲	ممنوں	میر نظام الدین	۱۲۱	تحیّر	مصطفےٰ خاں
۶۴	حشمت	محتشم علی خاں	۹۳	مرہون	مرزا رضا علی	۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ
۶۵	تاباں	میر عبدالحئی	۹۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۲۳	شہرت	امیر بخش
۶۶	ندیم	مرزا علی نقی	۹۵	بشر	میر بشارت علی	۱۲۴	قدرت	مولوی قدرت ا
۶۷	فغاں	کوکہ خاں	۹۶	مظفر	مظفر علی خاں	۱۲۵	مائل	میر محمدی
۶۸	صابر	صابر علی شاہ	۹۷	آشوب	میر مراد علی	۱۲۶	آشفتہ	علیم الدین خاں عرف بچہ سے خاں
۶۹	فدوی لاہوری		۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۷۰	سرور	امیر محمد خاں اعظم الدولہ	۹۹	تسکین	میر سعادت علی	۱۲۸	شگفتہ	بدھ سنگھ
۷۱	بہار	ٹیک چند	۱۰۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۲۹	نصیر	میاں نصیرالدین عرف میاں ک

۱۳۰	منیر	وجیہ الدین	۱۵۹	یاس	خیر الدین	۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۳۱	دریغ	رتنی علی خاں	۱۶۰	اکبر	اکبر خاں	۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۳۲	وفا	مرزا عبد العلی	۱۶۱	شیفتہ	مصطفیٰ خاں	۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند	۱۶۲	فدا	شیخ فدا حسین	۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی	۱۶۳	سوزش	شیخ احمد	۱۹۲	ہوش	
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس	۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۳۶	ذکا	خوب چند	۱۶۵	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۴	شعلہ	شیخ محمد سلیمان
۱۳۷	اسیر	......	۱۶۶	مسکین		۱۹۵	راغب	مرزا کریم بیگ
۱۳۸	معرفت	الٰہی بخش	۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۱۹۶	دل گیر	شبیر میاں
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی	۱۶۸	تسکین	میر حسین	۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں	۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں	۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ	۱۷۰	شرف	شرف علی	۱۹۹	اظہر	شیخ اظہر علی
۱۴۲	امی	روشن بیگ	۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین	۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۱۴۳	منعم	موہن لال	۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں	۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین	۱۷۳	افگار	میر حسین	۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ	۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد	۲۰۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۱۴۶	نکہت	سید نظر علی	۱۷۵	ضمیر	میاں مداری	۲۰۴	ذکا	مرزا مخدوم بخش
۱۴۷	مشتاق	میاں	۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عرف شاہ گھسیٹا	۲۰۵	دیوانہ	سرب سنگھ
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا پچو	۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۱۴۹	صاحب	مظفر الدولہ ظفریاب خاں	۱۷۸	مستمند	یار علی خاں	۲۰۷	افسوس	شیر علی
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول	۱۷۹	محترم	محترم علی خاں	۲۰۸	حیف	سید چراغ علی
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۸۰	ملول	عارف اللہ شاہ	۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ	۱۸۱	قرار	جان محمد	۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت	۱۸۲	لطف	مرزا علی	۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)	۱۸۳	آشفتہ	مرزا رضا قلی	۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت	۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف	۲۱۳	رسم	مرزا امام بخش
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)	۱۸۵	سوز	میر محمد	۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۱۵۷	مومن	مومن خاں	۱۸۶	رند	مہربان خاں	۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں	۱۸۷	آصف	نواب آصف الدولہ	۲۱۶	وحشت	....

۲۱۷	جرات	قلندر بخش
۲۱۸	توت	میاں احمد علی
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ
۲۲۰	سبقت	مرزا مغل
۲۲۱	شہرت	......
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں
۲۲۳	غیرت	
۲۲۴	قیس	مرزا مدارا بیگ
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی
۲۲۷	مایل	مرزا محمد یار بیگ
۲۲۸	لطیف	مرزا لطف علی
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں
۲۳۳	مہر	منصور خاں
۲۳۴	تصور	سید احسان علی
۲۳۵	تمل	محمد عظیم
۲۳۶	رند	لالہ گنگا پرشاد
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی
۲۳۹	بہجت	مکھن لال کالیستھ
۲۴۰	مظہر	مرزا مظہر
۲۴۱	قتیل	محمد حسن
۲۴۲	قمر	قمر الدین احمد خاں عرف مرزا جانی
۲۴۳	صادق	نور علی بیگ
۲۴۴	سید	میر محمد علی
۲۴۵	تمکین	راجہ جوالا پرشاد

۲۴۶	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں
۲۴۷	انشا	انشاء اللہ خاں
۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی
۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں
۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں
۲۵۲	انصفی	شاگرد عیشی
۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی
۲۵۴	ہلال	مرزا محمد
۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی
۲۵۶	فرد	بہادر مرزا
۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب
۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب
۲۵۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی
۲۶۰	بیباک	میر نجف علی
۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ
۲۶۲	جوان	نعیم بیگ
۲۶۳	صبر	مرزا زین العابدین عرف مرزا امیدو
۲۶۴	ضیا	کانجو مل
۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ
۲۶۶	مضطر	کور سین
۲۶۷	مضطرب	درگا پرشاد
۲۶۸	منتظر	نور الاسلام
۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی
۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۷۱	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ
۲۷۲	تسلی	لالہ ٹیکا رام
۲۷۳	اوباش	شیخ امیر الزماں
۲۷۴	خلیق	میر مستحسن

۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۷۶	مونس	میر نواب
۲۷۷	شرف	لالہ میڈو لال
۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۲۸۰	کامل	شیخ جمال الدین
۲۸۱	فرد	مولوی وحید الدین عرف خدا بخش
۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۸۵	الٰہی	الٰہی بخش
۲۸۶	امیر	مرزا امیدو
۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۸۸	ادیب	گور بخش
۲۸۹	بریاں	مظفر علی خاں
۲۹۰	عیاش	میر محمد یعقوب
۲۹۱	فائق	شیخ مغل
۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۹۶	حسام	شیخ ولایت علی
۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرحمن
۳۰۰	زلالی	میر دوست علی
۳۰۱	حریف	لالہ چنی لال
۳۰۲	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۳۰۳	عشاق	شاہ مظہر حق

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا لطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سامان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کردداس	۳۶۵	ریحاں	لالہ دیا کشن
۳۰۷	بگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	شیخ محمد بخش	۳۶۶	ضمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نجف	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر حسن علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الٰہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	ذاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپاں	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	اسیر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۴	وحشی	شیخ کرم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۶	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۷	انبر پرشاد		۳۴۶	مسرور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الٰہی بخش
۳۱۸	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۹	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد وارث	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۲۰	مخمور	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۱	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۲	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صدر الدین
۳۲۳	ناداں	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۴	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفے الجنش
۳۲۵	تمنا	بیبیرول داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۶	خال	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۷	آشفتہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۸	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرؤف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۹	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لئیق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	واہب	ہدایت حیدر
۳۳۰	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۱	باغ	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	عالی	علی رضا خاں
۳۳۲	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شنادر	صاحب مرزا
۳۳۳	جمیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شرر	مرزا آغا حسن

۳۹۲	شجر	میر علی حسین	۴۲۱	سرور	ولایت حسین	۴۵۰	ضبط	نوازش علی خاں
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	۴۲۲	سخن	لالہ رام دیال	۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۳۹۴	امیر	امیر مرزا	۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن	۴۵۲	سروش	شیخ مراد علی
۳۹۵	رونق	شیخ رونق علی	۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ	۴۵۳	نصیح	مرزا جعفر علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال	۴۲۵	نورالدین	مرزا	۴۵۴	ملال	محمد رمضان خاں
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	۴۲۶	ہمایوں بخت	مرزا	۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	۴۲۷	حیدر	مرزا	۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف ننھے نواب	۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی	۴۵۷	سحر	سید ناصر
۴۰۰	امیر	لالہ شادی لال	۴۲۹	یوسف	یوسف خاں	۴۵۸	اُنس	مرزا محمد
۴۰۱	ظہور	جگل کشور	۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں	۴۵۹	قدس	مرزا محمد رضا عرف جھجو
۴۰۲	شائق	لالہ سبیوہ رام	۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ	۴۶۰	آباد	مہدی حسن خاں
۴۰۳	نسیم	دیاشنکر	۴۳۲	صولت	خواجہ محمد	۴۶۱	صحبت	بخشش علی خاں
۴۰۴	عشق	آغا رضا	۴۳۳	عاشور علی خاں	نواب	۴۶۲	ہشیار	میر امجد علی
۴۰۵	اوج	مرزا علی حسین	۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق	۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	۴۳۵	جلا	مرزا واحد علی خاں	۴۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۴۰۷	منتہی	مرزا مسیتا	۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن	۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا جو	۴۳۷	الم	آغا مہدی	۴۶۶	شایق	لالہ فتح چند
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	۴۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں	۴۶۷	شایق	میر محمد
۴۱۰	صبا	میر وزیر	۴۳۹	ممتاز	کالکا دین	۴۶۸	حبیب	میر نواب
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	۴۴۰	جان	میر یار علی	۴۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	۴۴۱	دانا	روشن لال	۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن	۴۴۲	عبور	منشی رحمت اللہ	۴۷۱	فرخ	کرامت اللہ خاں
۴۱۴	ذوق	بندہ حسن	۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی	۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۱۵	شمیم	مرزا	۴۴۴	صاحبقراں	سید امام علی	۴۷۳	نادر	کلب حسین خاں
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں	۴۴۵	اسرار	مرزا بندے علی عرف مرزا بندو	۴۷۴	مسیحا	محمد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی	۴۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش	۴۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۱۸	قدر	میر نصیرالدین	۴۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں	۴۷۶	خضر	مرزا صید علی بیگ
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں	۴۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عرف مرزا مغل	۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی
۴۲۰	ازل	آغا حسن	۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی	۴۷۸	شہید	مولوی محمد بخش

۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپہر	میر محمدی
۴۸۰	واحد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نوازش علی	۵۳۸	طوبیٰ	میر سیتا
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹		میر عباس
۴۸۲	راوی	خواجہ مصاحب علی	۵۱۱	عیش	منشی ابو محمد	۵۴۰	مجرم	قادر علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد محسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۴۸۶	شنجر	اجودھیا پرشاد	۵۱۵	عشقی	شیخ الٰہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر کلو
۴۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	غافل	لالہ کنھیا لال	۵۴۵	ناصر	سید ابو محمد
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	انسخ	سید ابو تراب عرف منجھو
۴۸۹	حافظ	شخص نابینا شاگرد ناسخ	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	انسب	میر ابو طالب
۴۹۰	رشک	میر علی اوسط	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حیدر	مرزا محمد رضا خاں بہادر
۴۹۳	سید	سید علی خاں دلاور جنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	فلک	میر بہادر حسین
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	جنون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۴۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳	ساحر	
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	انور	علی مرزا	۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۴۹۷	منیر	میر اسمٰعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۴۹۸	صغیر	مرزا مغل	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر وزیر
۴۹۹	فہیم	پنڈت سندر لال	۵۲۸	متین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سرفراز علی
۵۰۰	غنی	غنی محمد	۵۲۹	ذرہ	شنکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مجروح	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت	۵۵۹	نقی	علی نقی خاں عرف پیارے صاحب
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	اوج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	خوش وقت علی خاں
۵۰۵	قابل	سید علی جان	۵۳۴	قلق	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	عروج	منشی احمد حسن	۵۳۵	بے خود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ممتاز	ممتاز الدولہ مرزا حسین علی خاں

۵۶۶	قمر	سید ابوتراب	۵۹۵	جوشش	محمد روشن	۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۵۶۷	بحر	شیخ امداد علی	۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی	۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بحر)	۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ	۶۲۶	ستار	عبدالستار
۵۶۹	شفق	مرزا علی جان	۵۹۸	حسین	سید غلام حسین	۶۲۷	سجاد	
۵۷۰	سالم	میر عسکری	۵۹۹	حشمت	محمد علی	۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۵۷۱	تحیر	مرزا محمد بیگ	۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں	۶۲۹	شرر	مرزا ابراہیم
۵۷۲	شاد	میر عباس	۶۰۱	حزیں		۶۳۰	شرف	میر محمدی
۵۷۳	آفتاب،	شاہ عالم ثانی گوہر	۶۰۲	حیرتی	میر مراد علی	۶۳۱	شرر	خواجہ عاصم خاں
۵۷۴	اختر	واجد علی شاہ	۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار	۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں	۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں	۶۳۳	شائق	امین الدین
۵۷۶	امید	قزلباش خاں	۶۰۵	خیال	میر غلام حسین	۶۳۴	شایق	نظرالدین
۵۷۷	اثیم	میر محمد علی	۶۰۶	خادم	خادم علی خاں	۶۳۵	شاکر	شاکر علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں	۶۰۷	دوست	شیخ غلام	۶۳۶	محمد شاکر	
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا	۶۰۸	دانا	شیخ مفضل علی	۶۳۷	شور	محمود بیگ
۵۸۰	بادشاہ	نصیرالدین حیدر	۶۰۹	دل	محمد عابد	۶۳۸	شمس الدین شمس	
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر	۶۱۰	ذرہ		۶۳۹	شاداں	شیخ قطب
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں	۶۱۱	ذوقی	شاہ	۶۴۰	شاداں	رائے چندو لال
۵۸۳	بیتاب	شاہ علیم اللہ	۶۱۲	ذوق	منشی آسارام	۶۴۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۵۸۴	بیتاب	سلوک رائے	۶۱۳	رضی	سیف الدولہ رضی خان بہادر	۶۴۲	صابر	میر حسین
۵۸۵	بسمل		۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے	۶۴۳	صدق	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین	۶۱۵	راحم	میر محمد علی	۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۵۸۷	تراب	تراب شاہ	۶۱۶	رسا	مرزا محمد تقی	۶۴۵	صفا	
۵۸۸	تمنا	خواجہ امجد علی	۶۱۷	رند	حمزہ علی	۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین	۶۱۸	راغب	جعفر خاں	۶۴۷	طبیب	حکیم سید شاہ
۵۹۰	تمنّا	محمد اسحاق	۶۱۹	راسخ	غلام علی خاں	۶۴۸	طالع	شمس الدین
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں	۶۲۰	زار	میر مظہر علی	۶۴۹	طاہر	محمد خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں	۶۲۱	ذکی	جعفر علی خاں	۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۵۹۳	ثابت	امانت علی	۶۲۲	سراج	سراج الدین	۶۵۱	ظہور	سیوا سنگھ
۵۹۴	جرات	میر شیر علی	۶۲۳	سلطان	مرزا ایزد بخش بہادر	۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور اللہ

۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶۴	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰		سید ناصر علی خاں بہادر
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	دلی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا امداد علی	۷۱۳	دلی	
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	وجیہہ	نواب وجیہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا آتنا	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(توم کالیتھ)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مایل	ہدایت علی	۷۱۹	یار	میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شمع	(شاہ جہاں آباد)
۶۷۵	غالب۔	مکرم الدولہ بہادر بیگ جان طالب جنگ	۶۹۸	مجروح	منشی کھیم چند	۷۲۱	زوجہ میاں منعم	
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	۷۲۲	دلہن بیگم صاحبہ	
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷۸	عبدالغنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴	جینا بیگم صاحبہ	
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	۷۲۵	گنا بیگم صاحبہ	
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ مزمل		۷۲۶	زینت	مسماۃ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷	موتی طوائف	
۶۸۲	فراق	مرزا لطفی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر	چھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	فارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب	فاطمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	مجو طوائف
۶۸۵	قربان	میر قربان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگا طوائف

ہندوستان میں ترسیل زر کا پتہ

علی شیر خاں محلہ کھترانہ کلاں رائے بریلی یو۔پی

طبقات الشعرائے ہند

مصنف کریم الدین[۱] ابن شیخ سراج الدین متوطن پانی پت۔ کریم الدین اپنے حالات میں خود لکھتے ہیں کہ:
"نادرشاہ کے وقت میں ہمارا اسباب اور مال لٹ کر برباد ہوگیا تھا۔ اس وقت سے پھر اسلوب گھر کا درست نہ ہوا۔ دادا صاحب نے شوق زہد و تقویٰ کا کر کے مسجد نشینی اختیار کی .... قبلہ گاہ صاحب (والد صاحب) کو بھی کتب صوفیہ پڑھا کر مسجد نشینی کی تعلیم کی۔ چنانچہ بعد ان کے انتقال کے میرے قبلہ بھی مسجد نشیں رہے۔ ساکنین پانی پت ان کی خدمت خرچ کے موافق کر دیتے تھے وہ مسجد میں نماز پڑھا دیا کرتے تھے یا چند لڑکوں کو تعلیم کر کے اپنا گذارہ انکی آمدنی سے کرتے تھے۔ میں نے جب ہوش سنبھالا اور سن تمیز کو پہنچا، اول میں نے فارسی کی دو چار کتابیں پڑھ کر، کتابیں عربی کی پڑھنا شروع کیں۔ علم صرف و نحو پانی پت میں پڑھ کر شاہجہاں آباد میں آیا۔ اس جا ٹھہر کر صرف و نحو معانی اور فلسفہ اور طب اور فقہ اور اصول اور کچھ حدیث تحصیل۔ ان ایام میں اپنے ہاتھ سے کتابت کرتا۔ اس کی مزدوری پر گذران کرتا تھا۔ یہاں تک کہ درمیان ۱۸۱۲ء کے جناب مستطاب ٹامسن صاحب لفٹیننٹ گورنر بہادر نے بندوبست مدرسہ دہلی کا بخوبی کیا اور نئے طالبعلم تلاش کر کے اس میں واسطے تحصیل کے رکھے گئے۔ چنانچہ میں بھی اٹھارہ برس کی عمر میں اس میں داخل ہوا اور تنخواہ مری سولہ روپیہ ہوئی۔ اس جا، میں نے علم منطق، اور فلسفہ اور تاریخ اور علم و ادب عربی زبان میں اور علم فقہ پڑھا لبعد ازاں جب کتب انگریزی کا ترجمہ اردو زبان میں سوسائٹی اردو نے کرا کے مشہور کرنا شروع کیا میں نے بھی ہر ایک کتاب کو جو ترجمہ انگریزی سے اردو میں ہوئی بشوق تمام پڑھا ....
بعد ازاں بوترس صاحب پرنسپل مدرسہ دہلی کے حکم سے قوانین دیوانی اور فوجداری اور اصول قوانین، اور پولیٹیکل اکونومی یعنی سیاست مدنی اور علم انگریزی یہ سب تحصیل کیا۔ بعد فراغت، اس تحصیل کے اس شہر میں (دہلی) میں نے اپنا نکاح کیا اور اسی جا رہنا اختیار کیا اور ایک چھاپہ خانہ واسطے چھپوانے ترجموں کے بنوایا ....
...... دو چار جاہلوں نے اس مطبع میں میرے شریک ہو کر مجھ سے فریب کر کے وہ مطبع چھین لیا ....
...... شوق اشعار اور کہنے کا مجھ کو مطلق نہیں ہے بلکہ شعر کہنا میں برا جانتا ہوں کیونکہ اہل علم کا یہ پیشہ نہیں ہے وہ لوگ جو معیشت سے فارغ البال ہیں اپنے دل بہلانے اور حسرت نکالنے کا انھوں نے یہ طریقہ اختیار کیا ہے۔" (طبقات الشعرائے ہند ص ۴۷)

کریم الدین نے تعلیم و تاریخ ادب کی مندرجہ ذیل کتابیں یادگار چھوڑی ہیں۔

(۱) تعلیم النساء (۲) گلستان ہند (۳) طبقات الشعرائے ہند (۴) گلدستۂ نازنیناں۔

---

[۱] فیلن صاحب نے بھی اس تذکرہ میں کریم الدین کی مدد کی ہے اور کتاب پر دونوں کا نام درج ہے۔

(۵) رسالۂ عروض (۶) رسالہ فرائض (۷) ردصتہ الاجرام ۔

عہد تصنیف و طباعت

تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ

"تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعرائے ہند مؤلفۂ مولوی کریم الدین ۱۲۶۳ھ / ۱۸۴۷ء"

ظاہر ہے کہ "۱۲۶۳ھ / ۱۸۴۷ء میں تذکرہ مکمل ہوا ہے ۔

یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:۔

"تاریخ شعرا کا۔ مسٹر فیلن صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے گارساں دتاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء سنہ عیسوی میں ترجمہ کیا اور نو سو چونسٹھ شاعروں اردو گو کے اشعار اور حال بھی دواوین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا"

اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۸۴۸ء ہے ۔ لیکن یہ درست نہیں ہے ۔ جیسا کہ اختتامیہ اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہو گیا ۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہیے ۔

انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور یہی اسوقت میرے سامنے موجود ہیں اس میں ۵۰۴ صفحات ہیں ۔

خصوصیات

تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ گارساں کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے ۔ لیکن ایسا نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں ۔

کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے ۔ حقیقتہً گارساں دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے ۔

کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے ۔

"قسم اول ۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں"

قسم دوم ۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش بلیغ کی ہے ۔

قسم دوم کو ذیل کے چار طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے ۔

طبقہ اول ۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے ۔

طبقہ دوم ۔ میں بقول کریم الدین "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور مروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریہہ کا استعمال یک قلم زبان ریختہ سے موقوف کیا"

طبقہ سوم ۔ اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا"

طبقہ چہارم ۔ اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہمعصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جا ان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سُنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی "۔

جیساکہ "تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ گارساں دتاسی" اور "گلدستۂ نازنیناں" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی جا چکی ہے ---- "طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، گارساں چونکہ یورپی مستشرق ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ، قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمۂ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعدازاں پانچ فارسی اور ۹۰ برج بھاشا کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔ اس کے بعد اردو شعراء و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہر چند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارساں اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں، پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی لب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری اور طعن و تعریض کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور کردیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ	میر حسن علی	۲۹	-	اجودھیا پرشاد کشمیری
۲	آرام	خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ	نور خاں	۳۰	احسان	حافظ عبدالرحمٰن خاں
۳	آرام	رائے پریم ناتھ کھتری	۱۷	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۱	احسان	میر غلام علی
۴	آرام	مکھن لال	۱۸	ابجدی		۳۲	احسن	احسن اللہ خاں
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں اکبر آبادی	۱۹	ابراہیم	عادل شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن	عبدالرحمان خاں
۶	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم	نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن	مرزا حسن علی
۷	آزاد	محمد فاضل	۲۱	ابرد	شیخ نجم الدین علی خاں عرف شاہ مبارک	۳۵	احسن	میاں احسن اللہ
۸	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی	۲۲	نشاطی	ابن نشاطی	۳۶	احقر	مرزا اجاد علی قزلباش
۹	آزاد	میر نعیم اللہ	۲۳	ابوالفضل	شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد	احمد
۱۰	آزاد	میر مظفر علی	۲۴	اٹل	میر عبدالجلیل	۳۸	احمد	احمد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ	آرام آزادہ	۲۵	اثر	حسین علی خاں	۳۹	احمد	احمد علی
۱۲	آزردہ	رام سنگھ	۲۶	اثر	میاں سید محمد میر	۴۰	احمد	شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آزردہ	مفتی محمد صدر الدین خاں بہادر صدر الصدور	۲۷	اثیم	محمد علی خاں	۴۱	احمد	غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ	محمد صلاح دہلوی شاہجہاں آبادی	۲۸	اجب	شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد	مرزا احمد بیگ

۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد
۴۴	احمد	صمصام اللہ
۴۵	احمد	میر احمد علی
۴۶	احمد	
۴۷	احمدی	شیخ احمد وارث
۴۸	-	سید احمد خاں
۴۹	-	مولوی احمد علی
۵۰	اختر	میر اکبر علی
۵۱	اختر	-
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خورم
۵۳	ادھم	عبد العلی
۵۴	ارمان	شاہ علی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ
۵۶	اسد	رائے کیرت سنگھ کھتری
۵۷	اسد	میر امانی دہلوی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت
۵۹	اسقان	اسقان
۶۰	اسلام	مسیح الاسلام
۶۱	اسمٰعیل	مولوی محمد اسمٰعیل
۶۲	اسیر	بلتنزاد
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ
۶۴	اشرف	-
۶۵	اشرف	حافظ اشرف
۶۶	-	اشرف علی منشی
۶۷	اشرف	محمد اشرف
۶۸	آشفتہ	سید منصور علی
۶۹	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف بندو خانے
۷۰	آشفتہ	مرزا رضا علی بیگ
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں

۷۲	اشکی	غلام محی الدین
۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری
۷۴	آشنا	مرزا جگن
۷۵	آشنا	منا سنگھ کھتری
۷۶	آشنا	میر زین العابدین دہلوی
۷۷	آشوب	میر امداد علی
۷۸	اصغر	سید امجد علی اکبر آبادی
۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی
۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ
۸۱	اظہر	شیخ کرامت
۸۲	اظہر	غلام محی الدین
۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی
۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی
۸۵	اعظم	محمد اعظم
۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ
۸۷	آفاق	میر فرید الدین
۸۸	آفتاب،	ابوالمظفر مجاہد الدین شاہ عالم بادشاہ
۸۹	افصح	شاہ فصیح
۹۰	آفرین	شیخ قلندر بخش
۹۱	افسر	غلام اشرف
۹۲	افسردہ	-
۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ
۹۴	افسوس	میر شیر علی
۹۵	افضل	کمال شاہ محمد
۹۶	افغاں	افغ خاں
۹۷	افگار	میر جنون
۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی
۹۹	اکبر	اکبر خاں
۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر عرف بجھو

۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۱۰۳	الفت	
۱۰۴	الفت	منگل سین کالیستھ
۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۱۰۶	الہام	شیخ شرف الدین معروف بہ شاہ ملول
۱۰۷	الہام	فضائل بیگ
۱۰۸	-	امام الدین سید
۱۰۹	امانی	میر امانی دہلوی
۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۱۱۲	امن	میر امان دہلوی
۱۱۳	امی	روشن بیگ
۱۱۴	امید	قزلباش خاں
۱۱۵	امید	نام نامعلوم حیدرآبادی
۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۱۱۷	امین	محمد مرزا اسمٰعیل
۱۱۸	امین	محمد امین دکھنی
۱۱۹	امین	میر علی
۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین الملک نصرت جنگ بہادر عرف مرزا امین محمد
۱۲۱	انتظار	علی تقی خاں
۱۲۲	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں
۱۲۳	انشاں	امیر اسد اللہ یار خاں
۱۲۴	انشاء	حکیم انشاء اللہ خاں
۱۲۵	انصر	محمد انصر
۱۲۶	انکرا	شری انکرا بہات
۱۲۷	انور	غلام انور علی
۱۲۸	انور	ولی محمد خاں
۱۲۹	انیس	امیر السلطنہ نوازش خاں

۱۳۰	آواری		۱۵۹	بسمل	مرزا کچھو بیگ	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی روہیلہ
۱۳۱	اوباش	شیخ امیرالزماں بجنوری	۱۶۰	بسمل	منالال کایستھ	۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	اولاد	میر اولاد علی	۱۶۱	بسمل	مولوی محمدی ملقب بمیاں جی	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبرآبادی
۱۳۳	اویسی	شاہ محی الدین بریلوی	۱۶۲	بشیر	میر بشارت علی دہلوی	۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	میر حسن علی خاں	۱۶۳	بقا	محمد بقاءاللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۱۶۴	بگھاری لعل	بگھاری لعل	۱۹۳	بیربھان	بیربھان
۱۳۶	بابالعل گرد	بابا لعل گردچھری	۱۶۵	بلا بہادرا	بلا بہادرا	۱۹۴	بیرنگ	دلاور خاں
۱۳۷	باسط	باسط خاں	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکھنی	۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	میر باقر علی	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۳۹	بایزید	بایزید انصاری	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کایستھ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	ببر	-	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	ببر علی	ببر علی شاہ	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بحر	-	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی	۲۰۰	پاکباز	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکباز	میر صلاح الدین معروف بکھن میاں
۱۴۴	بخش	الٰہی بخش	۱۷۳	بہاگوداس	بھاگوداس	۲۰۲	پدما	پدما گوالیاری
۱۴۵	بخشش	بخشش علی فیض آبادی	۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس	۲۰۳	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ عرف کاکاجی
۱۴۶	بخشی	جیمن بخش اکبرآبادی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پروانہ	علی شاہ مرادآبادی
۱۴۷	بروج	بروج لبس داس	۱۷۶	بھوپتی	بھودیو کایستھ	۲۰۵	پروانہ	محمد بیگ خیرآبادی
۱۴۸	برشتہ	شرف الدین	۱۷۷	بہجت	عبدالمجید	۲۰۶	پریم	کسوارا داس
۱۴۹	برق	پروانہ علی شاہ مرادآبادی	۱۷۸	بھید	سید نوازش علی خاں	۲۰۷	پہنچا	-
۱۵۰	برق	قاضی نجم الدین	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برق	لالہ بھگوان دت لکھنوی	۱۸۰	بیباک	میر نجف علی	۲۰۹	تاباں	میر عبدالحیٰ
۱۵۲	برق	میاں شاہ جیو	۱۸۱	بیتاب	...	۲۱۰	تاثیر	میر صادق علی حیدرآبادی
۱۵۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۸۲	بیتاب	خداوردی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۱۸۳	بیتاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل معروف بہ مرزا جان
۱۵۵	برہمن	داتا رام	۱۸۴	بیتاب	شاہ محمد عالم الٰہ آبادی	۲۱۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۵۶	بسمل	-	۱۸۵	بیتاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی
۱۵۷	بسمل	سید جبار علی چپارنوی	۱۸۶	بیتاب	محمد اسمٰعیل خاں دہلوی	۲۱۵	تجلی	میر محمد محسن معروف بہ میر تجلی
۱۵۸	بسمل	گدا علی بیگ فیض آبادی	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی	۲۱۶	تجمل	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجلی	لکھنوی	۲۴۶	ثروت	مرزا احمد صادق معروف آغا مرزا جی	۲۷۵	جواں	مرزا نعیم بیگ
۲۱۸	تحسین	میر محمد عطا حسین خوش کلام	۲۴۷	ثنا	میر شمس الدین کشمیری	۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۹	تحیّر	غلام مصطفیٰ	۲۴۸	جان	جان عالم	۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی	۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی	۲۷۸	جوش	نیاز احمد
۲۲۱	تسلی	ٹیکا رام	۲۵۰	جان صاحب	یار علی	۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۲۲	تسکین	سعادت علی	۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد	۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۲۳	تسکین	گنگا داس پنڈت	۲۵۲	جام	کورسین بدہولوی	۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خاں معروف میر بھکاری
۲۲۴	تسکین	میر حسین	۲۵۳	جانی	بیگم جان مشہور بہو بیگم	۲۸۲	جولاں	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی	۲۵۴	جائے چندرا	جیپوری	۲۸۳	جولاں	میر رمضان علی
۲۲۶	تعشق	مولوی میر سید محمد قادری الجیلانی	۲۵۵	جائسی	ملک محمد جائسی داس	۲۸۴	جولاں	میر حسن علی خاں
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی	۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری	۲۸۵	جوہر	جوہر مند لعل معروف شیورام
۲۲۸	تلسی	تلسی داس	۲۵۷	جرأت	قلندر بخش	۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	تمکین	بخت مل پنڈت	۲۵۸	جرأت	مرزا مغل	۲۸۷	جوہری	-
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین	۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں	۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۳۱	تمکیں	محمد یوسف	۲۶۰	جعفری	-	۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل	۲۶۱	جعفری	میر باقر علی	۲۹۰	جھمن	جھمن لال کائستھ دہلوی
۲۳۳	تمنا	محمد اسحاق خاں کشمیری	۲۶۲	جعفر	میر جعفر زٹلی	۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی	۲۶۳	جعفر شریف	لالہ میاں قریشی	۲۹۲	چاند	چاند
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں	۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس چھتری	۲۹۳	چتر بھوج مصر	چتر بھوج مصر
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی	۲۶۵	جگنو	میاں جگنو	۲۹۴	چینبھا	-
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۶۶	جلال	-	۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۳۸	تھانیسری	شاہ امام بخش	۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین	۲۹۶	چندہ	مہ لقا
۲۳۹	ٹیپو	ٹیپو سلطان عرف ٹیپو صاحب	۲۶۸	جلال	ملا جلال بلخی	۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہجہاں آبادی
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں	۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الہ آبادی	۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی	۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہجہاں آبادی	۲۹۹	حالی	میر محب علی
۲۴۲	ثابت	مرزا اصغر الدین	۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں بنارسی	۳۰۰	حامد باری	-
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۷۲	جنون	میر فضل علی	۳۰۱	حب	میر احمد علی فریدآبادی
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین	۲۷۳	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی	۳۰۲	حبیب	-
۲۴۵	ثروت	سید درویش علی	۲۷۴	جوان	محب اللہ	۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معروف شاہ جی

۳۰۴	حزین	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرف کلو
۳۰۵	حزین	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۰۶	حزین	صاحب عالم مرزا خجستہ بخت بہادر	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۴	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزین	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۳۶۵	خان	محمد خاں افغان
۳۰۸	حزین	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	-	۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حسب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاں جیون
۳۱۰	حسیب	-	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	-	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۷۰	خوشنود	-
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۱	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا حسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی	۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۷۴	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر یا حیدری	میر حیدر شاہ دکھنی	۳۷۶	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	-	۳۷۷	خود غرض	
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد حیدر بخش	۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کایستھ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقاء اللہ	۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد کشمیری	۳۸۱	داغ	میر مہدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہجہاں آبادی ثم لکھنوی	۳۸۲	دانا	میر فضل علی معروف شاہ
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ معروف
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۴	داؤد	-
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی	۳۸۶	درد	سید کرم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محتشم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یا حسین خاں	۳۸۷	دردمند	میاں محمد فقیہ
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش علیم اللہ آبادی	۳۵۹	خادم	فضلا پانی پتی	۳۸۸	درویش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی	۳۶۱	خاص	-	۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	آزاد خاں	۴۲۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۴۴۹	رسوا	آفتاب رائے کائستھ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کائستھ بنارسی	۴۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنارسی	۴۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دیبی پرشاد مرشد آبادی	۴۲۲	ذوقی	ذوقی رام مرادآبادی	۴۵۱	ریختی	کمال خاں (دکھنی)
۳۹۴	دل	زور آور خاں	۴۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۴۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۴۲۴	راحت	-	۴۵۳	رضا	حمیدالدین
۳۹۶	دل	شیخ محمد عابد عظیم آبادی	۴۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۴۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفےٰ خاں	۴۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۴۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۴۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۴۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری	۴۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۴۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانیسری
۴۰۰	دلسوز	خیراتی خاں	۴۲۹	راغب	مرزا اسبحان قلی بیگ	۴۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دیگر	میر حمایت اللہ خاں	۴۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۴۵۹	رضا	میر محمد علی معروف میر بیٹنوی لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۴۳۱	رافت	رؤف احمد رامپوری	۴۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۴۳۲	رافت	مرزا نجھی بیگ مرحوم	۴۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۴۳۳	راقم	-	۴۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۴۳۴	راقم	غلام محمد	۴۶۳	رغبت	میر ابوالمعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۴۳۵	رام چرن	-	۴۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۴۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کائستھ	۴۶۵	رفعت	مرزا پیارے شاہجہاں آبادی
۴۰۸	دیدار	-	۴۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۴۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرب سنگھ	۴۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۴۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بنارسی	۴۳۹	رام موہن رائے	راجہ رام موہن رائے	۴۶۸	رمز	مرزا فخرالدین بہادر
۴۱۱	دیوماجہ	-	۴۴۰	رجا	-	۴۶۹	رنج	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	ذاکر	مرزا احمد بیگ شاہجہاں آبادی	۴۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۴۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۴۴۲	رحمان	-	۴۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	ذرہ	لالہ چنی داس جہاں آبادی	۴۴۳	رحیم	-	۴۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کائستھ دہلوی	۴۴۴	رسا	مرزا بلخی	۴۷۳	رنگین	پورن لعل کائستھ
۴۱۶	ذکا	ذکاء اللہ خاں لکھنوی	۴۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۴۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۴۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۴۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۴۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۴۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر مہدی علی مرادآبادی	۴۴۸	رسوا		۴۷۷	رونق	میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	رونق	معز الدین پانی پتی انصاری	۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دکھنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زینده بخت بہادر	۵۳۷	سیوا نارائن	- سیوا نارائن راجپوت
۴۸۰	زار	میر مظہر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	-
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سَرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امروہوی	۵۴۰	شاد	-
۴۸۳	زماں	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دکھنی	۵۴۱	شاد	محمد میر باز خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امروہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں کاکوری	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	زور	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معروف سعید قریشی	۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے چاند پوری
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شاداں	میر رجب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاکر	-
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونپوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبر آبادی	۵۴۶	شاکر	شاہ شاکر علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں عظیم آبادی	۵۴۷	شاکر	محمد شاکر
۴۹۰	سبحان	عبد السبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	میر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق	محمد تدبیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر جنگ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندر داس	سندر داس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ قلی خاں	۵۲۴	سندر داس	- مہا کاوی سندر داس	۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبر آبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان آبادی	۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکھنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہلوی
۴۹۸	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شرر	مرزا صادق
۴۹۹	سخنور	لالہ دلو رائے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہان آبادی	۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہلوی	۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مراد آبادی	۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سرسبز	- مرزا زین العابدین خاں عرف مرزا سید محمد	۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں المخاطب سید اشرف	۵۶۱	شعلہ	امر ناتھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳	سید	میر قطب علی معروف بقطب عالم	۵۶۲	شعوری	-
۵۰۵	سرمد	محمد سرمد قاضی سرنگ پٹنی	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند کھتری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

۵۶۵	شفیق	مظہر علی خاں	۵۹۴	شیدا	مولوی امانت اللہ بنگالی	۶۲۳	ضمیر	شیخ مداری اکبرآبادی
۵۶۶	شکوہ	محمد رضا لکھنوی	۵۹۵	شیدا	نواب معین الدین	۶۲۴	ضمیر	گنگا داس
۵۶۷	شکوہ	میر شکوہ علی	۵۹۶	شیفتہ	—	۶۲۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۵۶۸	شکیبا	شیخ غلام حسین دہلوی	۵۹۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۶۲۶	طالب	حافظ طالب رامپوری
۵۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۵۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۶۲۷	طالب	شیر محمد خاں
۵۷۰	شگفتہ	مرزا بیدار بخت بہادر عرف	۵۹۹	صابر	مرزا صابر	۶۲۸	طالب	طالب حسین
۵۷۱	شگفتہ	مرزا سیف علی شگفتہ بخت مرزا حاجی	۶۰۰	صابر	صابر شاہ دہلوی	۶۲۹	طالع	میر شمس الدین لکھنوی
۵۷۲	شمشیر خاں		۶۰۱	صاحب	—	۶۳۰	طرہ	طرہ باز خاں بنارسی
۵۷۳	شور	باکمو قصاب پانی پتی	۶۰۲	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم	۶۳۱	طور	—
۵۷۴	شور	جارج پیش	۶۰۳	صاحب	نواب ظفریاب خاں بہا	۶۳۲	طوماس	جان صاحب
۵۷۵	شور	شیخ محمد محی الدین صدیقی	۶۰۴	صاحب قران	سید امام علی بلگرامی	۶۳۳	ظاہر	میر محمدی شاہ
۵۷۶	شور	مرزا محمود بیگ عرف طہر بیگ	۶۰۵	صادق	صادق علی خاں	۶۳۴	ظفر	بہادر شاہ بادشاہ دہلی
۵۷۷	شورش	غلام احمد	۶۰۶	صادق	صادق علی خاں عظیم آبادی	۶۳۵	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۵۷۸	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی	۶۰۷	صادق	میر جعفر خاں	۶۳۶	عاجز	الفت خاں
۵۷۹	شوق	—	۶۰۸	صانع	نظام الدین بلگرامی	۶۳۷	عاجز	زورآور سنگھ کھتری
۵۸۰	شوق	حسن خاں پٹھان	۶۰۹	صبا	—	۶۳۸	عاشق	—
۵۸۱	شوق	روشن لعل	۶۱۰	صبا	کانجی مل	۶۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری
۵۸۲	شوق	الٰہی بخش منشی اکبر آبادی	۶۱۱	صبا	منولال کایستھ لکھنوی	۶۴۰	عاشق	شیخ نبی بخش اکبر آبادی
۵۸۳	شوق	غلام رسول شاہ جہاں آبادی	۶۱۲	صبا	میر وزیر علی	۶۴۱	عاشق	محمد علی مراد آبادی
						۶۴۲ الف	عاشق	مہدی علی خاں
۵۸۴	شوق	مولوی قدرت اللہ	۶۱۳	صبر	مرزا غلام حسین کشمیری	۶۴۲ ب	عاشق	آغا حسین علی خاں
۵۸۵	شوکت	سیف علی بجنوری	۶۱۴	صفا	نام آور خاں	۶۴۳	عاصی	—
۵۸۶	شیونرائن	شونرائن	۶۱۵	صفا	مرزا بنّے	۶۴۴	عاصی	خواجہ برہان الدین، دہلوی
۵۸۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۶۱۶	صفدر	میر صفدر علی سونی پتی	۶۴۵	عاصی	منشی امداد حسین
۵۸۸	شہرت	—	۶۱۷	صفدری	میر صادق علی کوچک	۶۴۶	عارف	محمد عارف کشمیری
۵۸۹	شہرت	مرزا حاجی بیگ	۶۱۸	صنعت	کریم الدین مراد آبادی	۶۴۷	عارف	میر عارف علی امروہوی
۵۹۰	شہید	—	۶۱۹	صورت	صورت کشوار	۶۴۸	عادت	نواب زین العابدین
۵۹۱	شہیدی	کرامت علی لکھنوی	۶۲۰	صہبائی	مولوی امام بخش	۶۴۹	عاقل	عاقل شاہ فقیر
۵۹۲	شیدا	—	۶۲۱	صید	—	۶۵۰	عالی	
۵۹۳	شیدا	مرزا بھنگا	۶۲۲	ضبط	میر حسین شاہ فقیر لکھنوی	۶۵۱	عالی جاہ	

۶۵۲	عبدالواسع	—	۶۸۱	غالب	اسداللہ خاں عرف مرزا نوشہ	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۴	عدم	واحد علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	نکرم الدولہ بہادر بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی معروف فدا شاہ
۶۵۵	عزلت	سید عبدالولی	۶۸۴	غازی	—	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۵۶	عزیز	—	۶۸۵	غافل	بختاور سنگھ مرادآبادی	۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل	۶۸۶	غافل	رائے سنگھ	۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکھنی	۶۸۷	غربت	—	۷۱۶	فدوی	محمد محسن لاہوری
۶۵۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری	۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی معروف
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امین	۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہاں
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ عشق گھسیٹا	۶۹۳	غمگین	میر سید علی	۷۱۲	فراقی	پریم کشور
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین مرشد	۶۹۴	غنی	—	۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۶۶۶	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہارنپوری	۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۶۶۷	عظیم	—	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	—	۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۶۶۹	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	—	۷۲۷	فرصت	مرزا اشرف بیگ
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مرادآبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	مکند سنگھ بریلوی	۷۲۹	فریاد	میر ببر علی فیض
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فریاد	لالہ صاحب رائے
۶۷۳	عیاش	خیالی رام دہلوی	۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں	۷۳۱	فسوں	مرزا منجھلے
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدرالدین محمد	۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ ٹھنگی	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فضلی	افضل دین خاں
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	معین الدین	۷۳۴	فضلی	فضل علی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکھنی
۶۷۸	-	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فضل	فضل علی خاں
۶۷۹	-	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی گردیزی	۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۶۸۰	غالب	-	۷۰۹	فخر	میر فخرالدین لکھنوی	۷۳۸	فغاں	اشرف علی خاں

۷۳۹	نغیر	میر شمس الدین دہلوی	۷۶۸	قمر	مرزا قمر الدین معروف مرزا حاجی	۷۹۷	کیف	فضل احمد
۷۴	فقیر	میر فقیر اللہ	۷۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین	۷۹۸	گجراتی	شاہ علی
۷۴	نگار	میر حسن شاہ جہان آبادی	۷۷۰	قناعت	مرزا محمد بیگ	۷۹۹	گرامی	مرزا گرامی
۷۴	نگار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی	۷۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ	۸۰۰	گردتار	-
۷۴	فیاض	میر دلی	۷۷۲	کاظم	کاظم الدین منشی دکنی	۸۰۱	گرفتار	سنگی بیگ دہلوی
۷۴	فیض	پنڈت کرپاکشن کشمیری	۷۷۳	کافر	میر علی تقی دہلوی عرف کافر ہیکا	۸۰۲	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۷۴	فیض	میر فیض علی	۷۷۴	کاکل	شاہ کاکل دہلوی	۸۰۳	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۷۴	قابل	مرزا علی بخت بادشاہ زادہ	۷۷۵	کالی کرشنا	راجہ کالی کرشنا بہادر	۸۰۴	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۷۴	قادر	سید خلیل قادر یا قادری دکنی	۷۷۶	کامل	پنڈت ٹھاکرداس کشمیری	۸۰۵	گستاخ	مرزا علی لکھنوی
۷۴	قادر	محمد قادر	۷۷۷	کامل	مرزا کامل بیگ	۸۰۶	گمان	-
۷۴	قاسم	حکیم قدرت اللہ قاسم دہلوی	۷۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۸۰۷	گنا بیگم	-
۷۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۷۷۹	کبیر	کبیر	۸۰۸	گنگا پتی	گنگا پتی
۷۵	قاصر	مرزا ابر علی بیگ دہلوی	۷۸۰	کبیر سہولی	حکیم شیخ غضری	۸۰۹	گنگا کادی	گنگا کادی
۷۵	قایم	شیخ محمد قیام الدین چاندپوری	۷۸۱	کرتا	کرتا کرشن پنڈت	۸۱۰	گوبند سنگھ	گوبند سنگھ
۷۵	قبول	عبدالغنی بیگ کشمیری	۷۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس	۸۱۱	گوکل ناتھ	گوکل ناتھ
۷۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۷۸۳	کرشنا	مہیش کرشنا جالیسی	۸۱۲	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں
۷۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۷۸۴	کرشنا	پاکشنا جالیسی	۸۱۳	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی
۷۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری	۷۸۵	کرم	شیخ غلام ضامن	۸۱۴	گھاسی	میر گھاسی دہلوی
۷۵	قربان	میر جیون	۷۸۶	کریم	کریم اللہ خاں افغان	۸۱۵	لسان	میر کلیم اللہ
۷۵	قربان	میر قربان علی عظیم آبادی	۷۸۷	کریم الدین	کریم الدین پانی پتی	۸۱۶	لطف	مرزا علی لطف
۷۵	قربان	میر مجدی	۷۸۸	کلیم	شیخ محمد حسین دہلوی	۸۱۷	لطیف	میر لطیف علی
۷۶	قرار	جان محمد	۷۸۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۸۱۸	لال	لال کوی
۷۶	قرار	میر حسن علی	۷۹۰	کمال الدین حیدر	سید کمال الدین حیدر لکھنوی	۸۱۹	لال	لال کوی
۷۶	قسمت	شمس الدولہ خلق باگاہ علی خاں	۷۹۱	کمترین	میاں کمترین دہلوی	۸۲۰	ماہر	فخر الدین خاں
۷۶	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی	۷۹۲	کوثر	مہدی علی خاں لکھنوی	۸۲۱	ماہ لقا	-
۷۶	قلق	میاں عبدالعلی شاہ مدراسی	۷۹۳	کوچک	شاہزادہ مرزا ضیاء الدین	۸۲۲	مائل	محمد یار بیگ لکھنوی
۷۶	قلندر	لالہ بدھ سنگھ	۷۹۴	کہنرداس	کہنرداس	۸۲۳	مائل	میر مہدی شاہجہانپوری
۷۶	قلی	قلی قطب شاہ، بادشاہ گولکنڈہ	۷۹۵	کیس دراز	عبداللہ حسین	۸۲۴	مایل	سید کاظم علی خیرآبادی
۷۶	قمر	مرزا قمر طالع	۷۹۶	کیشوداس	کیشوداس	۸۲۵	مبتلا	-

۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ
۸۲۷	منصف	منصف علیخاں پٹھان
۸۲۸	مجبور	حق رسا
۸۲۹	مجذوب	مرزا غلام حیدر دہلوی
۸۳۰	مجرم	رحمت اللہ اکبرآبادی
۸۳۱	مجنوں	-
۸۳۲	مجنوں	شاہ مجنوں
۸۳۳	مجروح	منشی کرشنا یا کشن چند کھتری
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۸۳۵	محبت	میر بہادر علی
۸۳۶	محبت	نواب محبت خاں
۸۳۷	محبوب	محبوب
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں
۸۳۹	محزون	عالم شاہ امروہوی
۸۴۰	محزون	مولوی سید محمد حسین
۸۴۱	محزون	میر ناصر جان
۸۴۲	محسن	میر محسن
۸۴۳	محسن	میر محسن
۸۴۴	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی
۸۴۵	محشر	علی نقی
۸۴۶	محمد ابراہیم	میاں محمد ابراہیم
۸۴۷	محمود	محمود خاں
۸۴۸	محنت	مرزا حسین علی شاہ
۸۴۹	محو	-
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبرآبادی
۸۵۱	محو	شیخ عظیم اللہ میرٹھی
۸۵۲	مخلص	رائے آنند رام دہلوی
۸۵۳	مخلص	مخلص علی خاں مرشدآبادی
۸۵۴	مدحت	

۸۵۵	مدہوش	-
۸۵۶	مرزا	-
۸۵۷	مرزا	آقا مرزا
۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ عرف مرزا نینا
۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی
۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں
۸۶۱	مزمل	مزمل شاہ
۸۶۲	مروت	جعفر علی
۸۶۳	مستمند	یار علی خاں عظیم
۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی
۸۶۵	مسرت	شیخ پیر بخش کاکوروی
۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ ہاشمی جھجھری
۸۶۷	مسرور	مرزا سنگی بیگ شاہجہاں آبادی
۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۸۶۹	مسکین	سید عبدالاحد خاں
۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ
۸۷۱	مسیح	بہاتی کشمیری
۸۷۲	مشاق	عبداللہ خاں افغان
۸۷۳	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۸۷۴	مشتاق	غلام علی دہلوی
۸۷۵	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۸۷۶	مشہور	-
۸۷۷	مشیر	قطب الدین شاہجہاں آبادی
۸۷۸	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی
۸۷۹	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں
۸۸۰	مضطر	کنور حسین لکھنوی
۸۸۱	مضطر	محمد اسد اللہ خاں
۸۸۲	مضطر	مرزا سنگین
۸۸۳	مضطرب	درگا پرشاد کایستھ لکھنوی

۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی
۸۸۵	مضمون	
۸۸۶	مضمون	شرف الدین
۸۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں
۸۸۸	معروف	الٰہی بخش خاں
۸۸۹	معقول	-
۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۹۱	مغل	مغل علی کشمیری
۸۹۲	مغموم	میر مشیت علی
۸۹۳	مغنی	محمد امین
۸۹۴	مقبول	مقبول نبی شاہ جہاں آبادی
۸۹۵	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۹۶	مقصود	-
۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۹۸	ممتاز	-
۸۹۹	مملوک العلی	مولوی مملوک العلی
۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین سخن
۹۰۱	ممنون	میر امانت علی عظیم آباد
۹۰۲	منت	میر قمر الدین دہلوی
۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبرآباد
۹۰۴	منتظر	میاں نور الاسلام
۹۰۵	منتظر	نور الاسلام
۹۰۶	منشی	مولچند
۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہجہ
۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزوا
۹۰۹	منعم	شیخ قاضی نور الحق
۹۱۰	منعم	موہن لال
۹۱۱	منولال	منشی منولال لاہور
۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خا

۹۱۳	منیر	وجیہہ الدین
۹۱۴	موتی رام	موتی رام
۹۱۵	موتی لال	موتی لال
۹۱۶	موج	خدابخش اکبرآبادی
۹۱۷	موزوں	چھتر سنگھ کالیستھ دہلوی
۹۱۸	موزوں	مرزا قادر بخش دہلوی
۹۱۹	موزوں	میر فرزند علی
۹۲۰	مومن	حکیم مومن خاں
۹۲۱	مونس	حکیم سید سعادت علی خاں
۹۲۲	موہن ناوی جایا ۔ موہن ناوی جایا	
۹۲۳	مہر	رجب بیگ
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں لکھنوی
۹۲۵	مہر	منشی مہر چند فرخ آبادی
۹۲۶	مہلت	مرزا علی مہلت لکھنوی
۹۲۷	میراں	شیخ ولی محمد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبرآبادی
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی ترمذی ۔ میر محمد علی ترمذی یا	
۹۳۱	میکش	سید محمد حسین
۹۳۲	نابہاجی	نابہاجی
۹۳۳	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۹۳۴	نادم	۔
۹۳۵	نادر	گ...سنگھ لکھنوی
۹۳۶	نادر	میر محمد عارف کشمیری
۹۳۷	نازک	زینت
۹۳۸	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۹۳۹	ناصر	نواب ناصر جنگ
۹۴۰	نالاں	۔
۹۴۱	نالاں	محمد عسکری دہلوی
۹۴۲	نامی	۔
۹۴۳	نامی	مبارز الدولہ نواب حسام الدین
۹۴۴	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۹۴۵	نانکشاہ	نانک شاہ
۹۴۶	نبی	میر غلام نبی بلگرامی
۹۴۷	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۸	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۹	نثار	محمد امان
۹۵۰	نثار	نثار علی بلگرامی
۹۵۱	نثار	نثار علی شاہجہاں آبادی
۹۵۲	نجات	سید زین العابدین
۹۵۳	نجف	نجف علی
۹۵۴	ندیم	مرزا علی
۹۵۵	ندا	مرزا معین الدین
۹۵۶	نزاکت	مجو نارنولی
۹۵۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ بہادر
۹۵۸	نشاط	ایشر سنگھ عرف بسنت سنگھ کایستھ
۹۵۹	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۹۶۰	نصرتی	۔
۹۶۱	نصیر	شاہ نصیر الدین
۹۶۲	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۳	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۴	نظیر	۔
۹۶۵	نظیر	سید محمد علی اورنگ آبادی
۹۶۶	نظیر	شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۹۶۷	نظیر	گنپت رائے
۹۶۸	نند داس جیو	نند داس جیو
۹۶۹	نواد	گیشوا
۹۷۰	نوازش	نوازش حسین خاں عرف مرزا خانی
۹۷۱	نور خاں	۔
۹۷۲	نور علی	سید نور علی
۹۷۳	نور محمد	ماسٹر نور محمد
۹۷۴	نوشہ	نواب دولہ والی ریاست ...
۹۷۵	نہال چند	منشی نہال چند لاہوری
۹۷۶	نیاز	مولوی نیاز احمد صوفی بریلوی
۹۷۷	نیاز	میر محمد اکبرآبادی
۹۷۸	واقف	۔
۹۷۹	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین خاں بہادر
۹۸۰	وحدت	جمعیت رائے کایستھ میرٹھی
۹۸۱	وحشت	
۹۸۲	وحشت	غلام علی خاں
۹۸۳	وزیر	خواجہ وزیر
۹۸۴	وصال	حکیم ظہور اللہ خاں
۹۸۵	وفا	حیدر علی شاہجہاں آبادی
۹۸۶	ولا	مرزا لطف علی عرف مظہر علی
۹۸۷	دلہا سواجی	دلہا سواجی
۹۸۸	ولی	شمس ولی اللہ
۹۸۹	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۹۹۰	ہادی	سید محمد جواد
۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت اللہ دہلوی
۹۹۳	ہرچند	ہرچند کشور
۹۹۴	ہردیو سنگھ	لالہ ہردیو سنگھ
۹۹۵	ہمدم	عبداللہ خاں رامپوری
۹۹۶	ہوس	مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۹۷	ہوش	غلام مرتضیٰ فرخ آبادی
۹۹۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۹۹۹	یاد	میر غلام حسین
۱۰۰۰	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۰۰۱	یقین	انعام اللہ خاں سرہندی
۱۰۰۲	یکتا	خواجہ معین الدین خاں
۱۰۰۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی
۱۰۰۴	یوسف	میر یوسف علی

سراپا سخن

مصنف سید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنو ان کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔

عہد تصنیف و طباعت کانپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الٰہی بخش عشق سے ہوئی۔ ایک دن برسبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا:

حبب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفا نہ کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دیباچہ میں محسن نے "سراپا سخن" کے تکملہ کا سال $\frac{\text{۱۲۶۹ھ}}{\text{۱۸۵۲ء}}$ دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوئے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز سنہ ۱۲۵۹-۶۰ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام میں درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف سنہ ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔

پہلی بار یہ تذکرہ $\frac{\text{۱۲۷۷ھ}}{\text{۱۸۶۱ء}}$ یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے باکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ $\frac{\text{۱۲۹۲ھ}}{\text{۱۸۷۵ء}}$ میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں $\frac{\text{۲۹} \times \text{۲۲}}{\text{۸}}$ کی تقطیع کے ۳۹۶ صفحات ہیں۔ اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

خصوصیات اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب و غریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصود جیسا کہ خود انہوں نے دیباچے میں ظاہر کیا ہے، سارے اعضائے جسمانی کی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدما سے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی چھان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی ردیف میں صدہا غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لیکر اس میں تلوؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس طور پر آئی ہیں:۔

سر، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاکل، جبیں، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

دہن، دہن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھائیاں، پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دو چار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے اور اپنی محنت و تجسس کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر - حضرت سلطان عالم	۲۰	آغا - آغا حسن	۳۹	معجز - مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسخ - سید ابو تراب	۴۰	آزاد - غلام علی خاں
۳	آتش - خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن - مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج - مولوی امام الدین
۴	امانت - سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی - خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم - مرزا اعظم بیگ
۵	اشک - مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر - مولوی کرامت علی	۴۳	اخگر - میاں حیدری
۶	اعلیٰ - میر اعلا علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز - نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا - میر انشا اللہ خاں
۷	اثر - نواب حسین علیخاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز - میر باقر علی	۴۵	آزاد - محمد امیر الدین
۸	اسحاق - اسحاق علی خاں	۲۷	آشفتہ - سید منور علی خاں	۴۶	آفاق - میر قمر الدین
۹	اوج - مرزا علی حسین	۲۸	اختر - میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم - مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج - میر محمود خاں	۲۹	اظہر - سید علی حسین	۴۸	اصالت - سید فضل علی
۱۱	افضل - اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل - جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	اخگر - نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر - میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید - مولوی فرحت علی
۱۳	احمد - مولوی احمد خاں	۳۲	ایماں - سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس - میر شیر علی
۱۴	اشرف - منشی اشرف علی	۳۳	آبرو - شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو - مرزا محمد علی
۱۵	آباد - مہدی حسین خاں	۳۴	اختر - قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر - میر گلزار علی
۱۶	آفاق - میر حسن علی	۳۵	اصغر - میر امجد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ - میر اکبر علی خاں
۱۷	انس - محمد مرزا	۳۶	امیر - منشی امیر احمد	۵۵	امی - روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق - حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک - سید علی حسن	۵۶	امین - خواجہ امین الدین
۱۹	آغا - نصر خاں	۳۸	اسیر - منشی مظفر علی	۵۷	اولیا - میر اولیا

۵۸	اسرار - مرزا بندو
۵۹	اصغر - نواب اصغر علی خاں بہادر
۶۰	احسان - حافظ عبدالرحمن خاں
۶۱	اندوہ - علی حسین خاں
۶۲	امامی - خواجہ امامی
۶۳	آصف - نواب آصف الدولہ
۶۴	اکبر - نواب محمد اکبر خاں
۶۵	اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں
۶۶	انوار - سید مہدی حسین
۶۷	آشفتہ - مرزا رضا قلی
۶۸	اشراق - حکیم محمد رضا
۶۹	انصاف - عبدالرحمٰن خاں
۷۰	انسب - میر ابوطالب
۷۱	اوصاف - فدا علم
۷۲	آشفتہ - ہادی علی خاں
۷۳	آشنا - سید محمد
۷۴	بحر - شیخ امداد علی مرحوم
۷۵	برق - فتح الدولہ بخشی الملک
۷۶	محمد رضا خاں
۷۷	برشتہ - تخلص آغا حسین علی
۷۸	بہار - مرزا علی بہادر
۷۹	بیخود - سید ہادی علی
۸۰	باقر - نواب محمد باقر خاں
۸۱	بسمل - میر جبار علی مرحوم
۸۲	بیدار - میر محمدی
۸۳	پروانہ - رائے جسونت رائے
۸۴	بقا - بقا اللہ
۸۵	بیتاب - عباس علی خاں
۸۶	بسمل - پنڈت سندر لال
۸۷	بدر - سید آغا علی خاں
۸۸	برکت - برکت اللہ خاں
۸۹	بیتاب - نواب احمد بخش خاں
۹۰	بسمل - محمدی بیگ عرف
۹۱ [لہ]	مرزا اللہ یار بیگ
۹۲	باطن - حکیم میر قطب الدین
۹۳	تنہا - محمد عیسٰی مرحوم
۹۴	تقی - محمد تقی خاں
۹۵	تمنا - لا اعلم دہلوی
۹۶	تسلیم - شیخ امر اللہ خوشنویس
۹۷	تسلی - لالہ ٹیکا رام
۹۸	تسلی - مشہور شاہ تجلی
۹۹	تاثیر - لالہ کنہیا لال
۱۰۰	تسلی - میر شجاعت علی
۱۰۱	تنہا - سید کفایت علی
۱۰۲	توقیر - لالہ نراین داس
۱۰۳	تجلی - میر حسن عرف میر حاجی
۱۰۴	تصدق - تصدق حسین خاں
۱۰۵	ترقی - نواب آغا تقی خاں بہادر
۱۰۶	تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر
۱۰۷	توقیر - عبدالقادر
۱۰۸	تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر
۱۰۹	تعشق - سید مرزا
۱۱۰	توقیر - شیخ احسان اللہ
۱۱۱	تقی - نواب علی خاں بہادر
۱۱۲	تسکین - میر حسین
۱۱۳	تراب - مرزا ابوتراب خاں
۱۱۴	تاباں - میر عبدالحیٔ
۱۱۵	توانا - سید اکرام علی
۱۱۶	ثمر - سید ابوتراب
۱۱۷	ثاقب - مرزا مہدی
۱۱۸	ثمر - مرزا علی
۱۱۹	جوش - میر وارث علی
۱۲۰	جوہر - منشی جواہر سنگھ
۱۲۱	جلال - ضامن علی
۱۲۲	جانصاحب - میر یار علی
۱۲۳	جری - مرزا سرفراز علی
۱۲۴	جوش - نواب احمد حسن خاں
۱۲۵	جنون - چندا پرشاد
۱۲۶	جنون - میر مہدی مرحوم
۱۲۷	جرات - میاں قلندر بخش
۱۲۸	جرات - میر محمد حسن
۱۲۹	جلیس - محمد جلیس
۱۳۰	جعفر - میر جعفر معروف بہ زٹلی
۱۳۱	جویا - شیخ علی حسین
۱۳۲	جلا - نواب مرزا واحد علی خاں
۱۳۳	جنت - علی ہادی
۱۳۴	چرکیں - شیخ باقر علی
۱۳۵	جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۱۳۶	جوہر - محمد حسین علی خاں
۱۳۷	جوشش - محمد روشن مرحوم
۱۳۸	جمشید - مرزا جمشید بیگ
۱۳۹	جولاں - لا اعلم لکھنوی
۱۴۰	جویا - محمد حسین علی خاں
۱۴۱	حکیم - میر محمد علی برادر نسبتی مولف
۱۴۲	حضور - بالمکند کھتری
۱۴۳	حصین - محمد حسین علی خاں بہادر
۱۴۴	حشم - حکیم باقر علی

لہ اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے۔

۱۴۵ حضور - منشی عبدالبصیر
۱۴۶ حیدر - مرزا حیدر مرحوم
۱۴۷ نیشا پوری
۱۴۸ حسین - میر حسن مرحوم
۱۴۹ حسن - مہدی علی خاں بہادر ضیغم جنگ
۱۵۰ حنا - عبدالکریم خاں
۱۵۱ حسن - خواجہ حسن درویش
۱۵۲ حضوری - مولوی مظہر علی
۱۵۳ حسن - سید محمد حسن
۱۵۴ حاتم - شیخ ظہورالدین عرف حاتم شاہ
۱۵۵ حضور - شیخ غلام یحییٰ مرحوم تاجر
۱۵۶ حقیقت - سید شاہ حسین پدر مولف
۱۵۷ حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علیخاں
۱۵۸ حسین - نواب غلام حسین خاں
۱۵۹ حکیم - حکیم محمد ابراہیم
۱۶۰ حسام - چودھری حسام علی
۱۶۱ حسرت - مرزا جعفر علی
۱۶۲ حسینی - مولوی حسین علی
۱۶۳ حیران - میر منو مرحوم
۱۶۴ حشم - حکیم باقر علی
۱۶۵ حزیں - میر بہادر علی
۱۶۶ حبیب - حبیب اللہ بیگ
۱۶۷ حسرت - میر محمد حیات
۱۶۸ حزیں - میر محمد باقر
۱۶۹ حجام - عنایت اللہ
۱۷۰ حشمت - محمد علی
۱۷۱ حسن - نواب مرزا حسن بہادر
۱۷۲ حیف - شیخ محمد حاجی
۱۷۳ حسن - احمد حسن طالب علم

۱۷۴ حبیب - لا اعلم مراد آبادی
۱۷۵ حلم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں
۱۷۶ بہادر
۱۷۷ خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم
۱۷۸ مخفی - مرزا محمد معروف بہ سعید دیلو
۱۷۹ خورشید - خوشوقت علیخاں
۱۸۰ خاکسار - میر سبحان علی مرحوم
۱۸۱ خاکسار - میر محمد یار عرف میر کلو
۱۸۲ خان - اشرف خاں مرحوم
۱۸۳ خلیل - میر دوست علی
۱۸۴ خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون
۱۸۵ خلیق - میر مستحسن مغفور
۱۸۶ خلیل - علی ابراہیم خاں
۱۸۷ خورشید - لا اعلم
۱۸۸ خاور - محمد اکبر
۱۸۹ خطا - مرزا نظر علی بیگ
۱۹۰ خسرو - مرزا محمد کیخسرو
۱۹۱ درد - خواجہ میر علیہ الرحمۃ
۱۹۲ دوست - شیخ غلام احمد
۱۹۳ دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو
۱۹۴ دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو
۱۹۵ دریا - پنڈت رتن ناتھ
۱۹۶ دانا - روشن لال
۱۹۷ دقت - لا اعلم
۱۹۸ دل - زور آور خاں
۱۹۹ دارا - ولیعہد اوّل بادشاہ ظفر
۲۰۰ دل - میر محمد عابد مرحوم
۲۰۱ درخشاں - سید علی جان
۲۰۲ ذکی - محمد ذکی خاں بہادر

۲۰۳ ذوق - محمد ابراہیم ملک الشعرا
۲۰۴[1] خاقانی ہند۔
۲۰۵ ذاکر - میر جان مرحوم
۲۰۶ ذرہ - لالہ شنکر لال
۲۰۷ ذکا - شیخ محمد مخدوم
۲۰۸ ذکی - شیخ مہدی
۲۰۹ راسخ - نواب ظفریاب خاں
۲۱۰ رضا - سید غلام رضا خاں طباطبائی
۲۱۱ رشک - میر علی اوسط مرحوم
۲۱۲ رقت - مرزا رستم علی
۲۱۳ راحم - میر محمد علی
۲۱۴ رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۲۱۵ رسا - لالہ انبہ پرشاد داستانگو
۲۱۶ رحیم - عبدالرحیم خاں
۲۱۷ رہا - میر رضی
۲۱۸ روشن - میر حسین علی
۲۱۹ رنگین - سعادت یار خاں
۲۲۰ رسا - میر علی احمد
۲۲۱ رضواں - نواب واجد علی خاں بہادر
۲۲۲ رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۲۲۳ رحیم - رحیم بخش مرحوم
۲۲۴ رفیق - اسد بیگ مرحوم
۲۲۵ رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۲۲۶ راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۲۲۷ رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۲۲۸ رقت - مرزا قاسم مرحوم
۲۲۹ رضا - غلام رضا خوشنویس
۲۳۰ ریاضت - اسلام علی
۲۳۱ رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

[1] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

۲۳۲ رستم - نواب شرف الدولہ رستم علیخاں
۲۳۳ رشید - مرزا محمد ذکی
۲۳۴ رسوخ - حسن مرزا
۲۳۵ رفعت - شیخ محمد رفیع
۲۳۶ راقم - لالہ نند رام
۲۳۷ راغب - سبحان قلی بیگ
۲۳۸ راوی - مصاحب علی
۲۳۹ رخشاں - خیرات علی خاں
۲۴۰ ربانی - شیخ عبداللہ
۲۴۱ راحت - لالہ بھگونت رائے
۲۴۲ زکی - شیخ مہدی
۲۴۳ زار - سید سلامت علی
۲۴۴ زار - لالہ دھنپت رائے
۲۴۵ زاہد - شاہزادہ مرزالدین
۲۴۶ زار - منشی مینڈو لال
۲۴۷ سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۲۴۸ سعید - مرزا آغا نجف
۲۴۹ سلطان - راجہ طالب علیخاں
۲۵۰ سیفی - میر وارث علی
۲۵۱ ساحل - مرزا اکبر علی
۲۵۲ سجاد - ولایت علی
۲۵۳ سالک - ارشاد علی شاہ
۲۵۴ سلیم - میر عباس
۲۵۵ سحر - شیخ امان علی
۲۵۶ سجاد - میر علی سجاد متوطن کڑا
۲۵۷ سپہر - لاعلم دہلوی
۲۵۸ سحر - اجودھیا پرشاد
۲۵۹ سرور - مرزا رجب علی بیگ
۲۶۰ سوز - میر محمدی

۲۶۱ سلیمان - سلیمان خاں مرحوم
۲۶۲ سرور - شیخ پیر بخش
۲۶۳ سائل - حکیم عبدالحق
۲۶۴ سعادت - سعادت خاں
۲۶۵ سعیر - خواجہ بادشاہ
۲۶۶ سلیم - میر سلامت علی
۲۶۷ سحر - میر ناصر علی
۲۶۸ سخا - شیخ سخاوت حسین
۲۶۹ سراج - سید قمر علی
۲۷۰ سید - نواب سید علیخاں بہادر
۲۷۱ سرور - سید کاظم حسین رضوی
۲۷۲ سیف - مرزا محمد حسین مرحوم
۲۷۳ سلطان - دختر نواب معتمد الدولہ
۲۷۴ سرمد - غلام مرتضیٰ خاں
۲۷۵ سپہر - شہاب خاں
۲۷۶ سلیمان - لاعلم
۲۷۷ سخن - رام دیال گھڑی ساز
۲۷۸ سلیم - میر عباس
۲۷۹ سبقت - مرزا عباس
۲۸۰ سیاح - میاں داد خاں
۲۸۱ سیر - خواجہ بادشاہ
۲۸۲ سحاب - محمد اللہ یار خاں
۲۸۳ سردار - سردار مرزا
۲۸۴ شناور - صاحب مرزا مرحوم
۲۸۵ شعور - شیخ عبدالرؤف مرحوم
۲۸۶ شیدا - مرزا علیجاہ بہادر مرحوم
۲۸۷ شرق - تخلص میر غلام عباس
۲۸۸ شوق - سید ضامن علی
۲۸۹ شرف - شیخ شرف الدین حسین

۲۹۰ شوق - حکیم تصدق حسین خاں
۲۹۱ شرر - عبدالغفور خاں
۲۹۲ شرر - مرزا آغا حسن
۲۹۳ شیریں - بیگا طوایف
۲۹۴ شمشاد - میر احمد علی
۲۹۵ شہید - مولوی محمد بخش
۲۹۶ شائق - لالہ فتح چند
۲۹۷ شوق - رائے دولت رائے
۲۹۸ شوق - حکیم سید ضامن علی
۲۹۹ شوق - مولوی قدرت اللہ
۳۰۰ شجاعت - شیخ بہادر علی
۳۰۱ شہیدی - کرامت علی خاں
۳۰۲ شرعا - میر بسم اللہ
۳۰۳ شکوہ - میر شکوہ علی
۳۰۴ شورش - میر غلام حسین مرحوم
۳۰۵ شفا - حکیم یار علی
۳۰۶ شاغل - شاگرد بسمل ساکن دہلی
۳۰۷ شفیق - خواجہ نور الدین خاں
۳۰۸ شاغل - اشرف حسین
۳۰۹ شیدا - نواب محمد حسن خاں
۳۱۰ شائق - خواجہ فیض الدین عرف حیدر
۳۱۱ شفق - نواب محمد سعید الدین خاں
۳۱۲ شفیق - برادر حقیقی شفق
۳۱۳ شوکت - میر حسن علی
۳۱۴ شفا - مرزا کریم بیگ
۳۱۵ شاعر - میر بسم اللہ
۳۱۶ شوکت - مولوی باسط علی
۳۱۷ شمیم - عباس مرزا عرف امراؤ مرزا
۳۱۸ شفیق - مرزا علی خاں -

۳۱۹ شاد - شیخ فضل علی مرحوم
۳۲۰ شگفتہ - نواب سیف علیخاں بہادر
۳۲۱ شاہی - مرزا نورالدین بہادر
۳۲۲ شیفتہ - نواب حاجی محمد مصطفیٰ
۳۲۳ شکوہ - محمد رضا
۳۲۴ شہرت - امیر بخش مرحوم
۳۲۵ شاد - شیخ محمد جان
۳۲۶ شرف - آغا جو
۳۲۷ شمس - شیخ محمد مرحوم
۳۲۸ شمس - میر آغا علی
۳۲۹ صبر - میر اسد مرحوم
۳۳۰ صحبت - مرزا بخشش علیخاں
۳۳۱ صفدر - میر فرزند حیدر
۳۳۲ صولت - خواجہ محمد
۳۳۳ صبا - میر وزیر
۳۳۴ صاحبقران - سید امام علی
۳۳۵ صادق - حکیم سید محمد صادق
۳۳۶ صدر - میر صدرالدین
۳۳۷ صغیر - شیخ حیدر علی
۳۳۸ صدق - محمد بشارت علی
۳۳۹ صابر - شاہزادہ مرزا قادر بخش
۳۴۰ صفا - رائے منولال
۳۴۱ صحت - محمد حسن خاں
۳۴۲ صادق - صادق علی
۳۴۳ صابر - احمد مرزا
۳۴۴ صبا - کانجی مل
۳۴۵ ضبط - سید آغا جان
۳۴۶ ضاحک - میر غلام حسین مرحوم
۳۴۷ ضاحک - شیخ غلام عباس

۳۴۸ ضبط - نوازش علی خاں
۳۴۹ ضبط - سید حسین شاہ
۳۵۰ ضحا - مولوی غلام رسول
۳۵۱ ضیا - سید محمد میر
۳۵۲ ضیائی - میر بدرالدین
۳۵۳ ضمیر - میر مظفر حسین
۳۵۴ ضیا - شیخ ولی اللہ
۳۵۵ طالب - طالب علی خاں
۳۵۶ طوبیٰ - سید علی حسین
۳۵۷ طپاں - مرزا احمد بیگ
۳۵۸ طوفاں - میر نوازش علی
۳۵۹ طپش - مرزا جان
۳۶۰ طور - مرزا محمد رضا
۳۶۱ طالب - محمد عباس
۳۶۲ طبیب - حکیم محمد حسن خاں
۳۶۳ طوفاں - میر حسین
۳۶۴ ظفر - میاں ظفر علی
۳۶۵ ظاہر - مرزا بندہ حسن خاں
۳۶۶ ظہور - منشی شیخ ظہور محمد
۳۶۷ ظفر - نواب نصیر الدولہ
۳۶۸ ظفر - مرزا ابوظفر سراج الدین
۳۶۹ ـه محمد بہادر شاہ دہلی
۳۷۰ ظریف - لالہ بنتی پرشاد
۳۷۱ عارف - میر جمال الدین مرحوم
۳۷۲ عرش - میر کلو سید حسن عسکری
۳۷۳ عرفاں - میر عباس دہلوی
۳۷۴ عاشق - محمد علیخاں مشیر الدولہ
۳۷۵ علی - مرزا محمد علی خاں
۳۷۶ عاشق - مہدی علی خاں

۳۷۷ عشق - شیخ الٰہی بخش
۳۷۸ عشق - سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۷۹ عرب - نواب حسن علی خاں
۳۸۰ عزیز - راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۸۱ عباس - میر عباس
۳۸۲ عروج - احمد حسن خاں
۳۸۳ علی - حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۸۴ عاشق - مرزا والاجاہ بہادر مرحوم
۳۸۵ عشق - ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۸۶ عاشق - سید ہدایت علی خاں
۳۸۷ عالی - شاہ ابوالمعالی
۳۸۸ عسکری - عسکری علی خاں
۳۸۹ عاشق - سدا سکھ
۳۹۰ عشرت - میر غلام علی
۳۹۱ عبادت - مرزا عابد علی بیگ
۳۹۲ عیش - میر علی حسین
۳۹۳ عیش - شیخ ابو محمد فاروقی
۳۹۴ عیشی - طالب علیخاں مرحوم
۳۹۵ عاشق - مولوی جلال الدین
۳۹۶ عاشق - شیخ نبی بخش مرحوم
۳۹۷ عاشق - راجہ کلیان سنگھ
۳۹۸ عشق - سید حسین مرزا مرثیہ گو
۳۹۹ عابد - میر عابد علی کمیداں
۴۰۰ عزیز - مولوی عزیز الدین
۴۰۱ عاجز - لالہ موہن رام
۴۰۲ عیش - نواب محمد مرزا
۴۰۳ عیش - نواب شہریار مرزا
۴۰۴ علی - نواب علی بہادر
۴۰۵ عاصی - منشی صدرالدین

ـه یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

۴۰۶ عالی - خواجہ عبداللہ عرف غوجی
۴۰۷ غضنفر - غضنفر علی خاں مرحوم
۴۰۸ غنی - غنی احمد
۴۰۹ غافل - منور خاں
۴۱۰ غم - علی خاں ترکہ سوار سلطانی
۴۱۱ غالب - انور علی
۴۱۲ غنی - مرزا عباس
۴۱۳ غلامی - غلام محمد
۴۱۴ فرہاد - مرزا مغل بیگ مرحوم
۴۱۵ فدا - شیخ فدا حسین
۴۱۶ فہیم - پنڈت سندر لال
۴۱۷ فوق - میر ولد حسین
۴۱۸ فروغ - خواجہ غلام محمد مصطفےٰ
۴۱۹ فروغ - میر مہدی حسن
۴۲۰ فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا
۴۲۱ فرحت - باشندہ عظیم آباد
۴۲۲ فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم
۴۲۳ فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا پچو
۴۲۴ فرحت - شیخ فرحت اللہ
۴۲۵ فنا - شیخ ببر مرحوم
۴۲۶ فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب
۴۲۷ فخر - میر فخر الدین
۴۲۸ فراق - خواجہ بہادر حسین
۴۲۹ فرد - وحید الدین خاں
۴۳۰ فغاں - اشرف علی خاں
۴۳۱ فروغ - عنایت علی خاں
۴۳۲ فرحت - پنڈت کدار ناتھ
۴۳۳ فرحت - پنڈت دیبی پرشاد
۴۳۴ فرخ - کرامت اللہ خاں

۴۳۵ فطرت - لا اعلم
۴۳۶ فصیح - مرزا جعفر علی
۴۳۷ فروغ - شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۴۳۸ فرض - میر احسان علی خاں بہادر
۴۳۹ فضا - گوبند پرشاد
۴۴۰ فائز - کریم بخش
۴۴۱ قادر - مولوی عبد القادر
۴۴۲ قادر - میر قادر علی پیکیت
۴۴۳ قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر
۴۴۴ قیس - شیخ کاظم علی قدوائی
۴۴۵ قادر - مرزا سرفراز علی
۴۴۶ قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر
۴۴۷ قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ
۴۴۸ قادر - شیخ قیام الدین اسد عرف محمد قائم
۴۴۹ قرار - میر محمد حسن
۴۵۰ قمر - قمر الدین
۴۵۱ قائل - سید علی جان
۴۵۲ قبول - کپتان مقبول الدولہ مرزا مہدی علی خاں بہادر
۴۵۳ قمر - مرزا باقر حسین
۴۵۴ قدسی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں
۴۵۵ قدسی - سید محمد رضا مرحوم
۴۵۶ قاصر - مرزا ببر علی بیگ
۴۵۷ قسمت - نواب شمس الدولہ
۴۵۸ قدرت - شاہ قدرت اللہ
۴۵۹ قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی
۴۶۰ قاسم - حکیم قدرت اللہ
۴۶۱ قائم - شیخ قیام الدین
۴۶۲ قیس - نواب ہادی علی خاں
۴۶۳ کوثر - مرزا مہدی کیمدان

۴۶۴ کاشف - شیخ کاشف علی
۴۶۵ کامل - شیخ جمال الدین
۴۶۶ کامل - مولوی محمد مرشد
۴۶۷ کامل - شیخ احمد علی
۴۶۸ کیواں - مرزا علی حسین
۴۶۹ کلیم - میر محمد حسین
۴۷۰ کیف - شیخ فضل احمد
۴۷۱ کاشف - شیخ محمد حسین خاں
۴۷۲ گویا - شیخ ولایت علی
۴۷۳ گویا - حسام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۷۴ گریاں - سید محمد حسین
۴۷۵ گرداب - رام چرن
۴۷۶ گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۷۷ گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۷۸ گوہر - احمد علی خاں
۴۷۹ لکنت - محمد بشیر خاں
۴۸۰ لطافت - سید حسن
۴۸۱ مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۸۲ ملال - محمد رضا خاں
۴۸۳ مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۸۴ محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۸۵ مہر - سید اسمٰعیل حسین
۴۸۶ معروف - نواب الٰہی بخش خاں
۴۸۷ میر - میر تقی
۴۸۸ محب - شیخ ولی اللہ
۴۸۹ مہر - عبد اللہ خاں
۴۹۰ مونس - میر نواب
۴۹۱ موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۹۲ ماہر - محمد امیر عرف یوسف حسین

۴۹۳	مشتاق ۔ مشتاق حسین
۴۹۴	محتشم ۔ سید محتشم علی
۴۹۵	مصحفی ۔ غلام ہمدانی
۴۹۶	متیلا ۔ مراد علی خاں
۴۹۷	موزوں ۔ میر نواب
۴۹۸	مائل ۔ لالتا پرشاد
۴۹۹	مسکین ۔ سید عبدالواحد خاں
۵۰۰	منت ۔ میر قمر الدین
۵۰۱	مہر ۔ نواب منصور خاں
۵۰۲	موج ۔ میر کاظم حسین مرحوم
۵۰۳	موجد ۔ شیخ قادر علی
۵۰۴	مرتخ ۔ جانکی پرشاد
۵۰۵	مہر ۔ مرزا حاتم علی بیگ
۵۰۶	محبت ۔ نواب محبت خاں
۵۰۷	مراد ۔ مراد شاہ
۵۰۸	محزون ۔ میر ناصر خاں
۵۰۹	منتظر ۔ نور السلام
۵۱۰	مشک ۔ نواب محمد حسن مرحوم
۵۱۱	مضطرب ۔ مرزا علی اکبر بیگ
۵۱۲	مہر ۔ سید آغا علیخاں امین الدولہ
۵۱۳	مصیب ۔ حاجی شیخ غلام قطب الدین
۵۱۴	مجنوں ۔ میر حمایت علی مرحوم
۵۱۵	مشتاق ۔ عبدالغنی خاں مخاطب بہ مشتاق علی [illegible]
۵۱۶	موزوں ۔ میر فرزند علی مرحوم
۵۱۷	منظور ۔ بابو خاں دستار بند
۵۱۸	معروف ۔ نواب احمد بخش خاں
۵۱۹	مسیح ۔ سید ہاشم علی
۵۲۰	مقبول ۔ منشی چشکہ رائے
۵۲۱	مصدر ۔ حکیم میر ماشاء اللہ خاں
۵۲۲	مشتاق ۔ میر سالار بخش
۵۲۳	مسرور ۔ شیخ پیر بخش
۵۲۴	مبارک ۔ سید مبارک علی
۵۲۵	مظہر ۔ مرزا جانجاناں صاحب شہید
۵۲۶	مجذوب ۔ مرزا غلام حیدر
۵۲۷	مروت ۔ پنڈت باس کرن
۵۲۸	محو ۔ شیخ فیض الدین
۵۲۹	مسلم ۔ میر فرزند علی
۵۳۰	مخمور ۔ محمد جعفر مغفور
۵۳۱	مغموم ۔ لالہ رام جس
۵۳۲	مضمون ۔ شیخ شرف الدین حسین مرحوم
۵۳۳	مسرت ۔ شیخ وزیر علی مرحوم
۵۳۴	منشی ۔ عجائب رام
۵۳۵	محرور ۔ ہادی حسن
۵۳۶	مرزا ۔ مرزا علی رضا
۵۳۷	مجنوں ۔ سید انعام حسین
۵۳۸	معروف ۔ نواب خاں بہادر خاں
۵۳۹	ممنون ۔ میر نظام الدین
۵۴۰	مضطر ۔ نواب مرزا مظفر خاں
۵۴۱	میر ۔ مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر
۵۴۲	مخلص ۔ میر مہدی حسن
۵۴۳	مہجور ۔ حکیم شیخ محمد بخش
۵۴۴	معجز ۔ منشی محمد رضا
۵۴۵	مفتوں ۔ سید ہادی علی
۵۴۶	محبوب ۔ نواب محل صاحبہ
۵۴۷	مرزا ۔ مرزا جہانگیر بیگ
۵۴۸	مشفق ۔ مرزا احمد بیگ
۵۴۹	مشکل ۔ شیخ امین الدین
۵۵۰	مفتوں ۔ مسٹر گبین صاحب
۵۵۱	مظلوم ۔ مظلوم شاہ
۵۵۲	منشی ۔ مرزا محمد ستیا بیگ
۵۵۳	موجی ۔ موجی رام
۵۵۴	محب ۔ شیخ ولی اللہ
۵۵۵	مقدور ۔ میر محمد ابراہیم
۵۵۶	مذنب ۔ مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۵۵۷	نادر ۔ ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۵۸	نسیم ۔ اصغر علی خاں دہلوی
۵۵۹	نوا ۔ ظہور الرحمٰن مرحوم
۵۶۰	ناصر ۔ سعادت حسین ۔
۵۶۱	نصیر ۔ مولوی میر ناصر علی
۵۶۲	نادر ۔ بادشاہی احمدی
۵۶۳	نازش ۔ مولوی الٰہی بخش
۵۶۴	ناصر ۔ میر ناصر علی
۵۶۵	ناسخ ۔ شیخ امام بخش
۵۶۶	نقی ۔ نقی علیخاں عرف پیارا صاحب
۵۶۷	ندیم ۔ میر محمد شفیع
۵۶۸	نالاں ۔ میر محمد وارث علی
۵۶۹	نظام ۔ غازالدین خاں مرحوم
۵۷۰	نامی ۔ میر آغا حسن عرف میرن صاحب
۵۷۱	نواب ۔ سید نظر الدین
۵۷۲	نعیم ۔ نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۷۳	نور ۔ میر وزیر نور ۔
۵۷۴	نوازش ۔ نوازش حسین خاں
۵۷۵	نظامی ۔ شیخ نظام الدین
۵۷۶	نظیر ۔ گنپت رائے دہلوی
۵۷۷	نجد ۔ مرزا محمد عباس
۵۷۸	نسبت ۔ احمد علی مرحوم
۵۷۹	نظیر ۔ شاگرد سودا ساکن بنارس

۵۸۰ نزاکت - رجو طوائف
۵۸۱ نظر - مرزا علی مرحوم
۵۸۲ نظیر - میر ولی محمد مرحوم
۵۸۳ نظیر - محمد نصیر الدین
۵۸۴ نالاں - مرزا محمد خاں
۵۸۵ نیر - مرزا حسن عسکری
۵۸۶ نجابت - سید کلب علی
۵۸۷ ناظم - پنڈت شیو پرشاد
۵۸۸ ناطق - شیخ احمد شاہ
۵۸۹ نثار - میر افضل علی
۵۹۰ نظم - میر ناظم علی
۵۹۱ نعمت - حکیم عبدالحق مرحوم
۵۹۲ نور - حکیم میر نادر حسین
۵۹۳ نجم - نجم الدولہ محمد رضا خاں
۵۹۴ نشتر - میر امداد حسین
۵۹۵ نزار - سید قاسم علی
۵۹۶ نازش - مرزا علی بیگ
۵۹۷ نکہت - حافظ غلام احمد
۵۹۸ نثار - شیخ محمد امان
۵۹۹ نثار - حکیم میر محمد پناہ
۶۰۰ نواب - بیگم صاحبہ زوجہ آصف الدولہ
۶۰۱ نجیب - میر بہادر علی مرحوم
۶۰۲ نگہت - نثار علی بیگ
۶۰۳ نسیم - پنڈت برج ناتھ
۶۰۴ نحیف - سید برکت علی
۶۰۵ ناصر - سید ابو محمد
۶۰۶ وحشت - مرزا باقر علیخاں مرحوم
۶۰۷ ولی - علی محمد خاں
۶۰۸ وزیر - منشی سرفراز علیخاں
۶۰۹ وحید - حکیم وحید اللہ خاں
۶۱۰ واصف - مولوی احمد حسن
۶۱۱ وارفتہ - نواب شیر علیخاں
۶۱۲ وزیر - شیخ وزیر علی
۶۱۳ وصف - میر محمود علی
۶۱۴ وحشت - سید ابوالحسن دہلوی
۶۱۵ وجہہ - وجیہہ الدین
۶۱۶ واقف - شاہ واقف
۶۱۷ واجد - واجد علیخاں
۶۱۸ وصل - میر احمد علی
۶۱۹ وارث - حاجی شاہ محمد وارث
۶۲۰ وفا - راجہ نول رائے
۶۲۱ ہدایت - ہدایت علی
۶۲۲ ہجر - مرزا محمد اصغر حسین
۶۲۳ ہمدم - میر محفوظ علی مرحوم
۶۲۴ ہلال - امیر علی خاں
۶۲۵ ہوس - نواب مرزا تقی خاں
۶۲۶ ہنر - وارث علیخاں نواب ناظر
۶۲۷ ہوس - نواب مرزا محمد تقی
۶۲۸ یوسف - مرزا یوسف بیگ
۶۲۹ یقین - سید محمد حسین
۶۳۰ یوسف - نواب سید احمد علیخاں
۶۳۱ یکرنگ - مصطفٰے قلی خاں
۶۳۲ یقین - انعام اللہ خاں
۶۳۳ یاور - شیخ امداد علی

مومن نمبر

ستمبر ۱۹۶۴ء

میں شائع کیا جا رہا ہے

منیجر - نگارِ پاکستان ۳۷ گارڈن مارکیٹ کراچی

"یادگار شعرا"

مصنف ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور یورپین مستشرق جو ۱۸۴۷ء میں ایکسٹرا ریزیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جنوری ۱۸۵۰ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں۔ جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہدِ تصنیف و طباعت ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۲ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اول ۱۸۵۴ء میں بزبانِ انگریزی شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے طفیل احمد نے یادگار شعرا کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو ۱۹۴۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الہ آباد نے مسعود حسن رضوی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:۔

(۱) نکات الشعرا — میر تقی میر

(۲) تذکرہ ریختہ گویاں — فتح علی حسینی گردیزی

(۳) مخزن نکات — قائم چاندپوری

(۴) گلزارِ ابراہیم — علی ابراہیم خاں خلیل

(۵) تذکرۂ شورش — سید غلام حسین شورش

(۶) تذکرۂ ہندی — غلام ہمدانی مصحفی

(۷) تذکرۂ عشقی — عشقی پٹنوی

(۸) گلشن ہند — مرزا لطف

(۹) عیار الشعراء — خوب چند ذکار دہلوی

(۱۰) عمدہ منتخبہ — اعظم الدولہ محمد خاں سرور

(۱۱) مجموعۂ نغز — قدرت اللہ قاسم

(۱۲) طبقات سخن — غلام محی الدین قریشی مبتلا و عشق میرٹھی

(۱۳) دیوانِ جہاں ـــــ بینی نرائن

(۱۴) گلدستۂ نشاط ـــــ منولال

(۱۵) گلشن بے خار ـــــ مصطفےٰ خاں شیفتہ

(۱۶) گلستان بے خزاں ـــــ قطب الدین باطن

(۱۷) انتخاب دواوین شعراء ـــــ مولوی امام بخش صہبائی

(۱۸) گلدستۂ نازنینان ـــــ مولوی کریم الدین

(۱۹) تذکرہ شعرائے ہند ـــــ مولوی کریم الدین اور فیلن

(۲۰) چمن بے نظیر ـــــ محمد ابراہیم[لے]

اسپرنگر نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں ادپرکی بیس کتابوں میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

(۱) دیوان جہاں

(۲) گلدستہ نشاط

(۳) انتخاب دواوین شعرا

(۴) چمن بے نظیر

(۵) گلدستۂ نازنینان

(۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالباً اسپرنگر کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگر نے فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اسمیں [illegible] تک کے پندرہ سو سے زائد شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطریں ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آبرو	شیخ نجم الدین علی خاں	۵	آرام	مکھن لال	۹	آزاد	میر فقیر اللہ
۲	آتش	مرزا غلام حسین	۶	آرام	خیر اللہ ساکن سرہند	۱۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۳	آشنا	سید برہان الدین	۷	آرزو	سراج الدین علی خاں	۱۱	آزاد	میر مظفر علی
۴	آرام	پریم ناتھ کھتری	۸	آزاد	محمد فاضل	۱۲	آزاد	شیخ امیر الدین ساکن

لے گلدستہ نشاط اور چمن بے نظیر تذکرے نہیں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

۱۳	آزاد	رام سنگھ	۴۲	احسان	میر شمس الدین	۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن حیدرآباد	۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی		۴۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد	میر امانی
۱۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۴۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفتہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۴۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفتہ	سید صفدر علی ساکن دہلی	۴۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسفان	
۱۹	آشنا	میر زین العابدین	۴۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش	۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۴۹	احمد		۷۸	اسیر	بلتصیر
۲۱	آشنا	مہا سنگھ	۵۰	احمد	سید غلام محی الدین	۷۹	اسیر	
۲۲	آشوب	میر امداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن سرادہ	۸۰	اسیر	میر گلزار علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن لکھنؤ	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد خواندہ	۸۲	اشرف	
۲۵	آغا	منشی لچھمی نرائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۸۳	محمد اشرف	
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۸۴	اشرف	محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم ثانی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۸	آفریں	شیخ قلندر بخش ساکن سانپلہ	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۸۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۸۷	اشک	
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۸۸	اشکی	میر وارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۸۹	اشکی	مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث	۹۰	اصغر	میر امجد علی ساکن آگرہ
۳۳	آہ	میر مہدی	۶۲	احمدی	نظام الدین	۹۱	اصغر	میر اصغر علی ساکن مارہرہ
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن سرہند	۹۲	اصغری	محمد ظہیر الدین
۳۵	ابوالحسن		۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند	۹۳	اظہار	حسین علی خاں
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن حیدرآباد	۹۴	اظہر	سید محمد میر
۳۷	اٹل	میر عبد الجلیل	۶۶	ادہم	عبد العلی	۹۵	اظہر	غلام محی الدین
۳۸	اثیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر ساکن دہلی
۳۹	اجمل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	اظہر	میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمن	۶۹	ارمان	نواب مجاہد جنگ ساکن حیدرآباد	۹۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۴۱	احسان		۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۹۹	اعظم	محمد اعظم

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	اوج	عبداللہ ساکن سردھنہ
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولیٰ	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا علی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن زولہ	۱۶۶	بجر	
۱۰۹	افسوس	مرزا غفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بخشی	حسین بخش ساکن آگرہ
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجانہ	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگوان دت ساکن لکھنؤ
۱۱۴	افگار	میر جیون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بھیو یا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن شاہجہاں آباد	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزار	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بسمل	سید جبار علی ساکن خیر
۱۱۹	الہمت		۱۴۸	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خاں	۱۷۷	بسمل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا غفور بیگ	۱۷۸	بسمل	مرزا بھیو بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	انسان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بسمل	سید حیدر بن بلال
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بسمل	کدا علی بیگ
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	انصاف	عبدالرحمٰن خاں	۱۸۱	بسمل	حافظ حفیظ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	انوار	محمد مولیٰ ساکن دہلی	۱۸۲	بسمل	مولوی محمدی معروف
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ	۱۵۴	انور	غلام علی ساکن کالپی	۱۸۳	بسیط	لالہ انند سروپ
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	انور	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	انور	ولی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	امانت	امانت رائے	۱۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاء اللہ خاں

۱۸۷	بلیغ	مولوی حاجی قدرت اللہ	۲۱۶	بیخبر		۲۴۵	تاثیر	میر محمد تقی
۱۸۸	بنیاد		۲۱۷	بیخواب		۲۴۶	تارک	زاہد بیگ ساکن دہلی
۱۸۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۲۱۸	بیخود	نرائن داس مہاجن	۲۴۷	تاناشاہ	ابوالحسن
۱۹۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۲۱۹	بیدار	منشی لبھاون لال	۲۴۸	تائب	حافظ عبداللہ
۱۹۱	بہادر	بہادر سنگھ	۲۲۰	بیدار	میاں	۲۴۹	تائب	مہتاب رائے
۱۹۲	بہادر علی (میر) ساکن دہلی		۲۲۱	بیدار	غلام حیدر	۲۵۰	تپش	میر مدد علی
۱۹۳	بہادر ٹیک چند ساکن دہلی		۲۲۲	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۵۱	تپش	محمد اسمٰعیل معروف
۱۹۴	بہجت	مولوی عبدالمجید	۲۲۳	بیدل	خواجہ غلام حسین	۲۵۲	تجرد	میر عبداللہ
۱۹۵	بعید	میر میران	۲۲۴	بیرنگ	دلاور خان	۲۵۳	تجلی	شاہ تجلی
۱۹۶	بیان	خواجہ احسن اللہ	۲۲۵	بیقرار	خواجہ کاظم	۲۵۴	تجلی	میاں حاجی
۱۹۷	بیباک	میر نجف علی	۲۲۶	بیقید	سید فضائل علی خاں	۲۵۵	تحمل	
۱۹۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل	۲۲۷	بیکس	مرزا محمد	۲۵۶	تحمل	میر اعظم
۱۹۹	بیتاب	شاہ محمد علیم	۲۲۸	بیکس	میر امام بخش	۲۵۷	تحسین	منشی حسین عطا خاں
۲۰۰	بیتاب	میر محمد علی	۲۲۹	بیکل	سید عبدالوہاب	۲۵۸	تحسین	میاں غلام مصطفیٰ
۲۰۱	بیتاب	محمد علیم	۲۳۰	بیمار		۲۵۹	تحسین	میر محمد حسین خاں
۲۰۲	بیتاب	میر مدن ساکن دہلی	۲۳۱	بینوا		۲۶۰	تحیر	
۲۰۳	بیتاب	شیخ خیر الدین ساکن آگرہ	۲۳۲	بینوا	مقبول شاہ ساکن دہلی	۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۰۴	بیتاب	سید کلب علی	۲۳۳	بیہوش	شیخ دیدار بخش،	۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۰۵	بیتاب	خداوردی خاں	۲۳۴	بیہوش	میر عبدالرشید	۲۶۳	ترقی	مرزا محمد تقی
۲۰۶	بیتاب	عباس علی خاں	۲۳۵	پاکباز	سید صلاح الدین	۲۶۴	تسکین	گنگاداس
۲۰۷	بیتاب	شیخ ولی اللہ	۲۳۶	پذیر	سید نثار علی	۲۶۵	تسکین	میر حسین
۲۰۸	بیتاب	مرزا کلو بہادر	۲۳۷	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	۲۶۶	تسکین	میر سعادت علی
۲۰۹	بیتاب	سیوک رام	۲۳۸	پرواز	محمد بیگ ساکن حیدرآباد	۲۶۷	تسلی	لالہ ٹیکا رام
۲۱۰	بیتاب	بہادر سنگھ ساکن بریلی	۲۳۹	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ	۲۶۸	تسلی	میر شجاعت علی
۲۱۱	بیتاب	سنتوکھ رائے	۲۴۰	پریم ناتھ	رائے کھتری	۲۶۹	تسلیم	محمد کبیر خاں
۲۱۲	بیجان	شیو سنگھ کھتری	۲۴۱	پھپھا (شاہ)		۲۷۰	تصور	سید احسان اللہ
۲۱۳	بیجان	زور آور خاں	۲۴۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۲۷۱	تصور	سید رجب علی
۲۱۴	بیجان	عزیز خاں	۲۴۳	تاب	مہتاب رائے	۲۷۲	تصویر	
۲۱۵	بیخبر	محمد بیگ	۲۴۴	تابان	میر عبدالحی ساکن دہلی	۲۷۳	تصویر	شاہ جواد علی

۲۷۴	تعشق	میر سید محمد ساکن دہلی
۲۷۵	تقی	سید محمد تقی
۲۷۶	تمکین	بختامل پنڈت
۲۷۷	تمکین	صلاح الدین ساکن دہلی
۲۷۸	تمکین	محمد یوسف
۲۷۹	تمکین	میر نثار علی
۲۸۰	تمنا	عباس قلی خان
۲۸۱	تمنا	میر اسد علی خان
۲۸۲	تمنا	میرزا مغل خان
۲۸۳	تمنا	خواجہ محمد علی
۲۸۴	تمنا	محمد اسحاق خان
۲۸۵	تنہا	شیخ عوض علی خان
۲۸۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۸۷	تنہا	سید کفایت علی
۲۸۸	تنہا	سعد اللہ خان
۲۸۹	تغیری	شاہ امام بخش
۲۹۰	ثابت	
۲۹۱	ثابت	اصالت خان
۲۹۲	ثابت	میرزا معز الدین بہادر
۲۹۳	ثابت	شجاعت اللہ خان
۲۹۴	ثاقب	میر غالب الدین
۲۹۵	ثاقب	سید شمس الدین
۲۹۶	ثاقب	شہاب الدین
۲۹۷	ثروت	سید درویش علی
۲۹۸	ثروت	مفتی مخدوم
۲۹۹	ثروت	میرزا محمد صادق
۳۰۰	ثریا شاہ	
۳۰۱	ثنا	میر شمس الدین
۳۰۲	ثنا	ثناء الدین خان

۳۰۳	جام	کنور سین
۳۰۴	جان	
۳۰۵	جان	جان علی شاہ
۳۰۶	جان	جان عالم خان
۳۰۷	جانی	بیگم جان
۳۰۸	جذب	سید عزت اللہ خان
۳۰۹	جذب	میر مظہر علی
۳۱۰	جراح	غلام ناصر
۳۱۱	جرات	قلندر بخش
۳۱۲	جرات	مرزا مغل
۳۱۳	جرات	میر محمد رضا
۳۱۴	جرات	میر مستقیم
۳۱۵	جرات	میر شیر علی
۳۱۶	جعفر	جعفر علی خاں
۳۱۷	جعفر یا جعفری ۔ مرزا جعفر	
۳۱۸	جعفر	میر جعفر زٹلی
۳۱۹	جعفری	
۳۲۰	جعفری	میر باقر علی
۳۲۱	جگن (میاں)	
۳۲۲	جلال	
۳۲۳	جلال	میرزا بندہ علی
۳۲۴	جلال	جمال الدین حسین
۳۲۵	جلال الدین	
۳۲۶	جمال	میر جمال الدین حسین
۳۲۷	جمال	جمال علی
۳۲۸	جنوں	میر نضل علی
۳۲۹	جنون	شیخ غلام مرتضیٰ
۳۳۰	جنون	نواب مہدی خان
۳۳۱	جنون	محمد نصر الاسلام

۳۳۲	جنون	محمد جیون
۳۳۳	جنون	میرزا نجف علی خان
۳۳۴	جوان	کاظم علی
۳۳۵	جوان	شیخ محب اللہ
۳۳۶	جوان	میرزا نعیم بیگ
۳۳۷	جواہر سنگھ	
۳۳۸	جودت	رائے سری دیارام
۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۳۴۳	جولان	میر حسین
۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۳۴۵	جوہر	میاں مکھو
۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۳۴۷	جوہر	دیوالی سنگھ
۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۳۴۹	جوہری	اندرجیت
۳۵۰	جہاں دار	میر جواں بخت جہاں دار شاہ
۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۳۵۲	جمن	لالہ جیمن ناتھ
۳۵۳	جینا	نواب جینا بیگم
۳۵۴	چمپا	
۳۵۵	چندا	ماہ لقا
۳۵۶	چوگان	بہادر علی خاں
۳۵۷	چوگان	
۳۵۸	حاتم	محمد حاتم
۳۵۹	حاتم	سید حاتم علی خاں
۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

۳۶۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسینی	حکیم میر حسین	۴۱۹	حیران	میر ممنون
۳۶۲	حالی	میر محب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۴۲۰	حیرت	اجودھیا پرشاد کشمیری
۳۶۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۴۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۶۴	حب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محتشم علی خاں	۴۲۲	حیرت	خواجہ گلشن
۳۶۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۴۲۳	حیرت	مراد علی
۳۶۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام یحییٰ	۴۲۴	حیرت	شیخ رحم علی
۳۶۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۴۲۵	حیرت	میر سیدن
۳۶۸	حجام	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشمیری	۴۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۶۹	حریف	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۴۲۷	حیف	موتی لال کالیستھ
۳۷۰	حزین	میرزا خجستہ بخش بہادر	۳۹۹	حقیر	منشی نبی بخش	۴۲۸	خادم	
۳۷۱	حزین	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شو سہائے	۴۲۹	خادم	خادم علی
۳۷۲	حزین	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۴۳۰	خادم	نواب خادم حسین خاں بہادر
۳۷۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خان	۴۳۱	خادم	خادم حسین خان
۳۷۴	حسرت	ذوقی رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خان	۴۳۲	خاص	
۳۷۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نہال الدین	۴۳۳	خاکسار	میر محمد یار
۳۷۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۴۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۷۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۴۳۵	خالق	عبد الخالق
۳۷۸	حسن	حافظ عبد المحسن	۴۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۴۳۶	خالق	شیخ خالق بخش
۳۷۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۴۳۷	خالہ	بدر النساء بیگم
۳۸۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۴۳۸	خان	اشرف خان
۳۸۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خان	۴۳۹	خان	محمدی خان پٹھان
۳۸۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۴۴۰	خدمت	فرصت علی
۳۸۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۴۴۱	فرد	فخر الدین
۳۸۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۴۴۲	خستہ	محمد عبد اللہ خاں
۳۸۵	حسیب		۴۱۴	حیدر	حسام الدین	۴۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۳۸۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۴۴۴	خسرو	(میر)
۳۸۷	حسین	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۴۴۵	خلق	میر احسن
۳۸۸	حسین	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ لقاء اللہ خان	۴۴۶	خلق	رائے جادون رائے
۳۸۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۴۴۷	خلیق	میر مستحسن

۴۴۸	خلیق	میرزا ظہیر علی
۴۴۹	خلیق	کرامت اللہ خان
۴۵۰	خلیل	سید ابراہیم علی
۴۵۱	خنداں	
۴۵۲	خودغرض	
۴۵۳	خورشید	
۴۵۴	خوش	
۴۵۵	خوشدل	گھاسی رام
۴۵۶	خوشدل	لالہ گوبند لال
۴۵۷	خوشرس	حافظ غلام محمد
۴۵۸	خوشنود	
۴۵۹	خیال	برج ناتھ
۴۶۰	خیال	غلام حسین خاں
۴۶۱	دارا	میرزا دارا بخت
۴۶۲	داغ	
۴۶۳	داغ	میر مہدی
۴۶۴	دانا	نقل علی
۴۶۵	داؤد	میرزا داؤد بیگ
۴۶۶	دائم	دائم علی
۴۶۷	درخشاں	منگو بیگ
۴۶۸	درد	خواجہ محمد میر
۴۶۹	درد	کرم اللہ خان
۴۷۰	دردمند	کریم اللہ خان
۴۷۱	دردمند	محمد فقیہ
۴۷۲	درویش	شاہ علی
۴۷۳	دریغ	میر زین العابدین
۴۷۴	دل	شیخ محمد عابد
۴۷۵	دل	فتح محمد
۴۷۶	دل	نواب عماد الملک

۴۷۷	دل	غلام مصطفےٰ خان
۴۷۸	دل	مولوی شمس الدین
۴۷۹	دل	بینی پرشاد
۴۸۰	دل	مادھو رام
۴۸۱	دل	آزاد خان
۴۸۲	دل	زور آور خان
۴۸۳	دل خوش	کنور بہادر سنگھ
۴۸۴	دل سوز	خیراتی خاں
۴۸۵	دلگیر	میر حمایت اللہ
۴۸۶	دلھن بیگم	نواب بہو
۴۸۷	دلیر	شاہ دلیر
۴۸۸	دلیر	
۴۸۹	دوست	دوست محمد
۴۹۰	دوست	غلام محمد
۴۹۱	دیدار	علی شاہ
۴۹۲	دیوانہ	گروبخش رائے
۴۹۳	دیوانہ	رائے سرب سنگھ
۴۹۴	دیوانہ	میرزا محمد علیخان
۴۹۵	ذاکر	سید حسین دوست
۴۹۶	ذاکر	میرزا افضل علی
۴۹۷	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۴۹۸	ذرہ	میرزا راجہ رام ناتھ
۴۹۹	ذرہ	لالہ جنتی داس
۵۰۰	ذکا	ذکاء اللہ خان
۵۰۱	ذکر	
۵۰۲	ذکر	میر حسین
۵۰۳	ذکی	محمد ذکی
۵۰۴	ذکی	جعفر علی خان
۵۰۵	ذکی	شیخ مہدی علی

۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۵۰۷	ذوق	منشی آسارام
۵۰۸	ذوقا	ذوقا شاہ درویش
۵۰۹	ذوقی	شاہ
۵۱۰	ذہین	میر محمد مستعد
۵۱۱	راجا	میاں غلام محی الدین
۵۱۲	راجا	
۵۱۳	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۵۱۴	راجہ	راجہ بہادر
۵۱۵	راسخ	شیخ غلام علی
۵۱۶	راسخ	خواجہ احمدی خاں
۵۱۷	راسخ	ظفریاب خان
۵۱۸	راسخ	طالب حسین
۵۱۹	راغب	محمد جعفر خان
۵۲۰	راغب	مرزا اسحان قلی بیگ
۵۲۱	رافت	
۵۲۲	رافت	میاں رؤف علی
۵۲۳	رافت	شیخ محمد رفیع
۵۲۴	راقم	بندرابن
۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۵۲۶	رائے	مرزا یعقوب بیگ
۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۵۲۸	رحمان	
۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۵۳۰	رحیم	
۵۳۱	رخشاں	محمد چاند
۵۳۲	رخصت	میر قدرت اللہ
۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۵۳۴	رسا	مرزا الہی

۵۳۵	رسا	میرزا تقی
۵۳۶	رسائی	
۵۳۷	رستم	رستم علی خاں
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے
۵۳۹	رشکی	محمد حسن خاں
۵۴۰	رشید	
۵۴۱	رضا	مرزا علی رضا
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین
۵۴۵	رضا	حمید الدین خان
۵۴۶	رضا	میر حسن
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا
۵۴۹	رضا	محمد رضا
۵۵۰	رضا	حافظ محسن
۵۵۱	رضا	میر رضا علی
۵۵۲	رضا	میرزا تقی
۵۵۳	رضا	غلام محمد خان
۵۵۴	رضوان	غلام حسین
۵۵۵	رضی	سید رضی خان
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں
۵۵۷	رضی	نواب سیف الدولہ
۵۵۸	راعد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری
۵۵۹	رغبت	میر ابو المعالی
۵۶۰	رفاقت	مرزا لچھمن رائے
۵۶۱	رفعت	محمد عیسیٰ خان انصاری
۵۶۲	رفوگر	محمد عارف
۵۶۳	رفیع	رفیع الدین خاں

۵۶۴	رفیق	امین اللہ
۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ
۵۶۶	رحمت	مرزا قاسم علی
۵۶۷	رکن الدولہ حافظ الملک محمد یحییٰ خاں بہادر	
۵۶۸	رمز	میرزا محمد سلطان فتح الملک شاہ بہادر
۵۶۹	رنج	میر محمد نصیر
۵۷۰	رمز	گنگا پرشاد کشمیری
۵۷۱	رند	رائے کھیم نرائن
۵۷۲	رند	مہربان خان
۵۷۳	رند	میر ارشاد، حمزہ علی
۵۷۴	رنگین	
۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ
۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے
۵۷۷	رنگین	پودن لال کایستھ
۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں
۵۷۹	روح الامین	
۵۸۰	روحی	
۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی
۵۸۲	روشن شاہ	روشن شاہ
۵۸۳	رونق	میر غلام حیدر
۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں
۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری
۵۸۶	زار	میر مظہر علی
۵۸۷	زار	مغل بیگ
۵۸۸	زار	مرزا سنگین
۵۸۹	زاری	سوہن
۵۹۰	زمان	سید محمد زمان
۵۹۱	زندہ دل	
۵۹۲	زور	داؤد بیگ

۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کایستھ
۵۹۵	زینت	
۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۹۷	سالک	
۵۹۸	سامان	میر ناصر
۵۹۹	سامی	میرزا جان محمد بیگ
۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۶۰۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۶۰۲	سایہ	
۶۰۳	سلیم	
۶۰۴	سبحان	میر عبد السبحان
۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۶۰۶	سپاہی	میر امام بخش
۶۰۷	سپاہی	
۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان
۶۰۹	ستار	عبد الستار
۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۶۱۲	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری
۶۱۳	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ
۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۶۱۶	سرسبز	میرزا زین العابدین خاں
۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری
۶۱۸	سرعت	
۶۱۹	سرور	اعظم الدولہ امیر محمد خاں بہادر
۶۲۰	سرور	شیخ محمد امیر الدولہ
۶۲۱	سرور	مرزا رجب علی بیگ

۶۲۲	سرور	میر فیض علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی
۶۲۵	سعدی	
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۶۲۷	سقر شاہ	
۶۲۸	سکندر	خلیفہ محمد علی
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں
۶۳۰	سلامت	سلامت علی
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی
۶۳۲	سلطان	میرزا محمد ایزد بخش بہادر
۶۳۳	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر
۶۳۴	سلطان	سلطان قلی بیگ
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفےٰ
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی
۶۳۹	سلیمان	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکوہ
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین
۶۴۴	سوز	سید محمد میر
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شوکت جنگ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں
۶۵۱	سید	میر امام الدین
۶۵۲	سید	میر قطب الدین
۶۵۳	سید	میر یادگار علی
۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی
۶۵۵	شاد	میر احمد حسین
۶۵۶	شاد	میر احمد حسین
۶۵۷	شاد	رائے دیبی پرشاد
۶۵۸	شاد	مرزا الٰہی یار بیگ
۶۵۹	شاد	پرشادی رام
۶۶۰	شاد	منشی رام پرشاد کالیستھ
۶۶۱	شاد	سید تفضل حسین
۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت رائے
۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیستھ
۶۶۴	شاداں	میر رجب علی
۶۶۵	شاعر	لالہ متھرا داس
۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین
۶۶۷	شاغل	
۶۶۸	شافی	امیر الدین دہلوی
۶۶۹	شاکر	محمد شاکر
۶۷۰	شاکر	شاہ شاکر علی دہلوی
۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ
۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ
۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں
۶۷۴	شاہی	شاہ قلی خاں
۶۷۵	شائق	میر بدر الدین حسن بریلوی
۶۷۶	شائق	پیر میاں
۶۷۷	شائق	محمد ہاشم
۶۷۸	شائق	میر حاجی دہلوی
۶۷۹	شائق	نذیر الدین بریلوی
۶۸۰	شائق	میر قمر علی
۶۸۱	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۶۸۲	شرافت	مرزا اشرف علی لکھنوی
۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۸۷	شرف	
۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۹۱	شریف	میرزا شریف بیگ
۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۹۴	شجاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۹۵	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۹۷	شعوری	
۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۷۰۱	شفیق	مظہر علی خاں دہلوی
۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۷۰۳	شکر	رادھا کشن کالیستھ
۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۷۰۶	شکیبا	شیخ غلام حسین
۷۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۷۰۸	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت بہادر

۷۰۹	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں	۷۳۸	شہیدی	میر کرامت علی	۷۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۷۱۰	شمس	میر شمس الدین علی	۷۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ	۷۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۷۱۱	شمس	ولی اللہ	۷۴۰	شیدا	میر فتح علی	۷۶۹	صدق	محمد صدیق
۷۱۲	شور	جارج بنس	۷۴۱	شیدا	نواب معین الدین خاں	۷۷۰	صفا	منولال کائستھ
۷۱۳	شور	خواجہ عظیم خان دہلوی	۷۴۲	شیدا		۷۷۱	صفا	
۷۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی	۷۴۳	شیر علی (میر)		۷۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۷۱۵	شورش	غلام احمد	۷۴۴	شیفتہ	سید اللہ بخش	۷۷۳	صفدری	
۷۱۶	شورش	میر جہدی	۷۴۵	شیفتہ	احمد خاں	۷۷۴	صفدری	
۷۱۷	شورش	ناصر حسین	۷۴۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۷۷۵	صفدری	میر صادق علی
۷۱۸	شوق	الہی بخش	۷۴۷	شیفتہ	میر محمدی	۷۷۶	صفیر	جان خان
۷۱۹	شوق	بھوکی لال	۷۴۸	شیون	میر احسن	۷۷۷	صمد	عبد الصمد
۷۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	۷۴۹	صابر	میرزا صابر	۷۷۸	صمصام	امیر الامرا صمصام الدولہ
۷۲۱	شوق	جواہر بیگ	۷۵۰	صابر شاہ		۷۷۹	صفت	مغل خان
۷۲۲	شوق	حسن علی	۷۵۱	صاحب		۷۸۰	صفت	کریم الدین
۷۲۳	شوق	روشن لال	۷۵۲	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم	۷۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۷۲۴	شوق	شیو گوپال	۷۵۳	صاحب		۷۸۲	صیاد	میرزا غلام حسین
۷۲۵	شوق	حافظ غلام رسول	۷۵۴	صاحبقراں		۷۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۷۲۶	شوق	فیض علی	۷۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی	۷۸۴	ضبط	میر حسن شاہ
۷۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ رامپوری	۷۵۶	صادق	میر صادق علی	۷۸۵	ضمیر	ٹھاکر داس
۷۲۸	شوق	محمد بخش	۷۵۷	صادق	میر صادق علی خاں	۷۸۶	ضمیر	گنگا داس کائستھ
۷۲۹	شوکت	میرزا علی لکھنوی	۷۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ	۷۸۷	ضمیر	شیخ مداری
۷۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی لکھنوی	۷۵۹	صادق	شہزادہ میرزا محمد	۷۸۸	ضمیر	نذیر الدین
۷۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی	۷۶۰	صافی	لالہ بدھ سین	۷۸۹	ضمیر	ہدایت علی خان دہلوی
۷۳۲	شہرت	افتخار الدین خان	۷۶۱	صافی	میر مظہر علی بہادر	۷۹۰	ضیا	
۷۳۳	شہرت	امیر بخش خاں	۷۶۲	صالح	نظام الدین احمد بلگرامی	۷۹۱	ضیا	میرزا ضیا بخت بہادر
۷۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی	۷۶۳	صبا		۷۹۲	ضیا	میر ضیاء الدین دہلوی
۷۳۵	شہرت	ابن شاہ معصوم	۷۶۴	صبا	میرزا راجہ شنکر ناتھ	۷۹۳	ضیا	
۷۳۶	شہید	مولوی غلام حسین	۷۶۵	صبا	لالہ کانجی مل گالیستھ	۷۹۴	ضیا	شیخ ولی اللہ دہلوی
۷۳۷	شہیدا		۷۶۶	صبائی	احمد آبادی	۷۹۵	ضیغم	مولوی غضنفر علی

۷۹۶	طالب	میرزا ابوطالب	۸۲۵	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۸۵۴	عاکف	
۷۹۷	طالب	حافظ طالب	۸۲۶	ظہیر	نصیر الدین	۸۵۵	عالم	
۷۹۸	طالب	طالب حسین خاں	۸۲۷	عابد		۸۵۶	عالی	
۷۹۹	طالب	عاشور بیگ خاں	۸۲۸	عاجز	الفت خان	۸۵۷	عالیجاہ	
۸۰۰	طالب	شیخ طالب علی	۸۲۹	عاجز	زور آور سنگھ کھتری	۸۵۸	عبد	عبدالرحیم دکنی
۸۰۱	طالب	میر طالب علی	۸۳۰	عاجز	عارف الدین خان	۸۵۹	عبداللہ	
۸۰۲	طالب	طالب علی	۸۳۱	عاجز	میر غلام حیدر دہلوی	۸۶۰	عبداللہ	
۸۰۳	طالب	میاں طالب علی	۸۳۲	عاجز		۸۶۱	عبرت	
۸۰۴	طالع	میر شمس الدین دہلوی	۸۳۳	عارف	شاہ حسین	۸۶۲	عجائب	رائے منشی
۸۰۵	طالع	لالہ بندو لال حیدرآبادی	۸۳۴	عارف	محمد عارف کشمیری	۸۶۳	عزت	میر عبدالواسع
۸۰۶	طبیب	سید شاہ	۸۳۵	عارف	میر عارف علی امروہوی	۸۶۴	عزلت	سید عبدالولی
۸۰۷	طبیب	ولی محمد	۸۳۶	عاشق	برہان الدین	۸۶۵	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۸۰۸	طرب	جھنبو لال کائستھ	۸۳۷	عشق	بھولا ناتھ دہلوی	۸۶۶		محمد علی دہلوی
۸۰۹	طرز	گردھاری لال کائستھ	۸۳۸	عاشق	جلال الدین	۸۶۷	عزیز	بہاری لال سری استوا کا
۸۱۰	طرزی	میر امام علی	۸۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری	۸۶۸	عزیز	مولوی عزیز اللہ
۸۱۱	طرہ	طرہ باز خان	۸۴۰	عاشق	منشی عجائب رائے	۸۶۹	عزیز	شیو ناتھ دہلوی
۸۱۲	طفل	مرزا عبدالمقتدر	۸۴۱	عاشق	علی اعظم خان	۸۷۰	عزیز	شمبھو ناتھ دہلوی
۸۱۳	طلب	شیخ طالب علی	۸۴۲	عاشق	راجہ کلیان سنگھ تہور جنگ	۸۷۱		عزیز اللہ دکنی
۸۱۴	طور		۸۴۳	عاشق	محمد خان	۸۸۲	عس	شیخ بدر الدین
۸۱۵	طوماس	جان ٹامس	۸۴۴	عاشق	مہدی علی خان	۸۷۳	عسکر	علی خاں مرشد آبادی
۸۱۶	ظاہر	میر لطف علی	۸۴۵	عاشق	شیخ بنی بخش اکبرآبادی	۸۷۴	عشاق	شیخ احمد بخش
۸۱۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۸۴۶	عاشق	میر یحییٰ	۸۷۵	عشاق	جیون مل
۸۱۸	ظاہر	میر محمد دہلوی	۸۴۷	عاشقی	آغا حسین قلی خان	۸۷۶	عشرت	عبدالواسع
۸۱۹	ظریف	خدا وردی	۸۴۸	عاصم	نواب صمصام الدولہ خان منصور جنگ	۸۷۷	عشرت	بھولا ناتھ
۸۲۰	ظفر	میرزا ابوظفر شاہ دہلی	۸۴۹	عاصی	خواجہ برہان دہلوی	۸۷۸	عشرت	میر غلام علی
۸۲۱	ظہور	میر محمد باقر	۸۵۰	عاصی	کرم علی دہلوی	۸۷۹	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۸۲۲	ظہور	بدیع الدین حیدر	۸۵۱	عاصی	رامپوری	۸۸۰	عشق	حافظ میر عزت ال
۸۲۳	ظہور	لالہ شیو سنگھ	۸۵۲	عاقل	رائے سکھ رائے پنجابی	۸۸۱	عشق	میر محمد علی حیدرآبا
۸۲۴	ظہور	ظہور اللہ خان	۸۵۳	عاقل	عاقل شاہ	۸۸۲	عشق	شاہ رکن الدین

۸۸۳	عشق	میر یحییٰ دکنی	۹۱۲	علیش	امیر خاں دہلوی	۹۴۱	غمگین	میر عبداللہ
۸۸۴	عشق	میر زین دہلوی	۹۱۳	علیشی	طالب علی	۹۴۲	غنی	شیخ عبدالغنی
۸۸۵	عشقی	دکنی	۹۱۴	عمین	شیخ معین الدین	۹۴۳	عوامی	
۸۸۶	عشقی	میاں رحمت	۹۱۵	غازی الدین خاں		۹۴۴	غوثی	محمد غوث
۸۸۷	عطا	خواجہ عطا	۹۱۶	غافل	بختاور سنگھ	۹۴۵	غیرت	
۸۸۸	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۹۱۷	غافل	میر محمد علی	۹۴۶	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۸۸۹	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۹۱۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں	۹۴۷	فارغ	میر احمد خان
۸۹۰	عظیم	مرزا زین العابدین	۹۱۹	غافل	منور خان	۹۴۸	فارغ	لالہ مکند سنگھ کھتری
۸۹۱	عظیم		۹۲۰	غافل	رائے سنگھ	۹۴۹	فاضل	فاضل شاہ دہلوی
۸۹۲	عظیم		۹۲۱	غافل	لالہ سندر لال	۹۵۰	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی
۸۹۳	عقیدت	برہان پوری	۹۲۲	غالب	اسد اللہ خاں	۹۵۱	فائز	
۸۹۴	علی	شاہ ناصر علی	۹۲۳	غالب	نواب اسد اللہ خان	۹۵۲	فتح علی خان بہادر	
۸۹۵	علی	علی محمد خاں	۹۲۴	غالب	غالب خان	۹۵۳	فتوت	میرزا غلام حیدر
۸۹۶	علی	میرزا علی لکھنوی	۹۲۵	غالب	لالہ موہن لال	۹۵۴	فخر	فخر الدین
۸۹۷	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۹۲۶	غالب	بہادر بیگ خان	۹۵۵	فخر الدین حسین خان	
۸۹۸	علی جان		۹۲۷	غربت	میر عبدالولی	۹۵۶	فخری	
۹۹۹	عماد		۹۲۸	غربت		۹۵۷	فدا	سید امام الدین دہلوی
۹۰۰	عمدہ	سیتا رام	۱۲۹	غریب	لالہ کانجی مل کائستھ	۹۵۸	فدا	میرزا فدا علی بیگ
۹۰۱	عمدۃ الملک		۹۳۰	غریب		۹۵۹	فدا	مرزا فدا حسین خان
۹۰۲	عمر	معتبر خان	۹۳۱	غریب	میر محمد تقی	۹۶۰	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۹۰۳	عنایت	عنایت علی خاں	۹۳۲	غریب	محمد زمان	۹۶۱	فدا	شیخ عبدالصمد فرید آبادی
۹۰۴	عنایت	شیخ نظام الدین	۹۳۳	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۹۶۲	فدا	پنڈت دھیاندھان
۵۰۵	عیاش	غلام حسین جیلانی	۹۳۴	غزلق		۹۶۳	فدا	غلام علی خان
۹۰۶	عیاش	میرزا عباس علی بیگ دکنی	۹۳۵	غضنفر	غضنفر علی خان	۹۶۴	فدا	سید محمد علی
۹۰۷	عیاش	میر یعقوب دہلوی	۹۳۶	غلام	کنور گوپال ناتھ	۹۶۵	فدا	لچھی رام پنڈت
۹۰۸	عیاش	خیالی رام دہلوی	۹۳۷	غلام	میر غلام نبی بلگرامی	۹۶۶	فدوی	میر فضل علی
۹۰۹	عیاں	سید غالب علی خاں	۹۳۸	غلامی	شاہ غلام محمد	۹۶۷	فدوی	محمد محسن
۹۱۰	عیان		۹۳۹	غم	میر نگما سلم	۹۶۸	فدوی	مرزا محمد دہلوی
۹۱۱	علیش	میرزا محمد عسکری دہلوی	۹۴۰	غمخوار		۹۶۹	فدوی	

۹۷۰	فدوی	سمن لال کالیتھ	۹۹۹	فطرت		۱۰۲۸	قدر	محمد قدر دہلوی
۹۷۱	فدوی	مرزا اعظیم بیگ	۱۰۰۰	فغان	اشرف علی	۱۰۲۹	قدرت	قدرت اللہ
۹۷۲	فراسو	فرانسوا آگدین	۱۰۰۱	فغان	میر شمس الدین دہلوی	۱۰۳۰	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۹۷۳	فراغ	مولوی محمد فراغ	۱۰۰۲	فقیر	میر شمس الدین	۱۰۳۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ	۱۰۰۳	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۰۳۲	قرار	جان محمد لکھنوی
۹۷۵	فراق	میاں ثناء اللہ دہلوی	۱۰۰۴	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۰۳۳	قرار	میر حسین علی
۹۷۶	فراق	میر مرتضیٰ علی	۱۰۰۵	فقیر	میر فقیر اللہ دہلوی	۱۰۳۴	قربان	میر جیون
۹۷۷	فراقی	کنور پریم کشور	۱۰۰۶	فکر	میر احمد علی	۱۰۳۵	قربان	میر مہدی
۹۷۸	فراقی		۱۰۰۷	فگار	مرزا قطب علی بیگ	۱۰۳۶	قربان	میر قربان علی خاں
۹۷۹	فرح	فرح بخش	۱۰۰۸	فگار	میر حسین دہلوی	۱۰۳۷	قرب	
۹۸۰	فرحت	میر امیر	۱۰۰۹	فیاض	عبد الرزاق	۱۰۳۸	قسمت	نواب شمس الدولہ
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۰۱۰	فیض	میر فیض علی دہلوی	۱۰۳۹	قصد	حسن مرزا
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ	۱۰۱۱	فیض	میر فیض علی	۱۰۴۰	قلق دہلوی	
						۱۰۴۰ الف	قلندر	بدھ سنگھ
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی	۱۰۱۲	فیض	حافظ شمس الدین	۱۰۴۱	قلندر	شاہ غلام قلندر
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۰۱۳	فیض	پنڈت کرپا کشن	۱۰۴۲	قلندر	شاہ قلندر
۹۸۵	فرحت	میرزا الف بیگ	۱۰۱۴	فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۰۴۳	قلندر	قلندر بخش
۹۸۶	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۰۱۵	قابل	مرزا علی بخت	۱۰۴۴	قلندر	منشی یار محمد دہلوی
۹۸۷	فرقی		۱۰۱۶	قادر	میر عبد القادر	۱۰۴۵	قمر	گلاب خاں
۹۸۸	فروغ	میر علی اکبر	۱۰۱۷	قادری	سید خلیل	۱۰۴۶	قمر	مرزا قمر طالع
۹۸۹	فروغ	ثناء الدین حسین خاں	۱۰۱۸	قاسم		۱۰۴۷	قناعت	مرزا منجھلے
۹۹۰	فروغ	میر روشن علی خاں	۱۰۱۹	قاسم	ابو القاسم خان	۱۰۴۸	قناعت	مرزا احمد بیگ
۹۹۱	فرہاد	میر ببر علی	۱۰۲۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۰۴۹	قوت	
۹۹۲	فریاد	لالہ صاحب رائے	۱۰۲۱	قاسم	میر قاسم علی خان	۱۰۵۰	قیس	مرزا احمد علی بیگ
۹۹۳	فشاد		۱۰۲۲	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۱۰۵۱	کاشی ناتھ	
۹۹۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۱۰۲۳	قاضی	عبد الفتاح سنبھلی	۱۰۵۲	کاظم	کاظم علی
۹۹۵	فضل	میر فضل مولیٰ خاں	۱۰۲۴	قانع		۱۰۵۳	کافر	میر علی نقی دہلوی
۹۹۶	فضل	شاہ فضلی	۱۰۲۵	قائم	شیخ قائم علی	۱۰۵۴	کاکل	
۹۹۷	فضلی	فضل الدین خاں	۱۰۲۶	قبول	عبد الغنی بیگ	۱۰۵۵	کامل	شیخ لطف اللہ
۹۹۸	فطرت	حکیم انیس	۱۰۲۷	قتیل		۱۰۵۶	کامل	مرزا کامل بیگ

۱۰۵۷	کامل	مرزا کامل بیگ	۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ بہار	۱۱۱۵	مبارز	میاں مبارز خان دہلوی
۱۰۵۸	کامل	ٹھاکر داس	۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۱۱۶	مبتلا	میر امین
۱۰۵۹	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں	۱۱۱۷	مبتلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	میر کرامت علی	۱۰۸۹	گستاخ	مرزا علی بیگ لکھنوی	۱۱۱۸	مبتہج	لالہ ملوک چند کائستھ
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام محمد	۱۰۹۰	گلشن	امیر سنگھ کھتری	۱۱۱۹	متقی	میر متقی
۱۰۶۲	کربا	میاں غلام کربا	۱۰۹۱	گمان	نظر علی	۱۱۲۰	متین	
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خان	۱۰۹۲	گنا بیگم		۱۱۲۱	مجبور	میاں حق رسا
۱۰۶۴	کریم	بخش (شاہ) پٹنوی	۱۰۹۳	گنجن		۱۱۲۲	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۱۰۶۵	کشن چند کھتری لاہوری		۱۰۹۴	گوہری		۱۱۲۳	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	کلو	(میر) دہلوی	۱۰۹۵	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴	مجرم	میر فتح علی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۰۹۶	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی	۱۱۲۵	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۰۶۸	کلیم	محمد حسین دگردیزی	۱۰۹۷	گھاسی		۱۱۲۶	مجرم	شیخ رحمت اللہ
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۱۰۹۸	لائق	میر لائق علی لکھنوی	۱۱۲۷	مجروح	منشی کشن چند کشمیری
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی	۱۰۹۹	لسان	میر کلیم اللہ	۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۰۷۱	کمال الدین		۱۱۰۰	لطف	مرزا علی	۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنوں
۱۰۷۲	کمتر	کمتر شاہ	۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ	۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۰۷۳	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ	۱۱۰۲	لطفی		۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۰۷۴	کمتر	مولوی کفایت علی	۱۱۰۳	لطیف	میر لطیف علی دہلوی	۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۰۷۵	کمترین		۱۱۰۴	لطیف	میر شمس الدین میرٹھی	۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ	۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش	۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۰۷۷	کوثر	مہدی علی خاں	۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خان	۱۱۳۵	محبوب	میر قریش دہلوی
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا محبوب الدین	۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں	۱۱۳۶	محترم	خواجہ محترم خاں
۱۰۷۹	کوکب	رائے مکند رائے حیدرآبادی	۱۱۰۸	مائل	مرزا آقا بیگ	۱۱۳۷	محروق	
۱۰۸۰	کیفی	میر ہدایت علی	۱۱۰۹	مائل	میاں فخری	۱۱۳۸	محزون	عالم شاہ
۱۰۸۱	گداز		۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی خیرآبادی	۱۱۳۹	محزون	خلیفہ حافظ اللہ
۱۰۸۲	گرامی		۱۱۱۱	مائل	محمدی دہلوی	۱۱۴۰	محزون	مولوی میر محمد حسین
۱۰۸۳	گرفتار	مرزا منگی بیگ	۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد یار بیگ لکھنوی	۱۱۴۱	محزون	محمد تقی خاں
۱۰۸۴	گرم	مرزا حیدر علی دہلوی	۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی	۱۱۴۲	محزون	میر ناصر جان
۱۰۸۵	گریاں	میر علی امجد	۱۱۱۴	مائل	میر ہدایت علی	۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

۱۱۴۴	محسن	محمد محسن	۱۱۷۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھاری لال
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدرآبادی	۱۱۷۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۷۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۲۰۴	مسرور	شرف الدین احمد
۱۱۴۷	محسنی	حکیم محمد بخش	۱۱۷۶	مرزا	ابوالقاسم دہلوی	۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۴۸	محشر	مرزا علی نقی	۱۱۷۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۲۰۶	مسکین	مرزا کلو بیگ
۱۱۴۹	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۱۱۷۸	مرزا	آقا مرزا لکھنوی	۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۱۱۷۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۲۰۸	سلمان	لالہ بخت آور سنگھ
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۸۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	۱۲۰۹	مسمار	سید کریم علی
۱۱۵۲	محمد خان	دہلوی	۱۱۸۲	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۱۲۱۰	مسیح	میاں براتی
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱۸۳	مرزا	مرزا محمد حیدرآبادی	۱۲۱۱	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۸۳	مرزا		۱۲۱۲	مسیح	مسیح اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۸۴	مرزائی	محمد علی خاں	۱۲۲۳	مسیح	نواب مسیح خاں لکھنوی
۱۱۵۶	محمود	دکنی	۱۱۸۵	مروت	شیخ مظفر علی خاں	۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمود خاں دہلوی	۱۱۸۶	مروت	میر محمد علی دہلوی	۱۲۱۵	مشتاق	بالارام دہلوی
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۸۷	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محو	شیخ اعظم اللہ میرٹھی	۱۱۸۸	مرید	مرید حسین خاں	۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محو	حسین علی خان	۱۱۸۹	مزمل	محمد مزمل	۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش
۱۱۶۱	محو	رحم علی خاں دہلوی	۱۱۹۰	مسافر		۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	مختار	حافظ غلام نبی خان بہار	۱۱۹۱	مسافر	میر خیر الدین لکھنوی	۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خان	۱۱۹۲	مسافر	میر پائندہ	۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	مخلص	رائے آنند رام	۱۱۹۳	مست	میاں علی رضا دہلوی	۱۲۲۲	مشتاق	مشتاق حسین
۱۱۶۵	مخلص	بدیع الزماں خاں	۱۱۹۴	مست	میر فضل علی	۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	۱۱۹۵	مست	مست علی خان	۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۹۶	مست	لالہ رتن لال حیدرآبادی	۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۹۷	مستمند	یار علی خان دہلوی	۱۲۲۶	مشرقی	لالہ سیل چند کائستھ
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	۱۱۹۸	مسرت	شنکر ایک کائستھ	۱۲۲۷	مشفق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مدہوش	میر نبی خان	۱۱۹۹	مسرت	شیخ وزیر علی	۱۲۲۸	مشکل	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش پٹنوی	۱۲۰۰	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	۱۲۲۹	مشہور	
۱۱۷۲	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ پٹنوی	۱۲۰۱	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۱۲۳۰	نشتر	عنایت حسین خاں

۱۲۳۱	منیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدر الدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۱۲۶۱	مفتون	مرزا کریم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قطب الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کائستھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی لکھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موتی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطر	لالہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفلس	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول نبی	۱۲۹۴	منعم	
۱۲۳۷	مضطر	مرزا سنگین	۱۲۶۶	مقبول		۱۲۹۵	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پرشاد لکھنوی	۱۲۶۷	مقتول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۶	منعم	موہن لال کائستھ
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقصود	محمد مقصود لکھنوی	۱۲۹۷	منعم	قاضی نور الحق
۱۲۴۰	مضمون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم		۱۲۹۸	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۱	مظفر	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	مرزا مکارم دہلوی	۱۲۹۹	منعم	مولوی سراللہ سجانی
۱۲۴۲	مظفر	میر مکھو خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ		۱۳۰۰	منور	میر منور علی
۱۲۴۳	مظلوم	سید امام الدین خاں	۱۲۷۲	مکسور		۱۳۰۱	منیر	میر آفتاب علی
۱۲۴۴	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۲۷۳	ملال	مرزا محمد زماں	۱۳۰۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۵	مظہر	منجھو خاں	۱۲۷۴	ملول		۱۳۰۳	منیر	سید منیر الدین
۱۲۴۶	مظہری	محبوب علی کوتانوی	۱۲۷۵	ممتاز	حافظ فضل علی	۱۳۰۴	منیر	اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۷	معروف	الٰہی بخش خاں دہلوی	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۵	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	مولوی حافظ نذر احمد	۱۳۰۶		مولی لال کائستھ
۱۲۴۹	معزز		۱۲۷۸	مملو	ایشوری پرشاد کائستھ	۱۳۰۷	موجہ	خدا بخش
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۹	ممنون	میر امانت علی پٹنوی	۱۳۰۸	موجد	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۵۱	معقول		۱۲۸۰	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۹	موزوں	رائے چتر سنگھ
۱۲۵۲	معنی	محمد امین	۱۲۸۱	منت	میر قمر الدین	۱۳۱۰	موزوں	میر فرزند علی سامانوی
۱۲۵۳	معین	شیخ معین الدین	۱۲۸۲	منتظر	خواجہ عبد اللہ خاں	۱۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۱۲۵۴	مغل	مرزا مغل علی	۱۲۸۳	منتظر	اسد اللہ	۱۳۱۲	موزوں	خواجہ قلی خاں ذو الفقار الدولہ
۱۲۵۵	مغموم	مرزا اسحاق بیگ دہلوی	۱۲۸۴	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۳	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۶	مغموم	میر مشیت علی	۱۲۸۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ الہ آبادی	۱۳۱۴	موزوں	میر رحم علی دکنی
۱۲۵۷	مغموم	رام جیون لکھنوی	۱۲۸۶	منتظر	میاں نور السلام	۱۳۱۵	موزوں	مہاراجہ رام نرائن پٹنوی
۱۲۵۸	مفتون	شیخ عبد الرحیم	۱۲۸۷	منجھو خاں		۱۳۱۶	موسوی	
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی	عجائب رام مرشد آبادی	۱۳۱۷	مومن	حکیم محمد مومن خاں

۱۳۱۸	مولسل	حکیم سعادت علی بنارسی
۱۳۱۹	مہاراج	راجہ طلاس رائے
۱۳۲۰	مہجور	محمد صدر الدین
۱۳۲۱	مہدی	مرزا مہدی
۱۳۲۲	مہر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی
۱۳۲۳	مہر	نواب منصور خاں
۱۳۲۴	مہر	منشی مہر چند کھتری
۱۳۲۵	مہر	رجب بیگ
۱۳۲۶	مہربان خاں	
۱۳۲۷	مہلت	مرزا علی
۱۳۲۸	مہمان	
۱۳۲۹	میر	میر علی سہارن پوری
۱۳۳۰	میر میدان	سید نوازش علی
۱۳۳۱	میر	محمد میر
۱۳۳۲	میرن	میر جہاں
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سبزواری
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۱۳۳۶	نادر	
۱۳۳۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۱۳۳۸		شیخ غلام رسول گوالیاری
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی
۱۳۴۱	نادم	
۱۳۴۲	نازک	زینت
۱۳۴۳	ناسخ	شیخ امام بخش
۱۳۴۴	ناصر	ناصر علی عظیم آبادی
۱۳۴۵	ناصر	نواب ناصر جنگ
۱۳۴۶	ناظر	

۱۳۴۷	ناظم	
۱۳۴۸	نالاں	شیخ عبد القادر فتح آبادی
۱۳۴۹	نالاں	میر احمد علی دہلوی
۱۳۵۰	نالاں	میاں محمد عسکری دہلوی
۱۳۵۱	نالاں	میر وارث علی
۱۳۵۲	نامی	شیخ نظام الدین فرخ آبادی
۱۳۵۳	نامی	میر حسام الدین خاں مبارز الدولہ مولوی
۱۳۵۴	نامی	لالہ مکھن لال کالستھ
۱۳۵۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۱۳۵۶	نثار	میر عبد الرسول اکبر آبادی
۱۳۵۷	نثار	شیخ محمد قائم دہلوی
۱۳۵۸	نثار	محمد پناہ خان دہلوی
۱۳۵۹	نثار	مرتضیٰ خان دہلوی
۱۳۶۰	نثار	شیخ محمد امان
۱۳۶۱	نثار	نثار علی بلگرامی
۱۳۶۲	نثار	سدا سکھ دہلوی
۱۳۶۳	نثار احمد	
۱۳۶۴	نجات	شیخ حسن رضا دہلوی
۱۳۶۵	نجات	میاں محمد دہلوی
۱۳۶۶	نجات	میر زین العابدین سہارنپوری
۱۳۶۷	نجف	شاہ محمد علی الہ آبادی
۱۳۶۸	نجم	قاضی نجم الدین کاکوروی
۱۳۶۹	نحیف	لالہ لکھپت رائے کھتری
۱۳۷۰	نحیف	سید برکت علی مراد آبادی
۱۳۷۱	ندا	میر مرتضیٰ علی دہلوی
۱۳۷۲	ندرت	مرزا مغل
۱۳۷۳	ندیم	مرزا علی قلی دہلوی
۱۳۷۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی
۱۳۷۵	نزار	خواجہ محمد اکرم

۱۳۷۶	نزاکت	رمجو
۱۳۷۷	نزہت	مرزا ارجمند
۱۳۷۸	نزہت	میر امام الدین دہلوی
۱۳۷۹	نسیم	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۸۰	نسیم	گلزار علی
۱۳۸۱	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۱۳۸۲	نشاط	لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۸۳	نشاط	رائے تلجا پرشاد
۱۳۸۴	نصرت	لالہ گوبند رائے
۱۳۸۵	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۸۶	نصیر	سید نصیر الدین
۱۳۸۷	نصیر	نصیر الدین
۱۳۸۸	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ
۱۳۸۹	نظامی	سید نظام الدین احمد قادری
۱۳۹۰	نظیر	لالہ گنپت رائے کالستھ دہلوی
۱۳۹۱	نظیر	شیخ ولی محمد اکبر آبادی
۱۳۹۲	نعمت	حکیم عبد الحق سکندر آبادی
۱۳۹۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ
۱۳۹۴	نعمی	شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۹۵	نعیم	میر محمدی دہلوی
۱۳۹۶	نعیم	نعیم اللہ دہلوی
۱۳۹۷	نقد	مہر علی خان دہلوی
۱۳۹۸	نکہت	نظر علی بیگ
۱۳۹۹	نگراں	میر بندہ علی خاں
۱۴۰۰	نوا	شیخ محمد ظہور بدایونی
۱۴۰۱	نواز	علی نواز خاں پٹنوی
۱۴۰۲	نواز	علی نواز خاں
۱۴۰۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۴۰۴		نور اللہ مرزا دہلوی

۱۴۰۵	نوری		۱۴۳۴	وحشت	غلام علی خاں رادآبادی	۱۴۶۳	ہدایت	ہدایت علی اکبر آبادی
۱۴۰۶	نوری	شجاع الدین گجراتی	۱۴۳۵	وحشی	میر بخشی دہلوی	۱۴۶۴	ہرچند	ہرچند کشور دہلوی
۱۴۰۷	نوید		۱۴۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۴۶۵	ہریا	ہرسہائے برہمن سکندر آبادی
۱۴۰۸	نیاز	میر احسن علی پٹنوی	۱۴۳۷	وحید	حکیم محمد وحید خاں	۱۴۶۶	ہمت	
۱۴۰۹	نیاز	میر محمد علی دہلوی	۱۴۳۸	وداد	مرزا داؤد	۱۴۶۷	ہمدم	عباد علی رامپوری
۱۴۱۰	نیاز	میر محمد سعید اکبر آبادی	۱۴۳۹	وزیر	خواجہ وزیر لکھنوی	۱۴۶۸	ہمدم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۱۱	نیاز	میاں نیاز احمد	۱۴۴۰	وزیر	وزیر علی خاں	۱۴۶۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۱۴۱۲	نیاز	شاہ نیاز علی دہلوی	۱۴۴۱	وسعت	مستقیم خاں رامپوری	۱۴۷۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین
۱۴۱۳	نیازی	بہادر خاں لکھنوی	۱۴۴۲	وصال	لطف اللہ خاں دہلوی	۱۴۷۱	حمزہ	شاہ حمزہ دہلوی
۱۴۱۴	نیک میر	میر جعفر علی	۱۴۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۴۷۲	ہندو	گوکل چند لاہوری
۱۴۱۵	واحد		۱۴۴۴	وفا	مرزا بیدار علی	۱۴۷۳	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی
۱۴۱۶	وارث	حاجی شاہ محمد وارث	۱۴۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۴۷۴	ہوس	میرزا تقی لکھنوی
۱۴۱۷	وارث	شاہ وارث الدین	۱۴۴۶	ولا	مظہر علی خاں	۱۴۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۴۱۸	واقف	حسن بخش	۱۴۴۷	ولایت	میر ولایت علی خان	۱۴۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۴۱۹	واصل	محمد واصل	۱۴۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۴۷۷	سویدا	میر محمد اعظم دہلوی
۱۴۲۰	واصل	بدایونی	۱۴۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۴۷۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۱۴۲۱	واصل	محی الدین محمد بلگرامی	۱۴۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۴۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۴۲۲	واقف	مرزا احسن بخش خاں دہلوی	۱۴۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۴۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۴۲۳	واقف	شاہ واقف دہلوی	۱۴۵۲	ہاتف	مرزا محمد ہاتف	۱۴۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۴۲۴	والہ	•	۱۴۵۳	ہاتفی		۱۴۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۴۲۵	والہ	مرحمت خاں	۱۴۵۴	ہادی	دہلوی	۱۴۸۳	یاس	میاں ہاتو حیدر آبادی
۱۴۲۶	والہ	میر مبارک علی دہلوی	۱۴۵۵	ہادی		۱۴۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۴۲۷	والہ	محمد اکبر دہلوی	۱۴۵۶	ہادی	میر جواد علی خاں دہلوی	۱۴۸۵	یاس	حکیم اکرام اللہ
۱۴۲۸	والہ	محمد خاں	۱۴۵۷	ہاشم	ہاشم علی	۱۴۸۶	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۴۲۹	والی	منشی محمد والی	۱۴۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۴۸۷	یحییٰ	محمد محی الدین
۱۴۳۰	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین خاں	۱۴۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۴۸۸	یحییٰ	منشی یحییٰ خان
۱۴۳۱	وحدت	جمعیت رائے کائستھ بہادر جنگ	۱۴۶۰	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۱۴۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۴۳۲	وحشت	میر ابوالحسن	۱۴۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۱۴۹۰	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۴۳۳	وحشت	میر بہادر علی	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۴۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

۱۴۹۲	یکدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۴۹۶	یکرنگ	مصطفی خاں دہلوی	۱۴۹۹	یوسف	درویش
۱۴۹۳	یکدل	دلاور خاں	۱۴۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۱۴۹۴	یکرنگ	لالہ بشن داس	۱۴۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

مذہبی استفسارات و جوابات

اس مجموعہ میں جن مسائل پر حضرت نیاز نے روشنی ڈالی ہے اسکی فہرست یہ ہے

(۱)	اصحاب کہف	(۱۲)	علم غیب
(۲)	معجزہ	(۱۳)	دعا
(۳)	انسان مجبور ہے یا مختار	(۱۴)	توبہ
..	....	(۱۵)	لقمان
...	......	(۱۶)	برزخ
..	......	(۱۷)	یاجوج ماجوج
(۷)	مسیح علم تاریخ کی روشنی میں	(۱۸)	ہاروت و ماروت
(۸)	یونس و ہارون	(۱۹)	حوض کوثر
(۹)	حسن یوسف کی داستان	(۲۰)	امام مہدی
(۱۰)	قارون	(۲۱)	نور محمدی اور صراط
(۱۱)	سامری	(۲۲)	آتش نمرود

بہترین کتابت و طباعت دبیز کاغذ

۳/-

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف ۔ مولوی عبدالعلیم نصراللہ خاں خویشگی احمدی خورجوی۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرہ پہلی بار رجب ۱۲۷۰ھ / ۱۸۵۳ء میں باہتمام محمد عثمان خاں خویشگی خورجوی مطبع فتح الاخبار کول سے شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف ۹۶۸ برآمد ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں "گلشن بے خار" مصنفہ شیفتہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ۔ یہ تذکرہ "۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء ہی میں مکمل ہوا اور اسی سال شائع کردیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ / ۱۸۵۴ء کو بقید حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۲۶۸ھ / ۱۸۵۲ء کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۶۸ھ / ۱۸۵۲ء اور ۱۲۷۱ھ / ۱۸۵۴ء کے درمیانی سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے۔

دلؔ مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے پھول

یہ شعر دلؔ کا ہے جو دلؔ کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ:۔

"دل تخلص، زور آور خاں نام متوطن کول است .... چندے گزشت کہ ازیں جہاں درگزشت" سنہ۱۲۷۰

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب کی تصنیف قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدما سے لیکر ۱۲۷۰ھ / ۱۸۵۳ء تک کے اردو شاعر دلؔ کا ذکر آیا ہے شعرا کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے انتخابات کلام طلب طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعراء کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفتہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے نصر اللہ خویشگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ،

"نکتہ سنج، زباندان، در نظم و نثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و وسعتِ خاطر وجودت طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلا۔ دانائے رموز معانی۔ بنیائے غواص نکتہ دانی۔ تذکرہ گلشن بے خار معیار است، شستہ و رفتہ و آبدار یادگار است۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے" لیکن یہ بھی جتا دیا ہے کہ "گلشن و خار" لازم و ملزوم ہیں ——"

نصر اللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ "نظیر اکبر آبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بازاری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصر اللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب و لہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصر اللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحرول کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	اسد	فتح خاں	۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم	
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین	شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس	میر شیر علی
۳	آبرو	شاہ مبارک	۱۸	آفاق	میر فرید الدین	۳۳	اکبر	اکبر خاں
۴	امجد	نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر	حسین علی خاں	۳۴	الہام	شاہ بہلول
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر	سید محمد میر	۳۵	الفت	متکلسین
۶	آزردہ	صدر الدین خاں	۲۱	احسان	حافظ عبد الرحمٰن	۳۶	امیر	امیر الدولہ
۷	آزر	جوالا پرشاد	۲۲	احسن	مرزا احسن علی	۳۷	امیر	نواب علی محمد خاں
۸	اخگر	نرائن داس	۲۳	احقر	مرزا جواد علی	۳۸	امیر	امیر اللہ
۹	اخگر	ظفر علی	۲۴	اختر	سید اکبر علی	۳۹	امیر	امیر خاں
۱۰	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۵	ارمان		۴۰	امین	خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب	میر امداد علی خاں	۲۶	اسد	میر امانی	۴۱	امین	امین الدین خاں
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام	شفیع الاسلام	۴۲	امین	محمد اسمٰعیل
۱۳	آشفتہ	مرزا رضا علی	۲۸	اشرف	مولوی محمد اشرف	۴۳	امانی	میر امانی
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۲۹	اصغر	سید امجد علی	۴۴	امی	روشن بیگ
۱۵	آصف	نواب یحییٰ خاں	۳۰	اظہر	غلام محی الدین	۴۵	امانت	امانت رائے

۴۶	انتظار		۷۵	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل	۱۰۴	حسن	خواجہ حسن
۴۷	انیس	نوازش خاں	۷۶	تجلی	سید محمد حسین	۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۴۸	انجام	نواب امیر خاں	۷۷	تجلی	شاہ تجلی	۱۰۶	حسن	مرزا احسن
۴۹	انشار	میر انشاء اللہ خاں	۷۸	تجمل	محمد عظیم	۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۵۰	اخلاص	مولانا جلال الدین	۷۹	تحیّر	مصطفیٰ	۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۵۱	اخلاص	کشن چند	۸۰	ترقی	مرزا تقی	۱۰۹	حشمت	میر محتشم علی خاں
۵۲	افصح	شیخ محمد سمیع	۸۱	تسکین	میر حسین	۱۱۰	حضور	بال مکند
۵۳	کتاب میں [illegible] چھوٹ گیا ہے		۸۲	تعشق	میر سید محمد	۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۵۴	اشرف	شاہ محمد حسن	۸۳	تمکین	صلاح الدین	۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۵۵	احقر	ضامن علی	۸۴	تمنا	محمد اسحاق	۱۱۳	حکیم	محمد پناہ خاں
۵۶	آشنا	مرزا اکرم بیگ	۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۱۴	حقیر	میر امام الدین
۵۷	بحر		۸۶	توثیق	میر نبی بخش	۱۱۵	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد
۵۸	برکت	برکت علی خاں	۸۷	تفتہ	ہر گوپال	۱۱۶	حیران	میر حیدر علی
۵۹	برق	مرزا محمد رضا	۸۸	ثابت	مرزا معز الدین	۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۶۰	پروانہ	کنور جسونت سنگھ	۸۹	ثاقب	شاہ شمس الدین	۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۶۱	بسمل	سید جبار علی	۹۰	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۱۹	حیرت	محمد تفضل حسین
۶۲	بقا	شیخ بقاء اللہ	۹۱	جرأت	قلندر بخش	۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۶۳	بیتاب	خداوردی خاں	۹۲	جنون	مرزا نجف علی	۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۶۵	بیڈر	غوث محمد	۹۴	جوشش	شفیع محمد روشن	۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۶۶	بیباک	میر نجف علی	۹۵	جوش	رحیم اللہ	۱۲۴	خاں	محمد خاں
۶۷	بیدار	میر محمدی	۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ	۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۶۸	بیان	خواجہ احسن اللہ	۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار	۱۲۶	خرد	نواب فخر الدین محمد خاں
۶۹	بہار	ہر سہائے	۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	خستہ	غلام قطب
۷۰	بے خود	اکبر علی	۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ	۱۲۸	خلق	میر احسن
۷۱	باسط	باسط علی	۱۰۰	حاتم	شیخ ظہور الدین	۱۲۹	خلیق	میر مستحسن
۷۲	بخشی	–	۱۰۱	حجام	عنایت اللہ	۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۷۳	تاباں	میر عبدالحئی	۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی	۱۳۱	خالص	مولوی نصیر الدین
۷۴	تاب	مہتاب رائے	۱۰۳	حسن	سید غلام حسن	۱۳۲	خرم	گلاب رائے

۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۳۶	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۳۹	درویش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۴۰	دل	زورآور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نمبر چھوٹا ہوا ہے — !		۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سعید	میر غالب علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش	کیول نین
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۱۴۷	ذرہ	رام ناتھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴۸	ذکاء	ذکاء اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شاداں	میر رجب علی
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاکر	شاکر علی شاہ
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر مظہر علی	۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۱۵۲	ذرہ	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق	میر حاجی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق	میر محمد
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا مغل	۲۱۴	شور	مرزا صادق
۱۵۷	راسخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعلہ	امر ناتھ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سخنور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سرسبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

۲۲۰	شوق	شیخ الٰہی بخش
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ
۲۲۲	شوق	بھوگی لال
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی
۲۲۵	شور	مرزا لکھو بیگ
۲۲۶	شورش	غلام احمد
۲۲۷	شہرت	امیر بخش
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین
۲۳۰	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۲۳۱	شائق	عزیز الدین حسن
۲۳۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں
۲۳۴	شمس	درائن سنگھ
۲۳۵	شیدا	میر عابد حسین
۲۳۶	شجاعت	شجاعت خاں
۲۳۷	قرآن	صاحبقران (امام علی)
۲۳۸	صانع	نظام الدین
۲۳۹	صبا	کانجی مل
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ شنکر
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۲۴۲	صدق	-
۲۴۳	صفدر	میر صفدر علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس
۲۴۹	ضیاء	میر ضیاء الدین
۲۵۰	ضیاء	مرزا ضیاء
۲۵۱	ضیاء	ضیاء الدین
۲۵۲	ضامن	غلام ضامن
۲۵۳	طالب	مہتاب رائے
۲۵۴	طالب	طالب حسین
۲۵۵	طرب	جھبو مل
۲۵۶	طپاں	مرزا محمد علی بیگ
۲۵۷	طوماس	طوماس
۲۵۸	طالب	مولوی شبراتی
۲۵۹	ظاہر	میر محمدی
۲۶۰	ظفر	مرزا ابوظفر
۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ
۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۶۳	عالی	
۲۶۴	عالی جاہ	
۲۶۵	عارف	محمد عارف
۲۶۶	عارف	میر عارف علی
۲۶۷	عاجز	نذر آور سنگھ
۲۶۸	عاصی	منشی امداد حسین
۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ
۲۷۰	عاشق	رام سنگھ
۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں
۲۷۲	عاشق	نبی بخش
۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۷۴	عشق	غلام علی
۲۷۵	عشرت	میر غلام علی
۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ
۲۷۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۷۹	ہجرت	میر ضیاء الدین
۲۸۰	عزلت	سید عبدالغنی
۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۸۴	عشق	منولال
۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۸۶	عشق	وجیہہ الدین
۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۹۳	غمگین	میر سید علی
۲۹۴	غفلت	احمد
۲۹۵	غمی	مولوی عبدالقادر
۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۹۸	فدا	ٹیکا رام
۲۹۹	فدا	لچھمی رام
۳۰۰	فدوی	
۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۳۰۲	فرحت	امیر علی
۳۰۳	فراق	حکیم ثناء اللہ
۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۳۰۵	فغاں	اشرف علی خاں
۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

۳۰۷	نگار	سید حسین	۳۳۶	مبتلا	مرزا کاظم	۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۰۸	فیض	پنڈت کرپا کشن	۳۳۷	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ	۳۶۶	منیر	وجیہہ الدین
۳۰۹	فارغ	فارغ شاہ	۳۳۸	مجرم	رحمت اللہ	۳۶۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۳۱۰	فدا	مرزا محمد بیگ	۳۳۹	محزون	میر ناصر خاں	۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۱۱	قائم	شیخ محمد قیام الدین	۳۴۰	محزون	عالم شاہ	۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۱۲	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۴۱	محورہ	حسین علی خاں	۳۷۰	مشتاق	چتر بھوج
۳۱۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ	۳۴۲	محب	شیخ ولی اللہ	۳۷۱	منتظر	نور الاسلام
۳۱۴	قاصر	مرزا ببر علی	۳۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۳۷۲	منعم	قاضی نور الحق
۳۱۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۴۴	محنت	مرزا حسین علی خاں	۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۱۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۳۴۵	مظہر	شاہ مظہر اللہ	۳۷۴	منت	میر قمر الدین
۳۱۷	قربان	میر محمدی	۳۴۶	محشر	مرزا علی نقی	۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۱۸	قلندر	قلندر علی	۳۴۷	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۳۷۶	موزوں	پنڈت امر پرشاد
۳۱۹	قمر	مرزا حاجی	۳۴۸	مرزا	مرزا محمد اسمٰعیل	۳۷۷	ممتاز	عبد الملک
۳۲۰	قیس	مدار بیگ (احمد علی بیگ)	۳۴۹	محمود	محمود خاں	۳۷۸	مونس	حکیم سعادت علی خاں
۳۲۱	قمر	مولوی نصر اللہ خاں	۳۵۰	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۲۲	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۳۵۱	مشیر	قطب الدین	۳۸۰	میر	محمد تقی
۳۲۳	کبیر	حکیم کبیر علی	۳۵۲	مشتاق	عبد اللہ خاں	۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۲۴	کرم	شیخ غلام عباس	۳۵۳	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۳۸۲	مہر	آغا علی خاں
۳۲۵	کرم	مرزا حیدر علی بیگ	۳۵۴	مصحفی	غلام ہمدانی	۳۸۳	منتظر	میر خواجہ بخش
۳۲۶	گرفتار	سنگی بیگ	۳۵۵	مضمون	شرف الدین	۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲۷	کلو	میر کلو	۳۵۶	مضطر	ٹھاکر پرشاد	۳۸۵	نالاں	محمد عسکری
۳۲۸	کلیم	میر محمد حسین	۳۵۷	مضطر	کنور سین	۳۸۶	نامی	نواب مرزا حسام الدین حیدر
۳۲۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۳۵۸	مظہر	مرزا جان جاناں	۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۳۰	کوثر	مہدی علی خاں	۳۵۹	مغنی	محمد امین	۳۸۸	نثار	عبد الرسول
۳۳۱	گویا	فقیر محمد خاں	۳۶۰	معروف	الٰہی بخش خاں	۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۳۲	لطیف	میر لطیف علی	۳۶۱	مغموم	میر مشیت علی	۳۹۰	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۳۳۳	لطیف	مرزا علی	۳۶۲	مقبول	مقبول نبی	۳۹۱	نشاط	ایشری سنگھ
۳۳۴	مایل	میر محمدی	۳۶۳	ملول	شاہ شرف الدین	۳۹۲	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۳۵	مائل	مرزا محمد بیگ	۳۶۴	مملو		۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں	۴۰۳	واقف		۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۴۰۴	والہ		۴۱۳	ہمت	
۳۹	نعمت	شاہ عبدالحق	۴۰۵	والہ	رحمت خاں	۴۱۴	ہوش	غلام مرتضےٰ
۳۹	نکہت	نور علی بیگ	۴۰۶	وفا	سید ببر علی خاں	۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں ہوسؔ
۳۹	نوا	ظہیر اللہ خاں	۴۰۷	وحشت	غلام علی خاں	۴۱۶	ہدایت	ہدایت علی
			۴۰۷ الف	وزیر	نواب وزیر علی خاں			
۳۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۴۰۸	ولی	-	۴۱۷	یاس	خیر الدین
۴۰	نیاز	نیاز احمد	۴۰۹	وحشت	فقیہہ الدین	۴۱۸	یقین	انعام اللہ خاں
۴۰	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۴۱۰	واثقی	شیخ حیدر علی	۴۱۹	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۴۰	نورؔ	شاہ الدنور خاں	۴۱۱	ہادی	میر محمد جواد علی خاں	۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

ماجد ولین نمبر

(زیر طبع)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں ایک بےمثل فرانسیسی ادیب کی ایک شاہکار ٹریجڈی کو اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ ادب اور جذبات نگاری کے لحاظ سے یہ خصوصی شمارہ اپنی نظیر نہیں رکھتا۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

گلستانِ سخن

مصنّف مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی۔

عہد تصنیف و طباعت خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۰ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۱ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی تقطیع کے ۹۶۔۴ صفحات ہیں۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنّف نے صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابوظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنّف نے "آثار المعاصرین" رکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام "گلستان سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۱ھ کے علاوہ سمبت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۹۱۱ء اور ۱۲۶۲ھ نکالے گئے ہیں۔ اور کئی شاعروں کے قطعات تاریخ بھی شامل ہیں جن میں ایک فارسی قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سرسید احمد خاں کا بھی ہے۔ سرسید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آہی تخلص رکھتے تھے۔ سرسید کا قطعہ یہ ہے۔

کلکِ صابر نگاشت تذکرہ — کہ از خوب تر بہ دہر مجو

سال تاریخ چشم او آہی — ذکرِ یاران ہمدم است بگو
۱۲۷۱

خصوصیات تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساقی نامے کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان و بیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ یہ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ "اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اور تین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں۔ مقدمہ، زبان کے معنی اور اس امر کی تحقیق میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھی یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں بہم پہنچیں"۔

مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجوہ استعمال الفاظ فصیح اور ترک کلمات غیر فصیح۔

مقصد دوسرا حد شعر اور موجد اشعار اور عروض وقافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔

مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف"۔

مذکورہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء کا

ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تذکرہ کا آغاز صدر الدین آزردہ کے نام سے ہوتا ہے اور اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طویل ہیں۔ تنقید عنصر نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں۔

فہرست شعراء:-

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آزردہ	مولوی مفتی محمد صدرالدین	۲۳	ارشاد	مولوی محمد ارشاد	۴۵	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۲	آباد	محمد یعقوب علی	۲۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۴۶	باقر	میر باقر علی جونپوری
۳	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۵	اسیر	میر مکرم علی	۴۷	بحر	میر امداد علی
۴	آذر	ذوالفقار علی خاں	۲۶	اسیر	سید نہال نبی	۴۸	بدر	بدرالدین کرنالوی
۵	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۲۷	اسیر	گلزار علی	۴۹	بدر	مرزا بلاقی
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ	۲۸	اشکی	جگت نرائن کشمیری	۵۰	برق	نجم الدین قاضی
۷	آشفتہ	حکیم منور علی	۲۹	اشکی	مرزا غلام محی الدین عرف مرزا منّن	۵۱	بسمل	محمد عبدالحکیم
۸	آشفتہ	امرناتھ پنڈت	۳۰	اشرف	نواب اشرف حسین خاں	۵۲	بسمل	حافظ محمد حسین
۹	آشوب	میر امداد علی	۳۱	افضل	بخش فیض علی خاں	۵۳	بسمل	نواب امیر حسن خاں
۱۰	آصف	مرزا محمد باقر شیرازی	۳۲	اکرام	اکرام اللہ خاں	۵۴	بسمل	رام کشن پنڈت
۱۱	آغا	آغا مرزا	۳۳	امانت	میر امانت علی	۵۵	بشیر	میر بشارت علی
۱۲	آنی	نواب احمد یار خاں	۳۴	امانت	آغا حسین لکھنوی	۵۶	بلند	صفدر علی بیگ
۱۳	آگاہ	سید محمد رضا معروف احمد رضا	۳۵	امین	مولوی امین الدین	۵۷	بلبل	پنڈت گوری شنکر
۱۴	آہی	اشرف	۳۶	امداد علی	امداد علی خاں	۵۸	بنو	بنو
۱۵	آہی	میر عبدالرحمٰن	۳۷	امی	روشن بیگ	۵۹	بیتاب	نواب عباس علی خاں
۱۶	اثر	عبدالرزاق	۳۸	امیر	مرزا امیر بیگ	۶۰	بیتاب	کشن نرائن
۱۷	احسان	....	۳۹	امیر	میر امیر علی	۶۱	بیتاب	محمد جعفر علی
۱۸	احمد	مولوی احمد علی	۴۰	انداز	مرزا غلام حسین	۶۲	بیخود	محمد نظام الدین خاں
۱۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۴۱	انصاف	عبدالرحمٰن خاں اکبرآبادی	۶۳	بیدل	غلام حسین
۲۰	اختر	سید غلام نبی	۴۲	انیس	میر ببر علی	۶۴	بیمار	شیخ علی بخش
۲۱	اختر	محمد صادق خاں	۴۳	اوج	عبداللہ خاں	۶۵	پارسا	منشی فیض پارسا
۲۲	اختر	مرزا وجیہہ الدین	۴۴	اوج	لالہ جگل کشور	۶۶	پارسا	غلام علی

۶۷	پذیر	پذیر	۹۶	تصویر	میاں بین	۱۲۵	جلیس	الہ وردی خاں
۶۸	پریشان	عبدالرحیم بیرجی	۹۷	تعشق	مولوی سید محمد	۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۶۹	پریشان	مندلال برہمن	۹۸	تفتہ	منشی ہرگوپال	۱۲۷	جمیل	جمیل الدین
۷۰	پری	جھمن	۹۹	تمنا	عبدالرحمٰن	۱۲۸	جنوں	شیخ غلام محی الدین احمد
۷۱	پناہ	محمد پناہ نوربات	۱۰۰	تمنا	مرزا مغل جان	۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ د
۷۲	پورن	پورن سنگھ کالیستھ	۱۰۱	تمکین	میر سعادت علی	۱۳۰	جوش	نظام الدین
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ	۱۰۲	تمیز	نواب احمد علی خاں	۱۳۱	جوہر	جوہر
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ	۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں	۱۳۲	جولان	اولاً الف خاں بعدہٗ الف شا
۷۵	پیر	حال مہاراج سنگھ برہمن	۱۰۴	تنہا	آکا	۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۷۶	پیرا	پیرا	۱۰۵	توقیر	عبدالقادر	۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۷۷	پیک	کریم اللہ	۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی	۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۷۸	تاب	میر حیدر	۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخرالدین	۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۷۹	تاب	مرزا الطاف اشرف	۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان	۱۳۷	حزیں	میر بہادر علی
۸۰	تابش	محمد جعفر الٰہ آبادی	۱۰۹	ثابت	مرزا معزالدین	۱۳۸	حسرت	منولال (کالیستھ)
۸۱	تاثیر	حافظ محمد حسین	۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی	۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمٰن
۸۲	تارک	میر بقاء اللہ	۱۱۱	ثبات	مہر علی	۱۴۰	حسن	میر حسن
۸۳	تائب	شیخ محمد اکرم	۱۱۲	ثروت	محمد بخش	۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخرالدین
۸۴	تپش	یوسف علی	۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہد	۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۸۵	تحیر	مولوی غلام مصطفےٰ امین	۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوپالوی	۱۴۳	حقارت	میر محسن
۸۶	تحسین	محمد حسین خاں	۱۱۵	ثمر	احمد سعید	۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۸۷	تحسین	علی مولا خاں	۱۱۶	ثنا	مولوی ثناء اللہ	۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ	۱۱۷	ثناقی	مرزا عاشور بیگ	۱۴۶	حکیم	حکیم نہال الدین
۸۹	تسکین	تسکین	۱۱۸	ثواب	سعادت علی	۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۹۰	تسلی	میر شجاعت علی	۱۱۹	جان صاحب	میر یار علی	۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۹۱	تسلیم	حاتم خاں	۱۲۰	جاں نثار	میاں جی غلام فرید	۱۴۹	حوشم	منشی [illegible]پ چند
۹۲	تشنہ	محمد علی	۱۲۱	جذب	میر عزت اللہ خاں عرف میر بھکاری	۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۹۳	تشہیر	مرزا مغل بیگ	۱۲۲	جراح	غلام ناصر کشمیری	۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں	۱۲۳	جعفری	میر باقر علی	۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۹۵	تصور	نبی بخش	۱۲۴	جعفری	محمد جعفر	۱۵۳	حیران	میر ولایت

۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضانی	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	لچھمی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حیدر خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پرشاد کھتری	۱۹۰	رضی	سیف الدولہ سید رضی خاں بہادر صلابت جنگ	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفعت	....	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا خضر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محب اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مرزا مولوی کلو
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امر ناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سیر	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خموش	مرزا خدایار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خورشید	خورشید احمد لکھنوی	۲۰۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میرن شاہ مرزا دارا بخت	۲۰۲	زر	شیخ بلاقی	۲۳۱	شاد	شیو پرشاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہ	منظر الدولہ نواب جہانگیر محمد	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین عرف مرزا کلن	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاور شاہ بہادر
۱۷۶	ذکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا خجستہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	مہاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شائق	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شتاب خاں	۲۳۷	شتاب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسا رام

۲۴۱	شرر	مرزا غیاث الدین
۲۴۲	شرر	مرزا جعفر
۲۴۳	شرم	تہور بیگ
۲۴۴	شریر	منشی کریم الدین
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین
۲۴۸	شفقت	میر بشارت علی
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں بہادر صولت جنگ
۲۵۰	شفق	دولت رام گلفروش
۲۵۱	شفق	تلسی رام
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حسین
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر
۲۵۸	شہید	مولوی فخر الدین حسین خاں
۲۵۹	شہیدی	کرامت علی
۲۶۰	شیدا	مرزا فخر الدین معروف مرزا
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ
۲۶۲	شیدا	آبرو
۲۶۳	شیدائی	مولوی ابوالحسن
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفےٰ خاں
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مبرور
۲۶۷	صابر	مرزا قادر بخش بہادر
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین
۲۷۰	صادق	تہور بیگ
۲۷۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی
۲۷۲	صالح	مرزا مصلح الدین
۲۷۳	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۴	صبور	معین الدین
۲۷۵	صدر	محمد صدر الدین علوی
۲۷۶	صدق	شیخ محمد اشارت علی
۲۷۷	صفیر	میاں نجم الدین
۲۷۸	صفا	مرزا سعید الدین عرف مرزا نتھے
۲۷۹	صفا	پیرن شاہ
۲۸۰	صفدر	صفدر بیگ
۲۸۱	صفدری	میر صادق علی
۲۸۲	صفوت	میر صفوت علی
۲۸۳	صفیر	میاں جان
۲۸۴	صفیر	میر امداد علی
۲۸۵	صفی	محمد صفی اللہ
۲۸۶	صلاح	محمد صلاح
۲۸۷	صمیم	تلسی داس
۲۸۸	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۹	صہبائی	امام بخش
۲۹۰	ضابط	مہر علی
۲۹۱	ضاحک	شیخ مراد بخش
۲۹۲	ضامن	مولوی ضامن علی
۲۹۳	ضامن	محمد ضامن
۲۹۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری
۲۹۵	ضبط	کالے خاں
۲۹۶	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۹۷	ضرورت	محمد جمیل
۲۹۸	ضعف	عابد حسین
۲۹۹	ضعف	شجاعت علی
۳۰۰	ضمان	میر محمد کامل
۳۰۱	ضمیر	نرائن داس پنڈت
۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۳۰۳	ضمیری	مرزا مظہر
۳۰۴	ضو	منشی کمال الدین
۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندہاری
۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۳۱۲	طرب	موتی لال
۳۱۳	طرب	دھومی لال
۳۱۴	طرز	احمد حسین
۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہمن
۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۳۱۷	ظرافت	(شاعرہ)
۳۱۸	ظریف	میر امام اللہ
۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۳۲۱	ظہور	احمد جان
۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۳۲۴	عاجز	پیر جی شرف الحق
۳۲۵	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ
۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۳۲۷	عاشق	عاشق علی

۳۲۸	عاشق	مرزا نظام الدین
۳۲۹	عاشق	اقبال حسین
۳۳۰	عاشق	مرزا رحمت بخش منجھلے
۳۳۱	عاصی	گھنشیام رائے
۳۳۲	عالی	مرزا عالی بخت بہادر
۳۳۳	عالی	مولوی امیر علی
۳۳۴	عبرت	دولت رام
۳۳۵	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز
۳۳۶	عزیز	مرزا عزیز الدین
۳۳۷	عزیز	عبدالعزیز
۳۳۸	عزیز	یوسف علی خاں
۳۳۹	عزیز	مہاراج سنگھ
۳۴۰	عمس	بدر الدین
۳۴۱	عسکری	محمد حسن عسکری
۳۴۲	عشرت	مرزا کلن
۳۴۳	عشق	حکیم عزت اللہ خاں
۳۴۴	عظیم	مولوی فضل عظیم
۳۴۵	عظیم	مرزا اعظیم بیگ
۳۴۶	علوی	مولوی عبداللہ خاں
۳۴۷	علی	مولوی امانت علی
۳۴۸	علی	قطب علی
۳۴۹	علیل	شیخ نصیر الدین
۳۵۰	عیش	حکیم آغا جان
۳۵۱	عیش	رائے عزت سنگھ
۳۵۲	غافل	میر سید محمد
۳۵۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں
۳۵۴	غالب	انور علی
۳۵۵	غریب	غریب اللہ
۳۵۶	غفور	محمد غفور کشمیری
۳۵۷	غلطاں	کریم بخش
۳۵۸	نجم	محمد الف خاں
۳۵۹	غم	مہتاب سنگھ
۳۶۰	غمگین	مولوی عبدالقادر
۳۶۱	غمگین	میر عبداللہ
۳۶۲	فاخر	مرزا چھنگا
۳۶۳	فایز	
۳۶۴	فائق	مرزا عبدالقادر بیگ
۳۶۵	فخر	محمد فخر الدین خاں
۳۶۶	فخر	محمد فخر الدین
۳۶۷	فدا	مرزا بلند بخت
۳۶۸	فدا	مرزا سکندر بخت
۳۶۹	فراسو	فراسو (قوم انگریز)
۳۷۰	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۳۷۱	فراق	میر حیات اللہ
۳۷۲	فرحت	محمود علی خاں
۳۷۳	فرحت	بشن پرشاد
۳۷۴	فرحت	شیخ حسن علی
۳۷۵	فروغ	محمد عمر سلطان
۳۷۶	فروغ	خواجہ نور الدین خاں بہادر معروف بہ سولہے
۳۷۷	فہوں	مرزا کریم بخش
۳۷۸	فصاد	بتو
۳۷۹	فضل	فضل الرحمن
۳۸۰	فغاں	لال جی پرشاد پنڈت
۳۸۱	فکری	مرزا ممن
۳۸۲	فگار	میر حسین
۳۸۳	فوق	میر بادشاہ
۳۸۴	فیاض	شیخ فیض الحسن
۳۸۵	فیض	مولوی فیض الحسن
۳۸۶	قابل	مرزا علی بخش
۳۸۷	قادر	مرزا قادر شکوہ
۳۸۸	قاری	قاری علی احمد
۳۸۹	قاسم	میر قاسم علی
۳۹۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۹۱	قاسم	حکیم قدرت اللہ جان
۳۹۲	قاسم	میر قاسم علی منصف
۳۹۳	قلق	سلطان خاں
۳۹۴	قلق	غلام مولا عرف مولا بخش
۳۹۵	قلق	محمد امجد علی
۳۹۶	قمر	مرزا قمر
۳۹۷	قمر	حافظ قمر الدین
۳۹۸	قمر	محمد قمر الدین خاں اکبرآبادی
۳۹۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین
۴۰۰	قیس	حافظ عبدالحی
۴۰۱	قیس	محمد عنایت اللہ
۴۰۲	قیصر	مرزا خدا بخش
۴۰۳	کامل	مرزا ناصر الدین معروف بہ محمد مرزا
۴۰۴	کامل	سدر سکھ پنڈت کشمیری
۴۰۵	کرامت	کرامت اللہ شاہ
۴۰۶	کاظم	کاظم علی
۴۰۷	کیف	فضل احمد
۴۰۸	گرم	مظفر خاں
۴۰۹	گویا	فقیر محمد خاں
۴۱۰	لطف	حفیظ اللہ
۴۱۱	لطیف	دولت سنگھ
۴۱۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۴۱۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۴۱۴	مبتلا	پنڈت اجودھیا پرشاد
۴۱۵	مبین	حافظ قطب الدین
۴۱۶	متین	رائے کانجی سہائے

۴۱۷	مجرد	محمد پناہ
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ
۴۱۹	محب	میر ابوالقاسم
۴۲۰	محبت	عنایت اللہ
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں
۴۲۲	محزون	محمد ناصر جان محمدی
۴۲۳	محزون	مرزا منگو
۴۲۴	محزون	آغانہ
۴۲۵	محسن	حافظ محسن
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ
۴۲۸	محو	غلام نواب حسن خاں
۴۲۹	محوی	محمد بیگ
۴۳۰	مخمور	شیخ غلام حسنین
۴۳۱	مخیر	محمد احسان اللہ
۴۳۲	مدبرّ	سید امیر الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش
۴۳۵	مرزا	مرزا علی
۴۳۶	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ
۴۳۷	مرزا	مرزا جان
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں
۴۳۹	مست	سرمست خاں
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۴	مشتاق	غلام علی
۴۴۵	مشتہر	احمد حسین
۴۴۶	مشفق	احمد بیگ
۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین
۴۴۹	مضطر	پنڈت کنھیا لال
۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی
۴۵۱	مضطر	مرزا خسرو شکوہ عرف مرزا آغا جان
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر
۴۵۴	معروف	نواب الٰہی بخش
۴۵۵	معزز	سید محمد علی
۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین
۴۵۷	معین	معین الدین
۴۵۸	مفتون	حکیم دوں اگوشین، ڈسلوا پرتگیز خاں
۴۵۹	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۶۰	ملول	محمد یار
۴۶۱	ممتاز	سید میاں
۴۶۲	ممنون	میر نظام الدین
۴۶۳	منتظر	میاں جان خاں
۴۶۴	منشی	مول چند
۴۶۵	منصف	مرزا احمد بخش
۴۶۶	منعم	منشی موہن لال
۴۶۷	منعم	سکندلال
۴۶۸	منیر	وجیہ الدین
۴۶۹	موج	خدا بخش
۴۷۰	موزوں	مرزا قادر بخش
۴۷۱	مومن	محمد مومن خاں
۴۷۲	مہجور	مرزا ہدایت علی
۴۷۳	مہجو	کرپا رام
۴۷۴	مہر	مہر علی
۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۷۸	نادر	شنکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۸۴	نالاں	منو لال
۴۸۵	نامی	نواب مرزا احسام الدین حیدر خاں بہادر
۴۸۶	نامی	بلدیو سنگھ
۴۸۷	نایاب	عباس علی
۴۸۸	نثار	میر نثار علی علوی
۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۹۰	ندا	مرزا معین الدین
۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۹۲	نزہت	مرزا کرامت اللہ
۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۹۵	نسیم	دیا شنکر پنڈت کشمیری
۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۹۷	نشاط	منشی بسنت سنگھ
۴۹۸	نشاط	میرن شاہ
۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبر آبادی
۵۰۲	نظیر	گنپت رائے
۵۰۳	نقشی	بدر الدین علی خاں

۵۰۴	نکہت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	وحشت	غلام علی خاں	۵۲۶	ہجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکہت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	وحشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	ہجر	میر جمیل الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	وحشت	مرزا اکبر الدین	۵۲۸	ہدہد	عبدالرحمٰن
۵۰۷	نواب	مرزا خرم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نورِ حق	شاہ محمد جمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیول رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختاور بخت
۵۱۰	نیّر رخشاں	محمد ضیاء الدین بہادر	۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	وفا	میر حیدر علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاور	میر امام الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	وجود	سید محمد علی	۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

ترغیباتِ جنسی

مولانا نیازؔ فتحپوری کی معرکتہ الآرا تصنیف جس میں فحاشی کی تمام فطری و غیر فطری قسموں کے حالات، ان کی تاریخ و نفسیاتی اہمیت پر نہایت شرح و بسط کے ساتھ محققانہ تبصرہ کیا گیا ہے کہ فحاشی دنیا میں کب اور کس طرح رائج ہوئی۔

قیمت۔ ۵ روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲۔ گارڈن مارکیٹ کراچی

سخنِ شعرا

مصنّف | عبدالغفور نسّاخ

عہدِ تصنیف و طباعت

سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سالِ تصنیف ۶۴-۱۸۶۳ء نکلتا ہے۔ سببِ تصنیف کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے "میں نے بھی چاہا کہ شربت تالیف سے کوزے بھروں اور اس کو قندِ مکرر کروں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اطناب اور ایجاز اور احوال شعرا میں اختصار و ایجاز اور حالات ابنائے زماں کو بقدر طاقت بشری جامع اور حشو و زوائد کو مانع ہو۔ بحمد اللہ یہ ناوک عزم فاز ادب دو چار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی 'سخن شعرا' تیار ہوا" اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۹ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا۔ جو ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ/۱۸۷۴ء میں یعنی تکملہ کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا اس میں اوسط تقطیع کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سا دیباچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ آشفتہ، منور حسین متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ھ نکلتے ہیں۔

خصوصیات

یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نساخ کی توجہ حالاتِ زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے۔ اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انھوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے تبصرے بھی ان کے یہاں نہیں ملتے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں قواعد عروض، علم بیان اور بدیع و زبان و بیان کے دوسرے عیوب و محاسن کو انھوں نے بڑی وضاحت سے بیان کیا ہے۔ مثلاً صفحہ ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیغم کے کلام میں صنائع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً القبل سے کام لیا ہے۔ ورنہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق صفحہ ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھتے ہیں کہ "وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرثیہ عیوب سے پاک نہیں ہے۔"

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آباد	محمد یعقوب	۲۶	احمد	احمد بیگ	۵۱	آرام	خیر اللہ
۲	آباد	مہدی حسن	۲۷	احمد	غلام احمد	۵۲	آرام	پریم ناتھ
۳	ابر	تفضل حسین	۲۸	احمد	احمد خاں	۵۳	آرام	لکھمن لال
۴	ابن	ابن رضا	۲۹	احمد	احمد علی	۵۴	آرزو	سراج الدین علیخان
۵	آتش	حیدر علی	۳۰	احمد	غلام احمد	۵۵	آرزو	مرزا محمد علی
۶	آتش	غلام حسین	۳۱	احمد	احمد علی خان	۵۶	آرزو	علاؤالدین
۷	اثل	عبدالجمیل	۳۲	احمد	احمد شاہ	۵۷	آرزو	طالب حسین
۸	اثر	حسین علیخاں	۳۳	احمد	احمد بیگ	۵۸	ارشد	ارشد علی
۹	اثر	سید محمد میر	۳۴	احمدی	نورالدین	۵۹	ارشد	عبدالغنی
۱۰	اثر	عبدالرزاق	۳۵	احمدی	شیخ احمد	۶۰	ارمان	شاہ علی
۱۱	آثم	غلام مصطفےٰ	۳۶	احمدی	احمد علی	۶۱	ارمان	راجہ جنم جی
۱۲	آثم	ہزبر حسین	۳۷	اختر	اکبر علی	۶۲	آزاد	ضیاءالدین
۱۳	اجل	شاہ محمد اجل	۳۸	اختر	عبدالغفار	۶۳	آزاد	غلام علیخان
۱۴	احسان	عبدالرحمان	۳۹	اختر	واجد علی شاہ	۶۴	آزاد	امیرالدین
۱۵	احسن	محمد احسن	۴۰	اختر	محمد صادق	۶۵	آزاد	اعظم شاہ
۱۶	احسن	فرزند حسن	۴۱	اختر	وجیہہ الدین	۶۶	آزاد	رام سنگھ
۱۷	احسن	محمد احسن	۴۲	اخگر	اصغر حسین	۶۷	آزاد	الگزینڈر
۱۸	احسن	احسن علی	۴۳	اخگر	عسکری	۶۸	آزاد	فقیر اللہ
۱۹	احسن	حسین علیخاں	۴۴	اخگر	فرزند علی	۶۹	آزردہ	صدرالدین خاں
۲۰	احسن	احسن اللہ	۴۵	اخگر	احمد نور خاں	۷۰	ازل	آغا حسین
۲۱	احقر	سید غلام نبی	۴۶	اخگر	آغا خاں	۷۱	آسان	پنچ آرام
۲۲	احقر	بلدیو پرشاد	۴۷	ادب	احمد حسین	۷۲	اسحاق	اسحاق علیخان
۲۲	احقر	جواد علی قزلباش	۴۸	ادراک	مرزا باقر	۷۳	اسد	میر امانی
۲۴	احمد	صمصام الدین	۴۹	آدم	جہانگیر خاں	۷۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ
۲۵	احمد	احمد علی	۵۰	آذر	ذوالفقار علیخاں	۷۵	اسرار	مرزا بندو

۷۶	اسعد	اسعد بخت	۱۰۵	آشنا	سید محمد	۱۳۴	آفاق	حسین علی
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام	۱۰۶	آشنا	زین العابدین	۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۷۸	اسیر		۱۰۷	آشنا	عبدالکریم	۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۷۹	اسیر	گلزار علی	۱۰۸	آشوب	امداد علی	۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۸۰	اسیر	ہدایت علی	۱۰۹	اصالت	فضل علی	۱۳۸	افسر	نصرت خان
۸۱	اسیر	مظفر علیخان	۱۱۰	اصغر	امجد علی	۱۳۹	افسر	محمد علی
۸۲	اسیر	میر کرم علی	۱۱۱	اصغر	اصغر علی	۱۴۰	افسر	تاج الدین
۸۳	اسیر	سید نہال بتی	۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی	۱۴۱	افسر	مرزا محمد
۸۴	اسیر	محمد حسن خان	۱۱۳	اصغر	اصغر علی	۱۴۲	افسر	غلام اشرف
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۱۱۴	[1]		۱۴۳	افسردہ	مظفر علی
۸۶	اشراق	محمد رضا	۱۱۵	آصف	یحییٰ خاں	۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۸۷	اشرف	اشرف علی	۱۱۶	اظفری	ظہیر الدین	۱۴۵	افسوں	مرزا آغا حیدر
۸۸	اشرف	اشرف حسین	۱۱۷	اظہر	غلام علی	۱۴۶	افسوں	احسان حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین	۱۱۸	اظہر	علی حسین	۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۹۰	اشرف	غلام اشرف	۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین	۱۴۸	افضل	افضل علی
۹۱	اشرف	محمد اشرف	۱۲۰	اظہر	سردار مرزا	۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۹۲	اشرف	اشرف علی	۱۲۱	اظہر	کرامت علی	۱۵۰	افضل	حسین یار خاں
۹۳	آشفتہ	عظیم الدین	۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان	۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۹۴	آشفتہ	محمد علی	۱۲۳	اعزاز	باقر علی	۱۵۲	افضل	افضل علی خاں
۹۵	آشفتہ	رضا قلی	۱۲۴	اعظم	محمد اعظم	۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۹۶	آشفتہ	گلاب سنگھ	۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ	۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۹۷	آشفتہ	امرناتھ	۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ	۱۵۵	افغان	الف خان
۹۸	آشفتہ	منور علی	۱۲۷	اعظم	اعظم علی	۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۹۹	آشفتہ	عبداللہ	۱۲۸	اعظم	عبدالصمد	۱۵۷	اکبر	مرزا بچہ
۱۰۰	آشفتہ	ہادی علیخاں	۱۲۹	اعظم	اعظم خان	۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۰۱	اشک	ہادی علی	۱۳۰	اعلیٰ		۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۰۲	اشک	علی حسن	۱۳۱	آغا	آغا مرزا	۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین	۱۳۲	آغا	آغا حسن	۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۰۴	آشنا	امیر علی	۱۳۳	آغا	سید آغا	۱۶۲	آگاہ	محمد رضا

[1] یہ نمبر زائد ہے

۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح	۱۹۲	امیر	امیر احمد	۲۲۱	انور	الشمبھر ناسخ
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	انور	ولی محمد خان
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۴	امیر	امیر علی	۲۲۳	انور	مرزا علی حسین
۱۶۶	آگر	جوالاناتھ	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	انور	شجاع الدین
۱۶۷	الفت	منگل سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	انور	مہدی حسین
۱۶۸	الفتی	پیارے لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس	میر ببر علی
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس	نوازش خان
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	امین الدین خان	۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش	امیر النساء
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج	اشرف علیخان
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج	عبدالکریم
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	انجام	امیر خان	۲۳۳	اوج	میر علی حسین
۱۷۶	امامی	امام بخش	۲۰۵	انجم	بندہ رضا	۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۱۷۷	امانت	آغا حسن	۲۰۶	انداز	غلام حسین	۲۳۵	اوج	عبداللہ خاں
۱۷۸	امانت	آمانت رائے	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج	قاضی عنایت حسین
۱۷۹	امانت	امانت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	اوصاف	
۱۸۰	امالی		۲۰۹	انس	میر مہر علی	۲۳۸	اولی	اولاد علی
۱۸۱	امجد	محمد امجد	۲۱۰	انساں	اسد یار خان	۲۳۹	اولیا	میر اولیاء
۱۸۲	امجد	امجد حسین	۲۱۱	النسب	ابو طالب	۲۴۰	اویسی	غلام محی الدین
۱۸۳	امداد	امداد علی	۲۱۲	انسخ	ابو تراب	۲۴۱	آہ	اکبر علی خان
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	۲۱۳	انسخ	عصمت اللہ	۲۴۲	آہی	عبدالرحمٰن
۱۸۵	امرادؔ	امراؤ علی	۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۱۸۶	امیؔ	روشن بیگ	۲۱۵	انصاف	عبدالرحمٰن خان	۲۴۴	ایما	واحد علی
۱۸۷	امیؔ	فرحت علی	۲۱۶	انوار	عبداللہ	۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان
۱۸۸	امید	قزلباش خان	۲۱۷	انوار	غلام علی	۲۴۶		ب
۱۸۹	امید	امید علی خان	۲۱۸	انوار	میر آغا	۲۴۷	باطن	قطب الدین
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر	باقر علی
۱۹۱	امیر	مرزا مینڈھو	۲۲۰	انور	حاجی حسین خاں	۲۴۹	باقر	باقر علی

۱ - [illegible] ایسے کہیں نہ شمار کیا جائے ـ

۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بسمل	امیر حسن	۳۰۸	بیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقر خان	۲۸۰	بسمل	سندلال	۳۰۹	بے جان	شیو کھ سنگھ
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بسمل	عنایت علی	۳۱۰	تمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشاش	عابد خاں	۳۱۱	تمیز	کالی رائے
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تنویر	خدا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تنویر	کاظم حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقاء اللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	ببر علی		۲۸۶	بلند	صفدر علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	عوض علی
۲۶۰	بخشی	حسین بخشی	۲۸۹	بہادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۲۶۱	بدر	آغا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	اکرام علی فتحپوری
۲۶۲	بدر	مرزا بلاقی	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بدر	بدر الدین	۲۹۲	بہار	کالکا پرشاد	۳۲۱	توقیر	ہرنرائن داس
۲۶۴	بدر	الٰہی بخش	۲۹۳	بہجت	عبدالمجید	۳۲۲	توقیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	شرف الدین	۲۹۴	بہید	نوازش خاں	۳۲۳	توقیر	توقیر عبدالقادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تہور	فخر الدین
۲۶۷	برق	میاں شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد مرتضیٰ	۳۲۵	تیمور	سعادت سلطان
۲۶۸	برق	محمد رضا خان	۲۹۷	بیباک	بشیر احمد[1]	۳۲۶		(ث)
۲۶۹	برق	نجم الدین	۲۹۸	بیتاب	خدا دادی خان	۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۷۰	برق	ابو علی	۲۹۹	بیتاب		۳۲۸	ثابت	اصالت خاں
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	بیتاب	دوست محمد	۳۲۹	ثابت	الدین
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	بیتاب	سیو کھ رائے	۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	بیتاب	کشن نرائن	۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بسمل	جبار علی	۳۰۳	بیتاب	جعفر علی	۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۲۷۵	بسمل	محمد عبدالحکیم	۳۰۴	بیتاب	عباس علی	۳۳۳	ثاقب	مرزا مہدی
۲۷۶	بسمل	محمد حسین	۳۰۵	بیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بسمل	مولوی محمد علی	۳۰۶	بیتاب	علیم الدین	۳۳۵	ثبات	مہر علی
۲۷۸	بسمل	محمدی بیگ	۳۰۷	بیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

[1] تذکرے میں نجف علی بیباک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کتاب کے سہو سے رہ گیا ہے۔

۲۳۷	ثروت	محمد بخش
۲۳۸	ثروت	محمد شاہد
۲۳۹	ثمر	مرزا علی
۲۴۰	ثمر	ابوتراب
۲۴۱	ثمر	احمد سعید
۲۴۲	ثنا	ثناء اللہ
۲۴۳	ثنا	شمس الدین
۲۴۴	ثواب	سعادت علی
۲۴۵	جا	"ج"
۲۴۶	جام	کنور سنگھ
۲۴۷	جان	جان عالم
۲۴۸	جان	جان علی
۲۴۹	جانباز	بوخان
۲۵۰	جان صاحب	یار علی
۲۵۱	جانثار	غلام فرید
۲۵۲	جذب	عزت اللہ
۲۵۳	جرات	مرزا مغل
۲۵۴	جرات	قلندر بخش
۲۵۵	جرات	شیر علی
۲۵۶	جرآح	غلام ناصر
۲۵۷	جرآر	محمد حسین
۲۵۸	جرآر	حسین بیگ
۲۵۹	جری	سرفراز علی
۲۶۰	جعفر	جعفر علی
۲۶۱	جعفری	باقر علی
۲۶۲	جعفری	محمد جعفر
۲۶۳	جعفر	جعفر علی
۲۶۴	جلال	ضامن علی
۲۶۵	جلال	جمال الدین

۲۶۶	جلال	
۲۶۷	جلیس	اللہ وردی
۲۶۸	جلیس	محمد مہدی علی
۲۶۹	جلیل	فیض الحسن
۲۷۰	جم	جمشید علی
۲۷۱	جمال	جمال الدین
۲۷۲	جمشید	جمشید بیگ
۲۷۳	جمیل	جمیل الدین
۲۷۴	جمیل	جمیل الدین
۲۷۵	جنت	علی ہادی
۲۷۶	جنون	چندکا پرشاد
۲۷۷	جنون	میر مہدی
۲۷۸	جنون	عبداللہ
۲۷۹	جنون	غلام محی الدین
۲۸۰	جنون	علی محمد خان
۲۸۱	جنون	غلام مرتضیٰ
۲۸۲	جنون	نجف علی خاں
۲۸۳	جنون	فضل علی
۲۸۴	جنون	فخر اسلام
۲۸۵	جوآد	اصرار علی
۲۸۶	جوان	جعفر علی
۲۸۷	جوان	محب اللہ
۲۸۸	جوان	نعیم بیگ
۲۸۹	جواہر	جواہر سنگھ
۲۹۰	جودت	تراب علی
۲۹۱	جودت	ہری رام
۲۹۲	جوش	رحیم اللہ
۲۹۳	جوش	میر وارث علی
۲۹۴	جوش	احمد حسن خان

۲۹۵	جوش	نیاز احمد
۲۹۶	جوش	نظام الدین
۲۹۷	جوش	خلیل الدین
۲۹۸	جوشش	محمد رزق
۲۹۹	جولان	شاہ درویش
۴۰۰	جولان	قدرت علی
۴۰۱	جولان	شاہ جولان
۴۰۲	جولان	بہادر علی
۴۰۳	جولان	حسن علیخاں
۴۰۴	جوہر	احمد علی
۴۰۵	جوہر	مشرف علی
۴۰۶	جوہر	جواہر سنگھ
۴۰۷	جوہر	مادھو رام
۴۰۸	جوہر	دنیا ناتھ
۴۰۹	جویا	شیخ علی حسن
۴۱۰	جویا	محمد علی
۴۱۱	جویا	محمد حسین علیخاں
۴۱۲	جہاندار	مرزا جہاندار شاہ
۴۱۳	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۴۱۴	جھمن	جھمن ناتھ
۴۱۵		"چ"
۴۱۶	چالاک	میر قدرت اللہ
۴۱۷	چراغ	رحمن یار خان
۴۱۸	چرکین	شیخ باقر علی
۴۱۹	چمن	بہاری لال
۴۲۰	چمن	قاسم علی خان
۴۲۱	چمن	گل محمد
۴۲۲		"ح"
۴۲۳	حاتم	شیخ ظہور الدین

۴۲۴	حافظ	حافظ ضامن شاہ	۴۵۳	حسرت	محمد علی	۴۸۲	حفیظ	محمد حنیف
۴۲۵	حافظ	حافظ محمد اشرف	۴۵۴	حسن	مہدی علیخان	۴۸۳	حقارت	میر ممن
۴۲۶	حافظ	حافظ عبداللہ	۴۵۵	حسن	حسن علی خان	۴۸۴	حقیر	نبی بخش
۴۲۷	حالی	میر محب علی	۴۵۶	حسن	حکیم احمد حسن	۴۸۵	حقیقت	امام بخش
۴۲۸	حالی	مولوی الطاف حسین	۴۵۷	حسن	مرزا احسن	۴۸۶	حقیقت	شاہ حسین
۴۲۹	حامد	نواب حامد حسین خان	۴۵۸	حسن	ابو الحسن	۴۸۷	حکیم	محمد حسین
۴۳۰	حامد	حمید الدین	۴۵۹	حسن	خواجہ حسن	۴۸۸	حکیم	محمد اشرف خا
۴۳۱	حامد	میر حامد	۴۶۰	حسن	سید غلام حسن	۴۸۹	حکیم	غضنفر علی
۴۳۲	حامد	گھمنڈی لعل	۴۶۱	حسن	محمد حسن	۴۹۰	حکیم	احمد حسین
۴۳۳	حب	میر احمد علی	۴۶۲	حسن	محمد حسن	۴۹۱	حکیم	محمد پناہ خان
۴۳۴	حبیب	مرزا جان	۴۶۳	حسن	مولوی محمد حسن	۴۹۲	حکیم	میر محمد علی
۴۳۵	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۴	حسن	عطا حسین خاں	۴۹۳	حکیم	نہال الدین
۴۳۶	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۵	حسن	سید محمد حسن	۴۹۴	حکیم	سعید الدین
۴۳۷	حبیب	حبیب مولا	۴۶۶	حسن	مرزا حسن	۴۹۵	حمزہ	حمزہ دھلوی
۴۳۸	حبیب		۴۶۷	حسن	احمد حسن	۴۹۶	حمزہ	حمزہ علی
۴۳۹	حجام	عنایت اللہ	۴۶۸	حسین	غلام حسین خاں	۴۹۷	حمید	سید عبدالحمید
۴۴۰	حرق	میر حسن	۴۶۹	حسین	حسین علی	۴۹۸	حمید	حاجی حمید بخ
۴۴۱	حزین	ابو الخیر	۴۷۰	حسینی	حسین علی	۴۹۹	حمید	سید حسین ع
۴۴۲	حزین	خجستہ بخت	۴۷۱	حشم	باقر علی	۵۰۰	حمید	حمید الدین خا
۴۴۳	حزیں	میر علی حسین	۴۷۲	حشم	آغا حسین	۵۰۱	حمید	حمید الدین
۴۴۴	حزیں	میر بہادر علی	۴۷۳	حشمت	فخر الدین	۵۰۲	حنا	عبدالکریم خا
۴۴۵	حزیں	محمد علیخاں	۴۷۴	حشمت	محتشم علیخاں	۵۰۳	حوشم	دیپ چند کھتر
۴۴۶	حزیں	میر محمد باقر	۴۷۵	حشمت	محمد علی	۵۰۴	حیا	رحیم الدین
۴۴۷	حسام	نواب حسام الدولہ	۴۷۶	حشمی	لالہ ماتا دین	۵۰۵	حیات	حیات خاں
۴۴۸	حسام	حسام الدین	۴۷۷	حضور	غلام یحییٰ	۵۰۶	حیات	سید ذکی
۴۴۹	حسام	حسام الحق	۴۷۸	حضور	محسن مرزا	۵۰۷	حیدر	حسام الدین
۴۵۰	حسرت	عبدالرحمٰن	۴۷۹	حضور	بال مکند	۵۰۸	حیدر	حیدر علی
۴۵۱	حسرت	جعفر علی	۴۸۰	حضوری	محمد عبدالبصیر	۵۰۹	حیدر	مرزا حیدر ع
۴۵۲	حسرت	محمد حیات	۴۸۱	حضوری	مظہر علی	۵۱۰	حیدر	مرزا حیدر

۵۱۱	حیدر	مولوی سید ولی حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۶۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفےٰ حیدر	۵۴۱	خادم		۵۷۰	خلق	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خان	۵۷۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	حیدر ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۷۲	خلیق	میر مستحسن
۵۱۵	حیدر	سیّد حیدر علی خاں	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۵۷۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	۵۴۶	خالص	محمد عبدالرزاق	۵۷۵	خلیل	علی ابراہیم خاں
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۷۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۵۱۹	حیدری	حیدر بخش	۵۴۸	خان	عبداللہ خان	۵۷۷	خلیل	محمد خلیل
۵۲۰	حیدری	غلام حیدر	۵۴۹	خان	محمدی خان	۵۷۸	خوش	مرزا خدا یار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقاء اللہ	۵۵۰	خان	محمد اشرف خان	۵۷۹	خنداں	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۸۰	خواجہ	مولوی عبدالعزیز
۵۲۳	حیراں	میر منّو	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۸۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید مہدی	۵۸۲	خواہش	حاجی میر آل داد
۵۲۵	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۵۵۴	خبیر	غلام محمد خان	۵۸۳	خود غرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضانی	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۸۴	خورشید	خوشوقت علیخاں
۵۲۷	حیرت	محمد جان خاں	۵۵۶	خرد	فخرالدین	۵۸۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پرشاد مکھتری	۵۸۶	خورشید	سورج پرشاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خرو	رام نرائن	۵۸۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام فخرالدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبداللہ	۵۸۸	خورشید	خورشید احمد
۵۳۱	حیرت	اجودھیا پرشاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمانی	۵۸۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	حیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۹۰	خیال	غلام حسن خاں
۵۳۳	حیف	موتی لال	۵۶۲	خشنود		۵۹۱		"د"
۵۳۴	حیف	محمد حاجی	۵۶۳	خضر	مرزا خضر سلطان	۵۹۲	داد	مولا داد خاں
۵۳۵		"خ"	۵۶۴	خضر	محمد یوسف	۵۹۳	دارا	دارا بخت
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۹۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امداد علی	۵۹۵	داغ	وجیہ اللہ خاں
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفی	مرزا محمد	۵۹۶	داغ	لطف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۹۷	داغ	نواب مرزائی

۵۹۸	دانا	میر فضل علی	۶۲۷	دیوانہ	مرزا محمد علی	۶۵۶	راحت	محمود بیگ
۵۹۹	دانا	لالہ سوبہارام	۶۲۸	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۶۵۷	راحت	کریم الدین
۶۰۰	دانا	روشن لال	۶۲۹		"ذ"	۶۵۸	راحت	کشن لال
۶۰۱	داؤد		۶۳۰	ذاکر	احمد بیگ	۶۵۹	راحت	راحت حسین
۶۰۲	دائم	دائم علی	۶۳۱	ذاکر	ذاکر علی	۶۶۰	راحت	راحت علی
۶۰۳	دبیر	مرزا سلامت علی	۶۳۲	ذاکر	سید ذاکر حسین	۶۶۱	راحم	میر محمد علی
۶۰۴	درخشاں	سید علی جان	۶۳۳	ذاکر	میر جان	۶۶۲	راز	یعقوب علی بیگ
۶۰۵	درد	خواجہ میر	۶۳۴	ذبیح	محمد اسماعیل خان	۶۶۳	راسخ	طالب حسین
۶۰۶	درد	رحمت علی	۶۳۵	ذبیح	امان علی	۶۶۴	راسخ	غلام مصطفےٰ عبدالرحیم
۶۰۷	دردمند	کریم اللہ خاں	۶۳۶	ذرہ	انواری لعل	۶۶۵	راسخ	سعادت علیخاں
۶۰۸	درویش	میر شاہ علی	۶۳۷	ذرہ	رام ناتھ	۶۶۶	راسخ	غلام علی
۶۰۹	دریا	رتن ناتھ	۶۳۸	ذرہ	لالہ شنکر لال	۶۶۷	راسخ	ظفریاب خان
۶۱۰	دریغ	زین العابدین	۶۳۹	ذرہ	جوالا پرشاد	۶۶۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۶۱۱	دل	شمس الدین	۶۴۰	ذکا	سری کشن	۶۶۹	راغب	احمد حسین
۶۱۲	دردمند	محمد فقیہ	۶۴۱	ذکا	ذکا اللہ خان	۶۷۰	راغب	وزیر علی
۶۱۳	دل	دیبی پرشاد	۶۴۲	ذکا	خوب چند کایستھ	۶۷۱	رافت	شاہ رؤف احمد
۶۱۴	دل	آزاد خان	۶۴۳	ذکا	مخدوم بخش	۶۷۲	راقم	غلام محمد
۶۱۵	دل	زور آور خاں	۶۴۴	ذوق	محمد ابراہیم	۶۷۳	راقم	بندرابن
۶۱۶	دل	محمد عابد	۶۴۵	ذوقا	ذوقا شاہ	۶۷۴	راقم	مظفر علی
۶۱۷	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری	۶۴۶	ذوقی	ذوقی شاہ	۶۷۵	راوی	مصاحب علی
۶۱۸	دل سوز	لچھمی نرائن	۶۴۷	ذوقی	ذوقی رام	۶۷۶	ربط	احمد حسین
۶۱۹	دل سوز	خیراتی خاں	۶۴۸	ذہین	محمد اسمٰعیل خان	۶۷۷	ربط	دیبی پرشاد
۶۲۰	دل گیر	حمایت اللہ خان	۶۴۹	ذہین	میر محمد مستعد	۶۷۸	رجب	رجب علی
۶۲۱	دل گیر	چھنو لال کایستھ	۶۵۰		"ر"	۶۷۹	رحمت	گنگا پرشاد
۶۲۲	دلیر	شاہ دلیر	۶۵۱	راجہ	راجہ بہادر	۶۸۰	رحمت	رحمت علی
۶۲۳	درست	شیخ غلام محمد	۶۵۲	راجہ	راجہ راج کشن	۶۸۱	رحیم	رحیم بیگ
۶۲۴	دوست		۶۵۳	راجہ	بلوان سنگھ	۶۸۲	رحیم	عبدالرحیم خاں
۶۲۵	دول	جہانگیر محمد خاں	۶۵۴	راجہ		۶۸۳	رحیم	رحیم بخش
۶۲۶	دول	مرزا علی نقی	۶۵۵	راحت	بھگونت رائے	۶۸۴	رخشاں	خیرات علی

۶۸۵	رخصت	میر قدرت اللہ	۷۱۴	رعد	میر ذاکر علی	۷۴۱	رنگیس	سعادت علیخاں
۶۸۶	رسا	علیم اللہ	۷۱۵	رعنا	عبدالرحیم	۷۴۲	رواں	سید جعفر علی
۶۸۷	رسا	محمد بخش	۷۱۶	رعنا	مردان علیخان	۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۶۸۸	رسا	میر احمد علی	۷۱۷	رغبت		۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۶۸۹	رسا	کریم الدین	۷۱۸	رغبت	میر ابوالمعانی	۷۴۵	روشن	
۶۹۰	رسا	لالہ انبہ پرشاد	۷۱۹	رفاقت	مرزا مکین	۷۴۶	رونق	غلام حیدر خاں
۶۹۱	رستم	رستم علیخاں	۷۲۰	رفعت	محمد رفیع	۷۴۷	رونق	سیٹھ باسوجی
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخاں	۷۲۱	رفعت	غلام جیلانی	۷۴۸	رونق	گنگا پرشاد
۶۹۳	رستم	رستم علی	۷۲۲	رفعت	مرزا پیاری	۷۴۹	رونق	رام سہائے
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا	۷۲۳	رفیع	رفیع الدین خان	۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۶۹۵	رشک	میر علی	۷۲۴	رفیع	فرزند علی	۷۵۱	رہا	میر رضی
۶۹۶	رشکی	محمد علی خان	۷۲۵	رفیق	رفیق علی	۷۵۲	رہا	غلام محمد خان
۶۹۷	رشید	کنور بہادر	۷۲۶	رفیق	مرزا اسد بیگ	۷۵۳	رہائی	شیخ عبداللہ
۶۹۸	رشید	سید بہادر علی	۷۲۷	رفیق	امین اللہ	۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۶۹۹	رشید	مرزا محمد زکی	۷۲۸	رقت	مرزا قاسم علی	۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی	۷۲۹	رقت	حبیب النبی	۷۵۶		"ذ"
۷۰۱	رضا	حمید الدین	۷۳۰	رقم	حکیم سکھانند	۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۰۲	رضا	محمد رضا	۷۳۱	رقم	احمد حسین	۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۰۳	رضا	مرزا جیون	۷۳۱	رمز	مرزا فتح الملک بہادر	۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا	۷۳۱	رمز	ظہور اللہ	۷۶۰	زار	امام بخش
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا	۷۳۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی	۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان	۷۳۳	رنج	محمد فصیح الدین	۷۶۲	زار	میر جیون
۷۰۷	رضا	غلام رضا	۷۳۴	رند	لالہ کھیم نرائن کھتری	۷۶۳	زار	لالہ دھنپت رائے
۷۰۸	رضا		۷۳۵	رند	گنگا پرشاد	۷۶۴	زار	منیڈو لال
۷۰۹	رضوان	واحد علیخاں	۷۳۶	رند	مہرباں خان	۷۶۵	زاہد	عادل شاہ خاں
۷۱۰	رضوی	جعفر علی	۷۳۷	رند	اکرام الدین	۷۶۶	زاہد	سید محمد علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان	۷۳۸	رند	سید محمد خاں	۷۶۷	زاہد	زاہد الدین
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان	۷۳۹	رنگین	میر اکبر علی	۷۶۸	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی	۷۴۰	رنگین	پورن لال کایستھ	۷۶۹	زائر	مرزا علی حسین

۷۷۰	زر	شیخ بلاقی	۷۹۹	سپاہی	امام بخش	۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی	۸۰۰	سپہر	شتاب خان	۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۷۷۲	زکی	محمد زکی	۸۰۱	سپہر	میر محمدی	۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی	۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد	۸۳۱	سرور	لالہ نیک رام
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان	۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد	۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۷۷۵	زکی		۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد	۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۷۷۶	زکی	محمد زکی خاں	۸۰۵	سحاب	محمد اللہ یار خان	۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں
۷۷۷	زلال	میر دوست علی	۸۰۶	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۸۳۵	سرور	ولایت علی
۷۷۸	زماں	سید محمد زماں	۸۰۷	سحر	محمد خلیل خان	۸۳۶	سرور	عزیز الدین
۷۷۹	زور	داؤد بیگ	۸۰۸	سحر	میر ناصر علی	۸۳۷	سرور	احمد حسین
۷۸۰	زیب	جمال الدین	۸۰۹	سحر	مرزا فضل علی	۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں	۸۱۰	سحر	عبدالمجید	۸۳۹	سروش	امداد علی خان
۷۸۲	زیب	میر آغا	۸۱۱	سحر	امان اللہ	۸۴۰	سریع	سید محمد علی
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش	۸۱۲	سحر	احمد علی خاں	۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۷۸۴		"س"	۸۱۳	سحر	ظہور علی	۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علیخاں	۸۱۴	سحر	نواب علیخاں	۸۴۳	سعید	مرزا
۷۸۶	ساحل	اکبر علی	۸۱۵	سحر	اجودھیا پرشاد	۸۴۴	سعید	سردار حسین
۷۸۷	ساقی	میر محسن علی	۸۱۶	سخا	شیخ سخاوت حسین	۸۴۵	سعید	لالہ کنور بہادر
۷۸۸	ساقی	غلام حسین	۸۱۷	سخن	رام دیال	۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۷۸۹	سالک	ارشاد علی	۸۱۸	سخن	مرزا محمد حسین	۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۷۹۰	سالک	مرزا اختر بخت	۸۱۹	سخن	خواجہ فخر الدین حسین	۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۷۹۱	سالک	قربان علی بیگ	۸۲۰	سخنور	دیوالی سنگھ	۸۴۹	سعید	سعید بخت
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر	۸۲۱	سخنور	مولوی احمد علی	۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۷۹۳	سامی	مرزا محمد جان بیگ	۸۲۲	سخی	سید پرورش علی	۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۷۹۴	سامی	وجہ اللہ خاں	۸۲۳	سراج	مولوی سراج الدین	۸۵۲	سکندر	محمد علی
۷۹۵	سائل	محمد یار بیگ	۸۲۴	سراج	سراج الدین	۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۷۹۶	سائل	حکیم عبدالحق	۸۲۵	سراج	سراج الدین علی	۸۵۴	سلام	نجم الدین علیخاں
۷۹۷	سبحان	عبدالسبحان	۸۲۶	سردار	سردار مرزا	۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۷۹۸	سبقت	مرزا مغل	۸۲۷	سرسبز	مرزا زین العابدین	۸۵۶	سلطان	نصر اللہ خاں

۸۵۷	سلطان	سلطان شاہ	۸۸۶	سیّد	میر قطب علی	۱۰۰۵	شاداں	میاں رحمٰن بخش
۸۵۸	سلطان	'	۸۸۷	سیّد	غالب علیخاں	۱۰۰۶	شاداں	راجہ چندو لال
۸۵۹	سلطان	طالب علیخاں	۸۸۸	سیّد	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
۸۶۰	سلیس	سید محب علی	۸۸۹	سیّد	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
۸۶۱	سلیم	مرزا سلیم بہادر	۸۹۰	سیّد	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بسم اللہ
۸۶۲	سلیم	میر عباس	۸۹۱	سیّد	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر ناصر پرست
۸۶۳	سلیم	میر سلامت علی	۸۹۲	سیّد	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
۸۶۴	سلیمان	محمد سلیمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاغل	اشرف حسین
۸۶۵	سلیمان	سلیمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاغل	امیر الدین
۸۶۶	سلیمان		۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
۸۶۷	سودا	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاکر علی
۸۶۸	سوز	مولوی عبد الکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
۸۶۹	سوز	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	عبد السبحان
۸۷۰	سوزان	امام بخش	۸۹۹	"ش"		۱۰۱۸	شاکی	بختاور شاہ
۸۷۱	سوزان	مرزا احمد علیخاں	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خان	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
۸۷۲	سوزان	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
۸۷۳	سوزان	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاہ	محمد شاہ
۸۷۴	سوز شر،	حافظ عبد الرحمٰن	۹۰۳	شاد	شیو پرشاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علیخاں
۸۷۵	سہراب	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ قلی خاں
۸۷۶	سہیل	مرزا حسن جاں	۹۰۵	شاد	محمد ایاز خاں	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
۸۷۷	سہیل	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الہ یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	مجاہد الدین
۸۷۸	سہیل	ارتضیٰ علیخاں	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایاں	بیم زائن
۸۷۹	سیّاح	میاں نداد خاں	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد ہاشم
۸۸۰	سیادت	میر مجاہدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
۸۸۱	سیارہ	فخر الدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
۸۸۲	سیّد	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
۸۸۳	سیّد	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شاداں	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبد اللہ
۸۸۴	سیّد	میر علی نقی	۱۰۰۳	شاداں	لالہ بادل لال	۱۰۳۲	شائق	محمد پیر بخش
۸۸۵	سیّد	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شاداں	حسین علی خان	۱۰۳۳	شائق	محمد نذیر الدین

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخاں	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۳۷	شباب	سید دلعار حیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۳۸	شتاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شعاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شمس	شمش الدین
۱۰۴۰	شجاعت	بہادر علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرناتھ	۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۴۱	شرافت	مرزا شرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خاں
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف	۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی	۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفق	علی جان	۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفق	دولت رام	۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں	۱۰۷۹	شفق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شناور	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شنکر	دیا شنکر
۱۰۵۲	شرف	ابو طالب خاں	۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخاں	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خان
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی	۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۰۵۶	شرق	میر غلام عباس	۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایتھ	۱۱۱۷	شوق	الٰہی بخش
۱۰۶۰	شرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوہ	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	تلسی رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قدرت الل
۱۰۶۲	شریر	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوہ	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن لال

۱۱۲۱	شوق	بھوگی لال	۱۱۴۹	شہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہید	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۷۰	صاحب	جانسن
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحبقراں	امام علی
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہیدی	کرامت علیخاں	۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں	۱۱۵۴	شہید	غلام علی	۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شیدا	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۲۸	شوق	تصدیق حسین خاں	۱۱۵۶	شیدا	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق	دیبی پرشاد
۱۱۲۹	شوق	سید علی ضامن	۱۱۵۷	شیدا	میر جھبو جان	۱۱۸۶	صادق	دوارکا پرشاد
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شیدا		۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شیدا	حامد علی خاں	۱۱۸۸	صادق	ہتور بیگ
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شیدا	میر ہنیگا	۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شیدا	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شیدا	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شیدا	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شیدا	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۳۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۱۱۶۵	شیدا	مرزا عالی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفتہ	حافظ عبدالصمد	۱۱۹۵	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۹	شہرت	افتخار الدین علیخاں	۱۱۶۷	شیفتہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح	مصلح الدین
۱۱۴۰	شہرت	سعید النبی	۱۱۶۸	شیفتہ		۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۴۱	شہرت	احمد علیخاں	۱۱۶۹	شیفتہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خان	۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۱۴۲	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱		"ص"	۱۲۰۰	صبا	لالہ کانجی مل
۱۱۴۳	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صابر	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا	راجہ شنکر
۱۱۴۴	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صابر	صابر شاہ	۱۲۰۲	صبا	راجہ شنکر ناتھ
۱۱۴۵	شہرت	محمود عظیم آبادی	۱۱۷۴	صابر	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۱۴۶	شہرہ	نصیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفریاب خاں	۱۲۰۴	صبا	عبدالرحیم
۱۱۴۷	شہید	فخر الدین حسن خاں	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علیخاں	۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۱۴۸	شہید	غلام حسین	۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاں	۱۲۰۶	صبر	میر محمد علی

۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا
۱۲۱۰	صبر	اجودھیا پرشاد
۱۲۱۱	صبر	اجودھیا پرشاد
۱۲۱۲	صبر	میر اسد
۱۲۱۳	صبیح	میر وارث علی
۱۲۱۴	صحبت	مرزا بخش علیخاں
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خاں
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارات علی
۱۲۱۹	صدق	
۱۲۲۰	صریر	محمد نظیر
۱۲۲۱	صریر	محمد میر خان
۱۲۲۲	صغیر	میاں نجم الدین
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی
۱۲۲۴	صفا	پیرن شاہ
۱۲۲۵	صفا	لالہ منولال
۱۲۲۶	صفا	محمد حسین
۱۲۲۷	صفا	مرزا سعید الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان
۱۲۲۹	صفدر	میر صفدر علی
۱۲۳۰	صفدر	میر فرزند حیدر
۱۲۳	صفدر	صفدر بیگ
۱۲۳۲	صفدری	میر صادق علی
۱۲۳۳	صفی	محمد صفی اللہ
۱۲۳۴	صغیر	نور خاں
۱۲۳۵	صغیر	میاں خان

۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین
۱۲۳۷	صغیر	سید فرزند احمد
۱۲۳۸	صمیم	تلسی داس
۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین
۱۲۴۰	صولت	محمد تقی خان
۱۲۴۱	صولت	قاسم علیخاں
۱۲۴۲	صید	عبد الباری
۱۲۴۳		"ض"
۱۲۴۴	ضابط	مہر علی
۱۲۴۵	ضامک	مرزا بخش
۱۲۴۶	ضامک	میر غلام حسین
۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی
۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن
۱۲۴۹	ضائع	میر خیر الدین
۱۲۵۰	ضبط	کنھیا لال
۱۲۵۱	ضبط	نوازش علیخاں
۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ
۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان
۱۲۵۴	ضحا	مولوی غلام رسول
۱۲۵۵	ضرغام	بہادر بیگ
۱۲۵۶	ضرورت	محمد جمیل
۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین
۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس
۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی
۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کامل
۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خاں
۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس
۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری
۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین

۱۲۶۵	ضمیر	رائے بلونت سنگھ
۱۲۶۶	ضمیری	مرزا مظہر
۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۶۸	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۶۹	ضیا	ضیاء بخت
۱۲۷۰	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۷۱	ضیا	سخاوت علی
۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۷۶	ضیلہ	وارث علی
۱۲۷۷	ضیائی	میر بدر الدین
۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خاں
۱۲۸۰	ضیغم	محمد غضنفر
۱۲۸۱		"ط"
۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۸۶	طالب	طالب علی خاں
۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۸۸	طالب	حافظ شیرازی
۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خاں
۱۲۹۰	طالب	الایچی رام
۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۴	طالع	شمس الدین	۱۳۲۳	ظاہر	حکیم میر مہدی	۱۳۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۲۹۵	طاہر	بندہ حسین	۱۳۲۳	ظاہر	خواجہ محمد جان	۱۳۵۱	عارف	زین العابدین خاں
۱۲۹۶	طاہر	طاہر علی	۱۳۲۴	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۱۳۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۲۹۷	طاہر	محمد طاہر	۱۳۲۵	ظریف	میر امان اللہ	۱۳۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۲۹۸	طائر	شیخ اکبر آبادی	۱۳۲۶	ظفر	شیخ فتح علی	۱۳۵۴	عاشق	مولوی جلال الدین
۱۲۹۹	طبیب	حکیم محمد حسن خاں	۱۳۲۷	ظفر	میر ظفر خاں	۱۳۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۰۰	طپاں	احمد بیگ خاں	۱۳۲۸	ظفر	میاں ظفر علی	۱۳۵۶	عاشق	محمد رضا خان
۱۳۰۱	طپاں	سید قدرت علی	۱۳۲۹	ظفر	تجمل حسین خاں بہادر	۱۳۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۰۲	طپش	محمد اسمٰعیل	۱۳۳۰	ظفر	ابوظفر سراج الدین	۱۳۵۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ
۱۳۰۳	طرب	ولایت حسین خاں	۱۳۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین	۱۳۵۹	عاشق	رام سکھ کھتری
۱۳۰۴	طرب	گوپال سہائے	۱۳۳۲	ظہیر	سید محمد جان	۱۳۶۰	عاشق	مہدی علی خاں
۱۳۰۵	طرب	موتی لال	۱۳۳۳	ظہیر	ظہیر الدین	۱۳۶۱	عاشق	شیخ نبی بخش
۱۳۰۶	طرب	دیوی لال	۱۳۳۴	ظہیر	علی بخش	۱۳۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش	۱۳۳۵	ظہیر	حافظ مولیٰ بخش	۱۳۶۳	عاشق	علی اعظم خاں
۱۳۰۸	طرز	گردہاری لال	۱۳۳۶		"ع"	۱۳۶۴	عاشق	میر یحییٰ
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین	۱۳۳۷	عابد	میر عابد علی	۱۳۶۵	عاشق	میر برہان الدین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین	۱۳۳۸	عابد	مرزا زین العابدین	۱۳۶۶	عاشق	محمد علی خان
۱۳۱۱	طرہ	طرہ باز خاں	۱۳۳۹	عاجز	سید کاظم علی	۱۳۶۷	عاشق	سید ہدایت علی خاں
۱۳۱۲	طفل	مرزا عبدالمقتدر بہادر	۱۳۴۰	عاجز	سید اکرام علی	۱۳۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۱۳	طوبیٰ	طوچہ نہال سنگھ	۱۳۴۱	عاجز	شرف الحق	۱۳۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۱۴	طوبیٰ	سید علی حسین	۱۳۴۱	عاجز	مرزا عبداللہ بیگ	۱۳۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۱۵	طور	محمد رضا	۱۳۴۲	عاجز	لالہ موہن رام	۱۳۷۱	عاشق	دیا رام
۱۳۱۶	طوفان	میر نوازش علی	۱۳۴۳	عاجز	عارف علی خاں	۱۳۷۲	عاشق	شام نرائن
۱۳۱۷	طوفان	میر حسن	۱۳۴۴	عاجز	الف خان	۱۳۷۳	عاشق	بانکے سنگھ
۱۳۱۸	طوماس		۱۳۴۵	عاجز	میر غلام حیدر	۱۳۷۴	عاشق	عاشق علی
۱۳۱۹	طپش	رحمٰن علی	۱۳۴۶	عاجز	زور آور سنگھ	۱۳۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۲۰		"ظ"	۱۳۴۷	عادل	میر عنایت حسین	۱۳۷۶	عاشق	شیخ محمد جان
۱۳۲۱	ظالم	ظالم سنگھ	۱۳۴۸	عارف	محمد عارف	۱۳۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشاد	۱۳۴۹	عارف	محمد عارف	۱۳۷۸	عاشق	اقبال حسین

۱۳۷۹	عاشق	راجہ کلیان سنگھ	۱۴۰۸	عرش	میر حسن عسکری	۱۴۳۷	عشق	شاہ غلام علی
۱۳۸۰	عاشق	نواب والاجاہ	۱۴۰۹	عرشی	منشی عبدالحیٔ	۱۴۳۸	عشق	میر محمد علی
۱۳۸۱	عاشقی	آغا حسین علیخان	۱۴۱۰	عرفان	سید عرفان علی	۱۴۳۹	عشق	عزت اللہ خاں
۱۳۸۲	عاشور	علیخان بہادر	۱۴۱۱	عرفان	میر عباس	۱۴۴۰	عشق	غلام محی الدین
۱۳۸۳	عاصم	صمصام الدولہ خاں	۱۴۱۲	عروج	احمد حسن خاں	۱۴۴۱	عشق	سید حسین
۱۳۸۴	عاصی	خواجہ برہان الدین	۱۴۱۳	عزت	سید عبدالولی	۱۴۴۲	عشق	آغا رضا
۱۳۸۵	عاصی	امداد حسین	۱۴۱۴	عزلت	بھکھاری لال	۱۴۴۳	عشقی	
۱۳۸۶	عاصی		۱۴۱۵	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۴	عشقی	شیخ الٰہی بخش
۱۳۸۷	عاصی	شیخ بنگالی	۱۴۱۶	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۵	عصمت	امجد علی خاں
۱۳۸۸	عاصی	نور محمد	۱۴۱۷	عزیز	شیو ناتھ	۱۴۴۶	عطا	محمد عطا حسین
۱۳۸۹	عاصی	صدر الدین	۱۴۱۸	عزیز	عبدالعزیز خاں	۱۴۴۷	عطش	شیخ احمد جان
۱۳۹۰	عاصی	لالہ سالگرام	۱۴۱۹	عزیز	لالہ دیبی پرشاد	۱۴۴۸	عظمت	میر عظمت اللہ
۱۳۹۱	عاصی	جمعیت رائے	۱۴۲۰	عزیز	یوسف علیخاں	۱۴۴۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۳۹۲	عاصی	گھنشام رائے	۱۴۲۱	عزیز	عبدالعزیز	۱۴۵۰	عظیم	مرزا علی
۱۳۹۳	عاقل	لالہ لکھن لال	۱۴۲۲	عزیز	محمد عبدالعزیز	۱۴۵۱	عظیم	
۱۳۹۴	عاقل	عاقل شاہ	۱۴۲۳	عزیز	مرزا عزیز الدین	۱۴۵۲	عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۳۹۵	عالم		۱۴۲۴	عزیز	یوسف علیخاں	۱۴۵۳	علوی	مولوی عبداللہ خان
۱۳۹۶	عالی	خواجہ عبداللہ	۱۴۲۵	عزیز	مہاراج سنگھ	۱۴۵۴	علی	علی قلی
۱۳۹۷	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۱۴۲۶	عزیز	عزیز الدین	۱۴۵۵	علی	علی محمد خاں
۱۳۹۸	عالی	شاہ ابو المعالی مغفور	۱۴۲۷	عزیز	یوسف علیخان	۱۴۵۶	علی	مرزا محمد علی خان
۱۳۹۹	عالیجاہ		۱۴۲۸	عزیز	شیخ محمد علی	۱۴۵۷	علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۰	عبادت	عابد علی بیگ	۱۴۲۹	عس	بدر الدین	۱۴۵۸	علی	میر ولایت علی
۱۴۰۱	عباس	میر عباس	۱۴۳۰	عسکر	عسکر علیخاں	۱۴۵۹	علی	مولوی امانت علی
۱۴۰۲	عبد	عبداللہ	۱۴۳۱	عسکری	محمد حسن	۱۴۶۰	علی	میر قطب علی
۱۴۰۳	عبد	غلام ربانی	۱۴۳۲	عشاق		۱۴۶۱	علی	حکیم محمد علی
۱۴۰۴	عبرت	میر ضیاء الدین	۱۴۳۳	عشرت	میر غلام علی	۱۴۶۲	علی	نواب علی بہادر
۱۴۰۵	عبرت	حسن علیخاں	۱۴۳۴	عشرت	مرزا اکبر علی	۱۴۶۳	علی احمد	محمد علی احمد جان
۱۴۰۶	عبرت	دولت رام	۱۴۳۵	عشرت	مرزا کلن	۱۴۶۴	علیل	نصیر الدین
۱۴۰۷	عبری	اسحاق	۱۴۳۶	عشق	شاہ رکن الدین	۱۴۶۵	علیم	میر فضل حسین

۱۴۶۶	علیم	علیم الدین	۱۴۸۵	غافل	میر سید محمد	۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۴۶۷	عمدہ	میر فضل حسین	۱۴۸۶	غافل	میر محمد علی	۱۵۱۵	غم	میر محمد اسمٰعیل
۱۴۶۸	عمر	عمر خاں	۱۴۸۷	غافل	مولوی عبدالرحیم	۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۴۶۹	عنایت	عنایت علیخاں	۱۴۸۸	غافل	مرزا مغل	۱۵۱۷	غم	جھتاب سنگھ کایستھ
۱۴۶۰	عندلیب	لالہ گوبند سنگھ	۱۴۸۹	غافل	رائے سنگھ	۱۵۱۸	غمخوار	محمد علی بیگ
۱۴۶۱	عیار	سید تراب علی	۱۴۹۰	غافل	بختاور سنگھ	۱۵۱۹	غمگین	میر سید علی
۱۴۶۲	عیاش	میر یعقوب علی	۱۴۹۱	غافل	منور خاں	۱۵۲۰	غمگیں	عبدالقادر خاں
۱۴۶۳	عیاش	خیالی رام	۱۴۹۲	غالب	اسد اللہ خاں	۱۵۲۱	غمگیں	میر عبداللہ
۱۴۶۴	عیاش	غلام جیلانی خان	۱۴۹۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں	۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۴۶۵	عیاش	سید محمد جعفر	۱۴۹۴	غالب	انور علی	۱۵۲۳	غنی	عبدالغنی
۱۴۶۶	عیاش	شیخ مدار بخش	۱۴۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں	۱۵۲۴	غنی	عبدالغنی
۱۴۶۷	عیاش	نواب شہریار مرزا	۱۴۹۶	غالب	غالب علی خاں	۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۴۶۸	عیاش	مرزا کلب علی خاں	۱۴۹۷	غالب	مرزا امان علیخاں	۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۴۶۹	عیاں	غالب علیخاں	۱۴۹۸	غبار	سید علی تقی	۱۵۲۷	غنی	
۱۴۷۰	عیاں	مرزا ہاشم علی	۱۴۹۹	غبار	کہنیا لال	۱۵۲۸	غواص	
۱۴۷۱	عیش	مرزا محمد عسکری	۱۵۰۰	غربت	غلام نبی	۱۵۲۹		"ف"
۱۴۷۲	عیش	خدا بخش	۱۵۰۱	غربت		۱۵۳۰	فاخر	مرزا جھینگا
۱۴۷۳	عیش	مرزا حسین رضا	۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد	۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۴۷۴	عیش	میر علی حسین	۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی	۱۵۳۲	فارغ	مکند لال
۱۴۷۵	عیش	حکیم آغا جان	۱۵۰۴	غریب	محمد زماں	۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۴۷۶	عیش	رائے عزت سنگھ	۱۵۰۶	غریب	غریب اللہ	۱۵۳۴	فارغ	
۱۴۷۷	عیش	نواب محمد مرزا	۱۵۰۶	غضنفر	سید ابن حیدر	۱۵۳۵	فاطر	پیر بخش
۱۴۷۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۵۰۷	غضنفر	غضنفر علی خاں	۱۵۳۶	فائز	کریم بخش
۱۴۷۹	عیش	الہی بخش	۱۵۰۸	غفلت	اخوند غفلت رامپوری	۱۵۳۷	فائز	بختاور سنگھ
۱۴۸۰	عیش	مرزا مستیا	۱۵۰۹	غفور	محمد غفور	۱۵۳۸	فائز	محمد عابد خاں
۱۴۸۱	عیش	جوالا پرشاد	۱۵۱۰	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۱۵۳۹	فائز	
۱۴۸۲	عیشی	طالب علی خاں	۱۵۱۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۱۵۴۰	فائز	
۱۴۸۳		"غ"	۱۵۱۲	غلامی	غلام محی الدین	۱۵۴۱	فائق	عبدالقادر بیگ
۱۴۸۴	غازی		۱۵۱۳	غلطاں	کریم بخش	۱۵۴۲	فخر	محمد فخرالدین

۱۵۴۳	فخر	میر فخر الدین	۱۵۷۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	فریاد	الفت حسین
۱۵۴۴	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۷۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	فریاد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۷۴	فراقی	پریم کشور	۱۶۰۲	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۷۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۲	فریاد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۷۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	فسوں	مرزا منجھلے
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۷۷	فرحت	لالہ نتانند	۱۶۰۵	فساد	
۱۵۴۹	فدا	میر عبدالصمد	۱۵۷۸	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	فصیح	سکھن لال
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۷۸	فرحت	کدار ناتھ	۱۶۰۷	فصیح	جعفر علی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۷۹	فرحت	محمود علی خاں	۱۶۰۸	فصیح	حکیم فصیح العالم
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۸۰	فرحت	بشن پرشاد کایستھ	۱۶۰۹	قضا	گوبند پرشاد
۱۵۵۳	فدا	محمد خلف	۱۵۸۱	فرحت	حسین علی	۱۶۱۰	قضا	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لچھمی رام	۱۵۸۲	فرخ	چوبے بندی داس	۱۶۱۱	فضلی	فضل مولیٰ خاں
۱۵۵۵	فدا	عاقبت محمود خان	۱۵۸۳	فرخ	کرامت اللہ خان	۱۶۱۲	فطرت	فضل الرحمٰن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۱۳	فضلی	فضل الٰہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۸۵	فرد	ابو الحسن	۱۶۱۴	فطرت	
۱۵۵۸	فدائی	عظیم بیگ	۱۵۸۶	فرد	وحید الدین خاں	۱۶۱۵	فغاں	اشرف علیخاں
۱۵۵۹	فدوی	مکند لال	۱۵۸۷	فرحت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فغان	میر شمس الدین
۱۵۶۰	فدوی	محمد حسن	۱۵۸۸	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۶۱۷	فغان	ظریف خاں
۱۵۶۱	فدوی	مرزا محمد علی	۱۵۸۹	فرقت	دیبی پرشاد	۱۶۱۸	فغان	عباس علیخاں
۱۵۶۲	فدوی	لالہ سیوک رام	۱۵۹۰	فرقتی	وزیر علی	۱۶۱۹	فغان	قادر بخش
۱۵۶۳	فدوی	میر فضل علی	۱۵۹۱	فروغ	میر روشن علیخاں	۱۶۲۰	فقیر	سید محی الدین
۱۵۶۴	فراسو	فراسو صاحب	۱۵۹۲	فروغ	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فقیر	میر فقیر اللہ۔
۱۵۶۵	فراغ	محمد فراغ	۱۵۹۳	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۵۶۶	فراغ	میر مہدی حسن	۱۵۹۴	فروغ	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فقیر	عنایت اللہ
۱۵۶۷	فراغ	یسین بیگ	۱۵۹۵	فروغ	نور الدین خان	۱۶۲۴	فقیر	فتح علی خاں
۱۵۶۸	فراق	کیقباد جنگ	۱۵۹۶	فروغ	عنایت علی خاں	۱۶۲۵	فقیر	حکیم علی محمد
۱۵۶۹	فراق	حسین علیخاں	۱۵۹۷	فروغ	خدا بخش	۱۶۲۶	فکری	مرزا محسن
۱۵۷۰	فراق	میر مرتضیٰ قلی خان	۱۵۹۸	فرہاد	ببر علی	۱۶۲۷	فگار	قطب علی بیگ
۱۵۷۱	فراق	نثار اللہ خان	۱۵۹۹	فریاد	الفت حسین	۱۶۲۸	فگار	میر حسین

۱۶۲۹	فلک	میر بہادر علی	۱۵۵۸	قاسم	قاسم علیخاں	۱۶۸۷	قمر	محمد قمرالدین خاں
۱۶۳۰	فنا	شیخ باقر	۱۵۵۹	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۸۸	قمر	سید محمد ولی خاں
۱۶۳۱	فنا	شیخ ببر	۱۵۶۰	قاسم	سید قاسم علیخاں	۱۶۸۹	قمر	محمد اسمٰعیل
۱۶۳۲	فوق	میر	۱۵۶۱	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۶۳۳	فوق	عبدالصمد	۱۵۶۲	قاسم	ابوالقاسم	۱۶۹۱	قمر	نواب خاں
۱۶۳۴	فوق	نظیر احمد	۱۵۶۳	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۲	قمر	مرزا باقر حسین
۱۶۳۵	فوق	میر بادشاہ	۱۵۶۴	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۹۳	قمر	جعفر علی
۱۶۳۶	فہم	وارث علیخاں	۱۵۶۵	قاسم	میر قدرت اللہ خاں	۱۶۹۴	قمر	قمرالدین
۱۶۳۷	فہم	سندر لال	۱۵۶۶	قاصر	ببر علی بیگ	۱۶۹۵	قمر	قمرالدین خاں
۱۶۳۸	فہمی	دیانت حسین	۱۵۶۷	قاصر	سید خوب اللہ	۱۶۹۶	قمر	محمد جعفر علیخاں
۱۶۳۹	فیاض	سعیدالدین	۱۵۶۸	قاصر	مقصود علی	۱۶۹۷	قناعت	مرزا احمد بیگ
۱۶۴۰	فیاض	میر شمس الدین	۱۵۶۹	قاضی	شیخ قادر بخش	۱۶۹۸	قناعت	نصیرالدین
۱۶۴۱	فیض	عنایت اللہ	۱۵۷۰	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۱۶۹۹	قوت	احمد علی
۱۶۴۲	فیض	فتح علی خاں	۱۵۷۱	قائل	سید علی خان	۱۷۰۰	قوس	محبوب علی
۱۶۴۳	فیض	حکیم علی محمد	۱۵۷۲	قائل	مولوی فصیح اللہ	۱۷۰۱	قوس	سید محمد رضا
۱۶۴۴	فیض	کرپا کش	۱۵۷۳	قائم	قائم علی	۱۷۰۲	قیس	میر عباس علی
۱۶۴۵	فیض	میر فیض علی	۱۵۷۴	قائم	محمد قیام الدین	۱۷۰۳	قیس	عبدالحی
۱۶۴۶	فیض	جعفر حسن خاں	۱۵۷۵	قبول	مہدی علیخاں	۱۷۰۴	قیس	سید مرزا علی
۱۶۴۷	فیض	احسان علی خاں	۱۶۷۶	قربان	میر قربان علی	۱۷۰۵	قیس	محمد عنایت اللہ
۱۶۴۸		"ق"	۱۶۷۷	قرین		۱۷۰۶	قیس	احمد علی بیگ
۱۶۴۹	قابل	علی بخش	۱۶۷۸	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۷۰۷	قیس	محمد صدیق
۱۶۵۰	قادر	عبدالقادر	۱۶۷۹	قلق	اسد اللہ	۱۷۰۸	قیس	ہادی علیخاں
۱۶۵۱	قادر	قادر بخش	۱۶۸۰	قلق	حکیم غلام مولا	۱۷۰۹	قیس	کاظم علی
۱۶۵۲	قادر	سرفراز علی	۱۶۸۱	قلق	امجد علی	۱۷۱۰	قیسی	باقر علی
۱۶۵۳	قادر	مرزا قادر شکوہ	۱۶۸۲	قلق	سلطان خاں	۱۷۱۱	قیصر	مرزا علی حسین
۱۶۵۴	قادر	سید قادر بخش	۱۶۸۳	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۱۲	قیصر	محمد خورشید
۱۶۵۵	قادر	شیخ قادر حسین	۱۶۸۴	قمر	غلام حسین	۱۷۱۳	قیصر	خدا بخش
۱۶۵۶	قاری	قاری علی احمد	۱۶۸۵	قمر	قمرالدین	۱۷۱۴	قیصر	امین الدین
۱۶۵۷	قاسم	آغا محمد	۱۶۸۶	قمر	قمرالدین	۱۷۱۵	قیصر	امین الدین

۱۷۱۶		"ک"	۱۷۴۵	کشور	مرزا محمد جعفر	۱۷۷۴	گویا	ولایت علی
۱۷۱۷	کاشف	کاشف علی	۱۷۴۶	کفایت	کفایت اللہ خاں	۱۷۷۵	گویا	فقیر محمد خاں
۱۷۱۸	کاشف	سید محمد حسین خاں	۱۷۴۷	کلیم	میر محمد حسین	۱۷۷۶	گہر	خورشید علیخاں
۱۷۱۹	کاظم	کاظم علی	۱۷۴۸	کلیم	کلیم اللہ	۱۷۷۷		"ل"
۱۷۲۰	کاظم	محمد کاظم	۱۷۴۹	کمال	کمال الدین حسین	۱۷۷۸	لائق	میر لائق علی
۱۷۲۱	کافر	سید علی نقی	۱۷۵۰	کنور	اپورپ کشن بہادر	۱۷۷۹	لسان	میر کلیم اللہ احمد
۱۷۲۲	کافی	کفایت علی	۱۷۵۱	کنور	کنور چکرورتی سنگھ	۱۷۸۰	لطافت	سید حسن
۱۷۲۳	کافر	محمد رضا	۱۷۵۲	کوثر	مرزا مہدی	۱۷۸۱	لطف	مرزا علی
۱۷۲۴	کامل	ناصر الدین	۱۷۵۳	کوثر	آغا غلام علی	۱۷۸۲	لطف	لطف علی خاں
۱۷۲۵	کامل	جمال الدین	۱۷۵۴	کوچک	وجیہہ الدین	۱۷۸۳	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۶	کامل	غلام کبریا	۱۷۵۵	کوکب	غلام حسین	۱۷۸۴	لطیف	میر لطیف علی
۱۷۲۷	کامل	شیخ احمد علی	۱۷۵۶	کیف	فضل احمد	۱۷۸۵	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۸	کامل	سید احمد جان	۱۷۵۷	کیوان	شیخ مدنی بلگرامی	۱۷۸۶	لطیف	دولت سنگھ
۱۷۲۹	کامل	باقر علی خان	۱۷۵۸	کیوان	علی حسین	۱۷۸۷	لطیف	شیو سہائے
۱۷۳۰	کامل	ٹھاکر داس	۱۷۵۹	کیوان	سید فتح علی	۱۷۸۸	لطیف	عبد الحق
۱۷۳۱	کامل	کامل بیگ	۱۷۶۰		"گ"	۱۷۸۹	لکنت	محمد بشیر خان
۱۷۳۲	کامل	محمد مرشد حسن	۱۷۶۱	گرداب	رام چرن	۱۷۹۰	لعل	لعل
۱۷۳۳	کاوش	میر محمد کتاب خاں	۱۷۶۲	گرفتار	سنگے بیگ	۱۷۹۱	لئیق	لالتا پرشاد
۱۷۳۴	کاوش	اولاد علی	۱۷۶۳	گرم	ناظر مظفر علی خاں	۱۷۹۲		"م"
۱۷۳۵	کاہش	ہدایت علی	۱۷۶۴	گرم	حیدر علی بیگ	۱۷۹۳	ماہ	عنایت علی بیگ
۱۷۳۶	کبیر	کبیر علی	۱۷۶۵	گریاں	محمد حسین	۱۷۹۴	ماہ	امداد علی خاں
۱۷۳۷	کرامت	کرامت اللہ	۱۷۶۶	گریاں	میر حسام الدین	۱۷۹۵	ماہر	محمد امیر
۱۷۳۸	کرم	غلام ضامن	۱۷۶۷	گریاں	مرزا علی امجد	۱۷۹۶	ماہر	فخر الدین خاں
۱۷۳۹	کرم	کرم حسین رضا	۱۷۶۸	گستاخ	مرزا علی	۱۷۹۷	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۱۷۴۰	کرم	کرم خان	۱۷۶۹	گستاخ	مرزا لطیف	۱۷۹۸	مائل	میر محمدی
۱۷۴۱	کریم	کریم اللہ خان	۱۷۷۰	گلشن	رائے دھولج	۱۷۹۹	مائل	صادق علی
۱۷۴۲	کشتہ	نبی بخش	۱۷۷۱	گماں	نظر علیخاں	۱۸۰۰	مائل	نادر بیگ
۱۷۴۳	کشش	میر فدا علی	۱۷۷۲	گوہر	احمد علی خاں	۱۸۰۱	مائل	میر ہدایت علی
۱۷۴۴	کشن	بالو کشن چند رگھوک	۱۷۷۳	گویا	حیات اللہ	۱۸۰۲	مائل	محمد یار بیگ

۱۸۰۳	مائل	سید کاظم علی	۱۸۳۲	مجنوں		۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۰۴	مائل	لالتا پرشاد	۱۸۳۳	مجیب	مرزا رجب علی	۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی	۱۸۳۴	مجیب	غلام حیدر	۱۸۶۳	محشر	عبداللہ خان
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خاں	۱۸۳۵	محب	ولی اللہ	۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خاں
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چنڈی سہائے	۱۸۳۶	محب	بہرام شاد	۱۸۶۵	محشر	مرزا علی نقی
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علیخاں	۱۸۳۷	محب	میر ابوالقاسم	۱۸۶۶	محمود	محمود شاہ
۱۸۰۹	مبتلا		۱۸۳۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۱۰	مبتہج	لالہ ملوک چند	۱۸۳۹	محبت	میر بہادر علی	۱۸۶۸	محمود	محمود علی خاں
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر	۱۸۴۰	محبت	محبت خاں	۱۸۶۹	محنت	حسین علی بیگ
۱۸۱۲	متقی	میر متقی	۱۸۴۱	محبت	عنایت اللہ	۱۸۷۰	محو	فیض الدین
۱۸۱۳	متین	محمد حسین	۱۸۴۲	محبت	آغا سید	۱۸۷۱	محو	حسین علی خاں
۱۸۱۴	متین	بہادر علی	۱۸۴۳	محبوب	محبوب خان	۱۸۷۲	محو	عظیم اللہ
۱۸۱۵	متین	سید ولایت حسین	۱۸۴۴	محترم	محترم علیخاں	۱۸۷۳	محو	غلام حسن خاں
۱۸۱۶	مثبت	فدلئے علی	۱۸۴۵	محتشم	سید محتشم علی	۱۸۷۴	محوی	میر باسط علی
۱۸۱۷	مجبور	حق رسا	۱۸۴۶	محرور	نبی بخش	۱۸۷۵	محوی	محمدی بیگ
۱۸۱۸	مجذوب	مرزا غلام چندر بیگ	۱۸۴۷	محرور	ہادی حسن	۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خاں
۱۸۱۹	مجذوب	لالہ گوری شنکر	۱۸۴۸	محروم	لالہ انگداری	۱۸۷۷	مخدوم	
۱۸۲۰	مجرم	محمد	۱۸۴۹	محزون	میر ناصر جان محمدی	۱۸۷۸	مخلص	میر مہدی حسن
۱۸۲۱	مجرم	میر فتح علی	۱۸۵۰	محزون	مولوی ظہور النبی	۱۸۷۹	مخلص	آنند رام
۱۸۲۲	مجرم	رحمت اللہ	۱۸۵۱	محزون	مرزا منگو	۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خاں
۱۸۲۳	مجرم	میر مہدی حسین	۱۸۵۲	محزون	آغا علی	۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۲۴	مجروح	مولوی حمید النبی	۱۸۵۳	محزون	خدا بخش	۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۸۲۵	مجروح	کشن چند	۱۸۵۴	محزون	سید محمد حسین	۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خاں
۱۸۲۶	مجروح	درگاہ پرشاد	۱۸۵۵	محزون	ابوالحسن	۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خاں
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسین	۱۸۵۶	محزون	عالم شاہ	۱۸۸۵	مخمور	محمد جعفر
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی	۱۸۵۷	محسن	محسن علی صاحب	۱۸۸۶	مخمور	غلام حسین
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین	۱۸۵۸	محسن	محسن علی	۱۸۸۷	مخمور	سید مظہر علی
۱۸۳۰	مجنوں	شنکر دیال	۱۸۵۹	محسن	میر محمد محسن	۱۸۸۸	مخمور	واحد علی
۱۸۳۱	مجنوں		۱۸۶۰	محسن	حافظ محسن	۱۸۸۹	مخمور	قبول احمد

۱۸۹۰	مخبر	محمد احسان	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
۱۸۹۱	مداح	محمد صادق	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
۱۸۹۲	مدیر	سید امیر الدین	۱۹۲۱	مست	عالم علیخاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
۱۸۹۳	مدحت		۱۹۲۲	مستمند	یار علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
۱۸۹۴	مدہوش	نبی جان	۱۹۲۳	مسرت	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۸۹۵	مذنب	محمد حسن	۱۹۲۴	مسرت	شنگر ناتھ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
۱۸۹۶	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۵	مسرت	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خان
۱۸۹۷	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۶	مسرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتہر	مولوی احمد حسین
۱۸۹۸	مرحبا	عبدالشکور	۱۹۲۷	مسرور	سید خورشید عالم	۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خان
۱۸۹۹	مرحوم	محمد یار بیگ	۱۹۲۸	مسرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
۱۹۰۰	مرزا	میر فضل اللہ	۱۹۲۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشفق	راجہ جاذب کشن
۱۹۰۱	مرزا	آغا مرزا	۱۹۳۰	مسرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشکا	محمد حسن خاں
۱۹۰۲	مرزا	مرزا ہدایت اللہ	۱۹۳۱	مسرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
۱۹۰۳	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۳۲	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
۱۹۰۴	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۱۹۳۳	مسلسل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھاکش
۱۹۰۵	مرزا	نواب محمد خان	۱۹۳۴	مسلم	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
۱۹۰۶	مرزا	مرزا حسین بخش	۱۹۳۵	مسیح	میاں کراتی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
۱۹۰۷	مرزا	مرزا جان بیگ	۱۹۳۶	مسیح	میر ہاشم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
۱۹۰۸	مرزا	مرزا علی	۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹۰۹	مرزا		۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خان	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میر ماشاء اللہ
۱۹۱۰	مرزائی	محمد علی جان	۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۸	معروف	بہادر خاں
۱۹۱۱	مروت	میر یار خاں	۱۹۴۰	مسیحا	محمد علی خاں	۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
۱۹۱۲	مروت	باس کراں	۱۹۴۱	مسیر	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار مرزا
۱۹۱۳	مروت	صغیر علی	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنھیا لال
۱۹۱۴	مروت	قاسم علی	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو
۱۹۱۵	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
۱۹۱۶	مرزخ	جانکی پرشاد	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
۱۹۱۷	مرید	مرید حسین خاں	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابوالقاسم	۱۹۷۵	مضطر	ذو الفقار علی
۱۹۱۸	مزمل	شاہ محمد مزمل	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	مظہر علیخاں

۱۹۷۷	مضطر	عبدالکریم	۲۰۰۶	مفتون	کریم بخش	۲۰۳۶	ملو	میر نظام الدین
۱۹۷۸	مضطر	لالہ تربینی پرشاد	۲۰۰۷	مفتون	عبدالرحیم	۲۰۳۷	ممنون	میر امانت علی
۱۹۷۹	مضطر	رام نرائن	۲۰۰۸	مفتون	سید محمد رضا	۲۰۳۸	ممنون	میر قمر الدین
۱۹۸۰	مضطر	اسد علی خاں	۲۰۰۹	مفتون	لچھمی نرائن	۲۰۳۹	منت	نور الاسلام
۱۹۸۱	مضطر	علی بخش	۲۰۱۰	مفتون	لالہ رگھوبر دیال	۲۰۴۰	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۱۹۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۲۰۱۱	مفتون	کاظم علی	۲۰۴۱	منتظر	میاں جان خاں
۱۹۸۳	مضطرب	خلیل احمد	۲۰۱۲	مفتون	بدر الدین	۲۰۴۲	منتظر	امام الدین
۱۹۸۴	مضطرب	مرزا علی بیگ	۲۰۱۳	مفتون	قادر بخش	۲۰۴۳	منتظم	باقر علی خاں
۱۹۸۵	مضطرب	محمد حاجی	۲۰۱۴	مفتون	سید ہادی علی	۲۰۴۴	منشی	محمد سیتا بیگ
۱۹۸۶	مضطرب	درگا پرشاد	۲۰۱۵	مفتون	آگسٹین ڈی سلوا	۲۰۴۴	مخور	اسد اللہ
۱۹۸۷	مضمون	شرف الدین	۲۰۱۶	مفلس	محب علی	۲۰۴۶	منشی	میر محمد حسین
۱۹۸۸	مضمون		۲۰۱۷	مقبول	سید مقبول عالم	۲۰۴۷	منشی	غلام احمد
۱۹۸۹	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۸	مقبول	مقبول نبی	۲۰۴۸	منشی	مولچند کائیتھ
۱۹۹۰	ظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۹	مقتول	ابراہیم بیگ	۲۰۴۹	منشی	عجائب رائے
۱۹۹۱	مظفر	مرزا ظفر	۲۰۲۰	مقتول	سید خاں	۲۰۵۰	منصف	مرزا احمد بخش
۱۹۹۲	مظلوم	غلام حسین	۲۰۲۲	مقدور	میر محمد ابراہیم	۲۰۵۱	منصف	منصف علیخاں
۱۹۹۳	مظہر	مرزا جان جاناں	۲۰۲۳	مقسوم	مرزا محمد علی	۲۰۵۲	منظور	آفرین الدین خاں
۱۹۹۴	مظہر	مظہر حسین	۲۰۲۴	مقصود	مقصود عالم	۲۰۵۳	منظور	بابو خاں
۱۹۹۵	مظہر	محمد رضا	۲۰۲۵	مقصود	مقصود بیگ	۲۰۵۴	منظور	سید وزیر علی
۱۹۹۶	معروف	الٰہی بخش خاں	۲۰۲۶	مقیم	محمد نقیم	۲۰۵۵	منعم	مکند لال
۱۹۹۷	معزز	سید محمد علی	۲۰۲۷	ملال	محمد رضا خان	۲۰۵۶	منعم	موہن لال
۱۹۱۸	معزز	میر عزیز الدین	۲۰۲۸	ملک	بابو جگن ناتھ	۲۰۵۷	منعم	مولوی شیر علی
۱۹۹۹	معظم	معظم خاں	۲۰۲۹	مقبول	لالہ جبیکہ رائے	۲۰۵۸	منعم	نور الحق
۲۰۰۰	معقول		۲۰۳۰	ملول	محمد یار	۲۰۵۹	منور	منور الحسن
۲۰۰۱	معین	معین الدین	۲۰۳۱	ممتاز	سید میاں	۲۰۵۰	منور	سید منور علی
۲۰۰۲	معین	معین الدین خاں	۲۰۳۲	ممتاز	محمد حسین علی خاں	۲۰۶۱	منیر	نظام الدین
۲۰۰۳	مغل	مغل علی	۲۰۳۳	ممتاز	مرزا قاسم علی	۲۰۶۲	منیر	آفتاب
۲۰۰۴	مغموم	لالہ رام حسن	۲۰۳۴	ممتاز	حافظ فضل	۲۰۶۳	منیر	خواجہ آفتاب
۲۰۰۵	مغموم	میر مشیت علی	۲۰۳۵	ممتاز	نور احمد	۲۰۶۴	منیر	وجیہہ الدین

نمبر	تخلص	نام
۲۰۶۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین
۲۰۶۶	مواج	عبدالرحمٰن
۲۰۶۷	موج	خدا بخش
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین
۲۰۶۹	موجد	قادر علی
۲۰۷۰	موجی	موجی رام
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی
۲۰۷۳	موزوں	مہاراجہ رام نرائن
۲۰۷۴	موزوں	محمد قادر بخش
۲۰۷۵	موزوں	چھتر سنگھ کائستھ
۲۰۷۶	مومن	محمد مومن خاں
۲۰۷۷	مونس	میر سعادت علی
۲۰۷۸	مونس	میر نواب
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلاس رائے
۲۰۸۰	مہجور	مہجور خاں
۲۰۸۱	مہجور	محمد صدرالدین
۲۰۸۲	مہجور	شیو پرشاد
۲۰۸۳	مہجور	شیخ محمد بخش
۲۰۸۴	مہجور	ہدایت علی
۲۰۸۵	مہجور	عنایت حسین خاں
۲۰۸۶	مہدی	مہدی علیخاں
۲۰۸۷	مہدی	مہدی علیخاں
۲۰۸۸	مہدی	مرزا مہدی
۲۰۸۹	مہدی	مہدی علیخاں
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر
۲۰۹۲	مہر	میر مہر علی
۲۰۹۳	مہر	مہر چند

نمبر	تخلص	نام
۲۰۹۴	مہر	عبداللہ خاں
۲۰۹۵	مہر	سید آغا علیخاں
۲۰۹۶	مہر	منصور خاں
۲۰۹۷	مہر	مرزا حاتم علی
۲۰۹۸	مہلت	مرزا علی
۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی
۳۰۰۰	میراں	میر عسکری
۳۰۰۱	مینوش	شیو سہائے
۳۰۰۲		"ن"
۳۰۰۳	ناجی	محمد شاکر
۳۰۰۴	ناداں	مولوی محمد بخش
۳۰۰۵	نادر	گنگا سنگھ
۳۰۰۶	نادر	
۳۰۰۷	نادر	میر محمد عارف
۳۰۰۸	نادر	سید آغا
۳۰۰۹	نادر	احمد حسین خاں
۳۰۱۰	نادر	سید نجم الدین حسین
۳۰۱۱	نادر	کلب حسین خاں
۳۰۱۲	نادم	رجب حسین خاں
۳۰۱۳	نادم	
۳۰۱۴	نازش	مولوی الٰہی بخش[1]
۳۰۱۵	ناسخ	مرزا علی بیگ
۳۰۱۶	ناصر	امام بخش
۳۰۱۷	ناصر	سید ناصر نواب
۳۰۱۸	ناصر	محمد علی بیگ
۳۰۱۹	ناصر	سعادت خاں
۳۰۲۰	ناصر	نواب ناصر جنگ
۳۰۲۱	ناصر	میر ناصر علی
۳۰۲۲	ناصر	ابو محمد

نمبر	تخلص	نام
۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگناتھ
۳۰۲۶	ناظر	میر غلام بشیر
۳۰۲۷	ناظم	یوسف علیخاں
۳۰۲۸	ناظم	
۳۰۲۹	ناظم	میر بچے
۳۰۳۰	ناظم	درگا پرشاد
۳۰۳۱	ناظم	شیخ غلام یٰسین
۳۰۳۲	ناظم	کامتا پرشاد
۳۰۳۳	ناظم	میر ناظم علی
۳۰۳۴	ناظم	شیو پرشاد
۳۰۳۵	نافذ	مرزا علی
۳۰۳۶	ناکام	کرم علی
۳۰۳۷	نالاں	منو لال
۳۰۳۸	نالاں	میر احمد علی
۳۰۳۹	نالاں	میر وارث علی
۳۰۴۰	نالاں	نور علی بیگ
۳۰۴۱	نالاں	محمد عسکری
۳۰۴۲	نالاں	محمد جان
۳۰۴۳	ناجی	علی محمد خاں
۳۰۴۴	ناجی	آغا حسن
۳۰۴۵	ناجی	لالہ متھن لال
۳۰۴۶	ناجی	رجب علی بیگ
۳۰۴۷	ناجی	احسام الدین
۳۰۴۸	ناجی	
۳۰۴۹	نایاب	عباس علی
۳۰۵۰	نثار	محبوب بخش
۳۰۵۱	نثار	سدا سکھ

[1] نازش میں مرزا علی بیگ کا نام سہو کتابت سے رہ گیا ہے

۲۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۲۰۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۲۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۲۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۲۰۵۷	نجابت	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزہت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۲۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزہت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خاں
۲۰۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزہت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۲۰۶۰	نجات	شنکر سروپ	۲۱۸۸	نزہت	مرزا کرامت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۰۶۱	نجد	مرزا محمد عباس	۲۱۸۹	نزہت	لالہ رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۲۰۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نُساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۲۰۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گنپت رائے
۲۰۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۲۰۶۵	نجم	محمد رضا خاں	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۲۰۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۲۰۶۷	نجم	میر نجم الدین علیخاں	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعمت	شیخ عبدالحی
۲۰۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر پنڈت	۲۲۲۵	نعمت	نعمت اللہ خاں
۲۰۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۲۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت دورناتھ	۲۲۲۷	نعیم	ندا حسین خاں
۲۰۷۱	نجیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۷	نعیم	میر امجد علی
۲۰۷۲	نجیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلاور خاں
۲۰۷۴	نجیف	مہدی علیخاں بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۲۰۷۵	نجیف	محمد عوض علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الٰہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۲۱۷۴	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	الہی سنگھ کائستھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۲۱۷۵	ندت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالہ راجہ دہیا پرشاد	۲۲۳۳	نگہت	نیاز علی بیگ
۲۱۷۶	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشتر	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نکہت	غلام احمد
۲۱۷۷	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوبند رائے	۲۲۳۵	نگیں	مرزا محمد جان
۲۱۷۸	ندیم	سید محمد عسکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد اسما
۲۱۷۹	ندیم	شیخ علی تقی	۲۲۰۸	نصر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۲۱۸۰	ندیم	سید پیارے صاحب	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۶۸	واصل	درگا پرشاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخاں
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خاں	۲۲۶۹	واصل	محمد واصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نصیر الدین	۲۲۷۰	واعظ	الہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخاں
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خاں	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۳	والہ	رحمت خاں	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر خاں
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۲۲۴۸	نور	محمد نور الحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	صمصام حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخاں	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نور حق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجیہہ	میر ضامن علی	۲۳۰۷	وصال	نصر اللہ خاں
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجیہہ	وجیہہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جیت رائے کایستھ	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبد الرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابو الحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خاں
۲۲۵۸	نیر رخشاں” و	ضیاء الدین احمد خاں	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خاں	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبد الواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخاں	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول رائے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ شنکر لال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبد العلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید النبی	۲۳۲۰	وفا	مرزا دارا بخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخاں	۲۲۹۳	وحشی	مہر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبد الرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخاں
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خاں	۲۲۹۵	وحید	میر ہادی	۲۳۲۳	ولا	منظہر علیخاں
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خاں

۲۳۲۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۳۵۴	ہما	سید احمد حسین	۲۳۸۳	یاور	امداد علی
۲۳۲۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۳۵۵	ہمت	اخوند ہمت	۲۳۸۴	یحییٰ	یحییٰ خاں
۲۳۲۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۳۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یٰسین	عبدالستار
۲۳۲۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۳۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۳۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۳۲۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۳۵۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۲۳۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۳۳۰	ولی	محمد رفیق	۲۳۵۹	ہمدم	میر محفوظ علی	۲۳۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۳۳۱	ولی	مولوی اموجان	۲۳۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۳۳۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	ہنر	وارث علیخاں	۲۳۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۳۳۳	وہم	میر محمد علی	۲۳۶۲	ہنر	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۳۳۴		لا	۲۳۶۳	ہنر	بختاور بخت	۲۳۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۳۳۵	ہاتف	مرزا احمد	۲۳۶۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۲۳۳۶	ہاتفی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل	عبدالقادر
۲۳۳۷	ہادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	ہوش	منور علی	۲۳۹۵	یمن	حکیم احمد علیخاں
۲۳۳۸	ہادی	سید محمد مہدی	۲۳۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۳۳۹	ہادی	فخر الدین بہادر	۲۳۶۸	ہوشی	موتی بہاری لال	۲۳۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۳۴۰	ہادی	محمد ہادی	۲۳۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف	سید احمد علیخاں
۲۳۴۱	ہاشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	ہویدار	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۳۴۲	ہاشمی	میر محمد ہاشم	۲۳۷۱	ہینگا	ہی میر ہینگا	۲۴۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
								شاعرات
۲۳۴۳	ہاشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	یاد	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچپل	ہیگن جان
۲۳۴۴	ہاشمی		۲۳۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحبہ
۲۳۴۵	ہجر	سید جمیل الدین	۲۳۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو	
۲۳۴۶	ہجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۳۴۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تارا بیگم
۲۳۴۸	ہدایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	یاس	حسن علیخاں	۲۴۰۶	بیگم	رشک محل
۲۳۴۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	یاس	خیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۳۵۰	ہدہد	عبدالرحمٰن	۲۳۷۹	یاس	تیج سکھ رائے	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۳۵۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	یاس	انور علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۳۵۲	ہرچند		۲۳۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا	مہ لقا
۲۳۵۳	ہلال	امیر علیخاں	۲۳۸۲	یاور	میر مہدی حسن	۲۴۱۱	حجاب	بنی جان

۲۴۱۲	خود	مناجان
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم
۲۴۱۴	دلہن بیگم	
۲۴۱۵	زہرہ	منی
۲۴۱۶	زہرہ	امراؤ جان
۲۴۱۷	زینت	
۲۴۱۸	سلطان	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ
۲۴۲۱	شیریں	بیگا
۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ
۲۴۲۳	صنم	درگا
۲۴۲۴	ظرافت	
۲۴۲۵	عالم	خاص محل
۲۴۲۶	عزیز	عزیزہ
۲۴۲۷	عفت	نجم النساء
۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش
۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم
۲۴۳۰	ماہ	منجھلی بیگم
۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۳۳	مشتری	قمر جان
۲۴۳۴	ملکہ	انی
۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۳۶	مہتاب	
۲۴۳۷	نزاکت	رمجو
۲۴۳۸	نورن	

نگارستان

ایڈیٹر نگار کے افسانوں اور مقالات ادبی کا پہلا مجموعہ جس میں حسن بیان ندرت خیال اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ ایک معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ اس اڈیشن میں متعدد افسانے اور مقالات کے ایسے اضافہ کئے گئے ہیں۔ جو پہلے ایڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت:- پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۷ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم[1]

مصنّف

درگاپرشاد نادر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ برجناتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دلی کالج میں داخل ہوئے اور ۱۸۵۵-۵۶ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۱۸۵۹-۶۳ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیلی مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۴ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اور نارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۴ء میں لاہور پہنچے اور محکمۂ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے ممتحن اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سا دیوان بھی بنام "مطلب غریب" مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چمن انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

عہد تصنیف وطباعت

یہ تذکرہ ۱۸۷۰-۷۱ء / ۱۲۸۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء / ۱۲۹۲ھ میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء / ۱۲۹۴ھ میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

پہلی بار ۱۸۷۹ء / ۱۲۹۶ھ میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نور الدین گجراتی کے تذکرہ "مخزن شعرا" کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواجِ عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعر و فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہوگیا ہے۔

پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اوّل :- علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعر کی تعریف مع حروف تہجی، قافیہ

---

[1] اس کا پورا نام "خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم" خطاب گلدستۂ نادر الافکار اور عرف "تذکرہ شعرائے دکن" ہے۔ اسی لئے اس کے حوالے مختلف ناموں سے ملتے ہیں۔

در ردیف و علم عروض (۳)، ابتدائے شعر (۴)، ریختی و ریختہ (۵) اقسام اربعہ شعریہ (۶)، اقسام کلام بہ اعتبار معنی علم موسیقی
اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو - نظام الدین	۲۴	اضعف - ارشاد علی	۴۷	بیاں - خواجہ احسن الدین
۲	آزاد - فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب - بدرالدین
۳	آشنا - زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش - رمضان علی خاں
۴	آفاق - فریدالدین	۲۷	افسر - نصرت خاں	۵۰	تاثیر - صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت - محمد الفت	۵۱	تاباں - ابوالحسن
۶	احسان - غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن - محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن - محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلی - شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن - محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین - حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین - محمد امین	۵۶	تمنا - اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	انوار -	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد - سید احمد	۳۵	اویسی - محی الدین	۵۸	ثنا - ثناء اللہ
۱۳	احمد - میر احمد اللہ	۳۶	ایما - حسین علی	۵۹	جرات - شیر علی
۱۴	احمد - سید احمد	۳۷	ایمان - شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد - غلام احمد	۳۸	باقر - باقر علی خاں	۶۱	جوش - عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں - حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر - احمد علی	۴۰	بخشش - شیخ احمد	۶۳	جولاں - میر حسن
۱۸	اخگر - رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا - ماہ لقا
۱۹	اخلاص - عبدالرحمٰن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد - شیخ حامد
۲۰	ادب - غلام محی الدین	۴۳	بلیغ - غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب - حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر - عرف شیخو میاں	۶۷	حجاب -
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر - عرف شیخو میاں	۶۸	حزیں - غلام حسین
۲۳	اسحٰق - محمد اسحٰق	۴۶	بہتر - محمد داور	۶۹	حسن - سید حسن

۷۰ حمایت
۷۱ حیدری ۔ یا حیدر
۷۲ خاص
۷۳ خاں محمد خاں
۷۴ خاکی غلام حیدر
۷۵ خلق غلام احمد
۷۶ خلق ۔
۷۷ خوش ۔ برہان الدین
۷۸ خوش ۔ قادر میاں
۷۹ خوس
۸۰ داغ ۔ ہدایت علی
۸۱ دردمند ۔ محمد فقیہ
۸۲ درویش ۔ سید درویش علی
۸۳ دلبر ۔ سید ابراہیم
۸۴ دلکش حافظ داور
۸۵ ذاکر ۔ سید محمود
۸۶ ربط ۔ بالا پرشاد
۸۷ ربط ۔ غلام محمد اشک
۸۸ رحمت اللہ ۔ رحمت
۸۹ رحمت ۔ رحمت میاں
۹۰ رسوا ۔ عبد اللہ بیگ
۹۱ رضا ۔
۹۲ رفعت ۔ رفیع اللہ
۹۳ رکھو
۹۴ رونق ۔ سیٹھ بالوچی
۹۵ زخم ۔ بسم اللہ خاں
۹۶ زماں
۹۷ زیرک ۔ سید علوی
۹۸ سحر ۔ محمد خلیل خاں

۹۹ سخن ۔
۱۰۰ سراج ۔ اورنگ آباد
۱۰۱ سعیدی
۱۰۲ سکندر
۱۰۳ سلیمی
۱۰۴ سمجھو ۔ غلام محمد
۱۰۵ سیاح ۔ سیف الحق میاں داد خاں
۱۰۶ شاد ۔ احمد حسن
۱۰۷ شاد ۔ دیبی پرشاد
۱۰۸ شاد
۱۰۹ شاداں ۔ چند دلال
۱۱۰ شاہ علیخاں
۱۱۱ شاہی ۔ شاہ قلی خاں
۱۱۲ شائق ۔ عنایت الدین
۱۱۳ شرر ۔ غلام علی بیگ
۱۱۴ شرر ۔ مرزا جعفر
۱۱۵ شریف ۔
۱۱۶ شعلہ ۔ حسن نادر
۱۱۷ شفقت ۔ بشارت علی
۱۱۸ شکر ۔ محمد مرزا
۱۱۹ شمس ۔ ولی اللہ
۱۲۰ شمس ۔ حکیم شمس الدین
۱۲۱ شنکر ۔ دیا شنکر
۱۲۲ شوق ۔ عباس علی
۱۲۳ شہرت
۱۲۴ شوق ۔
۱۲۵ شہرت ۔ امیر بخش
۱۲۶ شہرت ۔ حیدر بیگ
۱۲۷ شیدا ۔ خواجہ سعید الدین

۱۲۸ صاحب ۔ نواب رفیع الدولہ
۱۲۹ صادق ۔
۱۳۰ صدق ۔
۱۳۱ صدیق ۔ محمد صدیق
۱۳۲ صمد
۱۳۳ صوفی ۔
۱۳۴ ضاحک ۔ مرزا وحید
۱۳۵ ضامن ۔ محمد ضامن
۱۳۶ طالب
۱۳۷ طالب ۔ مرزا محمود بیگ
۱۳۸ طالع ۔ لالہ ہندو لال
۱۳۹ طوبیٰ ۔ سید علی حسین
۱۴۰ ظفر ۔ مظفر حسین
۱۴۱ عابد ۔ غلام زین العابدین
۱۴۲ عابد
۱۴۳ عاشق
۱۴۴ عاشق ۔ سید محمود
۱۴۵ عاشق ۔ میر یحییٰ
۱۴۴ عاشق ۔ نور محمد برہان
۱۴۵ عالیجاہ
۱۴۶ عباس ۔ عباس علی
۱۴۷ عباس
۱۴۸ عبد عبد اللہ
۱۴۹ عرفی ۔ وجیہہ الدین
۱۵۰ عزلت ۔ سید عبد الولی
۱۵۱ عزم ۔ محمد غوث
۱۵ عزیز ۔ عزیز اللہ
۱۵ عشق ۔ میر محمد علی
۱۵ عصر ۔ احمد علی

۱۵۷ عقیدت
۱۵۸ علوی - غلام جیلانی
۱۵۹ علی - غلام علی
۱۶۰ علی - شیخ علی
۱۶۱ عمر - معیز خاں
۱۶۲ عنایت - قمرالدین
۱۶۳ غالب
۱۶۴ غافل
۱۶۵ غالب - حاجی میاں
۱۶۶ غالب دکنی
۱۶۷ غمگیں - فرید بخش
۱۶۸ غنی - جواد ابراہیم
۱۶۹ غنی
۱۷۰ غواص
۱۷۱ غیرت
۱۷۲ فاضل - شیخ فاضل
۱۷۳ فاضل - محمد فاضل
۱۷۴ فایق
۱۷۵ فدا - سید حسین
۱۷۶ فرح
۱۷۷ فرحت - سیرو باد
۱۷۸ فرحت
۱۷۹ فرخ
۱۸۰ فروغ - ثناء اللہ
۱۸۱ فضل - شیخ فضل
۱۸۲ فضلہ
۱۸۳ فضیلت
۱۸۴ فہم - ملک سردار
۱۸۵ فرید - فریدالدین
۱۸۶ فیاض - عبدالرزاق
۱۸۷ فیض - شمس الدین
۱۸۸ قصند - حسن مرزا
۱۸۹ قطب - قطب الدین
۱۹۰ قطبی - جمال الدین
۱۹۱ قلق - عبدالعلی شاہ
۱۹۲ کاظم - آغا محمد کاظم
۱۹۳ کاظم - کاظم الدین
۱۹۴ کامل - سید منظور
۱۹۵ کامل - میر کمال الدین
۱۹۶ کرم - شیخ غلام ضامن
۱۹۷ کریم - عبدالکریم
۱۹۸ کمر - عبدالحکیم
۱۹۹ کوکب - رائے مکند
۲۰۰ گرم
۲۰۱ گرم - حیدر علی
۲۰۲ لالہ - منشی اللہ ی
۲۰۳ لطف - لطف اللہ
۲۰۴ لطف - مرزا علی
۲۰۵ لطف - شمس الدین
۲۰۶ ماہ لقا
۲۰۷ ماہی - میر محمد علی خاں
۲۰۸ مایل - ہدایت علی
۲۰۹ مایل - سید حید رصاحب
۲۱۰ مجرم
۲۱۱ مجروح - فیاض الدین
۲۱۲ محب - محب اللہ
۲۱۳ مخلص - غلام محی الدین
۲۱۴ میرزا - مرزا محمد
۲۱۵ مروت - یاس کرن
۲۱۶ مرہون - عبداللہ
۲۱۷ مرہون - مرزا علی رضا
۲۱۸ مرہون -
۲۱۹ مست - منشی رتن لال
۲۲۰ مسرت - وزیر علی
۲۲۱ مسرور - منشی
۲۲۲ مسکین - عبدالواحد خاں
۲۲۳ مسیح - ذوالفقار علی
۲۲۴ مشتاق - محمد حسین
۲۲۵ مشتاق - نجم الدین
۲۲۶ مضطر - ذوالفقار علی
۲۲۷ مفتوں - سید امیر
۲۲۸ مقدور - محمد ابراہیم
۲۲۹ ملا - فخر الدین
۲۳۰ منت - قمرالدین
۲۳۱ منظور - شیخ محمد
۲۳۲ منیر - غلام محمد
۲۳۳ منیر - شاہ وجیہہ الدین
۲۳۴ موزوں
۲۳۵ میر - محمد علی خاں
۲۳۶ نادان - عنایت حسین
۲۳۷ نادر - امان اللہ خاں
۲۳۸ نجف - نجف خاں
۲۳۹ نجف - محمد شفیع
۲۴۰ ندا
۲۴۱ نشاط - رائے ملی پرشاد
۲۴۲ نصیر -
۲۴۳ نصیر - شاہ نصیر الدین

[illegible]	نصیری - امین الدین	۲۵۰	وحید - سرفراز علی خاں	۲۵۶	ہنر - محمد داور
[illegible]	نوید	۲۵۱	ولی - ولی محمد احمدی	۲۵۷	یاس - میاں نیو
[illegible]	نیاز - میر محمد علی	۲۵۲	ہادی	۲۵۸	یعقوب - یعقوب علی خاں
[illegible]	نیک - جعفر علی	۲۵۳	ہجر - امان خاں	۲۵۹	یک رنگ -
[illegible]	وحشت - نظام الدین	۲۵۴	ہمّت		
[illegible]	وحید - وحید الدین	۲۵۵	ہم رنگ - عزیز اللہ		

شمع رسالت کے پروانوں کے لئے ایک اور

خوشخبری

ریاض رسول کے پھولوں سے سجایا ہوا گلدستہ

ماہنامہ **خاتون پاکستان** کراچی

ربیع الاول سنہ ۱۳۸۴ ہجری میں پیش کر رہا ہے

جو ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہوگا

ہدیہ - دس روپے

مشتہرین، خریداران اور ایجنٹ حضرات جلد متوجہ ہوں

خاتون پاکستان - ۵ - گارڈن مارکیٹ کراچی ۳۱

فرح بخش [1]

مصنّف یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف وطباعت مصنف کو ۱۵ شعبان ۱۲۸۷ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

میر نہیں پیر تم کاہلی اللہ رے — نام خدا ہو جواں کچھ تو کیا چاہیے

مصنف کا بیان ہے کہ

"اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مایلِ اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ وقلمدان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرائے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینۂ مسرت تاریخ اختتام ہے۔

تذکرہ تکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کانپور سے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبد الرحمن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید — ز دیدارش دل وجاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر — گلستانِ سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اُردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب وآداب پر سوانحی حصّہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلشنوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت دربار بھوپال سے

---

[1] تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام "نشاط افزا گنجینۂ مسرت" ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

وابستہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف۔ تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔" اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	گلشن اول		گلشن دوم		گلشن سوم		گلشن چہارم
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونگر	۲۱	غالب اسداللہ خاں
۲	گمنام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	کنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالر صاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	داصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	امداد علی (خیرآبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ۔ واصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

فراست الید

اس کے مطالعہ سے ہر ایک شخص انسانی ہاتھ کی ساخت اور ان کی لکیروں کو دیکھ کر اپنے یا دوسرے شخص کے مستقبل عروج و زوال، موت و حیات وغیرہ پر پیشین گوئی کرسکتا ہے۔ قیمت۔ ایک روپیہ ۳۷

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

شمیم سخن

(حصہ اوّل)

مصنّف عبدالحئی صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۲۸۹ھ / ۱۸۷۲ء میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے:۔
"نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۲۸۹ھ عدد تھے لہٰذا "غنچۂ علم کلام"، "بہار کلام نظم"، "اقبالنامہ عشرت افزا" تین تاریخی نام بھی تجویز کئے" (صفحہ ۱)

مطبع امداد الہند و عین الاخبار مراد آباد۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانۂ خاص میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان و ادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں:۔

۱۔ حمد و ثنا۔

۲۔ سبب تالیف۔

۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو۔

۴۔ اصل تذکرہ۔

۵۔ تتمّہ جس میں مؤلف نے اپنے استاد دلدار علی مذاق بدایونی شاگرد ذوق کا مفصل ذکر کیا ہے۔ سبب تالیف کے ذیل میں مصنّف نے لکھا ہے کہ:۔

"جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا چاہئے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو" (صفحہ ۳)

"ابتداء سن شعور سے مجھ کو تصنیف و تالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف و تالیف میں میں نے سیکڑوں شعرائے ماضی و حال اردو و فارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، صدہا بیاضیں الٹ ڈالیں کتب تواریخ و رسائل، صنائع و بدائع شعری کی بھی اوراق گردانی کی۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعراء باکمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو بھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور ہی رنگ پیدا کیا۔"

• اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھ کو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ انصاف بلا رو رعایت، حالات شعرا مندرج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سنداً تسلیم کرے۔ ص۸

ہمارے ابنائے جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص۹"

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جاسکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجہ پر سخن شعرا تیسرے درجے پر تذکرہ گلستانِ بے خزاں، چوتھے درجے پر تذکرۃ الشعراء دکن (نادر) ہے ص۹

"بہ خوفِ طوالت شعراء کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاقِ شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتی الوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہوسکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا ص۱۰

اس تذکرے کے حصے مقرر کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے، اندراج نام شعراء میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے" ص۱۰

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:۔

"اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد رونق افزا عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیرباد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ دیباچہ کو شعراء ماسبق کے کلام سے زینت دی گئی" ص۱

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعراء زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں "بعد" کی جگہ "پہلے" اور "پہلے" کی جگہ "بعد" پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دیباچہ کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے۔

"اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گزارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلاتا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ء سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے — اور جو فن شعر میں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں انتخاب تھے۔

اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ "میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے بیشتر راہی ملک عدم ہوئے ہیں۔"

ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو اور شاعری کی تاریخ پر ایک مبسوط بحث بھی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث "آب حیات" کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنھیں بعد کو آزاد نے آب حیات میں درج کیا اور شہرت دوام حاصل کی افسوس ہے کہ آزاد نے "شمیم سخن" یا اس کے مصنف عبدالحی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور شمیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف پتہ دیتا ہے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں لکھا ہے اسے صفا بدایونی آٹھ سال پہلے ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں لکھ چکے تھے۔

صفا نے تاریخ نظم و زبان اُردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ - "اُردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجد حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں۔" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اُردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قرینے سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں،

شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادبی تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	امیر خسرو		۲۰	سوز	سید محمد میر	۳۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی		۲۱	نوا	ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق	محمد ابراہیم
۳	ولی	احمد آبادی	۲۲	وفا	وفاء اللہ	۴۱	ممنون	نظام الدین
۴	آرزو	سراج الدین علیخاں	۲۳	جرأت	قلندر بخش	۴۲	غالب	اسد اللہ خاں
۵	ناجی	محمد شاکر	۲۴	مصحفی	غلام ہمدانی	۴۳	مومن	محمد مومن خاں
۶	مضمون	شرف الدین	۲۵	رنگین	سعادت یار خاں	۴۴	احسان	عبد الرحمٰن
۷	یکرنگ	مصطفیٰ خاں	۲۶	احسن	مرزا احسن علی	۴۵	آزردہ	صدر الدین
۸	حاتم	ظہور الدین	۲۷	اسد	میر امانی	۴۶	سوز	عبد الکریم
۹	مظہر	جان جاناں	۲۸	حیران	حیدر علی	۴۷	ظفر	بہادر شاہ
۱۰	فغاں	اشرف علی	۲۹	افسوس	شیر علی	۴۸	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں
۱۱	تاباں	عبد الحیٔ	۳۰	انجام	امیر خاں	۴۹	ناسخ	امام بخش
۱۲	فدوی	محمد حسن	۳۱	بیدل	عبد القادر	۵۰	آتش	حیدر علی
۱۳	بیان	احسن اللہ	۳۲	تجلی	میر حسن	۵۱	صبا	وزیر علی
۱۴	راسخ	شیخ غلام علی	۳۳	حسرت	محمد حیات	۵۲	وزیر	محمد وزیر
۱۵	سودا	محمد رفیع	۳۴	حسرت	جعفر علی	۵۳	گویا	فقیر محمد خاں
۱۶	میر	میر محمد تقی	۳۵	حسن	خواجہ حسن	۵۴	رند	سید محمد خاں
۱۷	انشاء	انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن	غلام حسن	۵۵	آباد	مہدی حسن [1]
۱۸	قائم	محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب	شاہ عالم			
۱۹	درد	خواجہ میر درد	۳۸	منت	قمر الدین			

[1] یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر الممالک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلّی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بہن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشد	ارشد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعشق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	اسیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امداد	امداد علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۷۷	آشفتہ	رضا قلی	۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	الف خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	زین العابدین	۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸۳	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین	۱۷۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۷۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۷۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۷۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبدالغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۷۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	محتشم علی	۱۷۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۷۹	زاہد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعلہ	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۸۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۸۳	سرنگ	غلام مصطفےٰ	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۸۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شغف	نجف علی
۱۵۶	حیران	ولایت علی	۱۸۵	سحر	نواب علی خاں	۲۱۴	شغف	بشارت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار	۱۸۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۸۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر احسن خلق	۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۱۶۱	خلیل	نواب علی ابراہیم خاں	۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شور	محمود بیگ
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الٰہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمٰن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۹۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۹۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں	۱۹۶	شاداں	چند لال	۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	مظفر علی	۱۹۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین	۱۹۹	شاہی	نوراندین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رشک	علی اوسط	۲۰۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین
۲۳۱	شہید	محمد بخش
۲۳۲	شہید	فخر الدین
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۳۴	شیدا	جھجو خاں
۲۳۵	سید.	میر سینگا
۲۳۶	شیدا	قمر الدین
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں
۲۴۱	صادق	ہتھو بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ
۲۵۱	صفا	لالہ منو لال
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ
۲۵۴	صمیم	تلسی داس
۲۵۵	صنعت	کریم الدین
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں
۲۵۷	صید	عبد الباری
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش
۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین
۲۶۰	ضامن	محمد ضامن
۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ
۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین
۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی
۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل
۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس
۲۶۷	ضو	کمال الدین
۲۶۸	ضیاء	ضیاء الدین
۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد
۲۷۰	طالب	امام الدین
۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد
۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں
۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ
۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل
۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال
۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں
۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ
۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدولہ اجمل حسین خاں
۲۸۰	ظہور	ظہور علی
۲۸۱	ظہور	لالہ شیو ناتھ سنگھ
۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر
۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ
۲۸۵	عارف	محمد عارف
۲۸۶	عارف	عارف علی
۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں
۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۹۲	عاصمی	برہان الدین
۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۹۷	عالی	ابو المعالی مغفور
۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۳۰۱	عبد	عبد اللہ
۳۰۲	عبرت	میر ضیاء الدین
۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۳۰۶	عزلت	سید عبد الولی
۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبدالع
۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۳۱۶	علوی	عبد اللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی
۳۲۳	غریب	نصیر الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں
۳۲۶	غلطاں	شیخ کریم بخش
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ
۳۲۸	غمگین	میر سید علی
۳۲۹	غمگین	میر عبداللہ
۳۳۰	غمگین	مولوی عبدالقادر
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۳۳۲	فاطر	پیر بخش
۳۳۳	فدا	امام الدین
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت
۳۳۵	فدا	لچھمن رائے
۳۳۶	فدوی	مکند لال
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی
۳۳۸	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۳۳۹	فرحت	میر امید علی
۳۴۰	فرحت	فراللہ اللہ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن
۳۴۲	فرصت	مرزا الف بیگ
۳۴۳	فروغ	نور الدین خاں
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی
۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین
۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں
۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین
۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین
۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں
۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش
۳۵۲	قادر	سید قادر بخش
۳۵۳	قادر	عبدالقادر خاں
۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی
۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی
۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں
۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ
۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح
۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں
۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ
۳۶۲	قدسی	محمد اکبر
۳۶۳	قربان	میر محمدی
۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں
۳۶۵	قلق	سید امجد علی
۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع
۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین
۳۶۸	قمر	قمر الدین
۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ
۳۷۰	قیس	افضل الدین
۳۷۱	قیصر	خدا بخش
۳۷۲	کاظم	کاظم علی
۳۷۳	کافی	کفایت علی
۳۷۴	کاہش	اولاد علی
۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہہ الدین
۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۸۷	گلشن	رائے دیہراج
۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۴۰۱	متقی	میر متقی
۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۴۰۴	مجذوب	غلام حیدر بیگ	۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام	۴۶۲	معروف	نواب الٰہی
۴۰۵	مجرد	محمد پناہ	۴۳۴	مروت	صغیر علی	۴۶۳	معین	معین الدین
۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ	۴۳۵	مرہون	علی رضا	۴۶۴	معین	معین الدین خاں
۴۰۷	مجروح	حفیظ حمید النبی	۴۳۶	مست	فضل علی	۴۶۵	مغموم	لالہ رام
۴۰۸	مجیب	مرزا رجب علی بیگ	۴۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ	۴۶۶	مغموم	مشیت علی
۴۰۹	محب	میر ابوالقاسم	۴۳۸	مسرت	وزیر علی	۴۶۷	مفتون	عبدالرحیم
۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ	۴۳۹	مسرور	پیر بخش	۴۶۸	مفتون	محمد رضا
۴۱۱	محبت	شہباز جنگ	۴۴۰	مسرور	غلام حسین	۴۶۹	مفتون	احمد شاہ
۴۱۲	محبوب	محبوب خاں	۴۴۱	مسرور	سید محمد	۴۷۰	مفتون	حکیم دون گوسٹن
۴۱۳	محترم	محترم علی خاں	۴۴۲	مسکین	عبدالواحد	۴۷۱	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۱۴	محتشم	سید محتشم علی	۴۴۳	مسلم	فرزند علی	۴۷۲	مفلس	محب علی
۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش	۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۳	مقبول	مقبول نبی
۴۱۶	محزون	میر ناصر علی	۴۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں	۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۴۱۷	محزون	ظہور النبی	۴۴۶	مشر	قطب الدین	۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمٰن
۴۱۸	محزون	حکیم ابوالحسن	۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام	۴۷۶	ممتاز	نجف علی
۴۱۹	محسن	محمد محسن	۴۴۸	مصدر	ماشاء اللہ خاں	۴۷۷	ممنون	میر امانت علی
۴۲۰	محسن	محسن علی	۴۴۹	مصروف	خان بہادر	۴۷۸	منتظر	نور السلام
۴۲۱	محشر	محمد اکرام	۴۵۰	مضطر	مرزا خسرو	۴۷۹	منتظر	میاں جان
۴۲۲	محشر	مرزا علی نقی	۴۵۱	مضطر	لالہ کنور	۴۸۰	منعم	لالہ مکند لال
۴۲۳		محمود علی خاں	۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۴۸۱	منیر	آفتاب خاں
۴۲۴	محنت	حسن علی بیگ	۴۵۳	مضطر	ذوالفقار علی	۴۸۲	منیر	وجیہہ الدین
۴۲۵	مختار	مظہر الدین	۴۵۴	مضطر	مظفر خاں	۴۸۳	منشی	مولچند
۴۲۶	مخمور	محمد جعفر	۴۵۵	مضطر	رام نرائن	۴۸۴	منشی	میر محمد حسن
۴۲۷	مخمور	غلام حسین	۴۵۶	مضطر	مرزا سنگین	۴۸۵	منصف	احمد بخش
۴۲۸	مخمور	واجد علی	۴۵۷	مضطر	خلیل احمد	۴۸۶	منصف	منصف علی خاں
۴۲۹	مرز	میر فضل اللہ	۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی	۴۸۷	موج	خدا بخش
۴۳۰	مرزا	علی رضا	۴۵۹	مضطر	مظفر علی خاں	۴۸۸	موجد	قادر علی
۴۳۱	مرزا	حسین بخش	۴۶۰	مظفر	مظفر بخت	۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۴۳۲	مرزا	مرزا جان	۴۶۱	مظلوم	غلام حسین	۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولا شاہ
۴۹۲	مجبور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مجبور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۴۹۴	مجبور		۵۲۳	ندرت	مرزا مغل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نزہت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	واصف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نزہت	برہان الدین	۵۵۵	واصل	محمد واصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نزہت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیا شنکر	۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کدار ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الٰہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	وفا	دار الجنت
۵۰۹	نالاں	احمد علی	۵۳۸	نظیر	ولی محمد	۵۶۷	وفا	لانول رائے
۵۱۰	نالاں	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبد الحق	۵۶۸	وفا	عبد العلی
۵۱۱	نالاں	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	ولا	مظہر علی خاں
۵۱۲	نالاں	مرزا احمد جان	۵۴۱	نقی	علی نقی خاں	۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نگہت	نیاز علی	۵۷۱	ولی	ولی محمد
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال	۵۴۳	نگہت	غلام احمد	۵۷۲	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبد الرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبد الوہاب
۵۱۶	نثار	محمد آمان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبد الہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

۵۷	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یاور	امام الدین
۵۸	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یاور	امداد علی
۵۸	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸	ہدہد	عبدالرحمٰن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸	ہمدم	عبیداللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالستان

ایڈیٹر "نگار پاکستان" کے افسانوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزۂ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے اڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت :- چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی ۳

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں ۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت تذکرہ اُردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی ۔

اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے ۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں ۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	اچپل	ہینگن جان	۸	بستی	بستی بیگم	۱۵	جان	-
۲	ادا	امیر بیگم	۹	بنو	-	۱۶	جعفری	مسماۃ جعفری
۳	امراؤ	امراؤ جان	۱۰	پری	بی سیرو	۱۷	چھوٹی	مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ	امراؤ جان	۱۱	پری	پری جان	۱۸	حجاب	منی بائی
۵	امیر	امیر جان	۱۲	پکھراج	پکھراج بیگم	۱۹	حجاب	بنی بائی
۶	امیر	امیر بخش	۱۳	پیاری	پیاری جان	۲۰	حسن	گنا جان
۷	امیر	امیر بیگم	۱۴	تسلّی	منا جان باشندہ کرنال	۲۱	حسن ؟	وزیر جان

۲۲	حسین .	اختر جان
۲۳	حشمت	مہر جان
۲۴	حنا	محمدی جان
۲۵	حور	-
۲۶	حور	نوروز جان
۲۷	حیا	-
۲۸	خورشید	خورشید جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۳۰	زہرہ	نصیبن
۳۱	زہرہ	منی بائی
۳۲	زہرہ	-
۳۳	زہرہ	لطیفن
۳۴	زہرہ	امراؤ جان
۳۵	زیب	-
۳۶	زینب	زینب بیگم
۳۷	ستم	-
۳۸	سردار	سردار بیگم
۳۹	شباب	حسین باندی
۴۰	شباب	محمدی جان
۴۱	شرارت	امیر جان
۴۲	شرفن	-
۴۳	شرم	امامی جان
۴۴	شرم	-
۴۵	شریر	-
۴۶	شوخ	مولا جان
۴۷	شوق	کریم بخش
۴۸	شیریں	شیریں جان
۴۹	شیرین	-
۵۰	شیریں	شیریں وحید

۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ
۵۲	صنم	درگاہ
۵۳	صنم	چھمن
۵۴	صنوبر	-
۵۵	عزیز	-
۵۶	عیدو	-
۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم
۵۸	فرحت	فرحت بیگم
۵۹	فرح	فرح بخش
۶۰	فریدن	-
۶۱	قاتل	عجوبہ جان
۶۲	کمسن	-
۶۳	گنا	. گنا جان
۶۴	گل	نواب جان
۶۵	گوہر	-
۶۶	گوہر	-
۶۷	گوہر	لعل بے بہا
۶۸	گیتی آرا	-
۶۹	لطیف	اللہ جوائی
۷۰	ماہ	منجھلی بیگم
۷۱	ماہ لقا	-
۷۲	مخمور	حسینی بیگم
۷۳	مزیب	-
۷۴	مستور	مستور بیگم
۷۵	مشتری	قمرن جان
۷۶	معشوق	بی صلحہ بہودن
۷۷	مغل	ببیا جان
۷۸	منو	منو جان
۷۹	مہر	جینا جان

۸۰	جہک	-
۸۱	ناز	-
۸۲	ناز	بندی جان
۸۳	ناز	اچھی بی
۸۴	ناز	بی جان
۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۸۶	ناز	امیر جان
۸۷	نازاں	ننھی جان
۸۸	نازک	زینت جان
۸۹	نازک	فتن جان
۹۰	نجبن	-
۹۱	نزاکت	رمجو
۹۲	نزاکت	کندو
۹۳	نزاکت	-
۹۴	نقاب	حمیدن بائی
۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۹۷	وزیر	وزیر بیگم
۹۸	یاد	-
۹۹	یاسمین	تومن

۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۱۰۲	بسم اللہ.	بسم اللہ بیگم
۱۰۳	بہو	بہو بیگم .
۱۰۴	بیگم	-
۱۰۵	بیگم	رشک محل
۱۰۶	پارسا	-
۱۰۷	ثریا	بنڑی بیگم

۱۰۸	جانی	بیگم جان
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم
۱۱۱	حجاب	-
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم
۱۱۳	حیا	حیات النسا بیگم
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم
۱۱۵	خفی	بادشاہ بیگم
۱۱۶	خورشید	-
۱۱۷	دلھن	دُلہن بیگم
۱۱۸	بادیہ	-
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم

۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم
۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم
۱۲۲	شوخ	گنا بیگم
۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہان بیگم صاحبہ
۱۲۴	صدر	نواب صدر محل
۱۲۵	ضرورت	شرف النساء بیگم
۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم
۱۲۷	عابد	نواب امراد بیگم
۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل
۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل
۱۳۰	عصمت	عصمت
۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم

۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۳۳	فاطمہ	قادری بیگم
۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۳۷	کیفی	-
۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۳۹	ماہ	-
۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۴۱	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۲	مطلوب	فضل النساء بیگم
۱۴۳	ناز	
۱۴۴	یاسمین	چنبیلی

شہاب کی سرگزشت

حضرت نیاز کا وہ عدیم المثال افسانہ جو اُردو زبان میں بالکل پہلی مرتبہ سیرت نگاری کے اصول پر لکھا گیا ہے۔ اس کی زبان، تخییل، اس کی نزاکت بیان، اسکی انشائے عالیہ سحر حلال کے درجہ تک پہنچتی ہے۔

یہ ایڈیشن نہایت صحیح اور خوشخط ہے۔

قیمت:- دو روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

انتخابِ یادگار

مصنّف امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت "انتخاب یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف سنہ ۱۲۹۰ھ / ۱۸۷۳ء نکلتا ہے یہ اس کے تکملہ کا سال ہے۔ ورنہ تذکرے کا آغاز سنہ ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار سنہ ۱۲۹۷ھ میں تاج المطابع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۴۰۶ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنّف نے یوں بیان کیا ہے کہ "راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقۂ اوّل میں والیانِ ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت در ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حروفِ تہجی اور شاعروں کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخندان بلفظ صاحبزادہ تعبیر کئے گئے ہیں، اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشعار منظور ہیں۔ لہٰذا فہرست میں ان کے اسمار کے ساتھ عربی کی علامت "ع" اور فارسی کی علامت "ف" اور اردو کی علامت "ا" اور بھاکا کی علامت "ب" اور فارسی عربی کی علامت "فع" اور فارسی اردو کی علامت "فا" اور فارسی اردو بھاکا کی علامت "فبا" اور اردو بھاکا کی علامت "با" مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو سخنور دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروف تہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے "عنبر شاہ خاں" کہ فارسی میں "عنبر" اور اردو میں "آشفتہ" تخلص کرتے ہیں تو صرف الف میں آشفتہ اور حرف عین میں عنبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولدیت اور در صورت متوفی ہونے کے تاریخ و ماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے"

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو "انتخاب یادگار" کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعراء کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخاب کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	[illegible]
	طبقہ اول در ذکر والیان مملکت بترتیب زمانہ حکومت	
۱	نواب علی محمد خاں	
۲	نواب نجیب سعد اللہ خاں	
۳	نواب محمد عبد اللہ خاں عاصی	نبا
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں	
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں	
۶	نواب احمد علی خاں رند	
۷	نواب محمد سعید خاں	
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم	
۹	نواب کلب علیخاں نواب	
	طبقہ دوم در ذکر شعرائے متوطن و متوسل این دار الریاستہ بترتیب حروف تہجی	
۱۰	آرام — سید نجف علی	ا
۱۱	آزاد — حکیم غلام حسین خاں	ا
۱۲	آشفتہ — مولوی محمد سعد اللہ	فع
۱۳	آشفتہ — غنبر شاہ خاں	ا
۱۴	آشنا — مرزا محمد اکرم	ا
۱۵	آہ — شیخ محمد فرید الزماں خاں	فا
۱۶	آحسان — سید احسان علی	ا
۱۷	احسن — حکیم مظہر احسن خاں	فا
۱۸	احقر — سید حافظ مجیب علی	ف
۱۹	احمد — میاں یمین الدین احمد	ا
۲۰	احمد — شیخ احمد علی	ف
۲۱	احمد — میاں احمد علی شاہ	فا
۲۲	احمد — احمد خاں	ا
۲۳	احمد — سید احمد نذر	ا
۲۴	احمد — سید احمد علی	ا
۲۵	احمد — احمد اللہ خاں	ا
۲۶	اختر — شیخ رمضان علی	ا
۲۷	اخگر — صاحبزادہ ہادی یار خاں	ا
۲۸	اخگر — محمد جان خاں	ا
۲۹	ازجگر — فتحیاب خاں	ا
۳۰	اسد — صاحبزادہ محمد اسد علیخاں	ا
۳۱	اسیر — جناب منشی مظفر علی	فا
۳۲	اشرف — صاحبزادہ اشرف علیخاں	ا
۳۳	اشک — سید قطب الدین	ا
۳۴	اصغر — صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا
۳۵	اظہر — شیخ امین احمد	ا
۳۶	افزوں — سید حسین شاہ	ا
۳۷	افسر — صاحبزادہ احمد یار خاں	ا
۳۸	افغاں — محمد نور خاں	ا
۳۹	افکار — صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا
۴۰	اکبر — محمد اکبر علیخاں	ا
۴۱	اکبر — صاحبزادہ محمد اکبر خاں	ا
۴۲	اکرم — مولوی محمد اکرم	ا
۴۳	الم — صاحبزادہ امداد علیخاں	ا
۴۴	امداد — صاحبزادہ امداد علیخاں	ا
۴۵	امیر — صاحبزادہ محمد یار خاں	ا
۴۶	امیر — صاحبزادہ امیر اللہ خاں	ا
۴۷	امیر — سید محمد امیر شاہ	فا
۴۸	امیر — امیر احمد ولعت	فا
۴۹	انور — محمد انور شاہ قادری	ف
۵۰	انور — امام الدین خاں	ا
۵۱	باقر — باقر خاں	ا
۵۲	بحر — شیخ امداد علی	ا
۵۳	بدی چند	ب
۵۴	بزمی — عبد اللہ خاں	ا
۵۵	بسمل — شیخ محمد زماں	ا
۵۶	بسمل — حاجی نصر اللہ خاں	ا
۵۷	بسمل — ولی محمد خاں	ف
۵۸	بسمل — محمد عبد العزیز خاں	ا
۵۹	بشیر — خواجہ محمد بشیر	ف
۶۰	بشیر — محمد بشیر خاں	ا
۶۱	بلخی — محمد سیف الدین خاں	ع
۶۲	بلدیو — چوبی بلدیو داس	ب
۶۳	بلیغ — قطب بخش عرف قطب الدولہ	ف
۶۴	بندہ — مولوی حفظ اللہ	ا
۶۵	بنسی — چوبی بنسی دہر	ب
۶۶	بہار — چنبیلی لال	ا
۶۷	بیتاب — صاحبزادہ محمد عباس علیخاں بہادر	ا
۶۸	بیچین — حاتم علیخاں	ا
۶۹	بیخود — عبد الرحمٰن	ا
۷۰	بیڈھب — مظفر شاہ خاں	ا
۷۱	پران — پران سکھ	ب
۷۲	پناہ — میر پناہ علی	ا
۷۳	تاب — صاحبزادہ امداد اللہ خاں	با
۷۴	تپش — محمد نظام علی خاں	ا
۷۵	بیمار — شیخ علی بخش	ا

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	حبیب	محمد حبیب الرحمٰن	فا	۱۳۴	حیرت	بخشی کنھاری لال	ف
۷۷	تسکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ف	۱۳۵		خان زادہ مبارک شاہ خاں	ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ف	۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ف	۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزیں	صاحبزادہ غلام محی الدین	ا	۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوقی رام	فا	۱۴۰	خوشدل	من بہادن لال	ف
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ف	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ف
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دت	پنڈت دترام	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ف	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلاور	سید دلاور علی	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ف	۱۴۶		دہن سنکھ	ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ف	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا	۱۲۰	حبیب	میاں حبیب احمد	ا	۱۴۹	راز	نظام الدین خاں	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا	۱۵۰	راسخ	عنایت اللہ خاں	ا
۹۳	جاوید	عبدالنبی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۹۴	جلال	میر ضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۲	رفیق	مولوی محمد وجیہ الزماں خاں	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ف	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ف	۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ف	۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۹۸	جمیل	آغا علی نقی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ف	۱۵۶	رسا	منشی انبا پرشاد	ا
۹۹	جوہر	برجباسی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین	ا	۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سجاد علیخاں	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حیدر علیخاں بہادر	ا	۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۰۲	حافظ	محمد یونس	ف	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	—	ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	ف	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

۱۶۳	رفعت	مولوی غلام جیلانی	فا	۱۹۲	شرر	یعقوب علی خاں	ا	۲۲۱	صفت	میر سلہو	ف
۱۶۴	رفعت	رام دولار	ا	۱۹۳	شرر	عبدالعزیز خاں	ا	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	ا
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	ا	۱۹۴	شرف	محمد انعام اللہ خاں	ا	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالخالق	ا
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب النبی	ا	۱۹۵	شریف	شریف احمد	ا	۲۲۴	ضابط	احمد علیخاں	ا
۱۶۷	رگناتھ	چوبی رگنہاتہ پرشاد	ب	۱۹۶	ششدر	میر شرف الدین	ا	۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	ا
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	فا	۱۹۷	شعور	میر سعد الدین خاں	فا	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	ا
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	//	۱۹۸	شغا	سید محمد جعفر شاہ	ا	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	ا	۱۹۹	شفقت	سید نجف علی	ا	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	ا
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	ا	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	ا	۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	فا
۱۷۲	سالک	اسمعیل شاہ خاں	فا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	ا	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ف
۱۷۳	ست	ست نرائن	ب	۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	ا	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علیخاں	ا
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	ا	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محب علیخاں	ا	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	ا
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین احمد خاں	فا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	ا	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبداللہ خاں	ا
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	ا	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	ا	۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ف
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علیخاں بہادر	ف	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ف	۲۳۵	عابد	صاحبزادہ زین العابدین عرف کلن خاں	ا
۱۷۸	سروش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	ا	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	ا	۲۳۶	عابد	صاحبزادہ زین العابدین خاں	ا
۱۷۹	سعید	محمد سعید اللہ خاں	ا	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	ا	۲۳۷	عابد	سید عابد حسین	ا
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	ا	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ف	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	ا
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	//	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	ا	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	ا
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	ا	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	فا	۲۴۰	عاشق	محمد اسمٰعیل خاں	ا
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	ا	۲۱۲	صاحب	جارج فانوتم	فا	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	ا
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ف	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	ا	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علیخاں	ا
۱۸۵	شاداں	حسین علی خاں	ف	۲۱۴	صائم	سید رمضان علی	ا	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علیخاں	ا
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا	۲۱۵	صبا	محمد صابر حسین	فا	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد عنایت اللہ	ا
۱۸۷	شاکر	میاں نجیب شاہ	ف	۲۱۶	صبا	منشی گوبند لال	//	۲۴۵	عاصی	محمد سراج الدین خاں	ا
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا	۲۱۷	صغیر	چھوٹے خاں	ا	۲۴۶	عاصے		ا
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	ا	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	ا	۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ رضا علیخاں	ا
۱۹۰	شائق	سید وارث حسن	ا	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۸	عاقل	میر مہدی حسین	ا
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علیخاں	ا	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	ا

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	ا	۲۷۹	غمگین	مولوی عبدالقادر خاں	فا	۳۰۸	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	ا	۲۸۰	غمین	حکیم عطاء اللہ	فا	۳۰۹	قدیر	غلام حسین خاں	ا
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	ف	۲۸۱	غمین	مرزا معین الدین	فا	۳۱۰	قربان علی		ا
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	ا	۲۸۲	غنی	آغا علی نقی	ا	۳۱۱	قربت	حافظ غلام نبی	ا
۲۵۴	عبرت	میر ضیاء الدین	فا	۲۸۳	فاخر	حکیم احمد خاں	فا	۳۱۲	قلاس	عبدالرحمن	ف
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	ا	۲۸۴	فاخر	حکیم فاخر الدین	ا	۳۱۳	قلق	خواجہ ارشد علیخاں	ا
۲۵۶	عجمی	ہیرا لال	ف	۲۸۵	فائق	محمد میرزا	فا	۳۱۴	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمودر داس	ا	۲۸۶	فائق	بلاقے رام	فا	۳۱۵	قیاس	بلاس رائے	ا
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	فا	۲۸۷	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	ا	۳۱۶	قیام	محمد شاہ خاں	ا
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	ا	۲۸۸	فدا	شیخ محمود علی	ا	۳۱۷	قیامت	لالہ چھیدا لال	ف
۲۶۰	عزت	مولوی محمد غیاث الدین	فا	۲۸۹	فدا	سید فدا علی	ا	۳۱۸	قیس	مولوی محمد عثمان خاں بہادر	ف
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	فا	۲۹۰	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	ا	۳۱۹	کاوش	محمد شاہ خاں	ا
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	ا	۲۹۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	ا	۳۲۰	کرامت	صاحبزادہ کرامت علیخاں	ا
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	ا	۲۹۲	فرحت	اکبر شاہ خاں	ا	۳۲۱	اکرم	مرزا مکھو عرف کرم خاں	ا
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	ا	۲۹۳	فرحت	میر محمد حسین	فا	۳۲۲	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ف
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	فا	۲۹۴	فرقت	مولوی قیام الدین	فا	۳۲۳	کشتہ	شیخ رحیم بخش	ا
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	ف	۲۹۵	فصیح	مولوی فصیح الزماں خاں	فا	۳۲۴	کشور	چوبی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	ا	۲۹۶	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	ا	۳۲۵	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	فا	۲۹۷	فضل	شیخ فضل احمد	ا	۳۲۶	کیفی	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علیخاں	ا	۲۹۸	فضل حق		ع	۳۲۷	گرم	مظفر خاں	ا
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	ا	۲۹۹	فقیر	سید عبدالرزاق	ا	۳۲۸	گلزار	حسین جعفر عرف بہادر الدولہ	ا
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	ف	۳۰۰	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	فا	۳۲۹	گوال	گوال رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	ا	۳۰۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	ا	۳۳۰	گوہر	مجتبیٰ خاں	ا
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	فا	۳۰۲	فیاض	محمد فیاض خاں	ف	۳۳۱	گوہر	جوالا پرشاد	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام محمد خاں	ا	۳۰۳	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر خاں	ا	۳۳۲	لائق	لالہ کنجھاری لال۔	ف
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	ا	۳۰۴	قادری	سید شاہ غلام جیلانی	ف	۳۳۳	لذت	لالہ کنور سین	ف
۲۷۶	غریب	شیخ الٰہی بخش خوشنویس	فا	۳۰۵	قاسم	قاسم علی خاں	ا	۳۳۴	لطافت	سید لطافت علی	ا
۲۷۷	غفلت	اخوندزادہ احمد خاں	ا	۳۰۶	قاصر	حافظ علی احسن	فا	۳۳۵	لکنت	محمد شیر خاں	ا
۲۷۸	غمگین	میر عبداللہ	ا	۳۰۷	قاہر	سید عبدالقادر	ف	۳۳۶	ماہر	غلام محمد خاں	ا

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	ا
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	ا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	ا
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	ا
۳۴۱	مجروح	حافظ عبدالنبی	ا
۳۴۲	محب	میر مجادر علی	ا
۳۴۳	محمود	محمود خاں	ا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	ف
۳۴۵	محنت	-	ا
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	ا
۳۴۷	محوی	آغا یوسف علیخاں	ف
۳۴۸	مختار	سید مظہر الدین	فا
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	ف
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خوشنویس	فا
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	ا
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	ف
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	ا
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	ا
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	ا
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	ا
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالنبی	ف
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حضرت خاں	ف
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	ا
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	ا
۳۶۱	مظہر	امداد حسین	ا
۳۶۲	مظہر	شیخ مظہر حق	ا
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	فا
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین حسن خاں	ا
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	ا
۳۶۶	مغموم	علی محمد خاں	فا

۳۶۷	مفتون	صاحبزادہ فصیح اللہ خاں	ا
۳۶۸	مفتون	سید احمد شاہ	ا
۳۶۹	مفلس	میر محب علی	ا
۳۷۰	مکدر	احمد نور خاں	ا
۳۷۱	ممتاز	مہدی علی خاں	ا
۳۷۲	منت	احمد علی	ا
۳۷۳	منعم	قاضی نور الحق	ف
۳۷۴	منور	سید منور شاہ	ا
۳۷۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	فا
۳۷۶	موجد	حشمت علی خاں	ا
۳۷۷	مہدی	صاحبزادہ مہدی علیخاں	ا
۳۷۸	مہدی	محمد مہدی	ا
۳۷۹	مہر	میر سعادت علی	ا
۳۸۰	مہر	سید مہربان علی	ف
۳۸۱	ناچار		ا
۳۸۲	نادان	امراؤ میرزا	ا
۳۸۳	نادر	صاحبزادہ محمود علیخاں	ا
۳۸۴	ناصر	ناصر خاں	ف
۳۸۵	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	فا
۳۸۶	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا
۳۸۷	ناظر	میر ناظر علی	فا
۳۸۸	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا
۳۸۹	ناظر	میر ناظر علی	ا
۳۹۰	ناظر	ناظر حسین	ا
۳۹۱	نامی	حسین شاہ خاں	ف
۳۹۲	نامی	مرزا شجاع	ا
۳۹۳	نثار	صاحبزادہ نثار علیخاں	ا
۳۹۴	نثار	آغا محمد شیرازی	ف
۳۹۵	نجف	نجف علی خاں	ا
۳۹۶	نجف	محمد علی نجف	فا

۳۹۷	نحیف	صاحبزادہ محمد مہدی علیخاں	ا
۳۹۸	نزہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۹۹	نظام	سید نظام شاہ	ا
۴۰۰	نعیم	میر محمد نعیم	ف
۴۰۱	نیاز	مولوی نیاز اللہ	ف
۴۰۲	نیر	صاحبزادہ ممتاز علیخاں	ا
۴۰۳	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۴۰۴	نیر	سید منور علی	ا
۴۰۵	واثق	سید جعفر شاہ	ا
۴۰۶	واحد	شیخ واحد علی	ا
۴۰۷	واقف	عبدالقادر خاں	ا
۴۰۸	وحید	صاحبزادہ وحید اللہ خاں	ا
۴۰۹	وزیر	وزیر علیخاں	فا
۴۱۰	وزیر	سید محمد وزیر علی	ا
۴۱۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	ا
۴۱۲	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	ا
۴۱۳	وفا	حاجی گل محمد خاں	ف
۴۱۴	وفا	مرزا علیم الدین	ا
۴۱۵	ولا	مرزا جعفر علی بیگ	ا
۴۱۶	وہاب	سید عبدالوہاب	فا
۴۱۷	ہادی	محمد عبدالہادی	ا
۴۱۸	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ف
۴۱۹	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	ف
۴۲۰	ہدایت	ہدایت اللہ	ا
۴۲۱	ہدایت	ہدایت علی خاں	ف
۴۲۲	ہزل	عبدالرحیم خاں	ا
۴۲۳	ہمدم	صاحبزادہ تہمید اللہ خاں	فا
۴۲۴	ہندی	مرزا محسن علی	ا
۴۲۵	ہنر	مرزا امیر بیگ	ا
۴۲۶	یاس	محمد ضیار خاں	ا
۴۲۷	یعقوب	شیخ محمد یعقوب	ا
۴۲۸	یوسف	محمد یوسف خاں	فا

عروس الاذکار

مصنف نقش حیدرآبادی۔ نقش کا اصل نام نصیرالدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیرالدین احمد" ہے۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا۔ اور ان کے آبا و اجداد ملتان کے رہنے والے تھے۔

نقش ۱۲۶۰ھ میں بمقام حیدرآباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی، شعر و سخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدرآبادی کے شاگرد تھے۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں۔ صرف

(۱) محیل الشعرا
(۲) تحقیقات المصلحین
(۳) شطرنج اخلاص
(۴) عروس الاذکار

دستیاب ہوسکی ہیں۔ سخاوت مرزا صاحب نے "عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دواوین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دیے ہیں[۱] جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں۔

تصنیف و طباعت تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۶ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے۔ ابھی طبع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے ڈھائی سو سے زائد خاص حیدرآباد سے تعلق رکھتے ہیں۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے۔ فیض حیدرآبادی کے ۴۳ شاگرد، شاہ نصیر کے ۲۔ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس، ساٹھ شعراء حیدرآباد میں موجود تھے۔

---

[۱] تذکرہ عروس الاذکار" مولفہ نقش از سخاوت مرزا رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۵ء ص ۱ تا ۳۲

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق - وزیر صاحب	۲۷	انجم - سید نور یحییٰ	۵۳	تمیز
۲	آفاق - فرید الدین	۲۸	انس - ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم - خیرات علی	۲۹	انور - مہابلی	۵۵	تمکین بچو لال
۴	آیین - غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان - شیر محمد خاں	۵۷	جام بہاری لال
۶	اعزا	۳۲	اصفیا نور الاصفیار	۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۷	آصف - مبارز الدولہ	۳۳	باقی گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر - میر نواب علی لکھنوی	۳۴	بالا بالا پرشاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن - چراغ محی الدین	۳۵	بدر کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام یحییٰ الدین
۱۰	احمد - سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم بہادر علی مرزا
۱۱	ادب - فیاض الدین خاں	۳۷	برہان برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ارمان	۳۸	بلہار دلاور علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد - اسد اللہ خاں	۳۹	بندہ فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد - نور المرتضیٰ	۴۰	بہادر دیا بہادر	۶۶	جولاں میر جولاں
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر راج بہادر	۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنولی
۱۷	اشفاق - مرزا محمد علی	۴۳	بہتر علاالدین حسینی	۶۹	جوش میر قادر حسین
۱۸	اشک - جمال الدین حیدر	۴۴	پتیا محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس - حفیظ الدین	۷۱	چندا مہ لقا بائی
۲۰	افسر - تلج الدین خاں	۴۶	پرویز عظیم الدین	۷۲	حاذق اسمٰعیل بیگ
۲۱	افصح - غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ سید علی
۲۲	الحان - داؤد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشمت علی
۲۳	امانی - میر امانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۲۴	امید - اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق سید ابراہیم	۷۶	حفیظ حفیظ الدین
۲۵	امیر - میر حسن علی	۵۱	تقی میر محمد تقی	۷۷	حکیم باد پرشاد حس
۲۶	امین - خواجہ محمد	۵۲	تمیز بدر الدین خاں	۷۸	حکیم انبا پرشاد -

۷۹ حنا مہدی حسین لکھنوی
۸۰ حیدر حسین خاں
۸۱ خاموش سید شاہ معین الدین
۸۲ خود
۸۳ خرم سیتل پرشاد
۸۴ خلق جادو رائے
۸۵ خلق تلجا پرشاد
۸۶ خوشنود
۸۷ خواجہ خیرالدین
۸۸ خیرؔ عبداللہ خاں
۸۹ داغ ہدایت اللہ خاں
۹۰ دل شجاعت علی خاں
۹۱ دوست دوست علی
۹۲ دید
۹۳ ذبیح میر محمد اسمٰعیل
۹۴ ذکا حبیب اللہ
۹۵ ذہن عبدالرحیم
۹۶ راز سید برہان الدین
۹۷ راز محمد برہان الدین
۹۸ ربط بالا پرشاد
۹۹ رجا غلام محی الدین خاں
۱۰۰ رسا میر رفیع الدین
۱۰۱ رستم رستم خاں
۱۰۲ رضا میر رضا الدین
۱۰۳ رعب محمد فیض اللہ خاں
۱۰۴ رعد بھوانی پرشاد
۱۰۵ رقم حیدرآبادی
۱۰۶ رمز رائے بہادر لال
۱۰۷ رنگ حیدرآبادی

۱۰۸ رنگین غلام علی
۱۰۹ رونق میر رونق علی
۱۱۰ راز محی الدین
۱۱۱ زخم بسم اللہ خاں
۱۱۲ زعم
۱۱۳ زکی شیخ احمد بلگرامی
۱۱۴ روز
۱۱۵ سحر محمد ظہور
۱۱۶ سخن غلام مصطفیٰ
۱۱۷ سخی خیراتی
۱۱۸ سخی محمود خاں
۱۱۹ سراج سراج الدین علی بیدی
۱۲۰ سردار سردار علی
۱۲۱ سرور میر مصطفیٰ
۱۲۲ سعد منشی محمد
۱۲۳ سعید میر احمد علی خاں
۱۲۴ سہو سید حبیب شاہ
۱۲۵ شاداب
۱۲۶ شاداں چندو لال
۱۲۷ شان لطف علی
۱۲۸ شاہ روشن علی
۱۲۹ شباب رائے
۱۳۰ شکیب
۱۳۱ شجیع منصف علی
۱۳۲ شخص سبحان علی
۱۳۳ شرق گوہر علی
۱۳۴ شرر طلب خاں
۱۳۵ شرف میر جیون
۱۳۶ شرف

۱۳۷ شفا حکیم محمد علی خاں
۱۳۸ شمع و شعلہ - میر کاظم علی
۱۳۹ شمس ضیاء الدین
۱۴۰ شمسی اکبر حسین
۱۴۱ شور گل محمد
۱۴۲ شوکت بجراج بہادر
۱۴۳ شوق غلام رسول
۱۴۴ شہوار محمد حیدر
۱۴۵ شہید غلام امام
۱۴۶ شہید میر احمد علی
۱۴۷ شیدا بڑے شاہ میاں
۱۴۸ شیدا نوازش علی
۱۴۹ شیر شیر علی خاں
۱۵۰ شیفتہ احمد خاں
۱۵۱ شیفتہ محمد حسن
۱۵۲ شیفتہ حیدرآبادی
۱۵۳ صاف نثار الحق
۱۵۴ صاحب شفیق
۱۵۵ صدق غلام صدیق
۱۵۶ صفا ذوالفقار علی
۱۵۷ صفیر محمد تقی
۱۵۸ صمد عبدالصمد
۱۵۹ ضبط بھوگر چند
۱۶۰ ضیا محمد عبدالرحیم
۱۶۱ ضیغم محمد غضنفر
۱۶۲ حنیف زین العابدین
۱۶۳ طالع رائے پھندلال
۱۶۴ طایر
۱۶۵ طلب عافیت طلب خاں

۱۶۶	طور	حرمت علی	۱۹۵	عطارد	رائے بالمکند	۲۲۴	قدسی	غلام دستگیر
۱۶۷	طوفان	غلام محی الدین	۱۹۶	عفلاں		۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۱۶۸	طیش	سید محمد	۱۹۷	عکس	احمد علی	۲۲۶	قلق	امام الدین
۱۶۹	ظہور	میر قلندر	۱۹۸	علم	سید محمد قطب الدین	۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۱۷۰	ظہور	مرزا عابد	۱۹۹	علم	میر عباس علی	۲۲۸	قمر	قمر الدین
۱۷۱	ظہیر	حیدر آبادی	۲۰۰	عیاں	میر ولی	۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۱۷۲	عار		۲۰۱	عیش	رائے کھوج	۲۳۰	قنبر	قادر حسین
۱۷۳	عاشق	خوش وقت علی خاں	۲۰۲	غلامی	غلام نبی	۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۱۷۴	علم	رحیم الدین	۲۰۳	غور	خواجہ محمود	۲۳۲	قیس	محمد صدیق
۱۷۵	عاقل	شیخ محمد	۲۰۴	فخر	سید اسمٰعیل	۲۳۳	کاتف	
۱۷۶	عالم	غلام سید عالم	۲۰۵	فخر	دیو کشور چندر	۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۱۷۷	عارف	شاہ غلام علی	۲۰۶	فرحاں	درگا سنگھ	۲۳۵	کریم	کریم الدین
۱۷۸	عارف	مرزا عارف	۲۰۷	فرحاں	کاظم علی	۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۱۷۹	عاصی	لطف علی	۲۰۸	فرحان	مالا پرشاد	۲۳۷	کمتر	کمتر شاہ
۱۸۰	عتیق	غیاث الدین	۲۰۹	فرحت	فرحت اللہ	۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۱۸۱	عرش	سید احمد حسین	۲۱۰	فرحت	خواجہ محمد خاں	۲۳۹	گستاخ	طالع مند خاں
۱۸۲	عرشی	ابن عبد الصمد	۲۱۱	فرق	میر قادر حسین	۲۴۰	گوز	(مسخرہ) عباس علی خاں مجنوں
۱۸۳	عرشی	فیاض الدین	۲۱۲	فضل	محمد ظہور الدین	۲۴۱	لائق	اسد اللہ شاہ
۱۸۴	عجب	سید عبد اللہ	۲۱۳	فطرت		۲۴۲	لطف	
۱۸۵	عزم	محمد غوث	۲۱۴	فکر	سید علی	۲۴۳	لطف	
۱۸۶	عزت	عزت اللہ	۲۱۵	فوق	عبد المجید	۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۱۸۷	عشق		۲۱۶	فوق	دھرم داس	۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۱۸۸	عشق		۲۱۷	فہیم		۲۴۶	مایل	ڈاکٹر احمد حسین
۱۸۹	عش	شاہ رکن الدین	۲۱۸	فیض	شمس الدین	۲۴۷	محب	میر جنید علی جاگیر دار
۱۹۰	عشق	غیاث الدین	۲۱۹	فیاض	فیاض الدین خاں	۲۴۸	مرزا	احمد مرزا۔ ابن حسن مرزا
۱۹۱	عشرت	جانکی پرشاد	۲۲۰	فیاض	میر سجاد حسین	۲۴۹	موت	مرزا فتح علی بیگ
۱۹۲	عصر	احمد علی	۲۲۱	قادر	نور الحق	۲۵۰	مزاج	حکیم مظفر حسین اورنگ آبادی
۱۹۳	عطا	میر تفضل حسین	۲۲۲	قائم	تارتولی	۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۱۹۴	عطا	میر عطا علی خاں	۲۲۳	قاضی	احمد علی	۲۵۲	مست	مرزا ادریس بیگ

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بدایونی	۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدرآبادی	۲۷۴	ناثر	رائے نوک چند	۲۹۴	وزیر علی صاحبزادہ، فرزند بابر جنگ تلمیذ عصر	
۲۵۵	مسکین	محمد مہدی واصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	وصل	غلام ہمدانی عرف کھبوے صاحب
۲۵۶	مشتاق	عبدالرحمٰن المعروف بہ عبداللہ دہلوی	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عباد اللہ عرف پاپا میاں
۲۵۷	مشتاق	حافظ محمد تاج الدین	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سرفراز علی ہمشیر زادہ
۲۵۸	مشتہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	وقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنولی	۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	مہدی صاحب	۲۸۰	نشر	محمد بڈھن خاں شیروانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ برہانپوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجیہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی	۳۰۴	ہوش	رائے منا لال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور مہدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبدالملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالوہاب نقش	۳۰۶	یاس	عبدالقادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد برہان الدین برادر عزیز	۳۰۷	یاور	(نامعلوم)
۲۶۸	منتہی	مرزا مسیتا تلمیذ آتش	۲۸۸	نود	طالع مند خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولائی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل	۳۰۹	یحییٰ	
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدرآبادی
۲۷۱	مہر	سید عبدالقادر سقا	۲۹۱	واقف	باباشاہ حسینی کرنولی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہر	حسین خاں حیدرآبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)	...	...	...

مکتوبات نیاز (تین حصے)

نیاز فتحپوری کے تمام وہ خطوط جو جذبات نگاری، سلاست بیان، رنگینی اور البیلے پن کے لحاظ سے فن انشاء میں بالکل پہلی چیز ہیں۔ اور جن کے سامنے خطوط غالب بھی پھیکے معلوم ہوتے ہیں۔

قیمت: ہر ایک حصہ پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۷ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

بہارستانِ ناز

مصنف حکیم محمد فصیح الدین رنج ساکن میرٹھ۔

عہد تصنیف و طباعت "بہارستان ناز" ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہوگیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۸۵ھ میں اس کا دوسرا اڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اس کا تیسرا اڈیشن از سر نو تصحیح و تدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے اڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت و طباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء اور ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء میں شائع ہو چکا ہے اور ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرنسٹ وارڈ کی فرمائش و اعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد و نعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست اور دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع و مقفیٰ ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں ص ۱۰۷ تک اردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۴۴ ان تقریظ و تاریخی قطعات پر مشتمل ہیں جو طبع اول، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر النسا وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تشبیبیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔

اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	اختر	اختر محل بیگم	۲	امراؤ	امراؤ جاں	۳	آتوتی	تونی آتون

۴	آغا	آغا بیگم
۵	آغا	بیگم ثانی
۶	آرائش	-
۷	اسیر	امیر بیگم
۸	امیر	-
۹	ارزدی	-
۱۰	امراؤ	-
۱۱	آرام	-
۱۲	آرزو	-
۱۳	امانی	-
۱۴	اشک	
۱۵	امراؤ ثانی	
۱۶	امیر	امیر جان
۱۷	اچپل	ہینگن
۱۸	بسم اللہ	
۱۹	بنّو	
۲۰	بادشاہ خاتون	
۲۱	بیدلی	
۲۲	بزرگی	
۲۳	بستی	
۲۴	بہو بیگم صاحبہ	
۲۵	بیگم	
۲۶	بیگم	رشک محل بیگم
۲۷	بیجہ	
۲۸	بدلا	
۲۹	پارسا	
۳۰	پرتوی	
۳۱	پری میجو	
۳۲	تسلی	مناجان

۳۳	تصویر	
۳۴	ثنا	
۳۵	ثریا	
۳۶	جانی بیگم	
۳۷	جہاں	
۳۸	جعفری	
۳۹	جینا بیگم	
۴۰	جان	
۴۱	جمعیت	
۴۲	جمالی	
۴۳	جمیلہ	
۴۴	جہاں آرا	
۴۵	جہاں خاتون	
۴۶	چندا	
۴۷	چھوٹی	
۴۸	حیدری	حیدری خانم
۴۹	حیا	حیات النسا
۵۰	حجابی	
۵۱	حیات	
۵۲	حیات	
۵۳	حیاتی	
۵۴	حاتم	
۵۵	حجاب	عسکری بیگم
۵۶	حجاب	کشمیرن
۵۷	حجاب	نواب بیگم
۵۸	حسن	وزیر جان
۵۹	حجاب	منی بائی
۶۰	حشمت	جہر جان
۶۱	حور	مناجان

۶۲	حیا	حیات النساء
۶۳	خفی	بادشاہ بیگم
۶۴	خانزادی	
۶۵	خاکساری	
۶۶	خورشید	
۶۷	دُلہن	دُلہن بیگم
۶۸	دوستی	نسائی
۶۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۷۰	دولت	
۷۱	ذلیل	
۷۲	رعنائی	قدسیہ بیگم
۷۳	راویہ	
۷۴	زہرہ	امراؤ جان
۷۵	زینت	زینت جاں
۷۶	نایری	
۷۷	زہرہ	نعیمن
۷۸	زہرہ	ثالث
۷۹	زہرہ	لطیفن
۸۰	سید بیگم	
۸۱	سلطان	سلطانی بیگم
۸۲	سردار	سردار بیگم
۸۳	سلطان	خدیجہ سلطان
۸۴	شوخ	
۸۵	شرم	شمس النسا
۸۶	شیریں	رضیہ سلطان
۸۷	شیریں	بیگا
۸۸	شرارت	امیر جان
۸۹	شریر	جگن
۹۰	شرم	چھوٹی بیگم

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم
۹۲	شیریں	شیریں وحید
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ
۹۴	صنوبر	جیونی
۹۵	صدر	صدر محل بیگم
۹۶	صنم	درگا بائی
۹۷	ضرورت	شریف النساء
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم
۹۹	طلب	
۱۰۰	ظرافت	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل
۱۰۲	عزت	عزت النساء
۱۰۳	عائشہ	
۱۰۴	عصمتی	
۱۰۵	عصمتی ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم
۱۰۸	عفتی	
۱۰۹	عزیزہ	
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء
۱۱۱	عفت	نجم النساء
۱۱۲	عیدو	
۱۱۳	غریب	امیر النساء
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش
۱۱۵	فنا	فنات النساء
۱۱۶	فاطمہ	بی بی فاطمہ سام
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی
۱۱۸	فریدن	
۱۱۹	فرخ	
۱۲۰	قمر	قمر النساء
۱۲۱	قادری	
۱۲۲	قمر	حیدری بیگم
۱۲۳	کنیز	منجھو خانم
۱۲۴	کمن	
۱۲۵	کیفی	
۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ
۱۲۷	گنا	گنا بیگم
۱۲۸	گوہر	کابلی
۱۲۹	گوہر	لعل بے بہا
۱۳۰	گوہر	
۱۳۱	گیتی آرا	
۱۳۲	لطیف	لطیف النساء
۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم
۱۳۴	ماہ	ثانی
۱۳۵	مخفی	فریب النسا
۱۳۶	مشتری	قمر جان
۱۳۷	ماہ لقا	
۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم
۱۳۹	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۰	معشوق	حیدری خانم
۱۴۱	مغل	بی بی جان
۱۴۲	منو	-
۱۴۳	مہتاب	
۱۴۴	مہر	جنیا جان
۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی
۱۴۶	محترم	
۱۴۷	مہری	
۱۴۸	نقاب	حمیدن بائی
۱۴۹	ناز	بندی جان
۱۵۰	نازک	زینت جان
۱۵۱	نازک	فتن
۱۵۲	ناز	امیر جان
۱۵۳	ناز	
۱۵۴	ناز	بیجان
۱۵۵	نزاکت	رجو
۱۵۶	نور جہاں بیگم	
۱۵۷	نہانی	
۱۵۸	نسائی	
۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۶۰	نہانی	
۱۶۱	نہانی	
۱۶۲	نجیبن	
۱۶۳	نجیبن ثانی	
۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۶۵	نزاکت	
۱۶۶	وزیر	وزیر جان
۱۶۷	وزیر	وزیر النسا
۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۶۹	یاسمین	
۱۷۰	یاد	
۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۷۲	یاسمین	تومن

چمن انداز [۱]

مصنف

درگا پرشاد نادر کھتری دہلوی۔ اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے سے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے۔

(۱) رسالہ معشیت چمن

(۲) معلم المتبدی

(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن

(۴) شجرۂ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور۔

(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرائے دکن

نادر کو سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی۔ انھوں نے دکنی شعرار کے تذکرے کے علاوہ "گلشن ناز" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

عہد تصنیف وطباعت

نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ:۔

"یہ گلدستہ رشک صدبہار با ہزار زیب وزینت حسب تمنائے احبا، مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی "مراتِ خیالی" رکھا گیا، "مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ / ۱۸۷۷ء نکلتا ہے "مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے۔

۱۔ گلشن ناز۔ فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز سے پہلے ۱۲۹۳ھ میں مرتب ہوا ہے۔ اس میں ۵۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز۔ ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ سنہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النسائے نادری الموسوم باسم تاریخی "مرات خیالی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام سے ۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ گلشن ناز اور "چمن انداز" الگ الگ بھی شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

خصوصیات

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار"، "بہارستان ناز" اور گلستان بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

---

[۱] تذکرۃ النسائے نادری" اور "مرات خیالی بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفتہ کے طرفداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں ۔

"حکیم میر قطب الدین باطن نے بہ جواب تذکرہ گلشن بے خار "گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمی بہ ارمغان" منتخاب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اکبر آباد سے صدائے برنخاست کا معاملہ پیش آیا۔"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات وحالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی بہانے، علم وفن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات وفنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (ص۵)

لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرائش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچپل بنگن جان	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہوس	۳۴	حجاب
۳	اختر نواب اختر محل	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بی جان
۴	امیر امیر بیگم	۲۰	تتلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک امراؤ جان	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	بھبھولی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ حسینی بیگم	۲۳	ثریا بیڑی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ جان بنت امیر خاں	۲۴	ثنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمعیت	۴۴	حیا حیات النساء بیگم
۱۳	بنو	۲۹	جینا جینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو بہو بیگم	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم بنت میر محمد تقی	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خفی بادشاہ بیگم

49	خورشید	
50	دلبر	چھوٹی بیگم
51	دُلہن	دلہن بیگم
52	ڈھب	مہربان
53	ذلیل	
54	زاویہ	
55	زہرہ	نصیبن
56	زہرہ	
57	زہرہ	منی جان
58	زہرہ	لطیفن
59	زہرہ	امراؤ جان
60	زینت	
61	ژاژ	
62	سردار	سردار بیگم
63	سلطان	سلطان بیگم
64	شرارت	امیر جان
65	شرفن	
66	شرم	چھوٹے صاحب
67	شرم	شمس النساء
68	شریر	جگن
69	شوخ	گنا بیگم
70	شیریں	بیگا
71	شیریں	شاہجہاں بیگم
72	شیریں	شیریں وحید
73	صاحب	امت الفاطمہ
74	صدر	صدر محل
75	صنم	درگا
76	صنوبر	جیونی
77	ضرورت	شرف النسا
78	ضیا	ضیائی بیگم
79	طلب	
80	ظرافت	
81	عابدہ	نواب امراؤ بیگم
82	عالم	عزت النساء
83	عزیز	
84	عشرت	نواب عشرت محل
85	عصمت	
86	عفت	نجم النساء
87	علی	-
88	عیدو	-
89	غریب	امیر النساء
90	فاطمہ بیگم	
91	فاطمہ	فاطمہ سلطان
92	فرحت	-
93	فرخ	فرخ بخش
94	فریدن	
95	قادری	
96	قمر	حیدری بیگم
97	قمر	قمر النساء
98	گمّن	-
99	کنیز	فاطمہ بیگم
100	کنیز	منجھو خانم
101	کیفی	
202	گنا	
103	گوہر	
104	گوہر	لعل بے بہا
105	گیتا را	
106	لطیف	لطیف النساء
107	لطیف	-
108	لعلن	-
109	ماہ	منجھلی بیگم
110	ماہ	ماہ لقا
111	مبارک	
112	محبوب	نواب محبوب محل
113	مخفی	سلطان جہاں بیگم
114	مشتری	منجھو قمر جان
115	معشوق	حیدری خانم
116	مغل	مغل جان
117	منور	منور بخش
118	منّو	منّو جان
119	مہتاب	
120	مہر	جتیا جان
121	ناز	بے خان
122	ناز	
123	ناز	
124	ناز	امیر جان
125	نازک	زینت جان
126	نازک	فتن جان
127	نجیبن	
128	نجیبن	
129	نزاکت	رمجو
130	نزاکت	کندو
131	نزاکت	
132	نسائی	
133	نظیر	
134	نودن	
135	وزیرہ	
136	ولایتی	
137	ہوس	
138	یاد	
139	یاس	آفتاب بیگم
140	یاسمن	چنبیلی
141	یاسمین	تومن

بزمِ سخن

مصنف سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہدِ تصنیف و طباعت سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۷ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعہ تاریخِ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں ؎

ہے سزاوارِ ثنا طبع سلیم نامور	ریختہ میں تذکرہ، کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا	جانفزا اشعار دلآویز گلدستہ کہا
	۱۲۹۷

چوتھے مصرع سے سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ / ۱۸۸۱ء میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہوگیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الآخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"منشاء ایں نازش دمنتہائے ایں افتخار جز ایں بیش نیست اکہ فرمان حضرت والد ماجد مجد ہم براں آورد کہ تذکرہ سخن سنجانِ ریختہ بضبط نگارش در آید" ص ۲-۳

اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروفِ تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ہر شاعر کا پورا نام بھی ضرور دیدیا گیا ہے۔

تذکرہ ص ۱۲۲ پر ختم ہوتا ہے اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلحاظ حرف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہزبر علی پسر واجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی وجہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اس درجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آباد	مہدی حسن
۲	آبرو	نجم الدین
۳	آتش	حیدر علی
۴	آرزو	سراج الدین علیخاں
۵	آرزو	علاء الدین
۶	آرزو	ضیاء الدین
۷	آزاد	اعظم شاہ
۸	آزاد	نقیراللہ
۹	آزردہ	صدرالدین
۱۰	آشفتہ	رضا قلی
۱۱	آشفتہ	عظیم الدین
۱۲	آشفتہ	سید منور علی
۱۳	آشفتہ	گلاب سنگھ
۱۴	آشفتہ	امرناتھ
۱۵	آشفتہ	عبداللہ
۱۶	آشوب	امداد علی
۱۷	آشنا	امیر علی
۱۸	آشنا	عبدالکریم
۱۹	آشنا	زین العابدین
۲۰	آغا	آغا مرزا
۲۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۲۲	آگاہ	میر حسن علی
۲۳	آگاہ	محمد صلاح
۲۴	آگاہ	سید محمد رضا
۲۵	آگہ	جولاناتھ
۲۶	آہی	عبدالرحمن
۲۷	اثر	محمد میر
۲۸	اثر	عبدالرزاق
۲۹	احسان	عبدالرحمن
۳۰	احسن	محمد احسن
۳۱	احسن	احسن علی
۳۲	احسن	محمد احسن کاکوری
۳۳	احسن	احسن اللہ خاں
۳۴	احقاد	احقاد علی
۳۵	احقر	غلام نبی
۳۶	احمد	احمد بیگ
۳۷	اختر	واجد علی
۳۸	اختر	قاضی محمد صادق
۳۹	اختر	وجیہہ الدین
۴۰	ارشد	عبدالغنی
۴۱	ارمان	شاہ علی
۴۲	اسد	میر امانی
۴۳	اسرار	مرزا سپہر شکوہ
۴۴	اسعد	اسعد بخت
۴۵	اسیر	مظفر علی خاں
۴۶	اسیر	مکرم علی
۴۷	اسیر	سید نہال نبی
۴۸	اسیر	گلزار علی
۴۹	اشک	ہادی علی
۵۰	اصالت	فضل علی
۵۱	اصغر	اصغر علی خاں
۵۲	اصغر	اصغر علی
۵۳	اظہر	سردار مرزا
۵۴	افسوس	شیر علی
۵۵	افسر	مرزا محمد دہلوی
۵۶	افضل	سید افضل حسین
۵۷	افسوں	آغا حیدر
۵۸	افضل	افضل علی خاں
۵۹	افضل	حسن یار خاں
۶۰	افضل	افضل علی خاں
۶۱	افغاں	الف خاں
۶۲	اکبر	محمد اکبر خاں
۶۳	اکرام	اکرام اللہ
۶۴	الفت	
۶۵	الفتی	پیارے لال
۶۶	الم	محمد علی
۶۷	امامی	خواجہ امامی
۶۸	امانت	آغا حسن
۶۹	امراؤ	امراؤ علی
۷۰	امیر	علی محمد خاں
۷۱	امیر	امیر احمد
۷۲	انجام	امیر خاں دہلوی
۷۳	انشا	انشاء اللہ خاں
۷۴	انیس	ببر علی
۷۵	انیس	نوازش خاں
۷۶	باقی	سید عبدالباقی
۷۷	بحر	-
۷۸	بحر	امداد علی

نمبر	تخلص	نام
۷۹	بدر	مرزا ابلاقی
۸۰	بدر	بدر الدین
۸۱	برق	محمد رضا خاں
۸۲	برق	نجم الدین
۸۳	برکت	برکت علی خاں
۸۴	بسمل	عبد الحکیم
۸۵	بسمل	سید جبار علی
۸۶	بسمل	محمد حسین
۸۷	بسمل	عنایت علی
۸۸	بلند	صفدر علی
۸۹	بنو	
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ
۹۱	بہار	ٹیک چند
۹۲	بہار	مرزا علی
۹۳	بیاں	احسن اللہ
۹۴	بیباک	نجف علی
۹۵	بیتاب	خداوردی خاں
۹۶	بیتاب	عباس علی
۹۷	بیخواب	
۹۸	بیخود	ہادی علی
۹۹	بیدار	میر محمد علی
۱۰۰	بیدل	غلام حسین
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش
۱۰۲	تاباں	عبد الحئی
۱۰۳	تابش	محمد جعفر الہ آبادی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں
۱۰۵	تپش	محمد اسمٰعیل
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین

نمبر	تخلص	نام
۱۰۸	تجمل	
۱۰۹	تحیر	غلام مصطفیٰ
۱۱۰	تحسین	محمد حسین خاں
۱۱۱	ترقی	محمد تقی
۱۱۲	تسلی	ٹیکا رام
۱۱۳	تسلی	شجاعت علی
۱۱۴	تسلیم	مہدی علی
۱۱۵	تسلیم	حاتم خاں
۱۱۶	تسلیم	امیر اللہ
۱۱۷	تسلیم	انوار حسین
۱۱۸	تسکین	میر حسین
۱۱۹	تشنہ	محمد علی
۱۲۰	تصور	نبی بخش
۱۲۱	تصور	سید حیدر حسین
۱۲۲	تصویر	ببن
۱۲۳	تعشق	سید محمد
۱۲۴	تمکین	سعادت علی
۱۲۵	تمکین	غلام
۱۲۶	تمنا	
۱۲۷	تنویر	خدا بخش
۱۲۸	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۹	توقیر	عبد القادر
۱۳۰	تہور	غلام فخر الدین
۱۳۱	تیمور	سعادت سلطان
۱۳۲	ثابت	ثابت علی
۱۳۳	ثاقب	شہاب الدین
۱۳۴	ثاقب	مرزا مہدی
۱۳۵	ثبات	مہر علی
۱۳۶	ثمر	احمد سعید

نمبر	تخلص	نام
۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۱۴۰	جرار	محمد حسین
۱۴۱	جلال	ضامن علی
۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۱۴۳	جمیل	جمیل احمد
۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۱۵۱	حزیں	بہادر علی
۱۵۲	حسرت	عبد الرحمٰن
۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۱۵۵	حسرت	صمد علی
۱۵۶	حسن	غلام حسن
۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۵۸	حسن	ابو الحسن
۱۵۹	حسین	غلام حسین خاں
۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۶۲	حشمت	غلام فخر الدین
۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۶۵	حقیر	امام الدین

۱۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۱۶	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶	دل	زور آور خاں	۲۲۵	سحر	عبدالمجید
۱۶	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶	سحر	امان علی
۱۶	حنا	عبدالکریم	۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۱۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹	ددل	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸	سرسبز	زین العابدین
۱۷	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی	۲۲۹	سردر	میر محمد خاں
۱۷	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰	سردر	رجب علی
۱۷	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۱۷	حیدر	مصطفےٰ حیدر	۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسمٰعیل	۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی
۱۷	خادم	محمدی خاں	۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳	سعید	آغا نجف
۱۷	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۱۷	خبر	سید مہدی	۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۷	خرد	فخر الدین	۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۱۷	خرد	رام نرائن	۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷	سلیم	میر عباس
۱۸	خضر	خضر سلطان	۲۰۹	راقم	بندرابن	۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (مؤلف تذکرہ)
۱۸	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک بہادر ولیعہد ابوظفر بہادر شاہ	۲۳۹	سلام	نجم الدین
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۱۸۳	خلق	میر احسن	۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱	سوز	عبدالکریم
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲	سوز	محمد میر
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں	۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۱۸۶	خموش	مرزا خدا یار	۲۱۵	زار	میر منظہر علی	۲۴۴	شاد	-
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی	۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶	شاد	فضل علی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸	شاداں	رحمن بخش
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰	سپہر	شہاب خاں	۲۴۹	شاعر	میر بسم اللہ
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰	شاکر	منشی عبدالسبحان
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱	شاکی	مرزا بختاور
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی	۲۲۳	سحر	دیبی پرشاد	۲۵۲	شرر	میر حافظ

۲۵۳	شرر	غیاث الدین	۲۸۲	صفیر	نور خاں	۳۱۱	عاصی	امداد حسین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی	۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں	۳۱۲	عاصی	لالہ لگھن شام
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی	۲۸۴	ضابط	مہر علی	۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۲۵۶	شمس	آغا علی	۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی	۳۱۴	عزلت	سید عبدالولی
۲۵۷	شناور	صاحب مرزا	۲۸۶	ضیا	ضیاء الدین	۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۲۵۸	شوق	الٰہی بخش	۲۸۷	ضیا	-	۳۱۶	عزیز	عبدالعزیز خاں
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ	۲۸۸	ضیغم	اکرام احمد	۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی	۲۸۹	طالب	حافظ طالب	۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی	۲۹۰	طالب	الاچی رام	۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۲۶۲	شہیدی	کرامت علی	۲۹۱	طیب	محمد احسن	۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم (بھوپال)	۲۹۲	طپاں	احمد بیگ	۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ	۲۹۳	طپش	محمد اسمٰعیل	۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۹۴	طرب	رحیم بخش	۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۲۶۶	شیخ	محمد جان	۲۹۵	طرز	احمد حسین	۳۲۴	عشرت	غلام علی
۲۶۷	صابر	قادر بخش	۲۹۶	طور	محمد رضا	۳۲۵	عشرت	مرزا کلن
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں	۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ	۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں	۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد	۳۲۷	عیش	آغا جان
۲۷۰	صالح	مصلح الدین	۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۳۲۸	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۷۱	صبا	صابر حسین	۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ	۳۲۹	غالب	اسداللہ خاں
۲۷۲	صبا	وزیر علی	۳۰۱	ظفر	ابوظفر سراج الدین	۳۳۰	غافل	منور خاں
۲۷۳	صبا	کانجی مل	۳۰۲	ظہور	ظہور علی	۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۲۷۴	صبا	راجہ شنکر ناتھ	۳۰۳	ظہیر	ظہیر الدین	۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد	۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں	۳۳۳	غمگیں	عبدالقادر
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی	۳۰۵	عارف	محمد عارف	۳۳۴	غمخوار	محمد علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں	۳۰۶	عارف	زین العابدین	۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں	۳۰۷	عابد	عابد علی	۳۳۶	فاخر	مرزا چھینگا
۲۷۹	صفا	سعید الدین	۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ	۳۳۷	فارغ	علی حسین
۲۸۰	صفا	پیرن شاہ	۳۰۹	عاشق	اقبال حسین	۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ	۳۱۰	عاشقی	آغا حسین	۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

۳۴	فدا	امام الدین	۳۷۱	کلیم	نور الحسن	۴۰۲	مقبول	مقبول احمد
۳۴	فدا	فدا حسین	۳۷۲	کلیم	محمد حسین	۴۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۳۴	فراق	حسین علی خاں	۳۷۳	کوثر	عابد علی	۴۰۴	ممنون	نظام الدین
۳۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۳۷۴	کیف	فضل احمد	۴۰۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین
۳۴	فرحت	فرحت اللہ	۳۷۵	گرم	حیدر علی	۴۰۶	مومن	مومن خاں
۳۴	فروغ	محمد عمر سلطان	۳۷۶	گمان	نظر علی خاں	۴۰۷	میر	محمد تقی
۳۴	فسوں	مرزا منجھلے	۳۷۷	گویا	فقیر محمد خاں	۴۰۸	نادر	نجم الدین
۳۴	فغاں	اشرف علی	۳۷۸	گہر	خورشید	۴۰۹	ناسخ	امام بخش
۳۴	فقیر	شمس الدین	۳۷۹	لطیف	شمس الدین	۴۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۳۴	فکری	مرزا ممن	۳۸۰	لطف	عبد الحق	۴۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۳۵	فگار	میر حسین	۳۸۱	لطف	مرزا علی	۴۱۲	نثار	محمد امان
۳۵	فیض	فیض الحسن	۳۸۲	ماہ	عنایت علی بیگ	۴۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۳۵	قائم	قیام الدین	۳۸۳	ماہر	جمعیت شاہ	۴۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۳۵	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۴	مایل	عالم علی	۴۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۵	قادر	قادر شکوہ	۳۸۵	مبتلا	مردان علی خاں	۴۱۶	نطق	مقصود احمد
۳۵۵	قادر	قادر بخش	۳۸۶	مبین	غلام دستگیر	۴۱۷	نوا	ظہور اللہ
۳۵	قاری	علی احمد	۳۸۷	مجذوب	غلام حیدر	۴۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۳۵	قاسم	قاسم علی	۳۸۸	مجروح	میر مہدی حسین	۴۱۹	نواب	کلب علی خاں
۳۵	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۹	مجنوں	-	۴۲۰	واحد	عبد الواحد
۳۵	قاصر	میر علی بیگ	۳۹۰	محب	شیخ ولی اللہ	۴۲۱	واقف	واقف شاہ
۳۶	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۱	محبت	نواب محبت خاں	۴۲۲	وحشت	غلام علی خاں
۳۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۹۲	محبوب	محبوب خاں	۴۲۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۳۶	قلق	خواجہ اسد اللہ	۳۹۳	محزوں	ظہور النبی	۴۲۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۳۶	قلق	امجد علی	۳۹۴	محنت	مرزا حسین علی	۴۲۵	ہوس	مرزا محمد تقی
۳۶	قمر	قمر الدین	۳۹۵	محترم	محترم علی	۴۲۶	یاد علی	خاموش
۳۶	قناعت	غلام نصیر الدین	۳۹۶	محو	غلام حسن خاں	۴۲۷	یاس	حفیظ الدین
۳۶	قیس	احمد علی	۳۹۷	مخیر	احسان اللہ	۴۲۸	یاس	خیر الدین
۳۶	قیس	محمد عنایت اللہ	۳۹۸	مصحفی	غلام ہمدانی	۴۲۹	یقین	انعام اللہ خاں
۳۶	کاظم	کاظم علی	۳۹۹	مضطر	قیوم بخش	۴۳۰	ہزبر	فریدوں قدر ہزبر علی
۳۶۹	کامل	ناصر الدین	۴۰۰	مضطر	اسد اللہ			فرزند واجد علی شاہ
۳۷۰	کرم	غلام ضامن	۴۰۱	معروف	الٰہی بخش			....

طورِ کلیم

مصنف سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

عہد تصنیف و طباعت تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں اُن سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم آگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اُردو شعراء کے ساتھ مسلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصوں "فروغ اول" اور "فروغ دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصے میں اردو شعراء اور دوسرے میں مسلمان ہندی شاعروں کا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اوّل میں اُردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعراء کے ساتھ قطعات تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی لکھنوی	۸	اثر	سید محمد	۱۵	افضل	میر افضل علی
۲	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۹	احسان	حافظ عبد الرحمن خاں دہلوی	۱۶	اکبر	اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ	مفتی صدر الدین خاں دہلوی	۱۰	احسن	مولوی محمد احسن بلگرامی	۱۷	امیر	منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفتہ	مرزا رضا قلی اکبر آبادی	۱۱	اختر	قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا	انشاء اللہ خاں عرشد آبادی
۵	آشفتہ	سید منور علی دہلوی	۱۲	اسیر	ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور	سید شجاع الدین
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ دہلوی	۱۳	اشک	قطب الدین	۲۰	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۷	آہی	عبد الرحمن	۱۴	افسوس	میر شبیر علی	۲۱	بجر	شیخ امداد علی لکھنوی

۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سرود	مرزا رجب علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سرور	اعظم الدولہ نواب میر محمد خاں دہلوی
۲۴	بسمل	عبدالحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقاء اللہ اکبرآبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفدر علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبدالکریم خلف حضرت صہبائی
۲۸	بیتاب	عباس علیخاں رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غالب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائق	خواجہ فیض الدین ڈھاکہ
۳۱	تاباں	میر عبدالحئی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر غیاث الدین دہلوی
۳۲	تپش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۹۰	شرف	میر امام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تسلیم	منشی انوار حسین سہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمود بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدرآبادی
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	متن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بندرابن	۹۵	شمیم	میر قدرت علی سہسوانی
۳۸	تعشق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تمنا	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی میر شاہ عالم بادشاہ
۴۰	تمنا	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشکی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی کرامت علیخاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفعت	مرزا پیارے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبدالقادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملک بہادر ولیعہد بہادر شاہ دہلوی	۱۰۰	شیدا	میر جھبو جان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خاں بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قلندر بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادۂ دہلی
۴۵	جلال	حکیم سید ضامن علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد سہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۴۷	جمیل	سید جمیل احمد سہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تھانیسری	۱۰۵	صبا	منو لال لکھنوی
۴۸	جودت	عبدالہادی	۷۷	زکی	شیخ مہدی علی مراد آبادی	۱۰۶	صبا	منشی صابر حسین سہسوانی
۴۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدرآبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپہر	شتاب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کرنالی	۱۳۸	فغاں	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر صادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجروح	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن سہارنپوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	مہر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیخاں لکھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیا الدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	مخبر	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعید الدین خاں دہلوی	۱۴۴	قایم	شیخ قیام الدین چاندپوری	۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانیسری	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لالہ بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابو ظفر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امروہوی	۱۴۹	قمر	قمر الدین نائب غازی الدین حیدر بادشاہ	۱۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبرآبادی	۱۷۹	معروف	نواب الٰہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبد الحی کاکوروی	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبد العزیز خیرآبادی	۱۵۳	قیصر	مرزا خدا بخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نور الاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام ضامن کوتانہوی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں ابن امیر الملک	۱۸۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا نوشہ اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا مہدی لکھنوی	۱۸۷	مونس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غمگین	میر عبد اللہ شاہجہان آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی	۱۸۸	مجور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جھنگا دہلوی	۱۶۰	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی	۱۸۹	مہر	مرزا حاتم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین سہسوانی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبرآبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بخت شہزادہ	۱۶۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فدا حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم ثنا اللہ خاں	۱۶۴	مائل	میر محمدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیخاں بہادر
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	مائل	میر عالم علیخاں سہسوانی	۱۹۴	نثار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھو رام	ساہوکار فرخ آباد	۱۹۵	نساخ	ابو محمد عبد الغفور

۱۹۶	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	وحشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مقصود احمد کاکوروی	۲۰۳	وقار	رائے کشن کمار تعلقدار	۱۰	"	" " "
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	+	"	" " "
۲۰۰	نواب	امیر الملک والا جاہ نواب	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	+	"	" " "
	•	سید محمد صدیق حسن خاں بہادر			فیض آبادی	+	"	" " "

مالہٗ و ما علیہ

حضرت نیاز نے اس کتاب میں بتایا ہے کہ فن شاعری کس قدر مشکل

فن ہے - اور اس میدان میں بڑے بڑے شاعروں نے بھی ٹھوکریں کھائی ہیں

اس کا ثبوت انھوں نے دور حاضر کے بعض اکابر شعراء مثلاً جوش

جگر، سیماب، وغیرہ کے کلام کو سامنے رکھ کر پیش کیا ہے

ملک کے نوجوان شاعروں کے لئے اس کا مطالعہ از بس ضروری ہے

قیمت :- دو روپے

پتہ

نگار پاکستان - ۳۷ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

آبِ حیات

مصنّف

محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہدِ تصنیف و طباعت

آب حیات کے تکملہ کا سال ۱۸۸۰ء ہے - یوں اس تذکرے کی ترتیب و تہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں۔

"آب حیات" کا پہلا اڈیشن وکٹوریہ پریس لاہور سے باہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۰ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد اڈیشن شائع ہو چکے ہیں - اور عموماً ملتے ہیں۔

خصوصیات

"آب حیات" کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ و محقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات جمع ہوگئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آب حیات کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر و فن پر عمومی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ، اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے - یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سر و پا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ شعراء کی زندگی و شخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی۔ آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آب حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان و بیان اور موضوع و مواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ جچی تلی رائیں دیتے ہیں۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض سہی لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ آب حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو "مقدمہ شعر و شاعری" کی صورت میں حالی کے یہاں پوری آب و تاب کے ساتھ رونما ہوا ہے سوانح، سیرت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آب حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان و بیان اور ادب و شعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ گارساں دتاسی کے "تاریخ ادب ہندوستانی" امام بخش صہبائی کے "انتخاب دواوین" کریم الدین اور فیلن صاحب کے "طبقات الشعراء" اور قادر بخش صابر کے "گلستانِ سخن" میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آب حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت و ادبی دلکشی نہیں ہے۔ "شمیم سخن" مؤلفہ عبدالحئی صفا کا دیباچہ البتہ "آب حیات" کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقا کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اردو شعراء کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعراء کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنا ڈالی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء	۵۰	خواجہ حیدر علی آتش
۱	شمس ولی اللہ	۱۷	فدوی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں	۵۱	میر دوست علی خلیل
۲	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم	۵۲	شاہ نصیر نصیر
۳	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب	۵۳	مومن خاں مومن
۴	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکین	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک	۵۴	نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ
۵	محسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا مینڈھو	۵۵	نواب اکبر خاں
۶	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجذوب خلف مرزا رفیع سودا	۳۹	تفضل حسین خاں علامہ	۵۶	شیخ ابراہیم ذوق
	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	ملا عبدالحکیم	۵۷	حافظ غلام رسول شوق
۷	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں	۵۸	شاہ وجیہ الدین
۸	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصحفی	۵۹	نصیر مرحوم
۹	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر		**پانچواں دور**	۶۰	نواب الٰہی بخش خاں معروف
۱۰	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۳	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب زکی	۶۱	حافظ احمد یار
۱۱	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۴	شیخ ناسخ	۶۲	حافظ غلام رسول ویران
۱۲	خان آرزو		**چوتھا دور**	۴۵	آغا کلب حسین	۶۳	حکیم آغا خان عیش
۱۳	اشرف علی خاں فغاں	۲۹	میر خاں کمترین	۴۶	طالب علی خاں عیشی	۶۴	اسد اللہ خاں غالب
	تیسرا دور	۳۰	شیخ قلندر بخش جرأت	۴۷	میر مستحسن خلیق	۶۵	اوج
۱۴	مرزا جان جاناں مظہر	۳۱	جعفر علی حسرت	۴۸	میر مظفر حسین ضمیر	۶۶	مرزا سلامت علی دبیر
۱۵	میر عبدالحی تاباں	۳۲	پنڈت دیا شنکر نسیم	۴۹	مرزا فصیح	۶۷	میر ببر علی انیس

مخزنِ شعراء

مصنف

فائق ۔ فائق کا پورا نام قاضی نورالدین خاں حسن رضوی تھا۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا۔ مرزا غالب ان کے معاصر اور احباب میں تھے۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی۔ جیساکہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف وطباعت

مخزن شعرا اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ

"خوش کتاب است مخزن شعرا"

کا جزو ہے۔ اس سے ۱۲۶۸ھ نکلتے ہیں۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس، دہلی سے شائع کر دیا۔ یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین حسین کامل کی تقریظ ہے۔ پھر مصنف کا دیباچہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں ولی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بحث چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا۔

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۱۴ جولائی ۱۸۶۲ء میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳	احمد سید احمد	۵	احقر	۷	اخگر
۲	احسان	۴	اخلاص	۶	اختر	۸	اظہر

۹	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	مائل
۱۰	اصغف	۳۶	خوشتر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجروح
۱۱	افروز	۳۷	خوشتر سید قادر میاں	۶۳	عباس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشتر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزلت	۹۱	مسیح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	درویش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باقی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	غمگیں	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسمل	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریاں	۴۵	رفعت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلیغ	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشو میاں	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	ناداں
۲۲	بہادر شیخو میاں	۴۸	سلیمی	۷۴	فرحت ابن یاقوت خاں	۱۰۰	نادر
۲۳	بیتاب	۴۹	سمجھو	۷۵	فضل	۱۰۱	نجف خاں آقا
۲۴	بے ہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیہ	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجرد	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نجف محمد شفیع
۲۶	تبسم	۵۲	شرفو	۷۸	قطب	۱۰۴	وحشت
۲۷	تسکین	۵۳	شعلہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	وحید
۲۸	ثنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	ولی
۲۹	جولاح	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہمرنگ
۳۰	جوشش	۵۶	شمس	۸۲	کامل کمال الدین	۱۰۸	یعقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم	....	......
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کمتر		
۳۳	حزیں	۵۹	ضاحک	۸۵	لطف		
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف		

بہار و خزاں

مصنف بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنانے "گلِ عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام ضیا الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنانے ان کے تذکرے کا ذکر خزان و بہار کے نام سے کیا ہے شاید یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی ماخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:۔

> "اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا"[۲]

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الآخر ہے اور سرورق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں[۳]

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:۔

"ابتدائے سخن بحمد سخن آفرینے سزا است"

اشعار، ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نثر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے۔

> "صاحب والا فطرت حضرت عبدالولی عزلت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اصلش از معمورہ بریلی است و مولد و نشائش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ ہمہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدائش سلامت دارد۔

---

[۱] گل عجائب مطبوعہ ص ۹۸

[۲] سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

[۳] یہ تفصیلات اور شعرا کی فہرست مجھے محترمی یوسف سرمست صاحب نے حیدر آباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۸	حشمت	محمد علی	۵۵	عاشق	عاشق علی خاں
۲	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۲۹	(تخلص پڑھا نہ جاسکا)	محمد یار	۵۶	عاجز	عارف علی خاں
۳	آگاہ	محمد صلاح	۳۰	درد	خواجہ محمد میر	۵۷	غریب	محمد زماں
۴	آزاد	محمد فاضل	۳۱	درد	کرم اللہ خاں	۵۸	فغاں	اشرف علی خاں
۵	آبرو	شیخ نجم الدین مبارک	۳۲	ذہین	میر محمد مستعد	۵۹	قائم	محمد قائم
۶	انسان	اسد الدولہ	۳۳	(؟)	جعفر علی خاں	۶۰	قدرت	قدرت اللہ
۷	احسن	احسن اللہ	۳۴	سودا	محمد رفیع	۶۱	قدرت	-
۸	آشنا	میر زین العابدین	۳۵	سعدی	دکنی	۶۲	قاسم	-
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۶	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم	محمد حسین
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۷	سعادت	سعادت اللہ خاں	۶۴	کمترین	-
۱۱	انجام	نواب امیر خاں عمدۃ الملک	۳۸	سراج	میر سراج الدین	۶۵	کافر	میر علی نقی
۱۲	بہار	ٹیک چند	۳۹	ساماں	میر ناصر	۶۶		میر کلیم اللہ
۱۳	بیرنگ (شاید)	دلاور خاں	۴۰	شوق	حسن علی	۶۷	مظہر	میر جانجاں
۱۴	بسمل	شرف الدین علی خاں	۴۱	شاغل	-	۶۸	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۵	پیامی (شاید)	شیخ معین الدین محمد اسمٰعیل	۴۲	صانع	-	۶۹	؟	محمد دل -
۱۶	(تخلص نہیں پڑھا گیا)	میر صلاح الدین	۴۳	صنعت		۷۰	میر	میر تقی
۱۷	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۴۴	صمصام	صمصام الدولہ	۷۱	میر	محمد میر
۱۸	بیکل	سید الوہاب	۴۵	ضیاء	-	۷۲	محسن	محمد حسین
۱۹	تجرد	میر عبد اللہ	۴۶	طالع	میر شمس الدین	۷۳	موزوں	میر رحیم علی
۲۰	تاباں	میر عبد الحیٔ	۴۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۷۴	موزوں	خواجہ محمد علیخاں ذوالفقار الدولہ
۲۱	تمکین (شاید)	صلاح الدین	۴۸	؟	خواجہ برہان الدین	۷۵	مہر	محمد شاکر
۲۲	ثاقب	شہاب الدین	۴۹	عارف	-	۷۶	؟	عبد الرسول
۲۳	جرأت	میر سید علی	۵۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۷۷	ولی	محمد ولی
۲۴	حزیں	میر محمد باقر	۵۱	عاقل	سیتا رام	۷۸	ہدایت	ہدایت اللہ
۲۵	(تخلص مٹ گیا)	شہاب الدین	۵۲	عزلت	سید عبد الولی	۷۹	یقین	انعام اللہ خاں
۲۶	حشمت	سید محتشم علی خاں	۵۳	؟	جعفر خاں	۸۰	؟	مصطفٰے خاں
۲۷	حاتم	محمد حاتم	۵۴	عاقل	نور محمد	۸۱	یکرو	عبد الوہاب

مسرّت افزا

مصنّف ابوالحسن - ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیرالدین احمد عرف امیراللہ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مسرت افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہوگیا۔[۱]

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ / ۱۷۷۹ء میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ گارساں دتاسی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو اوسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جاتے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے ۱۲۰۶ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے۔

- محمد تقی میر، تخلص، مرد میدانِ سخن و شیر بیشۂ ایں فن است .... وجودش لز..... اکبر آباد۔ اما قدر و قیمتش در بازار دہلی افزود۔ مشق سخن بخدمت ...... آرزو کردہ شاید باوے قرابت خواہرزادگی دارد۔ بسبب رعونت ...... کہ خلقی اوست زباں زد زباں آوراں شود باعث عیب جوئی سخن وراں در زباں شاں افتادہ ..... ہر یکے را حوصلۂ عیب جوئی او ہم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید ؎

لوگ کہتے ہیں سہو کاتب ہے   ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح

تذکرۂ نکات الشعراکہ تالیف اوست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ، ہر کرا یاد نمودہ بہ تحقیر و بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپسندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف ایں تذکرہ ہم ہمیں بود کہ من بزعم حاسدانِ عیب بین و خردہ گیراں نکتہ چیں ہر یکے کماہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان احدے باخود بنود کہ اتفاق انتخاب شعر ہا می شود، از اشعار ایشاں انچہ یاد بود نوشتم۔ طرفہ تر کہ میر چوں ہمت خود بہ انتخاب اشعار ناپسندیدہ شعرا گماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہرچہ دراں تذکرہ نوشتہ اکثرے ازاں بے رتبہ و ناپسندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بنظر فقیر آمدہ۔[۲]

۱۔ تاریخ ادب ہندوستانی از گارساں دتاسی۔

۲۔ بحوالہ - "میر حیات اور شاعری" از ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی۔

گلشنِ سخن

مصنف میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور فارسی شعرا کا ایک تذکرہ " گلدستہ معانی" مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشترِ عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام "نظم عالی" بتایا ہے۔ "نظم معانی" سے سال تصنیف ۱۱۶۱ھ/۱۷۴۸ء برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۴۱ھ/۱۷۲۸ء کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشن سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۵۳ سال بتائی ہے[1] محمد قدرت اللہ قدرت گوپاموی مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعرا کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ :-

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ بیش گاہ وزیر الممالک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس و وے در لکھنؤ از نہاں خانۂ عدم بہ شہرستان وجود برسیدہ، بہ مدرکانش بہ احترام زیستہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیوان است ہم تذکرہ فراہم آوردہ است (گلشن بیخار ص۱۶۸)

اشپرنگر، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ :-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صفدر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرۂ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعرا ص۴۱۱)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڈمڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے گلشن سخن کا نام "گلستان سخن" اور "طبقات سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ۔

"گلستان سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۴۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارساں اور اسپرنگر کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمن داؤدی صاحب نے گلشن سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے[2]

[1] دستور الفصاحت ص۲۷ - [2] ملاحظہ ہو دیوان درد مطبوعہ مجلس ترقی اردو ص۵۵

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ درد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۱۹۴ھ میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۲۳۲ھ میں تکمیل کو پہنچا جیسا کہ اگلے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ

"آج پھولا ہے سخن کا گلشن"

اس سے ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ یہی سن "الکنوں" "این زماں" اور "الحال" کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مؤلف کا دعوےٰ بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہوگئی تھی اس لئے ۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہیے[۱]

یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات

طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہوسکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کردیا جائے گا۔

بطور نمونہ درد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے۔

"(خواجہ میر درد) مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت؛ بیشۂ گوشۂ عزلت رہرو شیرستان تفرید، سایۂ کوچۂ تجرید........ در خدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم نوائب نظیر خود ندارد .... در شاہجہاں آباد ایں زمانہ کہ سن یک ہزار و یک صد و نود و چہارم ہجری گوشہ انزوا اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لامتناہی الٰہی است"[۲]

---

[۱] دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

[۲] دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمٰن داؤدی مجلس ترقی اردو لاہور۔

امیر معاویہ و یزید

مولانا محمود عباسی کی کتاب "خلافت معاویہ و یزید" پر مولانا نیاز فتحپوری کا عالمانہ بے لاگ تبصرہ جس میں حضرت نیاز نے مختلف دلائل و قرائن اور اپنے موثر اسلوب سے ان تمام دلائل کو بے بنیاد ثابت کیا ہے جو اس کتاب کے مؤلف نے پیش کئے ہیں۔

یہ "تبصرہ" جامع معتبر اور دلکش ہے۔ معاویہ و یزید کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے کے لئے۔ اس کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔

قیمت :- ۶۲ پیسے

نگار پاکستان - ۳۷/۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

طبقاتِ سخن

مصنف شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی۔ مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا۔ شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین نساخ، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقات سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو اوائل عمری سے شعرگوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی لیلیٰ مجنوں[1] اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت "طبقات سخن" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۲ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہاں پور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہاں پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ "ہماری زبان" علیگڑھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے[2]۔ یہ نسخہ رام سروپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲ محرم ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ طبقات سخن" بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں۔ طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرائے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقات سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقات سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور ولی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن یہ تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

---

[1] ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۶۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصۂ لیلیٰ مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔

[2] ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۰ء تا ۸ اپریل ۱۹۶۰ء

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں۔ ۵؎

۵؎ ہماری زبان علی گڑھ بابت ۱۵ر جنوری سنہ ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم	۲۴	بیخود نرائن داس	۴۷	جاں محمد مرزا
۲	آصف الدولہ یحییٰ خاں ہزبر جنگ	۲۵	ہیجان دہلوی	۴۸	جمال علی میرٹھی
۳	انجام امیر خاں	۲۶	بے نوا	۴۹	جوہر بریلوی
۴	اثر میر محمد	۲۷	بیتاب محمد اسمٰعیل	۵۰	جواہر سنگھ
۵	انشا انشاء اللہ خاں	۲۸	باقر	۵۱	جوان جان علی شاہ
۶	آبرو شاہ مبارک	۲۹	بختاور سنگھ	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا مارہروی	۵۳	حسرت جعفر علی
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	تصویر سید احسان حسین	۵۴	حقیقت سید حسن شاہ
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	تسلی ٹیکہ رام	۵۵	حفیظ محمد حفیظ
۱۰	اویسی	۳۳	ترساں بہادر علی	۵۶	حسرت فرخ آبادی
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم رامپوری	۵۷	حجام عنایت اللہ خاں
۱۲	الٰہی بخش کاندھلوی	۳۵	تحیر دہلوی	۵۸	حکیم لکھنوی
۱۳	ابوالحسن	۳۶	تجلی دہلوی	۵۹	حشمت محتشم علی
۱۴	افغاں امام علی خاں	۳۷	تسکین بریلوی	۶۰	حیران حیدر علی
۱۵	آرزو سراج الدین علی خاں	۳۸	تقی میر تقی	۶۱	حاتم شاہ حاتم
۱۶	آشفتہ دہلوی بھورے خاں	۳۹	تنہا شیخ عوض	۶۲	حسن خواجہ محمد حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین محمد حسین عطا خاں	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تمکین صلاح الدین	۶۴	حسن میر حسن
۱۹	بیدار میر محمدی	۴۲	تاباں عبدالحئی	۶۵	خاکسار محمد یار
۲۰	بقا بقاء اللہ	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان خواجہ احسن اللہ	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی بہادر	۴۵	جرات قلندر بخش	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب بریلوی	۶۹	دردمند

۷۰ زور آور خاں
۷۱ زار میر جیون
۷۲ زار میر مظہر علی
۷۳ زماں محمد زماں
۷۴ زین العابدین
۷۵ سعادت سعادت علی
۷۶ سامان میر ناصر
۷۷ سوز دہلوی
۷۸ سودا مرزا رفیع
۷۹ سلیمان شکوہ
۸۰ سراج سراج الدین علیخاں آرزو
۸۱ غالب سید غالب علی
۸۲ شوکت
۸۳ شائق محمد نظیر الدین
۸۴ شوق حسن خاں
۸۵ شاہ ولی اللہ اشتیاق
۸۶ شرف الدین علی
۸۷ صاحب قراں
۸۸ صابر شاہ
۸۹ ضیار ضیار الدین
۹۰ طپش محمد اسمٰعیل
۹۱ کلیم طالب حسین
۹۲ نوا ظہور اللہ
۹۳ عشق میر عزت اللہ
۹۴ عشق عظیم آبادی
۹۵ عشق شیخ غلام محی الدین
۹۶ عشرت غلام علی
۹۷ عیاں نجابت علی
۹۸ عمدۃ الملک پسر محمد علی خاں
۹۹ غلام محمد خاں
۱۰۰ غضنفر بیگ لکھنوی
۱۰۱ عماد الملک
۱۰۲ فرحت

۱۰۳ فراق ثناء اللہ
۱۰۴ فقیر فقیر اللہ
۱۰۵ فراسو
۱۰۶ فدوی
۱۰۷ فارغ فارغ شاہ
۱۰۸ فضل علی دانا
۱۰۹ فرخ علی
۱۱۰ قدرت اللہ حاجی
۱۱۱ قائم قیام الدین
۱۱۲ قاضی محمد نعیم مرزا
۱۱۳ قاصر ببر علی
۱۱۴ قلندر بخش آفریں
۱۱۵ قسمت نواب شمس الدولہ
۱۱۶ کمترین کاشی ناتھ
۱۱۷ گوہری بدایونی
۱۱۸ گرامی
۱۱۹ گھاسی
۱۲۰ گنا بیگم
۱۲۱ میر شمس الدین
۱۲۲ مرزا علی لطف
۱۲۳ محب خاں
۱۲۴ محبت ولی اللہ
۱۲۵ ممتاز احسان اللہ
۱۲۶ مشتاق بریلوی
۱۲۷ مظہر جان جاناں
۱۲۸ محنت مرزا حسین علی
۱۲۹ محشر بدایونی
۱۳۰ محشر لکھنوی خواجہ علی نقی
۱۳۱ محزوں عالم شاہ
۱۳۲ محمد بخش
۱۳۳ مشتاق میرٹھی تاج الدین
۱۳۴ مصحفی غلام ہمدانی
۱۳۵ مخلص محمد حسین

۱۳۶ مخلص آنندرام
۱۳۷ میر سجاد
۱۳۸ ممنون نظام الدین
۱۳۹ منتظر نور الاسلام
۱۴۰ محسن محمد محسن
۱۴۱ مہربان خاں زند
۱۴۲ مبتلا غلام محی الدین
۱۴۳ معروف الٰہی بخش
۱۴۴ منت قمر الدین
۱۴۵ مجذوب دہلوی
۱۴۶ مولوی محمد جان
۱۴۷ مشکور بریلوی
۱۴۸ منصف علی خاں دہلوی
۱۴۹ نیاز احمد بریلوی
۱۵۰ نعامی نعمت اللہ
۱۵۱ نظیر اکبر آبادی
۱۵۲ ناجی محمد شاکر
۱۵۳ نصیر خاں کلو
۱۵۴ نعمت اللہ سکندر آبادی
۱۵۵ نیاز محمد نادر خاں
۱۵۶ وزیر وزیر علی خاں
۱۵۷ وحشت ابوالحسن
۱۵۸ وسعت مستقیم خاں
۱۵۹ وفا نول رائے
۱۶۰ مسرت وزیر علی
۱۶۱ ہدایت اللہ خاں
۱۶۲ ہاشمی میر ہاشم
۱۶۳ ہاتف مرزا محمد ہاتف
۱۶۴ ہرسہلے سکندر آبادی
۱۶۵ یقین انعام اللہ خاں
۱۶۶ نیک رنگ مصطفیٰ خاں

تذکرۃ الشعرا[1]

مصنّف ابن امین اللہ طوفان ۔

عہد تصنیف و طباعت ۱۲۴۷ھ مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔ قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۴ء میں "تذکرۂ شعرا" کے عنوان سے ادارۂ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا ہے کہ :-

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملین زمانہ و در جمیع علوم و فنون یگانہ بود مضمونِ شعرش دردآلود است ۔"

---

[1] اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست۔ شعرا ہر چند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فرمان)

تذکرۂ بے جگر

مصنف - خیراتی لعل بے جگر ۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکرو فلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہو سکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرھویں صدی ہجری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبروؔ کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ" جہاں تک میرا علم ہے اردو کا صرف ایک تذکرۂ شعرا ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے ۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے ۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے " سخن را آبرو کو [1] اس سے پہلے محی الدین قادری زور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے [2]

" تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا ، اکبر ثانی ۱۲۲۱ھ/۱۸۰۶ء تا ۱۲۵۱ھ/۱۸۳۶ء حکمراں رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے ۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے ۔ جن میں ۔

عمدہ منتخبہ

مجموعۃ الانتخاب

ریاض الفصحا

مجموعہ نغز

گلشن بے خار

تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابلِ ذکر ہیں ۔

خصوصیات روشِ عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے ۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے ۔ بطور نمونہ ولی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں ۔

"در حقیقت کسے کہ اسپ در میدان ہندی دوانید آں بود ۔ فی الواقع شخصے کہ آب رفتہ در جوئے ایں زبان ہندی رسانید ہماں بود ۔

چو در اثنا جلوس محمد شاہی دیوان او بہ دہلی رسید ، موزوں طبعان عالی وفکر و عالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم و آبرو و فغاں

بہ تتبع زبانش پیرو و ہم زبان شدند"

[1] اورینٹل کالج میگزین لاہور ص ۹ بابت مئی ۱۹۶۰ء

[2] دکنی ادب کی تاریخ ص ۱۶

قدیم فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں[۱]

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	لباب الالباب	محمد نور الدین عوفی	سنہ ۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد بن بدر جاجرمی	سنہ ۷۴۱ھ	مختلف اصناف کا انتخاب ہے جسمیں بعض متقدمین شعرا کا ذکر بھی ہے
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	سنہ ۸۹۲ھ / ۱۴۸۷ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفائس	میر علی شیر	سنہ ۸۹۶ھ / ۱۴۹۱ء	معاصر شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	محمد بن امیری	سنہ ۹۲۷ھ / ۱۵۲۱ء	مجالس النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النسا	" "	سنہ ۹۴۷ھ / ۱۵۴۰ء	شاعرات کا تذکرہ ہے ۱۸۶۰ء میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۂ سامی	سام مرزا	سنہ ۹۵۷ھ / ۱۵۵۰ء	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	مذکر الاحباب	نثاری بخاری	۹۷۴ / ۱۵۶۶ء	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے لیکر ۹۷۲ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاء الدولہ قزوینی	سنہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ / ۱۵۶۵ء تا ۱۵۷۴ء	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار	تقی کاشی	سنہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ / ۱۶۰۲ تا ۱۶۰۷ء	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	سنہ ۱۰۰۰ھ	متقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	خزینۂ گنج الٰہی	الٰہی حسین	سنہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ / ۱۶۰۲ تا ۱۶۰۷	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ء سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	سنہ ۱۰۱۰ھ تا ۱۰۲۱ / ۱۶۰۲ تا ۱۶۱۲	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن غیاث الدین محمود	۱۰۱۹-۲۰ تا ۱۰۳۶ / ۱۶۱۱ تا ۱۶۲۹	مقدمہ میں صفویوں کی تاریخ ہے اور متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن معین طاہر حسینی اوحدی	سنہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ / ۱۶۱۳ تا ۱۶۱۵	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم آرائے عباسی	اسکندر منشی	سنہ ۱۰۲۵ / ۱۶۱۶ء	شاہ طہماسپ صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	میخانہ	عبد النبی فخر الزمانی قزوینی	سنہ ۱۰۲۸-۲۹ھ / ۱۶۲۰ء	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعرائے جہانگیر شاہی	قاطع	سنہ ۱۰۳۸ھ / ۱۶۲۹ء	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	میخانہ یا خرابات	حسن بن لطف اللہ طہرانی رازی	سنہ ۱۰۴۲ھ / ۱۶۳۲ء	رودکی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھان برہمن	سنہ ۱۰۷۳ھ / ۱۶۶۵ء	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۂ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	سنہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ / ۱۶۷۲ تا ۱۶۸۱ء	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	سنہ ۱۰۹۳ھ / ۱۶۸۲ء	جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے سنہ ۱۱۰۴ھ / ۱۶۹۲ء تک اسمیں اضافے ہوئے۔
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد بقا سہارنپوری	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سے قبل۔ ریو نے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مراۃ الخیال	شیر خاں لودی	سنہ ۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۰-۹۱ء	ابتدا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چند اخلاص	سنہ ۱۱۳۶ھ / ۱۷۲۳ء	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس ۱۱۳۱ھ / ۱۷۱۹ء تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینۂ خوشگو	بندرابن خوشگو	سنہ ۱۱۳۷ تا ۱۱۴۷ / ۱۷۲۴ تا ۱۷۳۴	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۂ بے خبر	عظمت اللہ بے خبر	سنہ ۱۱۴۱ھ / ۱۷۲۸ء	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۴۸ھ / ۱۷۳۵	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	سنہ ۱۱۴۹ھ / ۱۷۳۷ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلدستہ	عبد الوہاب	سنہ ۱۱۵۵ھ	کعبۂ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں والہ داغستانی	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الاشعار	محمد علی خاں مبتلا	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنبھلی	سنہ ۱۱۶۳ / ۱۷۵۰	بلحاظ حروف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

[۱] ان تذکروں میں بعض فارسی گو شعرا ایسے بھی ہیں جو اردو کے بھی شاعر ہیں۔

۳۴	مجمع النفائس	سراج الدین علی خاں آرزو	۱۱۶۴ھ / ۱۷۵۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سرو آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۶ھ / ۱۷۵۳ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے یہ دراصل ماثر الکرام [illegible]
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	[illegible] کے قریب۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۸	سفینۃ الشوق	رائے رتن سنگھ رائے	۱۱۶۷ھ تا ۱۱۷۳ھ / ۱۷۵۴ء تا ۱۷۵۹ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۰	باغ معانی	نقش علی	۱۱۷۴ھ / ۱۷۶۰ء	متقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینہ عشرت	درگا داس	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	بلحاظ حروف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاہوری	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	۱۱۶۹ تا ۱۱۷۵ھ / ۱۷۵۶ تا ۱۷۶۱ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۵	خزانۂ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۲ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آذر	۱۱۷۴ تا ۱۱۹۳ھ / ۱۷۶۰ تا ۱۷۷۹ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۷۸ھ / ۱۷۶۴ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۸	گل رعنا	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۸۱-۹۲ھ	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوافی صمصام الدولہ	۱۱۸۴ھ	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۰	تکملۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گوپاموی	۱۱۹۲ھ	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۱	لباب الباب	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۲	انیس الاحبا	موہن لعل انیس	۱۱۹۷ھ / ۱۷۸۳ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے۔ برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۸۷ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام ہمدانی مصحفی	۱۱۹۹ھ / ۱۷۸۵ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۲۰۵ھ / ۱۷۹۰ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابو طالب تبریزی	۱۲۰۵-۰۷ھ / ۱۷۹۱-۹۳ء	آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۷	مخزن الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلوی	۱۲۱۸ھ / ۱۸۰۳-۰۴ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۂ ہندی	بھگوان داس ہندی	۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء	برصغیر کے ۱۱۷۳ھ اور ۱۲۱۹ھ کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طلوعی	قبل ۱۲۲۳ھ	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۶۰	نشتر عشق	حسین قلی خاں عشق	۱۲۲۴ تا ۱۲۳۳ھ / ۱۸۰۹ تا ۱۸۱۷ء	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۸ء	[illegible] کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۲	زینت المدائح	محمد صادق مروزی	۱۲۳۳ھ / ۱۸۱۷-۱۸ء	فتح علی شاہ قاچار کے مداحین کا ذکر ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۲۲۷ھ / ۱۸۱۲ء	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۲۲۹ھ / ۱۸۱۴ء	بنارس اور کلکتہ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	۱۲۳۴ھ	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۶	سفینۃ المحمود	محمود مرزا	۱۲۳۵ھ	فتح علی شاہ قاچار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۷	تذکرہ فارسی	غلام ہمدانی مصحفی	۱۲۳۶ھ	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	۱۲۳۶ھ	فتح علی شاہ قاچار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۹	انجمن خاقان	محمد فاضل	۱۲۳۷ھ	عموماً فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۷۰	تذکرہ درویش نوا	درویش نوا	تقریباً ۱۲۵۰ھ	دولت شاہ کے تذکرے سے ملخوذ ہے مجمع الفصحا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا [illegible]
۷۱	گلدستۂ کرناٹک	غلام علی راقم	۱۲۴۰ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔

۷۲	نگارستان دارا	عبدالرزاق	سنہ ۱۲۴۱ھ	فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	سنہ ۱۲۴۷-۴۹ھ	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	سنہ ۱۲۴۵ھ	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطبۂ خراب	احمد ہلاکو قاچار	سنہ ۱۲۵۳ھ	عہد فتح علی شاہ قاچار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔ پیرس کے کتب
۷۶	معراج الخیال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	سنہ ۱۲۵۷ھ	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	سنہ ۱۲۵۷ھ	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	سنہ ۱۲۵۸ھ	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدائح المعتمدیہ	محمد علی بہار	سنہ ۱۲۵۹ھ	کے قریب - متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمۂ عندلیب	محمد رضا ابن ابوالقاسم	سنہ ۱۲۶۱ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندھاری	سنہ ۱۲۶۱ھ	۵۷ قدیم وجدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	محمد مہدی واصف	سنہ ۱۲۶۴ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات بینش	سید مرتضیٰ بینش	سنہ ۱۲۶۵ھ	کے قریب - معاصر کے ۹۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار اعظم	نواب محمد غوث خاں	سنہ ۱۲۶۹ھ	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقۂ امان اللّٰہی	مرزا عبداللہ محمد آغا رونق	سنہ ۱۲۶۵ھ	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شائیگاں	محمد طاہر شعری	سنہ ۱۲۷۲ھ	شاہان قاچار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	سنہ ۱۲۸۱ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	سنہ ۱۲۹۳ھ / ۱۸۷۵ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	سنہ ۱۲۹۳ھ	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن خاں	سنہ ۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	روز روشن	محمد مظفر حسین صبا گوپاموی	سنہ ۱۲۹۵-۹ھ / ۱۸۷۸-۹ء	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگا پرشاد نادر	سنہ ۱۲۹۳-۹۴ھ / ۱۸۷۶ء	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تاباں یا ماہ درخشاں	ابوالقاسم محتشم	قبل سنہ ۱۲۹۹ھ / ۱۸۸۲ء	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	سنہ ۱۳۰۰ھ / ۱۸۸۳ء	چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسماں	احمد علی بنگالی	نامعلوم	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرائے قائینات	ضیاء الدین قائینی	نامعلوم	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالمتاب	قاضی محمد صادق	سنہ ۱۲۹۵ھ سے قبل	ریو کی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	لچھمی نرائن شفیق	سنہ ۱۱۸۵ھ سے قبل	ایران سے برصغیر آنے والے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضلا	ملا بلاقی قسمی	سنہ ۱۲۵۸-۱۶۰۵ء	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	سنہ ۱۱۶۱ھ کے قریب	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	سنہ ۱۱۷۰ھ سے قبل	خزانۂ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے۔
۱۰۲	تذکرۃ الابتہاج	بابا شاہ	نامعلوم	فہرست اودھ ص ۱۴۵ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات[۱]	نامعلوم	سنہ ۱۱۷۴ھ سے قبل	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	فخری بن امیری ہروی	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	سنہ ۱۲۵۸ھ / ۱۸۴۲ء	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	سنہ ۱۲۵۸-۸۸ھ	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	سنہ ۱۲۶۰ھ	مجمع الفصحا کا تکملہ ہے۔ اس میں صرف صوفی شعرا کا تذکرہ ہے
۱۰۸	آسمان سخن	لطف اللہ	سنہ ۱۰۷۰-۱۶۵۹ء	کے درمیان - تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

[۱] پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ناقص قلمی نسخہ موجود ہے۔

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ[۱]

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چہار مقالہ	نظامی عروضی سمرقندی	سنہ ۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیۃ السرور	نجم الدین محمد بن علی بن سلیمان	سنہ ۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	سنہ ۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	سنہ ۱۰۰۲ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	سنہ ۱۰۰۳ھ / ۱۵۹۴ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبری	ابوالفضل	سنہ ۱۰۰۶ھ / ۱۵۹۷ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے
۷	مجالس المومنین	نور الدین المرعشی	سنہ ۱۰۹۳–۱۰۱۰ھ / ۱۵۸۵–۱۶۰۲ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۶ھ / ۱۶۳۶ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۷۸ھ / ۱۶۶۷ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	سنہ ۱۰۹۰ھ / ۱۶۷۹ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء تک کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	سنہ ۱۱۷۲–۷۳–۷۴ھ / ۱۷۵۹ء	تاریخ ہے اور اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	سنہ [illegible]ھ سے قبل	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	مآثر رحیمی	عبدالباقی	سنہ ۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبدالرحیم خانخاناں کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	سنہ ۱۰۳۷ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں۔
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۵۶ھ	یہ "صبح صادق" کا ایک حصہ ہے اسمیں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عرف نادر الزمانی	خوشحال چند	سنہ ۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۸۰ متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے
۱۹	مراۃ آفتاب نما	عبدالرحمن مخاطب بہ شاہنواز خاں	سنہ ۱۲۱۹ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبدالکریم	سنہ ۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حمد اللہ قزوینی	سنہ ۷۳۰ھ	باب پنجم میں شعرائے عجم کا بھی ذکر ہے۔

۱۔ ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا ہیں جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	سنہ ۹۳۲ تا سنہ ۹۳۷	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نفحات الانس	مولانا جامی	سنہ ۸۸۳ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صفی الدین علی بن حسین الکاشفی	مطبوعہ سنہ ۱۳۱۱ بمبئی	باب نہم میں شعرائے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد بخشی	سنہ ۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	ملا محمد وارث	سنہ ۱۰۶۹ھ کے قریب	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	سنہ ۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہاں نامہ	محمد صالح	سنہ ۱۰۷ھ	بطور ضمیمہ شاہجہاں کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	سنہ ۱۱۴۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سولھویں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	مظفر حسین اورنگ آبادی	سنہ ۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	سنہ ۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شرائف	محمد عسکری بلگرامی	سنہ ۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبد اللطیف شوستری	سنہ ۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلدہ شوستر کا تذکرہ ہے
۳۴	مفتاح التواریخ	طامس ولیم بیلی	سنہ ۱۲۶۴ھ	شعرائے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	سنہ ۱۲۰۸ھ	مختصر سی تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	سنہ ۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرائے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسنین شاہجہاں پوری	مطبوعہ لکھنؤ سنہ ۱۸۸۶ء	اس علمی ادبی کتاب میں ضمناً شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ سنہ ۱۲۹۶ء	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرائے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الالباب فی التعریف للکتب و الکتاب		مطبوعہ سنہ ۱۳۱۳ حیدرآباد [illegible]	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیماق مغول	مرزا محمد عبد القادر	سنہ ۱۳۱۸ء	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے
۴۲	آثار عجم	مرزا فرحت شیرازی		آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ مارہروی متوفی	سنہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	سنہ ۱۱۶۶ء کے بعد۔ مذہبی، تصوفی اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے۔ کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ مارہرہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں
۴۴	روزنامہ (قلمی)	عبد القادر خاں غمگین رامپوری	متوفی سنہ ۱۲۶۵ھ	سنہ ۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱ء کے قریب۔ خود نوشتہ سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	سنہ ۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء کے قریب	بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیر ہندوستان (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	سنہ ۱۲۶۷ھ / ۱۸۵۰ء	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ جدیدیہ "	منشی خادم علی سندیلوی	سنہ ۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۳ء	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی مذکور ہوئے ہیں
۴۸	تقصار جیود الاحرار "	سید صدیق حسن خاں	سنہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے قریب	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ "	درگا پرشاد مہر سندیلوی	سنہ ۱۳۰۵ھ / ۱۸۸۸ء "	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے